

VARIA

XII

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2005

VARIA

XII

**Zborník materiálov z XII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 4. – 6. 12. 2002)**

**Zostavila
Mária Šimková**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2005**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava**

Vedecký redaktor
Prof. PhDr. Miroslav Dudok, DrSc.

Recenzent
Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Technický redaktor
Mgr. Vladimír Radik

Vytlačil
OFPRINT
Better Polygraphic Services
Bratislava

ISBN 80-89037-04-6

Obsah

Mira Nábělková: Úvodné slovo	7
Juraj Mihálik: Niektoré aspekty lexikálnej vrstvy arabčiny	8
Jitka Mravinacová: Reflexe internacionalizmů v českém lexiku	11
Adéla Říhová: Francouzský kořený morfém „pas“ v češtině	14
Alexander Horák: Přehľad textových korpusov slovanských jazykov	20
Zdeňka Tichá: Internacionalizmy a slang	29
Pavla Šmídová: Morfologické varianty v přívlastkové pozici (k lexikálním prostředkům internacionální povahy)	36
Ladislav Janovec: Využití sémantického potenciálu slovtvorných prvků <i>-fobie</i> , <i>-fob(ik)</i> v nové slovní zásobě českého jazyka	42
Zdeňka Opavská: Nové komponenty v češtině (<i>e-</i> , <i>i-</i> , <i>m-</i>)	47
Nicol Janočková: Slovesá v lexikografickom spracovaní	52
Adriana Rajnohová: Synonymické impresie	60
Radek Čech – Jaroslav Vala: Jazykové bariéry při recepci poezie	69
Hana Marešová: Vliv hypertextu na proces čtení	76
Kamil Kopecký: Pasivní bilingvismus slovenštiny u pubescentní mládeže na Karvinsku	80
Marián Sloboda: Slováci v Česku: jazyk a jeho používanie v transgeneračnej perspektíve	82
Jaroslava Loudová: Publicistické texty v učebnicích českého jazyka pro 2. stupeň základní školy	93
Patrik Mitter: Složená hybridní substantiva s prvním komponentem <i>kyber-</i> v současné češtině	96
Martin Ološtiak: Niekoľko poznámok o cudzích propriách v slovenčine ..	98
Lucia Gianitsová: Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív ženského rodu v slovenských gramatikách (Od Štúra po súčasnosť) ...	103
Alexandra Gerláková: Posesivnosť v toponymii odvodenej od osobných mien (na materiáli terénnych názvov z Muránskej doliny)	115
Anna Gálisová: O komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok	120
Jana Ďurašková: Tabuizovaná lexika v kolektívne tvorenej poviedke na stránkach internetového časopisu InZine	125
Lucie Jílková: Přijímání a odmítání obrazu Čechů v televizních diskusních pořadech	130
Michaela Lašťovičková: Některé komické nápisy a upozornění kolem nás (na anglickém jazykovém materiálu)	138
Blanka Michalová: Česká barokní korespondence v seminářích zaměřených na četbu starých českých textů	142

Júlia Hansmanová: Kategoriaľne formy intenzifikácie	150
Markéta Kostlivá: Částice <i>ještě/ešte</i> a <i>už/už</i> v češtině a slovenštině	160
Petra Hudková: K syntaktické struktuře příběhů vyprávěných a vytvářených třináctiletými školáky	166
Slavomíra Glovňová: Funkčno-umelecké využitie nárečových prvkov v texte Václava Pankovčina Bude to pekný pohreb	169
Zuzana Týrová: Prezývky Slovákov v obci Pivnica (Juhoslávia)	175
Tomáš Bánik: O dynamike slovesnej slovnej zásoby v horehronskom nárečí	179
Miroslav Hovančík: Morfológické a syntaktické zvláštnosti nárečia stredného Spiša	187
Martin Chochol: K vnútornej diferenciácii zemplínskych nárečí	193
Charles Sabatos: 'Kde začíná umění': O preklade P. Vilikovského (<i>Večne je zelený...</i>) do angličtiny	199
Markéta Pytlíková: Staročestí překladatelé a biblický překlad	202
Renáta Mračníková: Polonizmy v Historickom slovníku slovenského jazyka	208
Peter Karpinský: Komparatívna historicko-jazyková analýza dvoch administratívnych textov s prihliadnutím na variantnosť kultúrneho jazyka	216
Tjaša Jakop: Raznoterost dvojninske sprege v slovenskih narečjih	228
Saša Poklač: Akanje v ponaglasnih zlogih po gradivu za Slovenski lingvistični atlas (SLA)	233
Marcel Olšiak: Variabilnosť suprasegmentálnych javov	245
Iveta Šlabjarová: Apelatívny člen živého osobného mena	250
Jana Janoušková: Polopřímá řeč, vymezení a hranice	256
Martina Ivanová: Niekoľko poznámok o prístupe k polovetným konštrukciám v slovenskej lingvistickej tradícii	265
Michaela Palcútová: Oky a uchy študentov SakoCJ (O analogickom usudzovaní pri osvojovaní si slovenčiny ako cudzieho jazyka)	271

Milí kolokvialisti,

po „výjazdovom“ roku, keď sa naše stretnutie prvý raz konalo „niekde inde“, v Spišskej Novej Vsi, sa na XII. kolokviu stretávame zase v našich tradičných „modro-piesockých“ chatových priestoroch. Isteže, možno povedať – pre koho tradičných, pre koho nových, keďže aj tento rok pohľad do rokovacieho programu ukazuje, že naše podujatie prilákalo ďalších nových účastníkov, podľa „termínu“ Láďu Janovca prvokolokvialistov, ktorí prichádzajú, aby spolu s tými už ostrieľanejšími predstavili a prediskutovali svoje výskumné témy, postupy, výsledky.

Nechcem príliš dlho hovoriť, v celkovom pracovnom pláne sa oproti iným ročníkom veľa nemení – dovoľte mi len všetkých vás, zbližšia aj zďaleka, srdečne privítať v mene Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV a Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV ako organizátorov podujatia a zaželať tohtoročnému kolokviu nemenej príjemnej a plodnej pracovnej aj popracovnej atmosféry ako po iné roky. Program s jednotlivými tematickými blokmi vašich príspevkov máme pred sebou, môžeme začať. Pekné dni a pekný spoločný čas!

4. 12. 2002
Modra-Piesok

Mira Nábělková

Niektoré aspekty lexikálnej vrstvy arabčiny

Juraj Mihálik

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Zo všetkých jazykových vrstiev sa nepochybne najdynamickejšie rozvíja vrstva lexikálna, čiže slovná zásoba. Obzvlášť viditeľný je rozvoj jazyka najmä v procese preberania slov z iných jazykov. Pritom je tu nie zanedbateľný vplyv médií, prostredníctvom ktorých sa často nové slová šíria skôr, ako ich stihnú slovníky zachytiť. Výnimkou v týchto súvislostiach nie je ani arabčina. No skôr, ako sa pozrieme cez niektoré aspekty na jej lexikum, treba sa zmieniť o charaktere a postavení arabčiny. V arabskom svete jestvuje **diglosia**, teda dve uznané normy toho istého jazyka. Na jednej strane ide o modernú spisovnú arabčinu (Modern Standard Arabic), ktorá je spoločná pre všetkých 23 arabských krajín od Maroka až po Irak. Na druhej strane ide o hovorové varianty arabčiny (arabské dialekty, colloquial Arabic), ktoré sa líšia od krajiny ku krajine. V záujme lepšieho pochopenia výrazom arabčina tu rozumieme moderný spisovný arabský jazyk. Systematicky sa arabčinou zaoberajú jazykovedné ústavy – *Madžami' allugha* v Káhire a Damašku. Okrem iného monitorujú situáciu a robia prognózy do budúcnosti. Zohrávajú rolu deskriptívnu, ale aj preskriptívnu.

Arabčina prešla za posledné dve storočia väčšími zmenami ako za celé obdobie od čias proroka Mohameda. Stala sa svetovým jazykom a od roku 1973 aj oficiálnym rokovacím jazykom OSN na Valnom zhromaždení a v Bezpečnostnej rade. V súčasnej dobe po 11. septembri sa arabčina stala predmetom zvýšeného záujmu – žiaľ, v negatívnych súvislostiach. Podstatné je, že ak chceme teoreticky uchopiť dnešný stav a charakter slovnej zásoby arabčiny, musíme vychádzať zo širších historických súvislostí. Arabský svet ako celok nie je jednoliaty fenomén. Jeho vnútorná diferencovanosť je odrazom rôznych kontaktov (často vojenských) s inými národmi. Boli to Židia, Peržania, Byzantínci, Mongoli a iní. Každý z týchto národov viac-menej ovplyvnil alebo neovplyvnil arabčinu. Katastrofou pre Arabov bol rok 1258, keď Mongoli zničili Bagdad a doslova vyvrátili arabskú ríšu z koreňov. Dlhé obdobie stagnácie a úpadku nasledoval druhý úder v podobe útokov osmanských Turkov. Od roku 1517 sa celá Predná Ázia a Afrika s výnimkou Maroka stali súčasťou Osmanskej ríše na ďalších 400 rokov. Vplyv turečtiny na arabčinu bol silný najmä v Egypte. Roku 1798 sa Napoleon pokúšal dobyť Egypt, no jeho plány stroskotali. Neskôr tu Francúzov vystriedali Angličania. Maroko, Alžírsko a Tunis patria zase do sféry vplyvu Francúzov. Medzi silné frankofónne oblasti možno zaradiť aj Libanon a Sýriu, kde je vďaka francúzskym vplyvom najväčší podiel kresťanského obyvateľstva spomedzi arabských krajín. O Líbyu sa pokúšali Taliani v období fašizmu, no nezanechali v arabčine hlbšie stopy.

Tým sa dostávame do dnešnej doby, kde dominuje angličtina. V tejto súvislosti sa javí veľmi aktuálnou otázka vyrovnania sa s týmto vplyvom. Arabčina

však bola postavená pred tento problém už v 19. storočí s príchodom prvých anglických kolonizátorov. Čo znamenal anglický vplyv pre arabčinu a aké boli jeho dôsledky? Tieto slová možno vnímať z rôznych aspektov. Vychádzame z klasifikácie H. Ghazzalu, ktorý rozlišuje nasledujúce skupiny slov:

1. prepis (*rasm lafzī*), resp. **transferencia** (*tahwīl*)

Prepis sa považuje za **tagrīb** – westernizáciu arabčiny. Nie je to nič iné ako príslušná úprava slova podľa pravidiel platných v arabčine. Niekedy je to nevyhnutné, napr. v slovách *asbirín*, *fitamín* (aspirín, vitamín). V záujme objektivity treba povedať, že arabčina do určitej miery zaostáva vo vedeckej terminológii za ostatným svetom. Vedecký termín, či už z oblasti medicíny, farmácie, chirurgie, ekonómie, chémie alebo iných vied, sa po arabsky povie **mustalah** a arabčina ich pozná tisíce. Myšlienka nahradiť ich arabizmami nie je naliehavá. Uľahčujú totiž komunikáciu arabským vedcom a situáciu arabistom. Inokedy sa stretávame so značnou rozkolísanosťou. *Telefón* sa prepisuje ako *tilifūn*, *talifūn*, *talifōn*. *Telefonovať* sa povie *talfana*, čo znie paradoxne arabsky – i keď evidentne ide o cudzie slovo. *Televízia* je *televiziōn*, *tilifizjūn*, *talfaza* pozeráť televíziu. *Talfana* sa prevzalo, pretože vyhovuje vzoru, paradigme štvorradikálových arabských slovies. Cez túto paradigmu štvorspoluhláskových slovies sa mutatis mutandis preberajú ďalšie a ďalšie slová. Tak sa prebralo ruské slovo *balšafa*, teda boľševizovať, *bastara* – pasterizovať, *taktaka* – taktizovať, *halwasa* – mať halucinácie.

Bank znamená banka. Paralelne s tým existuje aj arabské slovo *masraf*. Slovo *kardinál* sa prevzalo ako celok, ale plurál *karádila* sa tvorí podľa arabského vzoru. Arabizáciou rozumieme proces poarabčovania, teda preberania arabských prvkov do cudzích slov. Tento jav sa vyskytuje aj v samotnej arabčine v slovách, ktoré boli prevzaté a udomácnili sa v slovnej zásobe arabčiny do takej miery, že sa stali bežnou súčasťou inventára arabčiny. To sa nazýva **ta'arīb**. Ak existuje domáce a zároveň cudzie slovo prevzaté na pomenovanie danej skutočnosti (*bank*, *masraf*), Arabi dávajú prednosť cudziemu slovu pred arabským *masraf*.

2. „oživovanie“ (*al-ihjā'*)

Nešlo však vždy len o „bezhlavé“ preberanie slov, ale aj o celkom prozaickú snahu pomenovať nové javy, s ktorými sa Arabi dostali do kontaktu príchodom kolonizátorov. Niekedy sa siahlo do vlastných zdrojov a použilo sa už existujúce slovo zo starej klasickej arabčiny. To síce malo pôvodne úplne iný význam, ktorý sa ignoroval, a vymyslel sa význam nový. Tento proces nazývame oživovanie.

Napríklad slovo *qitār* – vlak pôvodne znamenalo karavánu tiav, ktoré sú zapojené jedna za druhú podobne ako vozne vlaku.

Džarída znamená noviny. Pôvodný význam bol palmová ratolesť, s ktorou sa písalo na rôzne materiály.

*Sajjára*¹ je auto. Pôvodne to znamenalo pútnik na púšti. Sémanticky sa v oboch prípadoch dá hovoriť o premiestňovaní sa z miesta na miesto.

¹ Korán, Súra Júsuf, 10. verš – Jeden z nich povedal: „Nezabíjajte Jozefa, ale pokiaľ chcete niečo urobiť, hoďte ho na dno hlbkej studne – nejakí **pocestní** ho vytiahnu“.

Hátif je telefón, ale pôvodne označoval toho, ktorého hlas bolo počuť, ale nebol prítomný.

3. *odvodzovanie* (*al-ištiqáq*)

Odvodzovanie je snaha vyjadriť cudzie slovo slovom arabským za použitia arabských vzorov – masdarov. Masdar je slovesné podstatné meno. Vzor *mif'ál* slúžil na vytvorenie slova *ma'mal* (laboratórium), vzor *mif'ala* dal slovo *madž-zara* (mäsiarstvo, ale aj krvipreliať). Zo vzoru *mif'ála* vzniklo *talládža* „chladnička“ a z *mif'ál* vzniklo *miqrád* – nožnice.

4. *neologizmy* (*al-mustadžadát*)

Ak neexistuje domáce slovo, treba ho vytvoriť. Dôsledkom toho dochádza k procesu tvorby neologizmov a kalkov. Neologizmus je nové slovo v jazyku a v arabčine je to jeden z najproduktívnejších procesov slovotvorby. Pozitívne je to, že sa využívajú vlastné jazykové pramene. Kalky sú druhom neologizmov, kde sa podľa cudzieho vzoru vytvorí slovo v inom jazyku. Napríklad *'ilm an-nafs* znamená psychológia, doslova veda o duši (kalk z gréčtiny). *'Ilm má wará' ttabí'a* je metafyzika, ale doslova veda o tom, čo je za prírodou. *Hubb al-watan* už nie je kalkom v pravom slova zmysle, skôr ide o opisné vyjadrenie významu. Znamená to patriotizmus, ale doslova láska k vlasti. *Anáníja* je typický kalk z gréčtiny a znamená egoizmus. *Aná* je po arabsky *ja*. *Qamar istiná'i* je satelit, ale doslova umelý mesiac, vyrobený mesiac.

Tieto štyri skupiny sú len niektoré aspekty v slovnej zásobe arabčiny. Hranice medzi nimi nie sú pevné, ale veľmi pohyblivé, pretože napríklad slovo z 2. skupiny *hátif* (telefón) môžeme uviesť ako príklad na doplnenie v 1. skupine k slovu *talífín*. Jestvuje mnoho ďalších aspektov, ktoré by sa dali skúmať – frekvencia slov, ich zdrojové jazyky, výskyt, rozšírenie... a to ešte nespomíname ďalšie jazykové roviny (morfologickú, fonetickú, štylistickú).

Zámerom tohto príspevku nebolo vymenovať všetky aspekty a problémy lexikálnej vrstvy arabčiny. Snažili sme sa skôr zachytiť problematiku v kontexte poukazujúc na dopad historických udalostí na vývoj jazyka a ich vzájomnú previazanosť s týmto vývojom. Rovnako našou snahou bolo postihnúť niektoré základné trendy vo vývoji slovnej zásoby arabského jazyka. Táto téma je stále otvorená a ostáva len veriť, že prílev cudzích slov bude náležitým obohatením jazyka a nie balastom vo vzájomnej komunikácii.

Literatúra

DROZDÍK, Ladislav: Pluralization of Lexical Borrowings in Arabic as a Criterion of the Inflectional Assimilation. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, roč. XI – XII. Graecolatina et Orientalia. Bratislava 1979 – 1980.

DROZDÍK, Ladislav: Word-Formational Assimilation of Loanwords in Arabic. In: Asian and African Studies XVI, 1980.

DROZDÍK, Ladislav: Semantic Aspects of Lexical Borrowing in Arabic. In: Asian and African Studies XVII, 1981.

DROZDÍK, Ladislav: Descriptive Terms in the Lexicographical Treatment of Modern Written Arabic. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, roč. XV – XVI. Graecolatina et Orientalia. Bratislava 1983 – 1984.

GHAZALA, H.: Translations as Problems and Solutions. Valetta 1995.

MIHÁLIK, Juraj: Arabské slová v slovenčine. Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2002.

OSMAN, N.: Konjugationslexikon Arabischer Verben. Ismaning: Max Hueber Verlag 1996.

WEHR, H.: A Dictionary of Modern Written Arabic. Ed. J. M. Cowan, Otto Harrassowitz. Wiesbaden 1994.

Reflexe internacionalizmů v českém lexiku¹

Jitka Mravinacová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Tématem příspěvku bych ráda navázala na svůj loňský referát o neosémantizmech internacionální povahy (Mravinacová, 2004), v němž jsem se zaměřila zejména na tzv. evropeizmy, jako např. *generovat*, *globální*, *virus*, *antivirový*, *pirát* apod., a poukazovala jsem na to, že mají tendenci vyrovnávat se s angličtinou a rozvíjet se po sémantické a komunikačně-pragmatické stránce podle ní. Letos chci upozornit na tu zajímavou skutečnost, že angličtina může mít vliv i na významové obohacování českého lexika, a to v tom smyslu, že může motivovat, respektive inspirovat jeho neosémantizaci. Toto její působení je v některých případech zřetelné, mnohdy však zůstává skryté. Odhalování tohoto vlivu vyžaduje srovnávání českých neosémantizmů s anglickými lexémy používanými v téže pojmenovací funkci. V. Mathesius (1947, s. 157 – 174) nazval takovýto přístup „funkční onomatologií“, když mluvil o potřebě „srovnávání jazyků různého typu bez ohledu na jejich genetickou příbuznost“. Příklady, které budu uvádět, jsem čerpala zejména z materiálu shromážděného pro druhý díl slovníku *Nová slova v češtině* (Martincová a kol., 2004).

Ukazuje se, že vznik nového významu českého slova může anglický lexém motivovat:

1. svou sémantikou,
2. svou formou (zvukovou nebo grafickou).

První typ motivace můžeme demonstrovat na slovu *myš* (*počítačová myš*): nový význam českého slova je výsledkem okopírovaného pojmenovacího po-

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantu *Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny*, GA AV ČR, r. č. B9061101.

stupu, tzn. určitá věc je pojmenována podle téhož příznaku, který zvolil ten, kdo ji pojmenoval v angličtině. V případě *počítačové myši* jde tedy pravděpodobně o podobnost s živočichem označovaným slovem *myš*. Některé takto vzniklé neosémantizmy se v češtině používají vedle přejatých anglických lexémů, např. *brána*² – *gateway*, *hradba*³ – *firewal*, *led*⁴ – *ice*, *železo*⁵ – *hardware*. U těch je souvislost s anglickými ekvivalenty zřejmá a uživatel je pravděpodobně vnímá jako sémantické kalky. V jiných případech si však souvislost s angličtinou uvědomovat nemusí, jako např. u pojmenování *elektronická chůva*, *chůvička*⁶ (podle angl. názvu výrobku *Nanny*), *koš*⁷ (podle angl. *wastebasket*), *nabourat*⁸ (podle angl. *hack*), *vyhořet*, *vyhasnout*⁹ (podle angl. *burn out*), *horký* (*horké zprávy* apod.)¹⁰ (podle angl. *hot*). Mnohem důležitější než motivovanost cizím výrazem je pro uživatele češtiny metaforický nebo metonymický vztah, na jehož základě byl nově vzniklému významu přiřazen domácí lexém. Toto přiřazování není zcela mechanické, často jde o proces hledání toho pravého výrazu, což se může projevit vznikem synonymních neosémantizmů (např. *webové sídlo*, *webové místo*¹¹ podle angl. *web site*). Z tohoto hlediska se nám přejímání nových významů z angličtiny jeví jako aktivní, tvůrčí pojmenovací akt.

Druhý typ neosémantizace českých slov pod vlivem angličtiny, tj. typ neosémantizmů motivovaných formou anglických lexémů, můžeme ukázat na výrazech *sexuální harašení* (podle angl. *sexual harassment*), *harašit* (podle angl. *harass*), majících v češtině význam ‚sexuální obtěžování‘, ‚sexuálně obtěžovat‘: domácí slovo je použito pro pojmenování nové věci proto, že jeho forma připomíná (zvukem, grafikou) formu cizího slova, jímž je tatáž věc pojmenována v angličtině. To, že výrazy *harašení*, *harašit* nejsou jen pouhou adaptací anglického *harassment*, *harass*, napovídá už záměna české hlásky *š* za anglické vyslovované *s*. Očividně zde došlo k usouvztažnění anglických výrazů s českými, podobně znějícími slovy. Toto usouvztažnění bylo pravděpodobně ovlivněno též významem českého slova *harašit*, jež má určité sémantické rysy vyvolá-

² poč. ‚propojovací uzel mezi různými počítačovými sítěmi a různými komunikačními standardy‘

³ poč. ‚souhrn technických opatření zajišťujících bezpečnou komunikaci mezi chráněným počítačem, počítačovou sítí a okolím‘

⁴ slang. ‚droga patřící mezi stimulační látky (zprav. amfetamin nebo pervitin)‘

⁵ poč. slang. ‚technické vybavení počítače‘

⁶ ‚elektronické zařízení pro přenos zvuku, popř. i obrazu sloužící ke kontrole malého dítěte‘

⁷ poč. ‚specializovaná systémová složka počítačového programu, do které se přesouvají odstraňované soubory‘

⁸ poč. ‚napadnout počítačové systémy, programy, data, proniknout do nich‘

⁹ ‚fyzicky, emočně a mentálně se vyčerpat v důsledku psychické i fyzické zátěže při výkonu povolání‘

¹⁰ ‚aktuální; čerstvý‘

¹¹ poč. ‚jakýkoli dokument nebo soubor umístěný na Webu pod určitou adresou‘

vající dojem souvislosti s významem ‚sexuálně obtěžovat‘ (srov. např. kontext uvedený v SSJČ: *v zemi to haraší touhou po životě*). Ukazuje se tedy, že neosémantizace domácího slova vlivem formy anglického lexému je do určité míry podmíněna též jeho sémantikou. Významová souvislost nevyplývá však z podobnosti nebo ze vzájemné souvislosti denotátů, ale hledá se dodatečně. To se může projevit posunem významu českého neosémantizmu vzhledem k anglickému lexému. Uvedu několik příkladů:

- Výrazy *hákování, hákovat, háknout* jsou imitací angl. *hacking, hack*, jimiž se v počítačovém slangu označuje ‚neoprávněné pronikání do cizích počítačových systémů, programů apod.‘. Významová souvislost s českým slovesem *hákovat* se hledá obtížně. Můžeme si je usouvztažnit s významem ‚spojovat hákem‘ (SSJČ), který vyvolává představu, že jde o připojení se k cizímu počítači apod. Někomu se zase vybaví použití výrazu v hokeji, což mu připomene, že jde o nějaký nedovolený zásah. Řada lidí, zvláště z profesního počítačového prostředí, však bude zřejmě mnohem silněji vnímat motivaci anglickými výrazy.
- Výrazy *brázdít, brousit, brouzdat, brouzdat se* ve významu ‚prohlížet, procházet webové stránky‘ kopírují angl. lexém *browse*. V jejich případě už můžeme s větší jistotou tvrdit, že u nich došlo k určitému významovému posunu, a to směrem ke slovesům pohybu. Mají na rozdíl od anglického *browse* obecný význam ‚pohybovat se nějakým prostorem, někudy‘ (*brázdít po Internetu; brouzdat novinami, po Internetu* apod.), čímž se sémanticky přiblížily domácím slovům [srov. např. výklady v SSJČ: *brázditi* – (co; kudy; kde) ‚pohybovat se po něčem, někudy‘; *brousit* – ob. ‚potulovat se‘; *brouzdati se* – (kde; kam; kudy) ‚chodit bez cíle; toulat se‘]. Významový vztah ke slovesům pohybu je navíc podporován synonymním výrazem *surfovat*.
- Výrazy *hostování, hostovat* vznikly napodobením angl. výrazu *hosting (web hosting)*, jímž se označuje ‚služba poskytovaná providerem umožňující zákazníkovi pronájem prostoru na webovém serveru pro umístění webových stránek‘. I zde můžeme zaznamenat významový posun, který je způsoben tím, že české slovo *hostování* a anglické *hosting* nejsou ekvivalentní (českému *host* odpovídá anglické *guest* a anglickému *host* české *hostitel*). Sloveso *hostovat* má na rozdíl od anglického lexému jak význam ‚pronajmout prostor...‘, tak i význam ‚pronajmout si prostor...‘ (srov. např. kontexty: *pořídít si a hostovat databázovou technologii; hostovat firemní stránky vám dnes umožní kde kdo*).

Doufám, že se mi podařilo na několika příkladech ukázat, že vliv angličtiny na češtinu není omezen jen na přejímání anglicizmů. Někdo by snad tento fakt mohl chápat jako další doklad toho, jak bezhlavě přejímáme vše cizí. Já si naopak myslím, že uvedené neosémantizmy, i když jsou inspirovány anglickými slovy, vznikly díky snaze lidí pojmenovat nové skutečnosti českými výrazy a že jsou důkazem aktivního přístupu k jazyku.

Literatura

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 69 – 78.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 89 – 104.

FILÍPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.

LILIČ, Galina Aleksejevna: Vlijanije ruskogo jazyka na semantičeskije izmenenija v oblasti obščestvenno-političeskij leksiki sovremennogo češskogo jazyka. In: Učenyje zapiski LGU, serija filologičeskich nauk, 1958, vypusk 42, č. 243, s. 41 – 52.

MARKOWSKI, Andrzej: Najnowsze zapożyczenia semantyczne w polszczyźnie. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 28 – 37.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha: Academia 1998.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2. Praha: Academia 2004.

MATHESIUS, Vilém: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1947, s. 157 – 174.

MRAVINACOVÁ, Jitka: K problematice neosémantizmů internacionální povahy. In: Varia XI. Zost. M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2004, s. 18 – 21.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1960 – 1971.

Francouzský kořený morfém „pas“ v češtině

Adéla Říhová

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Každý živý jazyk se neustále vyvíjí podle potřeb svých uživatelů. Nejvýraznější změny se týkají slovní zásoby, která manifestuje denotační podstatu jazyka (zprostředkovává předání poznatků o jevech materiálního světa). Jedním ze způsobů obohacování slovní zásoby je přejímání slov z cizích jazyků. Cesta přejímání cizích slov bývá často velmi spletitá a jejich začleňování do jiného jazyka prochází nepřetržitým vývojem na všech jazykových rovinách.

Na francouzských výpůjčkách v češtině s původním kořeným morfém „pas“ nyní ukážu, jakými změnami cizí slova začleňující se do českého jazykového systému můžou procházet.

Francouzské polysémní substantivum *pas* [pa] (m.) je původu latinského (*passus*) a označuje: „krok, chůzi, šlápěť, stopu, práh, stupeň, průchod, průsmyk,

soutěsku, úžinu, průliv“. Zároveň se jedná o součást slovesného záporu. Původně byla tato záporka užívána pouze s pohybovými slovesy (*il ne marche pas* – „nejde ani krok“). Od 16. století funguje ve spojení *ne...pas* jako základní vyjádření záporu všech sloves.

V češtině toto vehikulum může označovat záporku i substantivum, ovšem s posunutou stylistickou hodnotou. Zatímco v jazyce původním se jedná o vehikulum patřící k základní slovní zásobě (a tedy velmi frekventované), čeština jej užívá pouze ve výrazech citátových a odborných. Ve všech užitích si plně uchovává svou cizí povahu (nevyslovené koncové *-s* a nesklonnost).

Záporka se objevuje v citátovém, úzce odborném výrazu *pas d'action* [pa-daksjon] (neskl. m.) – „v baletu tanečně-mimická scéna rozvíjející děj“. Jako všechny citátové výrazy si zachovává původní pravopis i výslovnost (francouzské fonémy se nahrazují nejbližšími fonémy českými).

Pas ve významu „krok“ se vyskytuje opět v tanečním pojmosloví. České *pas* [pa] (neskl. n.) znamená „taneční krok“ nebo v baletu „tanec jedné či více osob“ (*pas de deux* [padež] „tanec ve dvou“, *pas de quatre* [padkát] „tanec ve čtyřech“, *pas de gráce* [padgras] „společenský tanec 19. století“). V artistické mluvě označuje *pas de deux* „jízdu dvojice artistů na páru koní v cirkuse“. Stylistický odstín hovorovosti najdeme u přejatého slovního spojení *faux pas* [fô pa] (neskl. n.) – „chybný krok v jednání, společenská chyba“. Ve francouzštině je tento přenesený ustálený výraz stylisticky neutrální.

K substantivu *pas* existuje ve francouzštině polysémní sloveso *passer* (lat. *passare*), jehož nejzákladnějším významovým rysem je „pohyb od někud někam určený časově či prostorově“. V češtině mu odpovídají mimo jiné překlady „jít, jet, letět, (z)vadnout, (z)hynout, zemřít, (u)plynout, ubíhat, pominout, přejít, přejet, přeletět, přeplovat, přeskočit, strávit, přečkat atd.“.

Do češtiny bylo toto sloveso přejato v různých slovesných tvarech. *En passant* [ã pasã] je tvar přechodníku přítomného. V češtině má tento knižní citátový výraz shodný význam, tedy „mimochodem, zběžně“. Pro výslovnost čeština užívá opět nejbližších fonémů: [án pasán].

Substantivizované *passant* [pasã] (m.) má ve francouzštině význam „chodec“ a „poutko u kalhot pro vsunutí pásku; kroužek, který drží volný konec řemenu“. Do češtiny byl přejatý pouze první význam, řidčeji a v hovorovém jazyce se tak objevuje substantivum *pasant* [pasant] (m.), přechýleně i feminní tvar *pasantka*. Výslovnost se řídí pravidly výslovnosti slov domácích.

Spojení dvou sloves (*laisser* – „nechat“ a *passer*) vytváří francouzské invariabilní substantivum s významem „propustka, průvodní celní list“. V češtině najdeme dvě podoby pravopisně odlišné: *laisser passer* [lese pasé] (neskl. n.) – v ekonomické terminologii „zásada ekonomického liberalismu požadující volnost podnikání bez jakýchkoliv zásahů státu“ a *laisser-passez* [lese pasé] (neskl. n.) – „průvodní list volného diplomatického zavazadla“.

První osoba singuláru francouzského slovesa *passer* (*je passe* [pas]) dala v češtině vzniknout karetní hlášce *pas* [pas] (adv.): „nepřijímám hru, předávám

hru“. Vyjadřuje, že se hráč neúčastní hry. V době přejímky byl pravopis bližší původní podobě, tedy *pass*.

Přičestí minulé *passé* je ve francouzštině zároveň adjektivem (výsledek slovesného děje, tedy „přejetý, přeletěný, přeplutý atd.“), substantivem mužského rodu („minulost, minulý čas“) a prepozicí („po“). V češtině se vyskytuje neskloňné adjektivum *pasé* (původně psáno *passé*) a užívá se ho v hovorovém jazyce pro označení „jevu minulého“ (co je již pryč). Kořen tohoto substantiva najdeme ve francouzském slově *passéiste* [paseist] (m.), označujícím „jedince připoutaného k minulosti, lpějícího na tradicích, stoupence za návrat minulosti“. Směr, který takový jedinec zastává, se nazývá *passéisme* [paseism] (m.). Do češtiny proniklo substantivum *paséismus* (dříve psáno *passéismus*) s významem „směr zdůrazňující minulost, zastaralá věc, zastaralý jev, názor, přežitek“. Spolu s deriváty (*paséista*, *paséistický*) se jedná o knižní a řídce užívané výrazy.

Slovesná předpona *re-* značí ve francouzštině opakování slovesného děje. Sloveso *repasser* má mnoho významů spojených s opakováním dějů vyjádřených slovesem *passer*. Jedním z nich je něco „znovu prohlédnout, (z)opakovat (si)“. Odborný český termín *repase* (f.) označuje „prohlídku, rozebírání stroje“, od něho je odvozeno adjektivum *repasní*.

Dostávám se k derivátům francouzského slovesa *passer*. Prvním z nich je substantivum *passage* [pasáž] (m.). Jeho sémantika je pestrá, vyjadřuje výsledek nebo časový úsek děje vyjádřeného slovesem *passer*: „přechod, přejezd, přelet, převoz, přestoupení, průchod, průjezd, průlet, průtok, cesta, stěhování (ptactva), úryvek, stať, běhoun (koberec), hud. pasáž, jízdné, převozné, mostné“.

Přejaté slovo *pasáž* se plně začlenilo do českého jazykového systému. Jeho pravopis odráží českou výslovnost (francouzské fonémy jsou nahrazeny nejbližšími fonémy českými). Podle principu usouvztažnění zakončení a rodu substantiva se výpůjčka přiřadila k ženskému rodu pod paradigma „píseň“.

Jedná se o slovo běžně užívané ve významu „průchod“, ale i „část, úryvek textu, řeči“. Pro české mluvčí se z něj vytratila sémantika slovesa „jít, přejít, přeletět...“. V hudební terminologii *pasáž* označuje „rychlou řadu tónů v hudební skladbě“, ve sportu „figuru jezdecké školy – klus se značně prodlouženou dobou výdrže dosahovanou odrazy zadních končetin“. V textilní terminologii se tak nazývá „protahovací zařízení na ztenčovací příze“. Význam „ruch, frekvence“ je dnes již archaický.

V astronomii francouzské *passage* označuje „moment, kdy se hvězda ocitne před jinou hvězdou“. Čeština si přidáním sufixu typického pro slovo tvornou kategorii názvů prostředků vytvořila substantivum *pasážník* (m.) – „astronomický dalekohled s optickou osou k určování přesného okamžiku průchodu hvězd poledníkem, průchodní stroj“.

Francouzština neuvžívá tohoto kořenného morfému ani pro biologické a medicínské termíny *pasážování*, *pasážovat* označující „opakované přeočkování mikroorganismů na čerstvou půdu“ a „převádění patogenního mikroorganismu řadou laboratorních zvířat nebo jiných růstových médií s cílem snížit jejich patogeničnost“.

Od *passage* vzniklé francouzské adjektivum *passager* [pasaže] („ten, kdo jen prochází, krátce trvající“) a substantivum *passager* [pasaže] (m.) („cestující, pocestný“) najdeme v češtině jako *pasažér* (m.) (původně *pasažír*) s deriváty *pasažérský*, *pasažérstvo*. Vždy ve významu „cestující“. Výraz je dnes zastaralý, běžně se užívá pouze v ustáleném slovním spojení *černý pasažér*, které ve francouzštině nenajdeme a které označuje „cestujícího bez platné jízdenky“. I toto substantivum se pravopisně přizpůsobilo francouzské výslovnosti tak, aby daná posloupnost grafémů odpovídala českým fonémům nejbližším francouzské výslovnosti.

Francouzská adjektivní přípona *-able* se připojuje ke slovesům a vyjadřuje možnost realizace děje. Adjektivem *passable* se označuje osoba, věc či jev, které mohou projít, znamená tedy „obstojný, dostatečný, ucházející“. Počeštělé nesklonné adjektivum *pasábl* je zastaralý a hovorový výraz pro „dosti pěkný, obstojný, ucházející“. Sémantika původního i přejatého výrazu se v tomto případě shoduje.

České vehikulum *pas* je homonymum s mnoha významy. Dva z nich jsem popsala výše (substantivum *pas* [pa] a adverbium *pas*). Další význam je také původu francouzského, ale přešel k nám prostřednictvím němčiny. Při přejímání slov bývá jazyk-prostředník častým jevem. Jazyk-prostředník přejímku různou měrou ovlivní jak po stránce formální, tak po stránce obsahové. Pro češtinu je němčina častým zprostředkovatelem cizích slov kvůli geografické, a tedy i politické a kulturní blízkosti uživatelů těchto jazyků. Z důvodu často velmi spletené cesty přejímání cizích slov je mnohdy velmi obtížné určit, z jakého jazyka výpůjčka pochází.

Tak slovo *pas* (m.) – „úřední průkaz“, pochází ze zkráceného německého *Passeport* (m.), přejatého z francouzského *passport* („co umožňuje projít branou“). Nezkrácený francouzský výraz *passport* [paspór] (m.) se ovšem v češtině nachází také jako *pasport* (m.), hovorová podoba *pašport*. Vyslovuje se i s koncovou souhláskou a začleňuje se pod mužský rod neživotný, paradigma „hrad“. Zastarale označuje „cestovní doklad, pas“, nadále se však užívá v ekonomické terminologii („zpracování technické nebo výrobně-ekonomické dokumentace v soustavu charakterizující stav a vývoj činnosti podniku, odvětví, národního hospodářství“). K němu pak najdeme deriváty *pasportový*, *pasportizace*, *pasportizační*.

Němčina přejala také francouzské sloveso *passer* v podobě *passieren* – „projít, přecházet, cedit, povolit, odpustit, přihodit se, stát se, udát se“. V češtině jsou tyto významy prezentovány slovesem *pasírovat* – „protlačovat ovoce nebo jiné potraviny sítem nebo strojkem“, zastarale a obecně také „prominout, odpustit, dovolit“. *Pasírka* (f.) (zastarale a slangově) ve významu „propustka“ je také německého původu – *Passier(schein)* (m.) (od slovesa *passieren*).

Obecný výraz *pasovat* (se) („hodit (se), slušet, padnout“, slangově též „vpravovat, zasazovat“) do češtiny přešel opět přes němčinu z francouzského slovesa *passer*. Němčina obohatila sémantiku výrazu oproti původnímu slovesu. Sloveso *passer* dalo v němčině vzniknout argotickému slovesu *paschen* („překročit hranici“), do češtiny pak *pašovat*, řídce *pašerovat*, *pašerák* (německy *Pascher*), řidčeji i *pašer*, *pašíř*, *pašerácký*, řídce *pašerský*, *pašeráctví*, řídce *pašerství*.

Přes německé *Posament* (m.) (z francouzského *pasement* [pasmã] (m.) – „prýmek, porta“) do češtiny přešel dnes již zastaralý výraz *pozament* (m.), staročesky *pasimán* (m.) („prýmek“) a k němu utvořené *pozamentýr* (m.) („prýmkář“), *pozamentérie* (f.), *pozamentýrský*.

Sloveso *passer* je ve francouzštině součástí mnoha kompozit. Některá z nich byla přejata i do češtiny. Francouzské *passe-partout* [paspartu] (invar. m.) znamená v doslovném překladu „(pro)jde všude“ a označuje „skupinový klíč, paklíč, paspartu, pilu zlodějku“. V češtině se vyskytuje dubletní podoba *pasparta* (f.) a *paspart* (m.) jako „rámeček pro všechny fotografie“ a k nim sloveso *paspartovat*. Francouzské *passepil* [paspil] (m.) („lemovka“) má v češtině stejný význam u slov *paspule* (f.), *paspulka*, řídčeji *paspole*, *paspolka*. Francouzské označení bretaňského tance *passe-pied* [paspje] (invar. m.) má v češtině stejnou formu i význam: *passepied* [paspje] (neskl. m.). Další kompozitum *šanzé pasé* (neskl. n.) (starší podoba *changez-passez*) pojmenovává „kouzelnickou formuli, proměnu“ (*udělat šanzé pasé*) a vychází ze dvou francouzských sloves: *changer* [šãže] („změnit“) a *passer*.

Na uvedených přejatých slovech jsou patrné procesy, kterými francouzská přejímka při začleňování do českého jazykového systému prochází. Formální i obsahová stránka výrazu může být různou měrou ovlivňována jazykem-prostředníkem (jazyky-prostředníky), který (které) přejetí nového slova zprostředkovává (zprostředkovávají).

Každé cizí slovo se přizpůsobuje po stránce formální. V době přejetí výpůjčky se často ponechává původní pravopis i výslovnost (užívají se fonémy nejbližší fonémům původního jazyka, viz *en passant*). Čím déle cizí slovo existuje v jiném jazykovém systému, tím více se mu přizpůsobuje. Slova zdomácnělá svým pravopisem a výslovností se chovají jako slova domácí (viz *pasážér*).

Adaptační procesy se promítají i do roviny morfologické. Citátové výrazy a slova odborná či řídce užívaná si zachovávají znaky cizosti (například nesklonnost, viz *pas d'action*). Naopak slova zdomácnělá se plně začleňují do českého deklinačního systému a podle zakončení se přiřazují k některému z mluvnických rodů, a tedy i k jednotlivým českým paradigmátům (viz *pasáž*). V některých případech mohou vzniknout rodové dubletní tvary (viz *paspart*, *pasparta*).

Podstatnými změnami prochází významová stránka výpůjček spolu s jejich stylistickým hodnocením. Pokud je francouzské slovo polysémní, do češtiny přechází obvykle pouze některé významy. Navíc se často mění stylistická charakteristika (viz *pas* ve významu „krok“, *faux pas*).

Zdomácnělé výrazy se dále derivují, vznikají od nich slova příbuzná. Často mohou nést významy, které v jazyce původním nenajdeme označené stejnou formou (viz *pasážník*, *pasážovat*). Lexikální výrazy mohou vstupovat do frazeologických jednotek (viz *černý pasážér*).

Čím více cizí výraz zdomácní, tím větší změny u něj v průběhu času probíhají. Dokud se nedostane na okraj užívání, formální i významová stránka jsou neustále vystaveny potenciálním modifikacím, které odrážejí nejen potřebu

označovat nové skutečnosti, ale i vztahy mezi jazykovými jednotkami v rámci celého systému.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov. Red. V. Petráčková, J. Kraus. Praha: Academia 1995.
- BĚLIČ, Jaroslav – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel: Malý staročeský slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979.
- ČECHOVÁ, Marie a kol.: Čeština. Řeč a jazyk. Praha: ISV 1996.
- ČERMÁK, František: Jazyk a jazykověda. Praha: Pražská imaginace 1994.
- ERHART, Adolf – VEČERKA, Radoslav: Úvod do etymologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1981.
- FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.
- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský I, II. Praha: Unie 1903, 1916.
- Le Grand Robert de la langue française. Paris: Robert 1985.
- GREPL, Miroslav a kol.: Příruční mluvnice češtiny. Brno: Nakladatelství Lidové noviny 1996.
- HAUSENBLAS, Karel – KUCHAR, Josef a kol.: Čeština za školou. Praha: Orbis 1974.
- HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: St.nakl.uč. v Praze 1952.
- HOLUB, Josef – LYER, Stanislav: Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1992.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968.
- MATHESIUS, Vilém: K výslovnosti cizích slov v češtině. In: Jazyk, kultura a slovesnost. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1982, s. 151 – 161.
- Mluvnice češtiny. Praha: Academia 1986 – 1987.
- Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique. Paris: Larousse 1993.
- Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957.
- ROMPORTL, Milan: Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých. Praha: Academia 1978.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Red. F. Čermák – V. Červená. Praha: Academia 1988.
- Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. I. – V. Praha: České muzeum 1836 – 1839.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vydání. Red. J. Filipec. Praha: Academia 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1989.
- Staročeský slovník. Praha: Academia 1977, 1984.
- ŠABRŠULA, Jan: Základy francouzské lexikologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1983.
- ŠMILAUER, Vladimír: Nauka o českém jazyku. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1982.
- VLASÁK, Václav – LYER, Stanislav: Francouzsko-český slovník, Česko-francouzský slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972, 1987.

Prehľad textových korpusov slovanských jazykov

Alexander Horák

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Korpusy a korpusová lingvistika

O poslednom desaťročí 20. storočia sa často hovorí ako o desaťročí korpusovej, prípadne počítačovej lingvistiky. Zrejme celkom oprávnené. Veľké textové súbory – korpusy ako prirodzené prejavy jazykovej performancie boli predmetom lingvistickej analýzy hľadám od jej začiatkov, avšak táto analýza nadobudla nový rozmer rozvojom informačných technológií a počítačových sietí a ich vstupom a masívnym rozšírením do humanitných vied práve v 90. rokoch 20. storočia. Okrem prakticky nevyčerateľnej možnosti byť archivačným médiom počítače poskytli aj možnosť automatizovanej lingvistickej analýzy textov na rozličných úrovniach, ktorá by sa nevmetila do ľudských kapacít. A navyše, s istým nádychom obraznosti by sa dalo povedať, že korpusy sa stali zdokumentovaným ľudským poznaním v istom období jeho vývinu. Dôkladné opísanie významu a vývinu korpusovej lingvistiky by však presahovalo rámce tohto článku a koniec koncov, nazdávame sa, že tak bolo už mnohokrát doteraz na dostatočne vysokej úrovni (Studie z korpusovej lingvistiky, 2000). Ďalej sa preto zameriame na opis súčasného stavu v tejto oblasti, pričom uvedieme niekoľko pojmov nevyhnutných pri následnom kvalitatívnom porovnávaní korpusov slovanských jazykov.

1.1. Elektronické textové databázy

Korpus textov nejakého jazyka sa zvyčajne definuje ako vnútorné štruktúrovaný, unifikovaný, oindexovaný a ucelený rozsiahly súbor elektronicky uložených a spracovávaných jazykových dát väčšinou v textovej podobe. Líši sa tým od iných textových databáz, ako je napríklad elektronický archív – sklad elektronicky čitateľných textov, ktoré nie sú spojené ani spracované (napr. Oxfordský textový archív), alebo elektronická knižnica (textotéka) – zbierka elektronických textov spojených podľa istého obsahového kritéria.

1.2. Typy korpusov

Členenie korpusov je možné podľa viacerých kritérií:

- podľa počtu obsiahnutých jazykov na:
 - jednojazyčné, ktoré sú tvorené väčšinou ako reprezentatívne korpusy konkrétneho národného jazyka,
 - viacjazyčné (paralelné), využiteľné napr. pri strojovom preklade, prípadne pri zostavovaní prekladových slovníkov,
- podľa časového záberu textov v korpuse na:
 - synchronne, ktoré zachytávajú súčasný jazyk,
 - diachronne, ktoré sú dokumentom istého obdobia jazykového vývinu,

- podľa východiskovej formy textov v korpuse na:
 - korpuse písaného textu, ktorých je v súčasnosti prevažná väčšina,
 - korpuse hovoreného textu, ktoré sa pre technickú náročnosť budovania vyskytujú pomerne zriedkavo, avšak z hľadiska lingvistickej analýzy sú o to vzácnejšie pre spontánny charakter hovorených jazykových prejavov,
- podľa funkcie/specializácie na:
 - všeobecné/základné (reprezentatívne, vyvážené),
 - špecializované na základe istého lingvistického kľúča (napr. korpus textov nejakého autora, prípadne obdobia, regiónu, štýlu),
- trénovacie korpuse sú osobitným druhom korpusov, použiteľných na nácvik programov, ktoré vykonávajú automatickú lingvistickú analýzu zväčša na úrovni morfológie, prípadne syntaxe; trénovacie korpuse sú na tieto účely manuálne lingvisticky označené – k jazykovým jednotkám je pridaná ich lingvistická interpretácia (napr. gramatická kategória, vetnočlenská funkcia).

1.3. Základné vlastnosti korpusu

Pri porovnávaní korpusov je relevantných niekoľko parametrov, ktoré sú zväčša aj kvantifikovateľné. Jednou z podstatných vlastností korpusu je jeho **VEĽKOSŤ**. Podľa veľkosti, akú korpuse v priebehu času mohli nadobúdať, sa dokonca vyčleňuje niekoľko generácií korpusov:

1. generácia korpusov (od 50. rokov 20. st. do r. 1975): obsahovala od 500 tisíc do 1 milióna textových slov. Sem sa zaraďuje prvý moderný korpus v lingvistike – Brownov korpus (Brown Corpus), ale aj ďalšie, ako je napríklad korpus Lancaster-Oslo/Bergen (LOB Corpus), korpus Prehľad hovorenej angličtiny (Survey of Spoken English – SSE), korpus London-Lund (LLC), korpus Nijmegen a ďalšie.

2. generácia korpusov (do r. 1985). Korpuse tejto generácie obsahovali od jedného milióna do 20 miliónov slovných tvarov. V tomto období, vymedzenom zhruba do polovice 80. rokov, vznikajú početné korpuse, najmä angličtiny, ktoré sa špecializujú na rozličné regionálne varianty angličtiny, hovorený jazyk, jazyk špecifických prostredí atď.

3. generácia korpusov. Vznik korpusov 3. generácie sa datuje od prelomu 80. a 90. rokov 20. storočia, keď sa začalo budovanie prakticky väčšiny národných korpusov európskych jazykov (napr. Britský národný korpus, Bank of English, Americký národný korpus, Korpus písanej taliančiny, Írsky národný korpus, Český národný korpus atď.). Ich veľkosť sa rádomo pohybuje v stovkách miliónov, niekedy až v miliardách slovných tvarov (napr. mannheimský korpus nemčiny).

S veľkosťou korpusov súvisí aj ich **REPREZENTATÍVNOSŤ**, ktorá sa nechápe v zmysle normy, kodifikácie a spisovnosti, ale skôr v zmysle reprezentovania čo najširšieho záberu rozličných jazykových variet, typov a žánrov textov, autorov textov, obdobia vzniku alebo publikovania textov, druhej alebo štýlovej prísluš-

nosti textov (vedecké, publicistické, umelecké atď.). V súčasnosti sa za základné atribúty reprezentatívneho národného jazykového korpusu pokladajú:

- veľkosť minimálne 100 miliónov textových jednotiek,
- vyváženosť podľa zastúpenia jednotlivých štýlov, žánrov, typov, autorov textov,
- lingvistická anotácia, ktorá sa realizuje v dvoch rovinách:
 1. externej, ktorá zachytáva logickú štruktúru textu (kapitoly, odseky, vety, nadpisy), bibliografické údaje (autor, rok vydania, prekladateľ a pod.) a štýlovo-žánrové charakteristiky textu,
 2. internej, ktorá reprezentuje lingvistickú interpretáciu jazykových jednotiek v korpuse na rozličných rovinách (fonetickej, morfolologickej, syntaktickej, sémantickej, diskurzovej).

2. Korpusy súčasných slovanských jazykov

2.1. Český národní korpus

Český národní korpus (ČNK) sa často uvádza ako príklad korpusu porovnateľného so západnými korpusmi svojou štruktúrou, metódou jazykovedného a počítačového spracovania a tiež aj veľkosťou jeho synchronnej reprezentatívnej časti (viac ako 100 miliónov slov). ČNK je dielom spolupráce Karlovej univerzity v Prahe (Ústav teoretickej a počítačovej lingvistiky, Ústav bohemistických štúdií, Katedra českého jazyka Filozofickej fakulty, Ústav formálnej a aplikovanej lingvistiky Matematicko-fyzikálnej fakulty), Českej technickej univerzity v Prahe, Masarykovej univerzity v Brne (Katedra českého jazyka Filozofickej fakulty, Fakulta informačných technológií) a Českej akadémie vied. ČNK je v skutočnosti súhrnným názvom pre viacero korpusov – v zásade je rozdelený na dve časti: synchronnú a diachronnú. Každá z týchto častí sa potom člení na ďalšie dve: archív a banku podľa formátu, v akom sa v nich texty nachádzajú. V archíve sú texty v pôvodných formátoch, v ktorých sa nadobudli (napríklad Microsoft Word, QuarkXpress atď.), kým v banke sú už skonvertované do formátu SGML¹ a pripravené na prehľadávanie korpusovým manažérom. Zloženie synchronnej časti na úrovni banky sa ďalej rozčleňuje na jednotlivé korpusy:

- Databázy a slovníky (DB): okrem vlastných korpusov obsahuje ČNK pomocné databázy, napr. Evidence – databáza všetkých korpusových textov, alebo slovníky v elektronickej podobe.
- SYN2000 je reprezentatívny, vyvážený korpus písanej súčasnej češtiny, obsahujúci 100 miliónov slov.

¹ Formát SGML (Standard Generalized Markup Language) vznikol ako medzinárodný štandard pre archiváciu a reprezentáciu jazykových dát v elektronickej podobe. V súčasnosti sa na tieto účely čoraz viac využíva formát XML (eXtensible Markup Language), ktorý je jeho podmnožinou.

- PUBLIC je korpus prístupný verejne na Internete, obsahuje 20 miliónov slov. Je vytvorený zo SYN2000 a vyvážený rovnako.
- ORAL je korpus hovoreného jazyka, ktorého hlavnú časť zatiaľ tvorí tzv. Pražský mluvený korpus (PMK).
- DIAL – je označenie pre plánovaný nárečový korpus.

Podobne je aj diachrónna časť na úrovni banky rozdelená na viacero korpusov:

- Banka diachronní češtiny (Banka ČNKDIA) sa skladá z banky transkribovaných textov (asi 2 milióny textových slov), banky transliterovaných textov (asi 100 tisíc textových slov) a banky nárečových textov (asi 200 tisíc textových slov).
- Databázy a slovníky (DB) pre diachrónnu časť obsahujú okrem evidenčnej databázy napr. prekladový slovník starších českých slov. Vyhľadávanie umožňuje iný vyhľadávací program ako v synchronných textoch.
- DIAKORP (Diachronní korpus) obsahuje výber staročeských textov od prvých zachovaných záznamov po dobu pokrytú synchronným korpusom.

V priebehu tvorby ČNK existovali viaceré programy na jeho analýzu: zo začiatku sa používal program Stuttgartskej univerzity CQP (Corpus query processor), neskôr sa vyvinuli aj korpusové manažéry určené špeciálne preň, napríklad CQM (Corpus query manager). V súčasnosti ku ČNK používatelia prístupujú pomocou programu GCQP, čo je grafické rozhranie pre korpusový manažér CQP. CQP umožňuje vyhľadávanie postupnosti niekoľkých slov, vyhľadávanie podľa lemy a morfológických značiek, zobrazenie bibliografických údajov pri jednotlivých konkordanciách, štatistické funkcie, vytváranie zložitejších požiadaviek na vyhľadávanie používaním regulárnych výrazov a ďalšie nastaviteľné funkcie. Pri menšej časti ČNK, vydanej na CD nosičoch s názvom SYNEK, ktorá je vlastne zmenšeninou SYN2000 (v zmysle zachovania reprezentatívnosti textov), sa používa korpusový manažér Manatee s grafickým rozhraním Bonito. Je plánovaný postupný prechod celého ČNK na tento systém.

2.2. Pražský závislostný korpus

Projektom, ktorý do istej miery vyšiel z ČNK, je Pražský závislostný korpus (PZK). Realizuje sa v Ústave formálnej a aplikovanej lingvistiky a v Centre počítačnej lingvistiky Matematicko-fyzikálnej fakulty UK v Prahe. Jeho cieľom je anotácia menšieho množstva textov na viacerých jazykových úrovniach, predovšetkým na syntaktickej. Koncepcia anotácie vychádza z teórie funkčného generatívneho opisu, ktorej autorom je Petr Sgall. V súčasnosti korpus pozostáva zhruba z 1,4 milióna anotovaných textových slov na úrovni morfológie a povrchovej syntaxe, v roku 2004 je plánované ukončenie anotácie 1 milióna slov na hĺbkovo-syntaktickej (tektogramatickej) rovine. Na prácu s korpusom sa používajú špecializované nástroje vysokej kvality:

manuálna syntaktická anotácia sa vykonáva programom TrEd a vyhľadávanie programom NetGraph.

2.3. Korpus frekvenčného slovníka poľštiny

Najstarším textovým korpusom poľštiny v modernom zmysle je korpus, ktorý bol výskumným materiálom pre Frekvenčný slovník súčasnej poľštiny (*Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*) vydaný v r. 1990. Tento korpus obsahuje texty zo šesťdesiatych rokov (od r. 1963 do r. 1967), ktoré sú vyvážené podľa funkčných štýlov v poľštine – vedecko-populárneho, publicistického, umeleckého (próza a dráma). Celkový objem korpusu dosahuje počet 500 000 slovných tvarov. Korpus je obohatený o morfológickú anotáciu, ktorá bola vykonaná ručne. V anotácii sa rozlišuje deväť slovných druhov: substantíva, adjektíva (do ktorých sú zahrnuté aj deverbatívne deriváty a radové číslovky), číslovky, zámená, slovesá, predložky, príslovky, spojky, častice. Tieto sú v texte označené tagom, ktorý má podobu číselnej značky. V notácii značiek sa na prvej pozícii nachádza značka slovného druhu a na ďalších hodnoty príslušnej morfológickej kategórie (napr. pre substantíva pád, číslo, pre slovesá čas, spôsob, syntetickosť/analytickosť, zvratnosť). Dôležitou vlastnosťou korpusu je, že čiastočne rieši problém tokenizácie viacslovných pomenovaní, ako sú napr. frazeologizované predložkové spojenia (*na razie, w lewo, po polsku*), spojenia *co* a *jak* s adjektívami a príslovkami (*jak najwyżej, jak najbardziej, co najmniej*), zvrtné prídavia a slovesné podstatné mená (*skarżący się, postanowienie się*), cudzie priezviská s *von, de* (*von Beethoven, de Gaulle*) a iné viacslovné jednotky (*mimo że, jak gdyby*). Korpus je zapísaný v podobe holých textových súborov, čo si nevyžaduje špecializované programové nástroje na jeho prehľadávanie.

Korpus frekvenčného slovníka poľštiny sa považuje za doteraz najlepšie spracovaný textový korpus poľštiny napriek tomu, že sa mu niekedy vytýka jeho zastaranosť. Tá sa však týka skôr lexikálneho aspektu analýzy, keďže funkčné štýly v poľštine prešli od šesťdesiatych rokov značnou premenou (najmä publicistický).

2.4. Korpus PELCRA

PELCRA je širokorozvetveným poľsko-anglickým programom, ktorý má ambíciu okrem reprezentatívneho Poľského národného korpusu vypracovať porovnávacie poľsko-anglické korpusy, ktoré by boli určené pre poľských záujemcov o štúdium angličtiny alebo prekladateľov. Projekt sa začal v roku 1997 a podieľajú sa na ňom Katedra anglického jazyka Lodžskej univerzity a Oddelenie jazykovedy a súčasného anglického jazyka Univerzity v Lancasteri, ktorá, ako je známe, budovala v spolupráci s Oxfordskou univerzitou aj Britský národný korpus (BNC). Preto sa na WWW stránkach tohto projektu vyslovne deklaruje cieľ zostaviť korpus, ktorý by veľkosťou a štruktúrou plne zodpovedal Britskému národnému korpusu. Má zahŕňať písané a hovorené texty, slovnodruhovo ozna-

čené a anotované podľa odporúčaní konzorcia TEI². Z plánovaného počtu 130 miliónov slov je v súčasnosti spracovaná 30 miliónová čiastka, v ktorej sa zachovávajú proporcie BNC. Jej prístupnosť na internete je avizovaná do „niedalekej prítomnosti“ (budúcnosti). Verejnosti prístupný je však Uczniowski Korpus Języka Angielskiego a Polski Multimedialny Korpus Konwersacyjny, ktorý si možno aj vypočítať vo formáte mp3. Kým prvý, 500 tisícový, je zameraný na poukázanie syntaktických a lexikálnych rozdielov medzi angličtinou a poľštinou so zvláštnym dôrazom na ukázanie častých chýb Poliakov vo výučbe angličtiny, v druhom ide o zachytenie autentického hovoreného jazyka. Autenticitu vnáša fakt, že rozhovory boli nahrávané bez vedomia hovoriacich, ktorí boli vyberaní so zámerom obsiahnuť čo najširšie oblasti jazyka (rovnaké zastúpenie oboch pohlaví, rozličný sociálny pôvod a príslušnosť, vzdelanie a pod.).

2.5. Korpus PWN

Je skôr komerčným projektom, ktorý má charakter materiálnej základne pre slovníky Poľského vedeckého vydavateľstva (Polskie Wydawnictwo Naukowe). Je to takisto referenčný korpus predovšetkým súčasnej poľštiny, t. j. poľštiny 20. storočia (od r. 1918) a zvlášť jeho posledného desaťročia – texty z tohto obdobia tvoria polovicu korpusu. Jeho celkový objem je okolo 50 miliónov slov, z toho približne dvojmiliónová čiastka je prístupná na internete. Tvorcovia tohto korpusu sa okrem všeobecných zásad zostavovania korpusu riadili aj kritériom špecificky poľskej „tradície kultúrnej autority spisovateľa“ ako meradla spisovnosti.

ŠTRUKTÚRA KORPUSU PWN:

Beletristika (zahrnutá aj poézia)	19 %
„Nebeletristika“ (vedecká literatúra, príručky, albumy, spomienky, rozhovory)	27 %
Publicistika (denná tlač, časopisy)	47 %
Hovorené texty	7 %

TEMATICKÁ ŠTRUKTÚRA PUBLICISTICKEJ LITERATÚRY

A „NEBELETRISTIKY“:

Filozofia, náboženstvo	6 %
História, geografia	9 %
Literárna veda, jazykoveda, eseje	6 %
Prírodné a matematické vedy	8 %
Politika, ekonómia	23 %
Spoločenské vedy	11 %
Aplikované vedy	12 %

² TEI je skratka pre Text Encoding Initiative, medzinárodné konzorcium, ktoré vydáva odporúčania o archivácii a spôsobe značkovania textov dodatočnými informáciami.

Umenie	5 %
Rekreácia	7 %
Denná tlač	13 %

ČASOVÁ ŠTRUKTÚRA TEXTOV:

1918 – 1945	10 %
1944 – 1970	13 %
1970 – 1989	17 %
1990 – 2000	60 %

Tento korpus má uplatnenie hlavne v lexikografii – napríklad pri výskume kontextových významov lexikálnej jednotky, kde je potrebné odlišenie synonymných významov, nových definícií významov a významových odtienkov, pri mapovaní novej slovnej zásoby a pod. Konkrétnym lexikografickým dielom, vytvoreným na základe tohto korpusu, je *Inny słownik języka polskiego*, ktorý vyšiel v roku 2000 v redakcii Mirosława Bańku. Korpus je možné prehľadávať najjednoduchšími metódami pomocou grafického rozhrania, ktoré je na WWW stránke vydavateľstva PWN.

2.6. Korpus IPI PAN

Inštitút základov informatiky Poľskej akadémie vied (Instytut Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk) buduje ďalší korpus poľštiny, ktorý mal na začiatku len status trénovacieho korpusu pre vývoj programov na automatickú lingvistickú analýzu. V súčasnosti prešiel do polohy osobitného grantu majúceho za cieľ vytvorenie rozsiahleho anotovaného reprezentatívneho korpusu poľštiny. Korpus pravdepodobne obsahuje viac ako 13,4 milióna slov, taký je však jeho stav, ktorý sa uvádza na WWW stránke tohto projektu³. Obsahuje publicistické a právne texty, novšiu a klasickú poľskú prózu (Konopnicka, Sienkiewicz, Witkacy), prepisy telefonických rozhovorov a dokonca aj texty Starej a Novej zmluvy. Veľkými nevýhodami verejne prístupnej časti korpusu sú nevyváženosť, neexistencia anotácie, dokonca ignorácia poľskej diakritiky (napr. forma *pisze* môže byť interpretovaná aj ako *pisze* – 3. os. sg., aj ako *piszę* – 1. os. sg.) a v niektorých prípadoch sa vyskytujú skenovacie chyby (*o* namiesto *s*). Viaceré publikácie (Przepiórkowski – Bański – Dębowski – Hajnicz – Woliński, 2002; Bański, 2002; Woliński – Przepiórkowski, 2001) nasvedčujú tomu, že po zrealizovaní projektu to bude korpus porovnateľný svojimi parametrami s lepšími korpusmi vo svete.

2.7. Korpus FIDA

V Slovinsku sa za krátky čas (od polovice r. 1997) podarilo vybudovať korpus FIDA, ktorého hlavnými charakteristikami sú referenčnosť, jednojazyčnosť, synchrónnosť a východiskovo písaná forma textov. Korpus FIDA je vý-

³ <http://dach.ipipan.waw.pl/CORPUS>

sledkom spolupráce akademických a „priemyselných“ partnerov: Filozofickej fakulty Ljubljanskej Univerzity, Inštitútu Jožef Štefan, vydavateľstva DZS (Državna založba Slovenije) a podniku Amebis. V súčasnosti korpus obsahuje okolo 100 miliónov slovných tvarov a na jeho prehľadávanie slúži softvér vyvinutý v domácom prostredí – program ASP32 (Amebisovo skladište podatkov). Ten sa používa aj pri vyhľadávaní v elektronických verziách slovníkov DZS a tiež v internetovom rozhraní aj na WWW stránkach FIDA⁴. Korpus je lematizovaný a anotovaný morfológicky aj bibliograficky.

2.8. Chorvátsky národný korpus

Od konca šesťdesiatych rokov existovali v Chorvátsku komparatívne projekty chorvátčiny a angličtiny, ktoré sa zakladali na Brownovom korpuse. Neskôr, v priebehu sedemdesiatych rokov, sa pozornosť sústredila na vytvorenie korpusov textov staršej chorvátskej literatúry, čo vyvrcholilo v známom tzv. Mogušovom korpuse chorvátskeho jazyka, na vtedajšiu dobu ojedinelom projekte v rámci jazykovednej slavistiky: Mogušov korpus mal ambíciu zahŕňať až milión slovných tvarov z textov staršej aj súčasnej chorvátskej literatúry. V čase okolo roku 1975 to bol parameter porovnateľný s vtedajším stavom korpusov v britskej jazykovede (napr. Brownov korpus). Mogušov korpus sa stal aj základom pre frekvenčný slovník chorvátčiny, ktorého tvorba sa finalizovala začiatkom deväťdesiatych rokov (Tadić, 1992, s. 169 – 178), avšak kvôli rôznym okolnostiam (aj politickým) tento slovník vyšiel až v r. 1997.

Na dobrú tradíciu korpusovej lingvistiky v Chorvátsku nadväzuje od začiatku deväťdesiatych rokov aj budovanie Chorvátskeho národného korpusu (HNK). HNK sa vypracúva v Jazykovednom ústave Filozofickej fakulty Univerzity v Záhrebe (Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu). Celkový projekt je podporovaný Ministerstvom vedy ako strategický a štátny záujem Chorvátskej republiky. Vzormi pre HNK sú český korpus a britské korpusy (Tadić, 1997, s. 388 – 394) a tvoria ho:

- 30M: reprezentatívny 30-miliónový korpus súčasnej chorvátčiny (texty vzniknuté od roku 1990),
- HETA: Chorvátsky elektronický textový archív tvorený nevyváženou zbierkou korpusov, ktoré sú alebo staršie od r. 1990, alebo nezodpovedajú požiadavkám reprezentatívnosti 30M, ale samy osebe sú niekoľkomiliónovými významnými textovými databázami. Korpusy HETA sú spracované rovnakou metodológiou ako 30M.

Chorvátsky korpus sa zostavoval na základe odporúčaní iniciatívy EAGLES⁵, ktoré sa týkajú žánrovej a textovej typológie. Chorváti plánujú jeho široké

⁴ <http://www.fida.net/>

⁵ EAGLES (Expert Advisory Group on Language Engineering Standards) je ďalšia iniciatíva v rámci Európskej únie, ktorá vypracovala odporúčania na kompiláciu, reprezentáciu a lingvistickú anotáciu jazykových dát v elektronickej podobe.

uplatnenie v tradične gramatických oblastiach (pravopisná problematika, výskum flexie a derivácie), najmä ale v lexikológii a lexikografii (chorvátske výkladové a inojazyčné slovníky, tezaursy, terminologické a pravopisné slovníky atď.) a v informatike (indexovanie a prehľadávanie textových databáz, výroba počítačových nástrojov na spracovanie prirodzeného jazyka)⁶.

2.9. Korpus srbského jazyka

Projekt korpusu srbského jazyka (CSL) siaha až do roku 1957, keď sa s jeho budovaním začalo v Ústave experimentálnej fonetiky a rečovej patológie v Belehrade v rámci širšieho projektu automatického rozpoznávania textu a strojového prekladu. Početný tím (80 lingvistov a viac ako 300 technických pracovníkov) vedený prof. Đorđe Kostićom vypracoval do r. 1962 originálny gramatický anotačný systém, obsahujúci okolo 2000 značiek, a ručne označoval celý korpus. Projekt sa však po r. 1962 na celých 30 rokov zastavil a k jeho obnoveniu došlo až v r. 1996 vďaka spojenému úsiliu Ústavu experimentálnej fonetiky a rečovej patológie a Laboratória experimentálnej psychológie Belehradskej univerzity. Po konverzii textov do elektronického formátu je ďalšou fázou jeho budovania automatické označkovanie pomocou aktualizovaného pôvodného anotačného systému.

Samotný korpus má menší rozsah – 11 miliónov slovných tvarov a skladá sa z piatich podkorpusov zachytávajúcich srbský jazyk od 12. storočia až po súčasnosť. Z toho štyri diachronické korpusy (texty z 12. – 17. storočia, texty z 18. – a prvej pol. 19. storočia, celé dielo Vuka Karadžića, texty z druhej pol. 19. storočia) počítajú 4 milióny slovných tvarov a jeden synchronný (publicistika, poézia, prózy, esejistika, vedecko-populárna literatúra) má objem 7 miliónov slovných tvarov. Informácie o korpuse sú zverejnené na internete⁷, ale zatiaľ nie je dostupná prehľadateľná časť.

Literatúra

BAŃSKI, Piotr: Anotacja zewnętrzna: wpływ architektury korpusu IPI PAN na efektywność jego tworzenia oraz wykorzystania. Złożone do Poloników, 2002.

KORCZAKOWSKA, Monika: Zagadnienia polskich korpusów tekstów. Rukopisny materiał, 2002.

PRZEPIÓRKOWSKI, Adam – BAŃSKI, Piotr – DĘBOWSKI, Łukasz – HAJNICZ, Elżbietta – WOLIŃSKI, Marcin: Konstrukcja korpusu IPI PAN. Złożone do Poloników, 2002.

Studie z korpusové lingvistiky. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3 – 4, 1997. Praha: Univerzita Karlova 2000.

TADIĆ, Marko: Od korpusa do čestotnog riječnika hrvatskoga književnog jezika. In: Rad zavoda za slavensku filologiju 27, 1992, s. 169 – 178.

⁶ <http://www.hnk.ffzg.hr>

⁷ <http://www.serbian-corpus.edu.yu/>

TADIĆ, Marko: Računalna obradba hrvatskih korpusa: povijest stanje i perspektive. In: *Suvremena lingvistika* 43 – 44, 1997, s. 388 – 394.

WOLINSKI, Marcin – PRZEPIÓRKOWSKI, Adam: Projekt anotacji morfosyntaktycznej korpusu języka polskiego. IPI PAN Reports 938, 2001.

Internacionalizmy a slang¹

Zdeňka Tichá

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V našem příspěvku nejprve stručně připomeneme chápání pojmů/termínů slang a profesionální (profesní) mluva v české lingvistice. Poté se zaměříme na oblast pojmenování ze sportovní oblasti, a to zejména na názvy sportovních odvětví vznikajících od 80. let 20. století, které mají zpravidla internacionální charakter², a na jejich slovníkové zpracování.

Ve vymezování pojmu slang můžeme vyčlenit *pojetí širší*, v němž je pod pojem slang zahrnuta jak tzv. profesní mluva³, tak také mluva skupin spojených společnými zájmy, a jsou hledány společné znaky obou útvarů, a *pojetí užší*, v němž je pod označení slang zahrnován pouze specifický dorozumívací útvar zájmových skupin a jsou zdůrazňovány rozdíly mezi profesionální mluvou a vlastním slangem: zatímco výrazy profesionální mluvy jsou motivovány zejména věcnou pojmenovávací potřebou, výrazy vyskytující se v mluvě zájmových skupin jsou zpravidla motivovány citovým vztahem k pojmenovávaným jevům, snahou o jejich nové pojmenování, ale výrazná je rovněž touha členů těchto společností o vtipné a neotřelé pojmenování. Je samozřejmé, že hranice mezi oběma útvary není ostrá. K rozlišování mezi slangem a profesní mluvou se přikláníme i my.

Slangizmy, tj. jazykové prostředky užívané v mluvě lidí v jisté zájmové skupině při určité činnosti, jsou charakterizovány obrazností, expresivností a kreativitou. *Profesionalizmy* oproti tomu jsou motivovány věcnou pojmenovávací potřebou, charakterizuje je nociónálnost, stabilita a jazyková ekonomičnost. Profesionalizmy často přecházejí mezi spisovnou vrstvou slovní zásoby.

Slangizmy i profesionalizmy jsou zaznamenávány a zpracovávány v samostatných slangových slovnících. Část těchto jednotek je zachycena i ve výkla-

¹ Příspěvek byl zpracován v rámci grantu *Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny*, GA AV ČR, reg. č. B9061101.

² Pod tímto označením rozumíme skupinu pojmenování, která jsou přejímána zpravidla z angličtiny do ostatních jazyků, tedy i do češtiny.

³ Setkááme se i s označením *profesionální mluva*, avšak označení *profesní mluva* se nám jeví jako vhodnější – jde o mluvu jednotlivých profesí.

dových slovnících spisovného jazyka a též ve slovnících speciálních, v našem případě ve slovníku nových slov⁴.

Vznik a šíření nových pojmenování ve sportovní oblasti v posledních 20 letech souvisí nejen s intenzivnějšími kontakty se zahraničím, ale v neposlední řadě s rozvojem nových sportovních disciplín.

Pojmenování těchto nových disciplín vznikají zpravidla v angličtině, odkud jsou přejímána do češtiny i dalších jazyků a stávají se jednotkami internacionálními.

Po přjetí jednotky dochází k její adaptaci, zejména k zařazení do deklinačního systému a k vytváření hnízd odvozených slov, např.⁵

carver [kárvr] -a m. <z angl.>

lyžař užívající carvingové lyže, carvingovou techniku; carverista: rekreační carveři, závodní carveři; carveři se specializují na upravené trati; terén vhodný pro carvery

carvery [kárvri] -ů m. mn.

kratší vykrojené lyže umožňující carvingovou lyžařskou techniku; carvingy, carvingové lyže: pro ježdění na upravených sjezdových tratích volíme klasické carvery; carvery už vyrábějí všechny lyžařské firmy

carverista [kár-] -y m.

lyžař užívající carvingové lyže, carvingovou techniku; carver: měkkí lyže pro mírnější jízdu střední a nižší rychlostí se doporučují pro umírněné carveristy

carverský [kár-] příd.

vztahující se ke carverovi, jemu vlastní: na tyhle lyže potřebujete carverskou zkušenost; první carverské zážitky

carving [kár-] -u m. <z angl.>

sport. sjezdařská lyžařská technika spočívající ve vyjíždění oblouků v extrémním náklonu po hranách lyží, beze smyku: speciální programy zaměřené na stále populárnější carving; mistrovství světa v carvingu; carving – zatáčení po hranách (oproti dřívějšímu oblouku smykem); extrémní carving s maximálními náklony v obloucích; lyže pro carving se stále více zkracují

carvingový [kár-] příd.

vztahující se ke carvingu; pro něj určený: carvingové lyžování, carvingová jízda, carvingová technika; carvingové závody; carvingový instruktor, carvingový začátečník; carvingové lyže

Někdy psáno *karvingový*.

⁴ K tomu blíže Martincová, O.: Slovník Nová slova v češtině jako slovník speciální. In: Lexicographica '99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej. Bratislava: Veda 2001, s. 62 – 68.

⁵ Příklady uváděné v příspěvku jsou z rukopisu slovníku Nová slova v češtině. Slovník neologizmů II., pokud není výslovně uvedeno jinak.

carvingy [kár-] -ů m. mn.

carvingové lyže, carvery: používat carvingy; lehké carvingy

carvovat [kár-] ned.

lyžovat na carvingových lyžích, carvingovou technikou: na této sjezdovce se dá dobře carvovat

Někdy psáno *karvovat*.

wake [vejlk] -ku m. <z angl.>

1. *wakeboard* (ve významu 1): jízda na waku je mimořádně vzrušující

2. *wakeboarding; wakeboard* (ve významu 2): typický plážový sport jménem wake; větší popularitě se wake těší od počátku devadesátých let

Zejména v prostředí tohoto sportu.

wakeboard [vejkbór-, vejkbor-] -u m. <z angl.>

1. *krátká široká lyže s vázáním pro obě nohy, uzpůsobená k jízdě po vodní hladině ve vleku za motorovým člunem*: wakeboard se podobá prknu na snowboard; na wakeboardu se jezdí za člunem

Užívá se též *wakeboardové prkno, wakové prkno*.

2. *wakeboarding*: v dnešní době je populární také wakeboard, což je něco jako snowboarding na vodě; pro snowboardisty je wakeboard ideálním doplňkem letní sezony

wakeboarding [vejkbórdy-, vejkbordy-] -u m. <z angl.>

sport. *akrobatické ježdění na wakeboardu* (ve významu 1) *ve vlnách vytvářených tažným motorovým člunem; taková sportovní disciplína; wakeboard* (ve významu 2): podstatou wakeboardingu je, že se jezdí přes vlny; wakeboarding se stal legitimním sportem na profesionální úrovni; první ročník Českého poháru ve wakeboardingu

wakeboardingový [vejkbórdy-, vejkbordy-] příd.

vztahující se k wakeboardingu; wakeboardový: seznam wakeboardingových akcí, wakeboardingový šampion, wakeboardingový pohár; *v názvech, např.* Česká wakeboardingová asociace

wakeboardista [vejkbórdy-, vejkbordy-] -y m., **wakeboarder** [vejkbórdr-, vejkborder] -a m. <z angl.>

kdo jezdí na wakeboardu (ve významu 1); *kdo se závodně věnuje wakeboardingu (jako sportovní disciplíně)*: u nás brázdí wakeboardisté hladinu vodních nádrží už pátým rokem; nejlepší čeští wakeboardisté předvedli své umění při druhém závodě Českého poháru na Máchově jezeře; člun je nejen zdrojem rychlosti wakeboardera, ale vytváří i (pro triky nezbytné) vlny

wakeboardistka [vejkbórdy-, vejkbordy-] -y ž.

přechýl. *k wakeboardista*: profesionální wakeboardistka

wakeboardový [vejkbór-, vejkbor-] příd.

vztahující se k wakeboardu (ve významu 1, 2); *wakeboardingový*: wakeboardové závody, wakeboardová sestava, wakeboardový web magazin,

wakeboardový portál, wakeboardová asociace, wakeboardová sekce;
wakeboardový člun; wakeboardové prkno

wakový [vej-k-] příd.

vztahující se k waku (ve významu 1, 2); wakeboardingový, wakeboardový; wakové kluby; wakové prkno

Psáno též *wakeový*.

V češtině můžeme při zkoumání nového lexikálního materiálu sledovat poměrně zajímavou situaci – k přejatým jednotkám vznikají české ekvivalenty, zpravidla kalky, např. *heliskiing* – *virtulníkové lyžování sjíždění nepřístupných horských terénů na lyžích po dopravení na místo startu helikoptérou* – je zajímavé, že český ekvivalent už není vytvořen k pojmenování *helibiking sjíždění nepřístupných horských terénů na horském kole (biku) po dopravení na místo startu helikoptérou* a *heliboarding, heliobording sjíždění nepřístupných horských terénů na snowboardu po dopravení na místo startu helikoptérou* *skysurfing* – *nebeský surfing* – ojedinelé též *oblačný surfing ježdění na skysurfu ve vzdušných proudech po výskoku z letadla; taková sportovní disciplína atd.*

Pojmenování nových sportovních disciplín patří ve většině případů do skupiny sportů, které se souhrnně nazývají *extrémní sporty*, to znamená *sporty provozované ve velmi náročných až extrémních podmínkách*. Pojmenování jednotlivých disciplín vznikají zpravidla v uzavřené skupině lidí a nesou s sebou na jedné straně rysy slangovosti, jakými bezesporu jsou obraznost a expresivita (*skysurfing* – *nebeský surfing* – *oblačný surfing*), *tarzaning překonávání horských roklí, propastí, skalních soutěsek přecházením po připravených lanech nebo lanových můstcích, spouštěním se po lanech ap.*, na straně druhé rysy profesionalismů, mezi které patří motivace věcnou pojmenovávací potřebou, nociónálnost, stabilita a jazyková ekonomičnost (*armsport přetlačování rukou opřených lokty o stůl (jako sportovní disciplína)*; synonyma: *páka, přetlačování rukou, přetlačení rukou, armwrestling, kanadský zápas; kaňoning/canyoning sestup, skluz, proplouvání trasou horských toků, vodopádů ap. ve skalních kaňonech, soutěžkách za použití lan; kitting závody v pouštění speciálně konstruovaných draků; racecarving závodní styl jízdy na carvingových lyžích, ježdění většinou s holemi*).

Všechna tato pojmenování mají společné to, že ze svých vznikových sfér pronikají do spisovné komunikace, zpravidla už se svými dalšími odvozeninami.

Ve slovníku neologizmů se pracovalo a nadále pracuje s charakteristikou slov z komunikačního hlediska. Kromě typu komunikace (celospolečenská, běžná, profesní, slang) jsou vyčleňovány komunikační oblasti. V případě, že komunikační hodnota spoluvytváří význam slova, je před výklad významu slova umístěn údaj o oboru či oblasti. Pro lexikální jednotky ze sportovní oblasti je charakteristické, že před jejich výkladem je kvalifikátor *sport.*, např.:

snowboardcross [snoubórdkros, snoubordkros] -u m. <z angl.>

sport. sjezd náročné trati s různými překážkami (zvlněný terén, skoky, zatáčky ap.) na snowboardu; taková sportovní disciplína: snowboard-

cross byl inspirován motokrosem, jezdí se na trati plné skoků, klopných zatáček a rychlých úseků; ve snowboardcrossu startovali čtyři snowboardisti

Snowboard viz SN 1.

Ve slovníku tedy nalezneme taková pojmenování – jak už bylo dříve řečeno –, která pronikla do spisovné komunikace. Ta tvoří pouhý zlomek nových výrazů ve sportovní oblasti. Téměř každá nově vznikající sportovní disciplína si postupně vytváří ucelenou vnitřní soustavu výrazů a pojmenování pro určité činnosti, v některých případech bychom mohli mluvit s trochou nadsázky téměř o terminologické soustavě. Rovněž tato pojmenování lze řadit mezi internacionalizmy, neboť se vyskytují v několika jazycích, včetně češtiny.

Např. ve skateboardingu takovou soustavu tvoří pojmenování jednotlivých *triků* – toto pojmenování samo o sobě je novinkou ve slovní zásobě a jako neosémantizmus má význam „jízdní nebo herní prvek, jízdní figura“. Slovníček triků byl převzat z <http://www.board.cz>

Air	trik prováděný ve vzduchu.
Air to Fakie	trik prováděný z překážky tak, že jezdec po dopadu jede pozpátku.
Alleyoop	air prováděný proti normálnímu směru letu.
Backside	označení triků, které provádíme zády ve směru jízdy nebo při kterých se otáčíme doleva při postoji Goofy či doprava při postoji Regular. Viz. Regular, Goofy, Frontside.
Backside air	air prováděný např. v U-rampě na backsidové straně rampy. Viz. Backside, Air.
Backside rotace	otáčení po směru hodinových ručiček pro jezdce Regular a proti směru hodinových ručiček pro jezdce Goofy. Viz. Goofy, Regular.
Blindside	termín často používaný pro triky, při kterých jezdec provádí trik po zádech, tj. „poslepu“
Boardslide	trik, při kterém kloužeme deskou po nějaké hraně nebo trubce.
Bonk	trik, při kterém jezdec jen ťukne o překážku některou částí prkna, např. tail bonk, nose bonk...
Caballerial (Cab)	trik v U-rampě. Jezdec najíždí k hraně rampy na fakie a provádí rotaci o 360 stupňů.
Chicken Salad Air	chycení prkna zadní rukou za zadní hranu prkna mezi nohama.
Disaster	liptrik, při kterém se prkno ocitá na hraně (copingu) překážky svojí střední částí tak, že přední část prkna vyčnívá do překážky. Varianty jsou např. backside

	disaster nebo frontside disaster. Viz. Backside, Frontside, Liptrick.
Double grab	provedení dvou triků během airu po sobě.
Downhill	sjezd, speedskating.
Drop in	sjezd z hrany rampy.
Duckfoot	výraz pro postoj na prkně, kdy má jezdec nastaveny úhly vázání tak, že špička přední nohy je natočena ke špičce prkna a špička zadní nohy k patě prkna.
Fakie	jízda pozadu, při provádění triků se odrážíme patou desky. Viz. též Switchstance.
Flip	triky, při kterých se provádí rotace, buď desky (sk8) nebo celého těla (snb).
Freestyle	volná triková jízda. Ve skateboardingu tato disciplína již zanikla.
Frontside	označení triků, které provádíme čelem ve směru jízdy nebo při kterých se otáčíme doprava při postoji Goofy či doleva při postoji Regular. Viz. Regular, Goofy, Backside.
Frontside air	nejjednodušší air, viz. Indy air. Viz. Regular, Goofy, Backside.
Gay Twist	rotace o 360 stupňů s chycením prkna. Viz. Grab, Caballerial.
Grabs	triky, při kterých dochází k uchopení desky.
Grind	trik, při kterém jedeme truckem (sk8) nebo skluznicí (snb) po nějaké překážce, např. obrubníku, trubce, kládě...
Half-Cab	verze Cabballerialu. Jezdec jede na fakie a při triku se otáčí o 180 stupňů do normální jízdy. Viz. Cabbarerial, 180.
Handplant	stoj na jedné ruce na hraně rampy.
Indy Air	uchopení zadní rukou přední hranu prkna. Viz. Air.
Liptrick	trik prováděný na horní hraně rampy nebo jiné překážky.
McTwist	aerial o 540 stupňů a více poprvé předveden Mikem McGillem.
Melonchollie Air	uchopení prkna přední rukou za zadní hranu mezi nohama a protažení prkna dopředu.
Method Air	uchopení prkna přední rukou za zadní hranu mezi nohama, skrčení nohou v kolenou a snaha dostat prkno co nejblíže k úrovni hlavy.
Nollie	zkratka Nose ollie. Jako normální ollie jen vykonávané přes špičku prkna. Viz. Ollie.
Nose bonk	též Nose tap. Trik, při kterém jezdec jen ťukne o překážku přední částí prkna. Viz. Bonk.

Nose grab	uchopení špičky prkna přední rukou při airu.
Nose slide	klouzání po nějaké překážce po špičce prkna.
Ollie	nejzákladnější trik, způsob jak se odlepit od země.
Revert	při ukončení triku provedeme ještě otočku např. o 180 stupňů, např. backside lipslide revert.
Rock and Roll	liptrik, při kterém jezdec najede na překážku, opře se střední částí prkna o hranu (lip) překážky, a pak se vrací zpět do překážky.
Shifty	trik, při kterém je prkno a tělo mírně vytočeno kolem svislé osy a poté vráceno zpět.
Slob Air	frontside air, uchopení jako při mute air, ale prkno protahujeme proti směru jízdy.
Stalefish Air	trik, při kterém uchopíme prkno zadní rukou za zadní hranu.
Switchstance (Switch)	obrácený postoj na prkně, než je pro jezdce normální. Provádějí se stejné triky jako při normálním postoji.
Tail bonk	též Tail tap. Trik, při kterém jezdec jen ťukne o překážku zadní částí prkna. Viz. Bonk.
Tail grab	uchopení prkna za patu při Airu.
Tail slide	klouzání po nějaké překážce po patě prkna
180	jezdec se při triku otáčí kolem svislé osy o 180°.
360	jezdec se při triku otáčí kolem svislé osy o 360°.
50/50	viz. Grind.
540	jezdec se při triku otáčí kolem svislé osy o 540°.
720	jezdec se při triku otáčí kolem svislé osy o 720°.
900	jezdec se při triku otáčí kolem svislé osy o 900°.
Vysvětlivky:	
sk8	skateboarding
snb	snowboarding

Podobná pojmenování se nestávají součástí celospolečenské či běžné komunikace a jejich význam zůstane většině lidí neznámý.

Zpracování těchto pojmenování lexikografickým způsobem je vázáno na speciální typ slovníku, a to slovník slangových výrazů.

S jednotkami internacionální povahy se v oblasti slangu, a to nejen sportovního, budeme pravděpodobně setkávat stále častěji. Důvodem jsou zejména intenzivní kontakty jednotlivých zájmových skupin se zahraničními kolegy a přáteli, které ovlivňují slovní zásobu v jednotlivých slanzích.

Literatura

- BEČKA, Jaroslav V.: Slang a diferenciace v běžně mluvené řeči. In: Sborník přednášek z III. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1987, s. 4 – 10.
- HAUSER, Přemysl: Nauka o slovní zásobě. Praha 1986.
- HUBÁČEK, Jaroslav: O českých slanzích. Ostrava 1981.
- HUBÁČEK, Jaroslav: Malý slovník českých slangů. Ostrava 1988.
- CHLOUPEK, Jan: O sociální a územní rozrůzněnosti češtiny. In: Naše řeč, 1969, roč. 52, č. 3, s. 141 – 153.
- KLIMEŠ, Lumír: Komentovaný přehled výzkumu slangu v Československu, v České republice a na Slovensku v letech 1920 – 1996. Plzeň 1997.
- KLINCKOVÁ, Jana: Profesionalizmy jako specifická vrstva lexikálních prostředků. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 6, s. 327 – 334.
- KŘÍSTEK, Václav: Poznámky k problematice argotu a slangů. In: Slovo a slovesnost, 1973, roč. 34, č. 1, s. 98 – 103.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologismů I. Praha, 1998.
- MARTINCOVÁ, Olga: Slangismy v slovníku neologismů. In: Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň, 1998, s. 29 – 32.
- MARTINCOVÁ, Olga: Slovník Nová slova v češtině jako slovník speciální. In: Lexicographica '99 – Zborník na počesť Kláry Buzássyovej. Bratislava: Veda 2001, s. 62 – 68.
- PERNIŠKA, Emilija – BLAGOEVA, Diana – KOLKOVSKA, Sija: Rečnik na novite dumi i značenja v bałgarskija ezik. Sofija: Nauka i izkustvo, 2001.
- TICHÁ, Zdeňka: Profesionalizmy a slangizmy ve výkladovém slovníku. In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference Praha, 31. 10. – 1. 11. 2000, s. 84 – 90.

Morfologické varianty v přívlastkové pozici (k lexikálním prostředkům internacionální povahy)¹

Pavla Šmídová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Téma příspěvku vyplynulo ze zkušeností při zpracovávání slovníku neologismů, a to nejen jeho druhého dílu, na kterém se mohu podílet, ale rovněž dílu prvního, kde čerpám zejména z lexikografického metajazyka, který je ve slovníku neologismů jako slovníku speciálním dosti obsáhlý (srov. poznámky pod heslovými odstavci). Lexikální materiál, který v příspěvku představím, náleží, s drobnými přesahy, zejména do 90. let.

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu *Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny*, GA AV ČR, reg. č. B9061101.

Při lexikografickém zpracovávání nejnovější slovní zásoby, tj. při zpracovávání její nejdynamičtější, nejméně stabilní vrstvy, se ukazuje množství zajímavých, lexikograficky netradičních typů.

Zaměřím se na případy jednoslovných, resp. dvouslovných, pojmenování, kdy vedle sebe v přívlastkové pozici koexistují různě morfologicky zformované adjektivní prvky. Těmito adjektivními prvky mohou být:

- a) jednak první části slov (adjektivní morfémy) v determinačních (tj. určovacích) složeninách – *krimifilm*,
- b) jednak nesklonná přídavná jména – *krimi film*,
- c) jednak plně slovotvorně a morfologicky zformovaná přídavná jména – *kriminální film*.

Tyto tři uvedené morfologické, resp. morfologicko-lexikální, formy představují vzájemně přechodné jevy.

Existence jednoslovných, resp. dvouslovných, pojmenování s různě morfologicky zformovanými, resp. nezformovanými, izolexémními adjektivními prvky vedle sebe je možno vidět jako různé možnosti uživatele jazyka k označení té samé, resp. analogické, denotační situace, toho samého jevu, té samé skutečnosti.

V jazykové praxi jde nejčastěji o existenci dvojic (někdy i trojic) variantních pojmenování, v nichž vedle sebe koexistují v různých kombinacích prefixoid/radixoid (*krimi-*) :: nesklonné adjektivum (*krimi*) :: plně morfologicky a slovotvorně zformované adjektivum (*kriminální*).

Jejich konkurenční vztahy ponecháme stranou, cílem je představit stav, jaký se jeví z hlediska současných zjištění.

1. typ morfologických variant: adjektivní morfém :: nesklonné adjektivum

Vedle lexikologicky popsaných typů *diakoutek* :: *dia koutek* (vedle *koutek dia*), *videotechnika* :: *video technika* (vedle *technika video*), *diskorytmus* :: *disko rytmus* (vedle *rytmus disko*) se obdobná variantní pojmenování objevují u dalších adjektivních prvků, např:

bio- :: *bio*: *bioprodukt* :: *bio produkt*, *biokvalita* :: *bio kvalita* (vedle *kvalita bio*);

etno- :: *etno*: *etnohudba* :: *etno hudba*, *etnokabaret* :: *etno kabaret*, *etnostyl* :: *etno styl* (vedle *styl etno*);

euro- :: *euro*: *eurokonto* (někdy psáno též *euro-konto*) :: *euro konto* (tj. vedené v eurech), *eurozóna* :: *euro zóna* (tj. země Evropské unie, v nichž se platí eurem);

retro- :: *retro*: *retrofilm* (někdy psáno též *retro-film*) :: *retro film*, *retrokomedie* (někdy psáno též *retro-komedie*) :: *retro komedie*, *retrodesign* (někdy psáno též *retro-design*) :: *retro design*;

techno- :: *techno*: *technomuzika* :: *techno muzika*, *technodiskotéka* :: *techno diskotéka*, *technoklub* :: *techno klub*;

profi- :: *profi*: *profinářadí* :: *profi nářadí*;

top- :: *top*: *toppozice* (někdy psáno též *top-pozice*) :: *top pozice*, *tophvězda* :: *top hvězda*, *toppolitik* (někdy psáno též *top politik*) :: *top politik*;

písmenné morfémy, např.:

CD-přehrávač :: CD přehrávač, DVD-přehrávač :: DVD přehrávač, SMS-zpráva :: SMS zpráva.

V písemné podobě zaznamenáváme jen kolísání mezi psaním dohromady, zvláště nebo se spojovníkem, tyto grafické podoby však odrážejí kolísání, nejasné pojmání adjektivních prvků buď jako první části slova, nebo jako samostatného adjektiva. V lexikografické praxi se pak řeší právě to, zda výše uvedené podoby považovat jen za grafické varianty téhož lexému, nebo zda odlišně psané podoby odrážejí také různé morfologické formy izolexémních adjektivních prvků. Adjektivní vyznění některých prvních částí slov totiž může vést k osamostatnění adjektivního prvku. Při posuzování morfologického charakteru jednotlivých případů je pak třeba přihlížet k fungování konkrétního adjektivního morfému ve vztahu k ostatním jednotkám jazykového systému. K osamostatnění adjektivního morfému přispívají zejména následující faktory:

1) existence substantiva, k němuž je možno adjektivní morfém vztahovat (tedy jako vztahové adjektivum) (existují např. substantiva *techno* ‚hudba‘, *info* ‚informace‘, *euro*, *CD*);

2) sémantické vztahy s dalšími lexikálními jednotkami: *profi :: hobby* (tyto výrobky jsou většinou v tzv. hobby provedení :: šroubováky všeho druhu ve standardním i profi provedení; největší český výrobce profi nářadí :: na stáncích jsou tak k vidění zahradní mechanizace, hobby nářadí, květiny, okrasné dřeviny); *profi :: amatérský*: *profi muzikant :: amatérský muzikant*;

podle významově souvztažných plných adjektiv z hudební oblasti, např. *metalový*, *hiphopový*, *acidjazzový*, *hardcorový* existuje tendence adjektivního morfému *techno* k osamostatnění, je to zřejmé např. v kontextu *hardcorové a techno projekty*; podobně např. morfém *gastro*: *prodej gastro a plynových zařízení; dodavatelé gastro a chladírenské techniky*;

3) formě samostatného nesklonného adjektiva se dává přednost, pokud adjektivní prvek určuje víceslovné spojení: *bio celozrnná mouka*;

4) o tendenci k plnému adjektivnímu zformování svědčí i příležitostně užitá plná adjektiva: např. vedle *techno* (neskl. příd.) se příležitostně užívá adjektivum *technový* (*Děvčata chtějí v budoucnu používat i „technové“ zvuky a určitě se nemíní vzdát syntezátoru; Nejvíc „technový“ podle něj bude DJ VojTECH*); vedle *top* (neskl. příd.) adjektivum *topový* (*topové tituly; topový bankéř*).

2. typ morfologických variant: nesklonné adjektivum a plně slovotvorně a morfologicky zformované adjektivum

Jde jednak o přejatá nesklonná adjektiva versus slovotvorně a morfologicky adaptovaná adjektiva: *on-line :: on-linový*, jednak o vztahová adjektiva k přejatým substantivům vzniklá konverzí, slovoslednou adjektivizací² (bez slovotvor-

² Srov. F. Daneš, 1985, s. 180.

né přípony) versus vztahová adjektiva odvozená slovotvornou příponou: *jungle* :: *junglový* (tento druhý případ je však často nejednoznačně interpretovatelný, tzn. že ne vždy je zcela zřejmé, zda nesklonná adjektiva vznikla opravdu konverzí, nebo zda jde spíše o nesklonná adjektiva přejatá).

Konkurence nesklonného adjektiva s plným adjektivem je častá v případech vztahových adjektiv k pojmenování hudebních směrů:

jungle :: *junglový*: *jungle rytmy* :: *junglové rytmy*, *jungle DJ* :: *jungloví DJs*; *guru jungle scény* :: *legenda junglové scény*;

trance :: *trancový*: *trance remix nového singlu Madonny* :: *trancový remix nového singlu Madonny*; *trance scéna* :: *trancová scéna*;

hip hop :: *hiphopový*: *hip hop party* :: *hiphopová party*;

také jinde:

gender :: *genderový*: *gender problematika* :: *genderová problematika*;

transgender :: *transgenderový*: *transgender komunita* :: *transgenderová komunita*.

Slovotvorně nezformované přídavné jméno může být od původu iniciálová zkratka, např. *WAP* (z angl. *Wireless Application Protocol*, bezdrátový aplikační protokol). Vedle nesklonného přídavného jména *wap* (rovněž v psané podobě *WAP*, odkazující ke zkratkovému původu) existují podoby se slovotvornými příponami, tj. *wapový*, méně často se užívá i *wapovský*: *WAP telefon* :: *wapový telefon* / *wapovský telefon*; *WAP prohlížeč* / *wap prohlížeč* :: *wapový prohlížeč*; *wap server* :: *wapovský vyhledávací server*; *WAP stránka* / *wap stránka* :: *wapová stránka*.

Vedle případů, kdy se (graficky, morfologicky, slovotvorně) adaptované adjektivum i neadaptované (nesklonné) adjektivum užívají paralelně, resp. kdy se adaptovaná varianta adjektiva dodatečně dotváří k neadaptované, existují variantní dvojice (trojice), v nichž adaptovaná varianta je vývojově starší, naopak neadaptovaná se objevuje později (pravděpodobně jako sekundární přejímka), např. ke starším adjektivům *džínový*, *džínsový* se zejména v reklamě a v textech z oblasti obchodu objevuje graficky, morfologicky a slovotvorně neadaptovaná podoba *jeans* (tj. psaná původním anglickým pravopisem).

Vedle výše uvedených variantních slovních spojení je třeba zmínit také případy obtížněji usouvztažitelné s dosavadním popisem jazykového systému češtiny: k přejímce *product manager* (z angl.) se střídavě užívají (částečně) adaptované podoby *produkt manažer* a *produktový manažer*, přičemž k oběma variantám existují přechýlené ženské protějšky *produkt manažerka* a *produktová manažerka*. Varianta se slovotvorně a morfologicky nezformovaným adjektivním prvkem *produkt* se píše počestně, adjektivní prvek se totiž usouvztažnil s již dříve přejatým výrazem *produkt* (,výrobek'), resp. produkt v nových významech: 1. ,služby (jako zboží)'; 2. ,soubor informací, výtvar, dílo v hmotné i nehmotné podobě (jako zboží)'. Vedle plného adjektiva *produktový*, resp. v systémovém vztahu k němu, může mít adjektivní prvek *produkt* v slovních spojeních, resp. spojeních, *produkt manažer* a *produkt manažerka* charakter

nesklonného adjektiva. Výskyt tohoto nesklonného adjektiva, pokud jde o spojitelnost, zůstává zatím omezen na uvedená spojení.

Analogická je situace u slovních spojení *projekt manažer*, *projekt manažerka* vedle *projektový manažer*, *projektová manažerka*; *marketing manažer*, *marketing manažerka* vedle *marketingový manažer*, *marketingová manažerka*; *portfolio management*, *portfolio manažer* vedle *portfoliový management*, *portfoliový manažer*; s tímto jevem souvisí také vyčlenění prvku *risk* ve spojeních *risk management*, *risk manažer* na pozadí významově souvztažných spojení *rizikový management*, *rizikový manažer*.

Nejednoznačný slovnědruhový charakter prvku *produkt* (a dalších) v uvedených spojeních se v případě slova *produkt* projevuje i rozkolísaným pravopisem: někdy se uchovává psaní *product* (podle angličtiny), a to i ve spojení se slovem *manažer*, psaným počestěným pravopisem.

Morfologicko-slovotvorné varianty typu nesklonné přídavné jméno :: plně slovotvorně a morfologicky zformované přídavné jméno jsou si zpravidla velmi blízké, pokud jde o jejich spojitelnost s určeným substantivem, z hlediska komunikačního využití však mezi nimi často bývá rozdíl. Například nesklonné adjektivum *transgender* se objevuje častěji v textech spjatých s komunitou transgenderů, transsexuálů, resp. v textech odborníků touto otázkou se zabývajících, vedle toho adjektivum *transgenderový* náleží spíše do publicistických a popularizačních textů. Podobná jsou adjektiva vztahující se k pojmenování hudebních směrů. Ve vyjadřování osob spojených s hudebním prostředím se někdy dává přednost nesklonným podobám. Z hlediska lexikografického je pak třeba řešit otázku částečné či úplné synonymie nesklonného a plného adjektiva, resp. otázku rovnocennosti variant.

3. typ: variantní užívání první části slova s adjektivní funkcí (adjektivního morfému) a izolexémního (tj. stejnozákladového) plného adjektiva (ekozemědělství – ekologické zemědělství)

Příklady jsou jen ilustrační, je jich velké množství: *digifotografie* :: *digitální fotografie*, *ekozemědělství* :: *ekologické zemědělství*, *ekofarma* :: *ekologická farma*, *krimiseriál* :: *kriminální seriál*, *infocentrum* :: *informační centrum*, *infodálnice* :: *informační dálnice*, *telerada* :: *televizní rada*.³

Vedle víceslabičných adjektivních morfémů koexistují s plnými adjektivy také nově se formující písmenné adjektivní morfémy, např. *e-bankovníctví* :: *elektronické bankovníctví*, *e-kniha* :: *elektronická kniha*, *e-podpis* :: *elektronický podpis*, *e-reklama* :: *elektronická reklama*.

Z hlediska uživatele jde o více možností jak označovat totéž, přičemž může volit mezi vyjádřením jazykově ekonomičtější, ale někdy významově méně

³ Vznikové hledisko, tj. rozdílnou genezi jednoslovných výrazů – přejímkou, polokalkováním, zkrácením ze slovního spojení, skládáním již dříve zformovaného prefixoidu/radixoidu s plnovýznamovou druhou částí aj. – necháváme stranou.

jednoznačným nebo mezi vyjádřením významově explicitnějším, mezi vyjádřením komunikačně nápadným, resp. neutrálním apod.

Před lexikografy pak stojí otázka, jak tuto šíři vyjadřovacích možností (pojmenovacích variant) podat ve slovníku: musejí zvažovat status víceslovného pojmenování, resp. jednoslovného pojmenování, možnost jejich rovnocenného zpracování nebo jejich rozlišení prostřednictvím lexikografických prostředků, musejí zhodnotit míru ustálenosti a soudružnosti víceslovného lexému, terminologičnosti versus pouhé popisnosti apod.

4. typ morfologických variant: adjektivní morfém :: nesklonné adjektivum :: plně slootovorně a morfologicky zformované adjektivum

Pro úplnost uveďme trojčlenné kombinace vedle výše uvedených kombinací dvoučlenných, např. *krimifilm* :: *krimi film* :: *kriminální film*; *infokanál* :: *info kanál* :: *informační kanál*; *webstránka* :: *web stránka* :: *webová stránka*, *web-server* :: *web server* :: *webový server* aj., rovněž se užívají variantní pojmenování *junglerytmus* :: *jungle rytmus* :: *junglový rytmus*.

Závěrem

Představené jsou variantní možnosti, jejich šíře souvisí jednak se skutečností, že v češtině velkou měrou přibývají nesklonná adjektiva, jednak s tím, že se v češtině nebyvalou měrou rozvíjí pojmenovávání využívající radixoidní, resp. prefixoidní komponenty, ať už jde o kvantitu (narůstají řady se stávajícími radixoidy, resp. prefixoidy), nebo o kvalitu (objevují se pojmenování s novými typy radixoidů, resp. prefixoidů, dochází k významovým změnám stávajících komponentů).

Literatura

DANEŠ, František: Faktor Rh // Rh-faktor // Rh faktor. In: Naše řeč, 1985, roč. 68, č. 4, s. 176 – 182.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnjej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Vývojové procesy v současné české slovní zásobě. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Praha 1988, s. 105 – 112.

MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, č. 2, s. 124 – 139.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Internacionalne v novej adjektívnej lexike v 90. rokoch. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 100 – 115.

Využití sémantického potenciálu slovotvorných prvků *-fobie*, *-fob(ik)* v nové slovní zásobě českého jazyka¹

Ladislav Janovec

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha – Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

V posledních letech můžeme v českém jazyce, stejně jako i v jiných slovanských jazycích, sledovat kvantitativní nárůst kompozit s druhou částí *-fobie* (resp. *-fob*, *-fobik*), jejíž význam úzce souvisí s významem samostatného slova *fobie* – chorobný strach, nelibost, odmítavý postoj.

Komponenty *-fob*, *-fobik* ukazují na osobu, která naznačené stavy či postoje prožívá. Taková kompozita a sousloví založená na slovu *fobie* formují dílčí lexikální systém, který alespoň v obecné rovině vytváří protiklad k subsystému formovanému komponenty *-fil*, *-man*, *-maniak*, *-holic/-holik*, resp. *-filie*, *-manie*, *-holictví* (spojuje je sémantický obsah až chorobná náklonnost, obliba, náruživost, kladný, souhlasný postoj).

Komponenty *-fob*, *-fobie* se v češtině využívaly již dříve se specifickým významem zakotveným zejména v odborném prostředí. Akademický slovník cizích slov (dále ASCS) zachycuje komponent *-fobie* jako druhou část složenin mající význam *nenávisť, úzkost, strach*, jde o opak komponentu *-filie*. Vedle komponentu existuje i samostatný lexém *fobie*, který je polysémický a má významy 1. *chorobný strach před někým n. něčím anebo před urč. činností* (jde o termín z oblasti psychologie a medicíny) a význam 2. *nenávisť, odpor k něčemu, k někomu*. Komponent *-fob* označuje toho, *kdo nenávidí* (něco), *má* (z něčeho) *strach, úzkost*. ASCS uvádí čtyřicet pět kompozit s komponentem *-fobie*, např. *androfobie* (u žen chorobný strach z mužů), *bacilofobie* (chorobný strach z nákazy), *cibofobie* (chorobný strach z jídla), *ergofobie* (chorobný strach z jednání, konání, činění), *klaustrofobie* (chorobný strach z pobytu v uzavřeném prostoru), *nyktofobie* (chorobný strach před nocí a tmou vyskytující se zejm. u neurotických dětí), *teofobie* (chorobný strach z božího hněvu) aj. K některým z *-fobií* uvedených ve slovníku existují i opozita, tedy chorobná touha, která se vyjadřuje pomocí komponentu *-filie*, např. *klaustrofilie* (chorobná touha po malých prostorech).

Psychologie definuje fobii jako *úzkostí provázený chorobný strach z urč. osoby, zvířete, předmětu, jevu, situace* (viz. Hartl, 1993). Hartlův psychologický slovník není slovník lingvistický, proto nerozlišuje mezi komponentem a lexémem, k heslu *fobie* přičleňuje i kompozita, celkem uvádí sto devadesát šest možných fobií vyjádřených především kompozicí, pouze čtyři výrazy mají formu sdruženého pojmenování – *neurotická fobie* (tj. fobie spojená se záchva-

¹ Příspěvek byl zpracován v rámci grantového projektu *Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny*, GA AV ČR, reg. č. B9061101 pro Kolokvium mladých jazykovědců, 4. – 6. 12. 2002, Modra-Piesok.

ty, zvracením a omdláváním), *situační fobie* (chorobný strach z určitých situací), *sociální fobie* (trvalý neopodstatněný strach z mluvení, psaní, pití a jídla v přítomnosti jiných lidí, vyhýbání se situacím, ve kterých je člověk pozorován), *školní fobie* (chorobný strach ze školy a všeho, co ji představuje).

Kompozicí jsou ve slovníku utvořeny například jednotky: *enofobie* (strach z alkoholu), *keranofobie* (strach z blesku n. elektrického proudu), *ponofobie* (strach z bolesti a přepracování), *kynofobie* (strach ze psů), *aichmofobie* (strach z ostrých předmětů), *arachnefobie* (strach z pavouků), *kenofobie* (strach z prázdných míst), *symbolofobie* (strach ze symbolů), *anemofobie* (strach z větru), *ichtyofobie* (strach z ryb), *apifobie* (strach z včel), *hypsofobie* (strach z výšek), *lyssofobie* (strach ze zešílení), *kancerofobie* (strach z rakoviny).

Mezi psychologickými termíny označujícími různé fobie lze nalézt i případy synonymie, např. *demofobie*, *oklofobie* (strach z davu lidí), *cibofobie*, *sitofobie* (strach z jídla), *locofobie*, *topofobie* (strach z míst), *gymnofobie*, *nudofobie* (strach z nahoty), *fonofobie*, *logofobie* (strach z mluvení), *afefobie*, *haptefobie* (strach z dotyků), *klaustrofobie*, *klitorofobie* (strach z uzavřených prostor), *cenotofobie*, *neofobie* (strach z nového, neznámého), *taurofobie*, *zoofobie* (strach ze zvířat).

Četné jsou i případy variant *tafofobie*, *tafefobie* (strach z pohřbení zaživa), *afefobie*, *hafefobie* (strach z dotyků), *noctyfobie*, *noktifobie*, *nyktofobie* (strach z noci, tmy a ticha), *panofobie*, *pantofobie* (strach ze všeho), *cheirofobie*, *cherofobie* (strach z veselosti), *gynofobie*, *gynekofobie* (strach z žen), *cenotofobie*, *caiotofobie* (strach z nového, neznámého).

Ojedinelé může docházet i k posunům ve významu některých označení, např. *klaustrofobie* je sice chápána jako chorobný strach z pobytu v uzavřených, stísněných a malých prostorech, objevuje se však i užší, konkrétnější chápání – chorobný strach z výtahů (Hartl, 1993, s. 54a).

Lexémy označující fobie patří, jak už bylo naznačeno, primárně do odborné sféry, mezi termíny z oblasti psychologie a medicíny. Odtud se ty s častějším užitím/uplatněním šíří do jiných oblastí komunikace, viz např. *klaustrofobie* – je snad nejrozšířenější označení nějaké fobie. Zároveň s přechodem slova do jiné komunikační oblasti může dojít také k jisté modifikaci či změně jeho významu. Příkladem může být slovo *homofobie*, které patří mezi novější. V psychologickém slovníku je jeho význam definován jako strach z homosexuality, v materiálu uloženém v lexikografickém archivu ÚJČ AV ČR nacházíme kontexty, které ukazují na jisté modifikace významu:

Předsudky proti homosexualitě nazýváme souhrnně homofobie (Reflex 1997)

... odpovědi snad přece jen přesvědčily i naše homofobii stížené občany (LN 1998)

... Pod heslem „Pro zákon o registrovaném partnerství, proti homofobii“ se do ulic vydalo na sto tisíc homosexuálů a sympatizantů (LN, 1999)

Druhý požadavek byl boj proti homofobii (LN, 1999)

Na osmi hraných i dokumentárních filmech můžeme sledovat projevy homofobie, jejích skrytých i otevřených forem (internet)

... zákaz homofobie, k níž patří i každý protest proti nepřízni vůči čemukoli homosexuálnímu. (LN 2000)

Zpěvák Eminem je proslavený svou homofobií (internet)

Michael George přiznal, že očekával kritiku na svou adresu, ale neočekával, že se všechno obrátí v projevy homofobie... (internet)

Lexém *homofobie* ukazuje, že se u komponentu *-fobie* (stejně jako u polysémického lexému *fobie*) realizuje a postupně vyčleňuje druhý význam, tedy význam záporný postoj, nedůvěra, předsudek, odpor, nenávisť – nejde ale už o chorobný strach.

Situaci poněkud odlišného druhu můžeme sledovat u lexémů *cyberfobie*, *kyberfobie*. Psychologický slovník je definuje jako (chorobný) strach z počítačů, výskyty ale naznačují, že vedle strachu z počítačů, resp. užívání počítačů a/příp. lexém vyjadřuje i strach, obavy z technologického vývoje a pokroku jako celku, zahrnuje tedy nejen počítačovou oblast, ale i oblast robotiky a internetu. Stejně tak se u něj začíná projevovat rys vyjadřující odpor, nedůvěru, který na rozdíl od rysu vyjadřujícího chorobný stav není zcela stabilizován:

*Existuje spousta fobií ... Ale teprve nedávno se objevila kyberfobie. Jde o obavu z ovládnutí světa roboty a počítači
odpor k používání výpočetní techniky
obavu ze zneužití internetu (internet)*

S *kyberfobií*, resp. *cyberfobií* úzce souvisí *internetofobie*, již lze chápat jako příležitostný výraz v publicistice, který vyjadřuje pouze rys odporu, nedůvěry, předsudku:

Jako první se na Internetu zabydlela ODS ... – a to navzdory internetofobii, kterou trpí její předseda.

Podobně se jako okazionalismus v publicistice objevuje i adjektivum *netofobní* s významovým rysem nedůvěřující, mající předsudky, odpor, ale nikoliv trpící chorobným strachem z něčeho. U adjektiva je nutno upozornit na to, že není v lexikálním archivu zachyceno předpokládané motivující slovo **netofobie*, výraz je utvořen pro textovou potřebu bez motivující opory v *netofobii*, ale přímo ze slova *net* a adjektivního komponentu *fobní*.

Za příležitostně utvořená lze považovat následující označení fobií a slova s nimi příbuzná:

elitofobie (odpor k elitám, k uznávání někoho jako elity – např. *objev... odporuje nejen jeho [autorově] opětované adoraci „běžného lidu“ a utkvělé elitofobii*),

od *elitofobie* vzniklé adjektivum *elitofobický* (*navzdory tomu, že většina výjimečných lidí má politický a mediální vliv či reputaci, lekají se každého náznaku obvinění svými elitofobickými spoluobčany*),

komunistofobie (odpor, nenávisť ke komunistům, strach z nich – *kdo zůstává u komunistofobie ala začátek 90. let, dnes už nekráčí stejným směrem jako drtivá většina společnosti*)

adjektivum *hmyzofobní* (mající strach, obavy z hmyzu, nejedná se o psychologický termín, ale o žertovně užitě a příležitostně utvořené slovo: [táta] *nabádá hmyzofobní farmáře, aby ničili půdu vražednejma herbicidama*).

rasismusfobie (strach z rasismu, ale nejde o psychologický termín – *rasismusfobie* pokračuje: *tým vědců zkoumající zdravotní stav romské populace pracuje dotazníkovou metodou – lékaři mají vyplňovat, kolik ošetřují Romů, ... Našli se samozřejmě takoví mudrlanti, kteří to označují za rasismus*; Softwarové noviny, 2000)

kynologofobie (strach z majitelů psů, příležitostný výraz utvořený žertovně podle *kynofobie* – strach ze psů – *Dovolím si prohlásit, že psů netřeba se bát, třeba se bát jejich majitelů. Proto jsem sloupek nazval nikoli kynofobie, chorobný strach ze psů, ale poněkud svévolně kynologofobie, strach z kynologů*; Hospodářské noviny, 2000)

čajofobik (kdo nemá rád pití čaje, má k němu odpor, utvořeno jako opozitum k výrazu *čajofil*, užito žertovně v nápisu: *Čajofobikům vstup jen na vlastní nebezpečí*).

Se současnou společensko-politickou situací souvisí ještě dvě „fobie“, které lze těžko řadit k nemocím, převažuje u nich sémantický rys nedůvěry, předsudku, odporu, a to *eurofobie* a *globofobie*. Slovo *eurofobie* vyjadřuje význam nedůvěra, obavy z Evropské unie, předsudky, odpor k ní:

britský nacionalismus se ovšem nese spíše v duchu eurofobie než protipřístěhovaleckých nálad

Jenže tohle dinosaury revanšismu skrývají a ohánějí se nezpochybnitelností práva na vlast. K čemu to vede? U Němců a Rakušanů nevím, ale u Čechů k eurofobii

tradiční britská eurofobie byla jednou z karet, na niž konzervativci vsadili (Reflex, 1997)

již pouze pouhé polemizování o nich [direktivách, příkazech a nařízeních komisí EU týkajících se zákazu utopenců, ohřívání guláše, slivovice, tvarůžků aj. – doplnil L. J.] je příznakem naší eurofobie, izolacionismu, malosti

Před summitem v Lisabonu ... se nic nehýbe, naštěstí ani křivka zobrazující eurofobii v rakouské společnosti.

Pro toho, kdo má nedůvěru k EU a obavy z ní, se užívá výraz *eurofob* nebo *eurofobik*, dosud zaznamenané adjektivum je *eurofobní*:

čeští eurofobové si vymýšlejí smrtelné ohrožení tuzemského rumu

Kdybychom teď byli na místě švýcarských eurofobů, hned máme slogan: Lidi, podívejte se na Gotthard, vstoupíme-li do EU, bude to takhle vypadat všude!

někteří jeho [politika Duncana Smithe – doplnil L. J.] odpůrci ve straně ho dokonce nálepkují jako eurofoba

i přes výhružnou a nebezpečnou republiku to ODS se svými eurofobními postoji nemyslí úplně vážně

... leccos naznačil i eurofobní Manifest eurorealismu, představený na nedávné ideové konferenci ODS

Výraz *globofobie* se týká též současné společensko-politické situace – znamená odpor ke globalizaci, obavy z ní (jako psychologický termín rovněž nebyl zaznamenán):

globofobie i se svými rozpory a jistou naivitou dělá lidstvu dobrou službu, jelikož se díky ní dostává na pořad ekonomické diskuse otázka vymýcení chudoby

Výzvy pro příští století: ... Postavit se přívalu globofobie, zpětné vlny odporu proti znesvěcování obchodu a trhů

pojem globalizace a obavy z něj jsou úzce spojeny s hledáním „nové národní identity“, politologové Robert Lawrence a Robert Litan viděli fenomén šířeji – v takzvané globofobii americké společnosti.

Uvedený přehled ukazuje, že komponenty *-fobie*, *-fob*, *-fobik*, stejně jako lexém *fobie* si zaslouží pro budoucnost soustavnější pozorování, neboť u nich můžeme sledovat zajímavé sémantické procesy a posuny významu.

U komponentu *-fobie* se potvrzuje, že sémantika komponentu je v reálné komunikaci paralelní jako u lexému *fobie* – komponent je také vícevýznamový, zatímco v ASCS je popsán pouze jeden jeho význam.

Dochází také k uvolnění slovotvorné potence komponentů *-fobie*, *-fob(ik)*, *-fobní*. Název osoby a vlastnosti (vyjádřené adjektivně) lze snadno tvořit spojením *-fob(ik)*, *-fobní* s již existujícími a do lexikálního systému usazenými jednotkami, a to díky motivační síle paradigmatických vztahů a principů analogie.

Větší pozornost je třeba věnovat i systémovým vztahům pozorovaných komponentů ke komponentům *-filie*, *-manie* a lexému *filie* zejména z hlediska konkretizace jejich opozitnosti. Rovněž pro lexikologické a stylistické účely je třeba věnovat pozornost využití komponentů v různých komunikačních sférách.

Literatura

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: Institut sociálních vztahů 1993. 202 s.

DANEŠ, František: Faktor Rh // Rh-faktor // Rh faktor. In: Naše řeč, 1985, roč. 68, č. 4, s. 176 – 182.

HARTL, Pavel: Psychologický slovník. Praha: Budka 1993. 297 s.

JANOVEC, Ladislav: Produktivnost některých komponentů ve slovanských jazycích. In: Příspěvek k bádání v oboru rusistika. Nastupující vědecká generace. Ed.: V. Severa – J. Vorel. Ostrava: Repronis 2002, s. 71 – 76.

JANOVEC, Ladislav: Produktivnost některých komponentů v bulharštině a češtině. In: Dynamika a inovace v češtině a bulharštině. Praha: Pierot 2003, s. 79 – 84.

KRAUS, Jiří – PETRÁČKOVÁ, Věra: Akademický slovník cizích slov. Praha: Academia 1995.

MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, č. 2, s. 124 – 127.

MEJSTRÍK, Vladimír: Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. In: Naše řeč, 1965, roč. 48, č. 1, s. 1 – 15.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Frankofil nebo frankoman. In: Právo, 6. 12. 1999, s. 12.

Nové komponenty v češtině (*e-*, *i-*, *m-*)¹

Zdeňka Opavská

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Od 90. let 20. století, zejména pak od jejich druhé poloviny, sledujeme v české slovní zásobě nárůst počtu slov, na jejichž začátku stojí jednopísmenné morfémy *e-*, *i-* a *m-*, např. *e-banking*, *e-bankovníctví*, *e-book*, *e-budoucnost*, *e-byznys*, *e-encyklopedie*, *e-euforie*, *e-kavárna*, *e-kniha*, *e-komerce*, *e-learning*, *e-mail*, *e-nákup*, *e-obchod*, *e-obchodování*, *e-platba*, *e-shop*, *e-shopping*, *e-učení*, *e-všechno*, *e-nic*, *e-vyučování*, *e-výuka*; *i-kavárna*, *i-komerce*, *i-noviny*, *i-reklama*; *m-banking*, *m-bankovníctví*, *m-byznys*, *m-komerce*. Jde o pojmenování, která se užívají především v oblasti ICT, tj. informačních a komunikačních technologií, ale také v oblasti bankovníctví, reklamy a marketingu, v široce pojímané oblasti podnikání a v publicistice zaměřené na tyto oblasti. Narůstající počet slov obsahujících uvedené komponenty, kde se kromě přejímek objevuje i řada výrazů tvořených již na domácí půdě (zvláště výrazné je to u slov s morfémem *e-*, např. *e-bankovníctví*, *e-kniha*, *e-obchod*, *e-vyučování*, *e-budoucnost*, *e-euforie* aj.), naznačuje, že se morfémy *e-*, *i-* a *m-* začínají v češtině profilovat jako nové slovo-tvorné komponenty. Ve svém příspěvku bych se proto chtěla zaměřit na vznik, význam a postavení komponentů *e-*, *i-*, *m-* v české neologické slovní zásobě. Lexikální materiál je čerpán z neologické databáze lexikograficko-terminologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, ze slovníku Nová slova v češtině, z rukopisu slovníku Nová slova v češtině 2. Ze slovníků Nová slova v češtině 1, 2 jsou rovněž čerpány výklady významů komponentů i jednotlivých lexikálních jednotek.

Morfémy *e-*, *i-*, *m-* tvoří v angličtině písmennou složku slov, jako jsou *e-mail*, *e-book*, *e-business*, *e-commerce*, *i-commerce*, *m-business*, *m-commerce*. V těchto výrazech je komponent *e-* zkrácenou částí slova *electronic* (tj. „elektronický“), *m-* zkrácenou částí slova *mobile* (tj. „mobilní“) a morfém *i-* pak zastupuje slovo *Internet* v atributivní pozici, tj. má v těchto výrazech význam „internetový“. V angličtině je takovýto typ pojmenování poměrně běžný, v češ-

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci grantu *Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny*, GA AV ČR, r. č. B9061101.

tině patří k okrajovým typům. Avšak přesto byla v české lingvistice podobně nevyhraněným pojmenováním stojícím mezi slovem a slovním spojením, např. *Rh-faktor*, *Rh faktor*, *faktor Rh*, *C-vitamin*, *vitamin C*, *rtg snímek*, *L-sémantika*, *vfsignál*, věnována pozornost již delší dobu (srov. např. Dokulil, 1959; Hrbáček, 1979; Daneš, 1985; Martincová, 1988). Jak uvádí F. Daneš (1985), výrazy typu *Rh-faktor*, *C-vitamin* obsahují dvě složky: první složkou je výraz neslovní povahy (písmeno, skupina písmen), druhou složkou je „normální“ slovo, které je neslovní složkou určováno. Pojmenování s komponenty *e-*, *i-*, *m-* můžeme na základě jejich časté koexistence s víceslovnými pojmenováními přiřadit k těm ze starších výrazů, které vznikají na pozadí víceslovných pojmenování a funkčně s nimi korespondují, srov. *rtg snímek* :: *rentgenový snímek*, *L-sémantika* :: *logická sémantika* (podle Martincové, 1988) a *e-byznys* :: *elektronický byznys*, *i-noviny* :: *internetové noviny*, *m-bankovníctví* :: *mobilní bankovníctví*. Pojmenování s komponenty *e-*, *i-*, *m-* se sbližují s těmito výrazy také v tom, že se uvedené komponenty užívají v antepozici, nikoli v antepozici i postpozici, jak je tomu u druhé skupiny výrazů s písmenovou složkou (např. *C-vitamin*, *vitamin C*; *Rh-faktor*, *faktor Rh*; *α záření*, *záření α*).

Co se týče slovtvorného statutu pojmenování s komponenty *e-*, *i-* a *m-*, lze je označit za kompozita, jejichž první část tvoří jednopísmenový slovtvorný morfém vzniklý krácením. Slova s komponenty *e-*, *i-* a *m-* by se pak přimykala ke skupině abreviačně-kompozičních pojmenování s prvním členem nelexikální povahy².

Pravopis slov s jednopísmenovými komponenty je rozkolísaný. Pojmenování se většinou sice píšou se spojovníkem, vyskytují se však i podoby bez spojovníku, např. *e-book* i *ebook*, *e-business* i *ebusiness*, *e-commerce* i *ecommerce*, *i-kavárna* i *ikavárna*. V některých případech se místo spojovníku užívá velké písmeno, např. *e-learning* :: *eLearning*.

Při sledování procesu začleňování komponentů *e-*, *i-*, *m-* můžeme podle způsobu zapojování daného komponentu do pojmenování pracovně vymežit tři fáze. 1. fáze je přejímání cizích slov s daným komponentem. Tato slova se pak adaptují graficky, výslovnostně, morfologicky a slovtvorně. Zde už 1. fáze úzce souvisí s 2. fází, kdy je „plnohodnotná“ druhá část slova nahrazena buď domácím slovem nebo už dávno zdomácnělou přejímkou. Ve 3. fázi se pak písmenový komponent z přejatých nebo polokalkovaných výrazů uvolňuje, začíná fungovat jako samostatný slovtvorný komponent pro tvoření dalších, a to uzualizovaných i neuzualizovaných výrazů.

Nejdále je v integračním procesu komponent *e-*. Je to zákonité, protože se první slova s tímto komponentem objevila v češtině na počátku 90. let v sou-

² Tuto skupinu, avšak ještě bez slov s komponenty *e-*, *i-*, *m-*, vymezuje I. Bozděchová ve své práci *Tvoření slov skládáním* (1994, s. 15). Srov. též zmínku M. Zikové o tzv. *e-kompozitech* v souvislosti s krajním případem krácení adjektivního členu u afixoidních kompozit (2001, s. 87).

vislosti s využíváním nové počítačové technologie – elektronické pošty, tedy *e-mailu*. Výraz *e-mail* [ímejl]³ se v češtině rychle adaptoval (srov. i grafickou podobu *email*, *emajl* a žertovně užívanou výslovnost [email] využívající homonymii se slovem *email* „lak“) a stal se základem pro celé slovtvorné hnízdo: *e-mailový*, *e-mailovat*, *e-mailování*, *e-mailovací*, *e-mailoman*. Po *e-mailu* následovaly další přejímky, které procházely pravopisnou, výslovnostní (komponent *e-* může mít dvojí výslovnost, tj. anglickou [-i-] a českou [-é-]), morfológickou a slovtvornou adaptací, např. *e-byznys* [é-, í-] (m.) – *e-byznysový* [é-, í-] – *e-byznysově* [é-, í-]; *e-komerce* [é-, í-]; *e-book* [í-buk] (m.) – *e-book* [í-buk] (neskl. příd.) – *e-bookový* [í-buk]; *e-banking* [í-benki-, é-banki-] – *e-bankingový* [í-benki-, é-banki-]; *e-learning* [í-lerny-] – *e-learningový*.

Druhou fází začleňování komponentu *e-*, která se však v podstatě s první fází prolíná, je polokalkování, při kterém je druhá část pojmenování nahrazena domácím ekvivalentem, např. *e-banking* :: *e-bankovníctví* „bankovní služby poskytované prostřednictvím počítače připojeného k Internetu, (mobilního) telefonu ap.“, *e-book* :: *e-kniha* „kniha v elektronické podobě“, *e-byznys* :: *e-obchodování* :: *e-obchod*, obchodování, obchody, podnikání (byznys) prostřednictvím počítačových sítí, zvláště Internetu“, *e-shop* :: *e-obchod* „webová stránka sloužící k elektronickému nakupování“, *e-shopping* :: *e-obchodování* „nakupování a prodávání prostřednictvím počítačových sítí, zvláště Internetu“, *e-learning* :: *e-učení* „učení, vzdělávání prostřednictvím počítačů, počítačových sítí, zvláště Internetu“. Paralelně s přejímkami a polokalky existují jako jejich synonyma i dvouslovná pojmenování, např. *e-banking*, *e-bankovníctví* mají svůj pandán v *elektronickém bankingu*, v *elektronickém bankovníctví*, *e-komerce* v *elektronické komerci*, vedle *e-book* a *e-kniha* se užívá výraz *elektronická kniha*, ke slovíkům *e-byznys*, *e-obchodování*, *e-obchod* a *e-shopping* existují synonymní pojmenování *elektronický byznys*, *elektronické obchodování*, synonymy pro *e-learning* a *e-učení* jsou *elektronické vzdělávání*, *elektronické studium* apod.

Ve třetí fázi se komponent *e-* osamostatňuje a je používán při tvoření domácích, resp. doma vzniklých výrazů, často na pozadí sousloví nebo i volného slovního spojení tvořeného adjektivem *elektronický* a substantivem. K těmto výrazům patří např. *e-encyklopedie* „encyklopedie v elektronické podobě, elektronická encyklopedie“, *e-slovník* „slovník v elektronické podobě, elektronický slovník“, *e-žurnalistika* „elektronická žurnalistika“, *e-kriminalita* „kriminalita v oblasti informačních a komunikačních technologií; kriminální činy páchané jejich prostřednictvím; elektronická kriminalita“, *e-nákup* „nákup uskutečňovaný prostřednictvím Internetu, elektronický nákup“, *e-obchodník* „provozovatel e-obchodu“, *e-vyučování* „vyučování prostřednictvím počítačů, počítačových sítí, zvláště Internetu, elektronické vyučování“, *e-výuka* „výuka prostřednictvím

³ *E-mail* nabývá v češtině dvou významů: 1. poč. „elektronická pošta (pošta provozovaná prostřednictvím počítačů, počítačové sítě)“ a 2. poč. „zpráva, sdělení, dopis zaslané touto poštou“.

počítačů, počítačových sítí, zvláště Internetu, elektronická výuka⁴ a mnohá další.

O tom, že se komponent *e-* vyčleňuje, svědčí rovněž příležitostné výrazy, jako je např. *e-budoucnost* v kontextu *Elektronický obchod je hnán kupředu technickým pokrokem a vedoucí musí technologiím rozumět a stále své znalosti rozvíjet... To bude klást zvýšený nárok na jejich pracovní i mravní integritu... Možná, že právě tato role modelu a vzoru bude hlavním kamenem úrazu pro potenciální zájemce o post šéfa vedoucího svůj podnik do „e-budoucnosti“*. (Hospodářské noviny, 21. 2. 2000) nebo výraz *e-euforie* v kontextu *virus s poetickým názvem „Miluji tě“ dokázal během několika hodin zasáhnout řadu firem a svět opojený internetovou a e-euforií poznal stinné stránky elektronické globalizace*. (Hospodářské noviny, 16. 5. 2000). U neuzuálních slov nemusí jít pouze o výrazy substantivní, ale i zájmenné, jak ukazuje následující příklad: *Celý vyspělý svět používá mnoho nových slov, jež začínají písmenem „e“ – jako elektronický. Hlavním motorem při zavádění a šíření těchto lingvistických novinek se stal masový rozvoj internetu. Po elektronické poště (e-mail) jsou to nová slova jako e-business (obchodování v internetu), e-commerce (prodej v internetu), nebo e-trade (internetový obchod s akciemi). V porovnání se Severní Amerikou a západní Evropou je ale v České republice možné hovořit jen o jediném podobném výrazu, a to e-nic, což nejlépe vyjadřuje současný stav*. (Euro, 1999, č. 34, s. 3). V reakci na tento článek pak jiný autor využil též slovtvorný model pro vytvoření příležitostného výrazu *e-všechno*: *Druhá poznámka se týká úvodního článku pana Plesla ve stejném čísle s názvem e-nic, který uvádí, že ...noviny, rozhlas i televize ve svém zpravodajství ignorují zprávy o významných pohybech ve světě elektronického obchodu. Do velké míry bych se pod jeho článek s chutí podepsal, ale současně musím zdůraznit, že právě Česká televize včas vystihla tento kurs nárůstu důležitosti „e-všeho“ a ve své nabídce má pořady typu Zavináč, www.eXtravýzva.cz a podporuje projekty popularizující internet, například Březen, měsíc internetu a další*. (Euro 1999, č. 36, s. 6).

Komponent *e-* má tedy v těchto a dalších pojmenováních význam ‚elektronický‘⁴, a to 1. ‚existující v elektronické podobě‘ (např. *e-book*, *e-kniha*, *e-encyklopedie*), 2. ‚související s využíváním informačních a komunikačních technologií (počítačů, počítačových sítí ap.), založený na nich‘ (např. *e-mail*, *e-banking*, *e-byznys*, *e-learning*, *e-komerce*, *e-bankovníctví*, *e-obchod*, *e-obchodování*, *e-učení*, *e-budoucnost*, *e-euforie*).

Komponent *m-* s významem ‚mobilní‘⁵, tj. ‚vztahující se k mobilní komunikaci (komunikaci uskutečňované prostřednictvím mobilních zařízení, např. mobilního telefonu), využívající ji, na ní založený‘, je z uváděných komponenten-

⁴ Původní význam slova *elektronický* je ‚vztahující se k elektronice, k elektronikovi, založený na elektronice, využívající elektroniku‘ (srov. Akademický slovník cizích slov).

⁵ Původní význam slova *mobilní* je ‚schopný přemístění, převedení, pohyblivý a přenosný‘ (Akademický slovník cizích slov).

tů nejmladší a je zatím nejméně doložen. Je tomu tak proto, že se až koncem 90. let (přibližně od r. 1999) začala v Česku využívat v oblasti elektronického obchodu a bankovníctví nejrůznější mobilní zařízení, např. mobilní telefony, handheldy, personální digitální asistenty (PDA), a pro tento účel vyvinuté technologie, např. wap nebo GSM. Komponent *m-* je v současnosti podle našeho pracovního rozčlenění ve 2. fázi svého začleňování do slovotvorného systému češtiny, tzn. že vedle výrazů přejatých a adaptovaných, např. *m-banking* [em-ben-, em-ban-] – *m-bankingový* [em-ben-, em-ban-]; *m-byznys* – *m-byznysový*; *m-komerce* existují i polokalky, jako např. *m-banking* :: *m-bankovníctví*. Pojmenování s komponentem *m-* existují paralelně se synonymními dvouslovnými pojmenováními, např. *m-banking* :: *m-bankovníctví* :: *mobilní banking* :: *mobilní bankovníctví* ‚bankovní služby poskytované prostřednictvím mobilního telefonu‘, *m-byznys* :: *mobilní byznys* :: *mobilní obchodování* ‚elektronické obchodování, obchod uskutečňovaný prostřednictvím mobilních zařízení (zejména mobilního telefonu)‘; *m-komerce* :: *mobilní komerce* ‚elektronické obchodování, obchodní styky uskutečňované prostřednictvím mobilních zařízení (např. mobilního telefonu)‘. Komponent *m-* se tedy může použít i pro specifikaci elektronické komunikace.

Komponent *i-*, který nese význam internetový, tj. ‚vztahující se k Internetu, související s ním‘, se v češtině začal používat v druhé polovině 90. let (tedy téměř současně s komponentem *m-*), např. *i-komerce* ‚obchodování prostřednictvím Internetu‘, *i-noviny* ‚(elektronické) noviny vycházející na Internetu‘, *i-reklama* ‚reklama na Internetu‘. Rovněž jako u dvou předcházejících komponentů výrazy obsahující komponent *i-* existují paralelně se svými synonymními dvouslovnými pojmenováními, např. *i-komerce* :: *internetová komerce*, *i-noviny* :: *internetové noviny*, *i-reklama* :: *internetová reklama*. Avšak přesto je postavení komponentu *i-* poněkud složitější, než je tomu u komponentu *e-* či *m-*. Vzhledem k tomu, že v našem neologickém materiálu je zatím zachycena pouze jedna přejímka (*i-komerce*), zdá se, že na fungování komponentu *i-* jako slovotvorného morfému nemá ani tak vliv přejímání z angličtiny, jako spíše analogie, nápodoba slovotvorného modelu komponent *e-* + určované substantivum. Souběžně s touto analogií pak může na vznik slova s komponentem *i-* také působit existence slovního spojení *internetový* + substantivum (což by zase odpovídalo vzájemné korespondenci výrazů obsahujících komponent *e-* s dvouslovnými pojmenováními *elektronický* + substantivum). Jistou souvztažnost mezi komponenty *e-* a *i-* a v některých případech i blízkost jejich významů naznačují i synonymní dvojice *i-kavárna* :: *e-kavárna*, *internetová kavárna* :: *elektronická kavárna*.

Na závěr dodejme, že profilující se komponent *i-* ve významu ‚internetový‘ vstupuje i do homonymních vztahů. Komponent *i-* je homonymní s předponou *i-* ve významu ‚opak, ne-‘ (např. *imobilní* ‚nehybný‘). Z hlediska výslovnosti se pak vytváří homofonie komponentu *i-* a komponentu *e-* vyslovovaného jako [í], tak např. vyslovovaná podoba [íkomerce] se může vztahovat jak k elektronické komerci (*e-komerci*), tak k internetové komerci (*i-komerci*).

Závěrem

Internacionální komponenty *e-*, *i-*, *m-* postupným začleňováním do české slovní zásoby rozšiřují inventář slovotvorných komponentů a zároveň svou existencí a produktivností (zejména pokud jde o komponent *e-*) podporují dosud okrajový typ se strukturou „neslovní písmenová složka + určované slovo“.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov. Red. J. Kraus – V. Petráčková. Praha: Academia 1997 (dotisk). 836 s.
- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: ISV nakladatelství 1994. 202 s.
- DANEŠ, František: Faktor Rh // Rh-faktor // Rh faktor. In: Naše řeč, 1985, roč. 68, č. 4, s. 169 – 182.
- DOKULIL, Miloš: Vitamin C, nebo C-vitamin? In: Jazykový koutek Československého rozhlasu, 3. výběr. Red. J. Kuchař – F. Váhala. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1959, s. 129 – 131.
- HRBÁČEK, Josef: Jazykové zkratky v češtině. AUC Philologica Monographia 78. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1979. 126 s.
- MARTINCOVÁ, Olga: Vývojové procesy v současné slovní zásobě. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Ed. R. Brabcová – F. Štícha. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1988, s. 105 – 112.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Praha: Academia 1998. 357 s.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině 2. Praha: Academia 2004. 568 s.
- ZIKOVÁ, Markéta: Substantivní neologismy a jejich parasystémový charakter. In: Naše řeč, 2001, roč. 84, č. 2, s. 81 – 89.

Slovesá v lexikografickom spracovaní

Nicol Janočková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Slovesá ako pomenovania „nesamostatne existujúceho s trvaním v čase“ (Pauliny, 1958, s. 22) sú súčasťou lexikálnej zásoby jazyka (termín lexikálna zásoba preberáme od J. Filipca, 1985), a teda predmetom záujmu tak lexikológie, ako aj lexikografie. Lexikografia sa hodnotí ako aplikovaný lingvistický úsek, ktorý zahŕňa teóriu lexikografie, tvorbu slovníkov (činnosť lexikografov) a vedecké slovníky rôznych typov (Filipec – Čermák, 1985). Niekedy sa vzťah medzi lexikológiou a lexikografiou dáva do súvisu s reláciou teória – aplikácia/prax, základný – aplikovaný výskum. Základný výskum je relatívne nezávislý

od potrieb praxe a zameraný hlavne na poznávacie ciele. Aplikovaný výskum sa, naopak, podriaďuje požiadavkám konkrétnych oblastí praxe (Sekaninová, 1993). J. Filipec a F. Čermák o vzťahu lexikológia – lexikografia uvažujú takto: „Každá nosná teória lexikálnej zásoby jednak nalezá verifikáciu v slovníkoch jistého typu, jednak na slovníkoch a jejich teórii buduje. Metajazyk lexikologie buduje na jazyku lexikografie, je teda lexikologie metateóriou nad teóriou lexikografie“ (op. cit., s. 13 – 14).

Jednojazyčný výkladový slovník opisuje a vykladá lexikálne jednotky jedného jazyka. Ide v ňom o mnohoaspektový opis a výklad, to znamená, že zachytáva hĺbkovú analýzu lexém – ich morfológické a syntaktické parametre, kvantitatívne, kontextové a štýlové charakteristiky i paradigmatické vzťahy (podľa J. Filipca – F. Čermáka, 1985, s. 19).

Slovenská lexikografická prax (rovina jednojazyčného výkladového slovníka), ktorá má na svojom konte také slovníky ako 6-zväzkový Slovník slovenského jazyka (red. Š. Peciar, 1959 – 1968; ďalej SSJ) a Krátky slovník slovenského jazyka (red. J. Kačala – M. Pisárčiková, 1. vyd. 1987, 2. vyd. 1989, 3., doplnené vydanie 1997; ďalej KSSJ), pripravuje v súčasnosti v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV v Bratislave 1. zväzok (písmená A – G) Slovníka súčasného slovenského jazyka (red. K. Buzássyová; ďalej SSSJ). Plánovaný 6-zväzkový SSSJ bude predstavovať typ stredného až veľkého výkladového slovníka – približne 200 000 hesiel (na porovnanie SSJ – 124 000 slov, KSSJ – 1., 2. vyd. – 50 000, 3. vyd. – 60 000 slov), pričom spracúva lexiku obdobia posledných šesťdesiatich rokov (od 40. rokov 20. storočia po súčasnosť).

Koncepcia SSSJ inovovala, okrem iného, aj spôsob spracovania slovies v porovnaní so SSJ a KSSJ. K najvýznamnejším zmenám sa počíta: nárast nových verbálnych lexikálnych jednotiek (teda nových slov) a pri ich exemplifikácii využívanie najnovších informačných zdrojov (masmediálna základňa, internet, budujúci sa Slovenský národný korpus), rozšírenie inventára gramatickej charakteristiky slovies, v problematických prípadoch zachytenie ortoepickej stránky slovies, prehodnotenie lexikálnych jednotiek na osi polysémie – homonymia, obohatenie, resp. redukcia významovej štruktúry slovesa a s tým spojená aj inovácia výkladových parafráz. Nie bezvýznamné je odstránenie hniezdovania sekundárnych imperfektív typu *došívať*, *dorábat* (hniezdujú sa iba frekventatíva) a samostatné heslové spracovanie zvrtných slovies a zvrtných podôb nezvrtných slovies; uvádzanie zodpovedajúceho sufixálneho, transflexného (tieto dva postupy uvádzali aj SSJ, KSSJ) alebo prefixálneho (tento postup iba v SSJ) vidového korelátu; prehĺbená inštrukcia o väzobnom doplnení pri jednotlivých semémach viacvýznamového slovesa; a v neposlednom rade aj údaj o slovotvorných možnostiach, t. j. sémantická i formálna spájatelnosť daného slovesa s konkrétnymi prefixmi (prefixálny i prefixálno-reflexívny slovotvorný postup).

Na ilustráciu uvádzame niekoľko príkladov z novozachytených slovies (pri našej analýze sme mali k dispozícii pracovnú verziu SSSJ, ktorá neprešla ešte redakčnou úpravou):

abecedovať -duje -dujú -duj! -doval -dujúc -dovaný -dovanie nedok. (lat.)

1. (koho, čo) usporadúvať, zoradovať podľa abecedy: *a. register; abecedovanie lístkov do katalógu*

2. hláskovať písmená abecedy: *Mnohé skratky majú písmenovú podobu a v hovorenej reči sa písmená vyslovujú ako pri abecedovaní.*

bonznúť -zne -znú -zni! -zol dok. subšt. (koho)

oznámiť nejaký priestupok, prezradiť nadriadenému, príslušným orgánom, udať: *b. kamaráta; Ved' aj on sa vždy smial: nebonznem ťa priateľko, ale oznámiť sa to musí.* [Klimáček]; *Nieko ma musel bonznúť.* [Jurík];

nedok. **bonzovať**

dekovat' sa -kuje sa -kujú sa dekuje sa! -koval sa -kujúc sa -kujúci sa -kovanie nedok. (nem.) subšt.

rýchlo a potichu odchádzať, brať sa, poberať sa; syn. pratať sa, pakovať sa: *okamžite sa dekoval domov;*

dok. **zdekovat' sa**

esemeskovať -kuje -kujú -kuj! -koval -kujúc -kujúci -kovanie nedok. (zo skr. SMS) (čo; 0) posielat' ako esemesku: *e. počas prednášky*

Gramatický aparát prináša tieto tvary slovies: 3. os. sg., 3. os. pl., imperatív, 3. os. präterita maskulína, resp. aj feminína, ak odpadáva vkladné -o-, ktoré je v mužskom rode (*bodnúť -dne -dnú -dni! -dol -dla -dnúc -dnutý -dnutie*); prechodník, činné prítomné, trpné prítomné a slovesné podstatné meno (podľa L. Balážovej – M. Zamborovej, 2000; E. Porubskej, 2000). Namiesto klasických prípon sa uvádzajú zreteľné koncovky s poslednou nemennou hláskou alebo slovesá v plnom znení (jednoslabičné slovesá vzorov napr. *niest', žut'*, ktorých koreň sa končí na -ie-, -ia-; nepravidelné slovesá), napr.

absolvovať -vuje -vujú -vuj! -voval -vujúc -vujúci -vovaný -vovanie

belasiť -sí -sia belas! -sil -siac -siaci -sený -senie

exnúť^{1,2} exne exnú exni! exol exla exnutie

dliet' dlie dlejú dlej! dlel dlejúc dlejúci dlenie.

SSSJ spracúva slovesné homonymá v samostatných heslách vo väčšej miere ako SSJ a KSSJ. Koncepcia je postavená na tom, že:

1. homonymia sa posudzuje na úrovni lexikálno-sémantického systému, teda nie na úrovni lexém, ani na úrovni kontextových použití;
2. základnými jednotkami tohto systému sú bilaterálne jednotky – lexie (majúce formu a jeden význam), ktoré sa vyznačujú vlastnými paradigmatickými vlastnosťami (morfologickými, slovotvornými, lexikálnymi) a vlastnými syntagmatickými vzťahmi (tvorenie minimálnych syntagiem, syntaktické vzťahy, syntaktická funkcia; pravá a ľavá valencia, intenzná štruktúra pri slovesných lexiách);

3. určujúce je synchronne hľadisko (ide o lexikálnu homonymiu v súčasnom jazyku);
4. lexikálna homonymia sa skúma v rámci spisovného jazyka (podľa Konceptie SSSJ, s. 25 – 26).

SSSJ reflektuje jednak „staré“ homonymá a jednak prehodnocuje polysémiu na homonymiu, napr. sloveso **ciepkať** je v SSJ zaznamenané ako polysémne vo významoch: 1. vydávať zvuk ako kurča, pišťať, ciepať: *kurčatá c-jú*; 2. expr. drobne kráčať, drobčiť, cupkať: *c. stareckým krokom*; ale SSSJ už tieto dva významy rozčleňuje na homonymá. Môže ísť o taký prípad, keď sa vytvorí nové homonymum úplne nezávisle od predchádzajúceho (SSJ: **dokúriť**¹ prestať kúriť, **dokúriť**² expr. náhle prísť, prihnať sa; v SSSJ aj **dokúriť**³ expr. /koho/ veľmi nahnevať), príp. niektoré z homoným priberie nový význam (SSJ, KSSJ: **cukrovať**¹ posypať, sladiť cukrom, **cukrovať**² vydávať zvuk znejúci ako cukrú; SSSJ pri **cukrovať**² zachytáva aj 2. význam hovor. expr. dvoriť rečami, zaliečať sa), či pôvodný význam slovesa zanikne a nové semémy, ktoré nadobudne, sú si tak vzdialené, že rozštiepia verbum na dve homonymá (**animovať** má v SSJ iba význam – rozveseľovať, rozveseliť, zabávať, povzbudzovať, povzbudiť; SSSJ má **animovať**¹ (lat.) robiť, urobiť animáciu, filmovú techniku; **animovať**² (lat.) cirk. organizovať, viesť činnosť v menších kresťanských komunitách).

Možno povedať, že v istom zmysle sa pri niektorých homonymných dvojiciach odráža aj vplyv mimojazykových činiteľov. V súvislosti so zmenou spoločensko-politického systému jazyk registruje aj také prípady, ktoré sa v minulosti ticho prehliadali. Existovali síce, ale slovníky ich nezaznamenávali. Sloveso **dokázať** je v SSJ, KSSJ spracované iba vo významoch: 1. (čo, so spoj. že) podať dôkaz o niečom, potvrdiť, dosvedčiť, doložiť dôkazmi: *d. správnosť niečoho*; 2. (čo) vykonať, uskutočniť, urobiť: *d. veľké veci*, ale homonymný význam skončiť kázanie; prestať kázať: *farár dokázal a zostúpil z kazateľnice* sa dostal do slovníka až teraz.

Aj pri slovesách sa rozlišuje:

1. **gramatická homonymia**, zväčša na úrovni vidu, napr. **búšiť**¹ dok. expr. prudko, úderom naraziť, buchnúť, udrieť: *z celej sily mu búšil do žalúdka*; **búšiť**² nedok. expr. 1. prudko, údermi narážať do niečoho, na niečo, udierať, biť, tlčiť, búchať: *b. sekerou do dreva*, 2. pri úderoch vydávať temný zvuk, biť, búchať, buchotať: *srdce mu radostne búšilo*;
2. **lexikálna homonymia** – tu ide predovšetkým o odlišnú komunikačnú situáciu, teda o odlišný štylistický aspekt, napr. **exnúť**¹ dok. (lat.) lek. prof. zomrieť, **exnúť**² dok. (lat.) slang. vypiť na ex, dúšok;
3. **slovotvorná homonymia** – keď slovesá vznikli z odlišných lexikálnych základov, napr.: **cukrovať**¹ posypať, sladiť cukrom – desubstantívum; **cukrovať**² vydávať zvuk ako holub al. holubička – deinterjektívum.

Ako sme už spomínali, základnou zásadou SSSJ je obmedzenie hniezdovania slov. V predchádzajúcich slovníkoch sa priam tradične využíval tento lexicografický postup, čím sa na jednej strane ušetril priestor a názorne sa prezen-

tovali slovotvorné vzťahy, no na strane druhej absenciou výkladu prihniedzovaných slov sa ochudobnilo poznanie ich gramatickej charakteristiky, aj významovej štruktúry. Pri slovesách išlo predovšetkým o hniezdovanie sekundárnych imperfektív (napr. *dohotovovať* je hniezdované pri *dohotoviť*), frekventatív (nedok. i opak. *odbiehať*, *odbehávať*, *odbehúvať*, *odbehovať* k *odbehnúť*) a väčšiny zvratných sloves, hoci ich významy nie vždy korešpondovali (aj po slovotvornej stránke) s heslovým nezvratným slovesom (KSSJ – *dočítať* dok. skončiť čítanie; prestať čítať nedok. *dočítavať* // *dočítať sa* dok. čítaním sa dozvedieť; *dočítať sa* však nie je odvodené od *dočítať*, ale od *čítať* → () → *dočítať sa* prefixálno-reflexívnym slovotvorným postupom).

Z tohto dôvodu SSSJ upustil od hniezdovania sekundárnych imperfektív (hniezdujú sa len frekventatíva) a spracúva ich ako samostatné heslá napriek tomu, že niekde sa výklad dokonavého prefixálneho slovesa a jeho imperfektíva odlišuje iba vo vide (*doceniť* dok. /koho, čo/ správne, náležite zhodnotiť: *nevedia ho doceniť*; nedok. *doceňovať*; *doceňovať* nedok. /koho, čo/ správne, náležite hodnotiť: *nedoceňujeme ich*; dok. *doceniť*), no sú aj také prípady, keď nedokonavé i dokonavé sloveso majú okrem semém, ktoré sú vo vidovom protiklade, aj samostatné významy a v tých vystupuje toto sloveso ako perfektívum tantum, resp. imperfektívum tantum, napr. dokonavému slovesu *dohodiť* vidovo zodpovedá nedokonavé sloveso *dohadzovať* iba vo významoch „pridať v cene; prihodit“ a „sprostredkovať známosť, sobáš, zamestnanie, obchod a pod.“, ale vo význame „hodením dosiahnuť, byť na dohodenie“ je sloveso *dohodiť* perfektívum tantum.

Nehniezdujú sa ani zvrtné slovesá a slovesá s formantom *sa* v rôznej funkcii. Ako osobitné heslá sa spracúvajú:

1. reflexíva tantum (*báť sa*, *frazeologizovať sa*);
2. zvrtné slovesá s formantom *sa* v derivačnej funkcii (*držať* – *držať sa*), pričom môže ísť o:
 - a) nezvratné – „uvádzať, uviesť niekoho alebo niečo do istého stavu“ (*galicizovať*),
zvrtné – „byť v istom stave“ alebo „dostávať sa do istého stavu“ (*galicizovať sa*),
 - b) deadjektíva so stavovým charakterom: nezvratné – „stávať sa nejakým“ (*belasieť*),
zvrtné – „javiť sa nejakým“,
„vynikať nejakou kvalitou na pozadí niečoho“ (*belasieť sa*),
 - c) činnostné – nezvratné – kauzatíva pohybu – „uvádzať niečo do pohybu“ (*gúľať*),
zvrtné – „základný pohyb“ (*gúľať sa*),
 - d) činnostné – nezvratné – prechodné (*dekovat*),
– zvrtné – neprechodné až bezpredmetové (*dekovat sa*),
 - e) zvrtné – „dať si niečo urobiť“ (*fotografovať sa*),
nezvratné – činnostné (*fotografovať*),

- f) nezvratné – činnostné kauzatíva (*celiť*, *grilovať*),
zvratné – stavové nekauzatíva (*celiť sa*, *grilovať sa*);
3. nezvratné slovesá vzniknuté dereflexivizáciou základných zvratných sloviess, ktoré majú nový význam: *bicyklovať sa* jazdiť na bicykli – *bicyklovať* šport. (za koho, za čo) pretekať na bicykli: *b. za oddiel*;
4. zvratné podoby nezvratných sloviess s formantom **sa** v objektivej pozícii (*holiť* – *holiť sa*) a s formantom **sa**, ktorý má vzájomnostný recipročný význam (*bozkávať* – *bozkávať sa*, *fackať* – *fackať sa*).
Zvratné predponové slovesá (v našom prípade vzhľadom na prvý zväzok SSSJ iba s prefixom *do-*) sa delia do dvoch skupín podľa spôsobu odvodu:
1. **do- + nezvratné sloveso + sa**, teda prefixálno-reflexívny slovotvorný postup so slovotvorným významom:
a) „konaním deja dosiahnuť (žiaduci) cieľ“: *čítať* → () → *dočítať sa*,
b) „veľká miera deja“: *kričať* → () → *dokričať sa*, *bojovať* → () → *dobojsovať sa*;
2. **do- + zvratné sloveso**, teda prefixálny slovotvorný postup so slovotvorným významom:
a) „skončiť, dokončiť činnosť“: *modliť sa* → *domodliť sa*,
b) „veľká miera deja“: *mordovať sa* → *domordovať sa*.
- Slovesá s formantom **si** najčastejšie „vyjadrujú záujem činiteľa na konaní deja a uspokojenie z deja“ (*dopriať si*, *dovoliť si*, *glnúť si*) (podľa A. Oravcovej, 2000).
- Syntagmatickú informáciu prináša označenie väzby slovesa, pravovalenčné slovesné doplnenia, a to jednak objektové a jednak závažné okolnostné. V relevantných prípadoch sa uvádza aj ľavovalenčná časť lexikálnej spájateľnosti, t. j. vzťah k sémantickému subjektu deja formou doplňujúcej informácie o povahe subjektu (sémantizácia), napr. **bafať**, **bafkať** ... nedok. expr. ... 1. ..., 2. (o rušni, motore) vydávať krátke, prerušované zvuky: *motor bafkal*; **gagotať** nedok. (o husi) vydávať zvuk gá-gá; *gágať: Kotkodákali pred ním sliepky, gagotali husi, hvízdala parná oračka*. [Habaj].
- Ako je známe, väzba rozlišuje významy slovesa, napr. **deliť** nedok. ...
1. (čo) členiť istý celok na jednotlivé diely, zložky, rozoberať na časti, rozčleňovať: *d. rožok*,
2. (čo, koho) rozdeľovať, usporadúvať podľa istých kritérií, zaraďovať do príslušnej rovnorodej skupiny, triediť; roztriedť: *d. jablká podľa veľkosti*, ...
3. (čo, čo komu i medzi kým; 0) oddeľovať z väčšieho celku a dávať viacerým ľuďom; rozdeľovať, prideľovať, rozdávať: *d. majetok deťom*,
4. (koho, čo) tvoriť časovú al. priestorovú hranicu, oddeľovať: *rieeka delí dva štáty*; *Jedenásť sekúnd ju delí od bronzovej medaily*. [NP 1982],
5. mat. (čo; čím; 0) určovať koľkokrát je obsiahnutý deliteľ v delenci, vypočítavať delenie; op. násobiť: *d. dvadsať desiatimi*.
- Ale sú prípady rôznych významov slovesa spojených rovnakou väzbou. Vtedy sa väzba označí pred výkladom jednotlivých významov, napr. **dokazovať** ... nedok. (čo)

1. podávať dôkaz, dokladať dôkazmi: *d. alibi*,
2. úsilím, prácou a pod. dosahovať; robiť: *dokazuje veľké veci*.

V rámci jedného významu slovesa sa môžu objaviť varianty väzby, ktoré sú oddelené bodkočiarkou, napr. **bodnúť** dok. 1. (čím; koho čím; koho do čoho; 0) zasiahnuť ostrým, končitým predmetom; pichnúť: *b. nožom, bodol koňa a od-cválal; bodla chlapca prstom do prs.*

Rekčné doplnenia sú valenčné a nevalenčné (fakultatívne). SSSJ odráža iba valenčné, v príkladoch aj iné. Nevalenčné, teda fakultatívne sú zväčša rozvíjajúce a zastúpené hlavne adverbially, napr. *čítať v kresle, spievať v zbore od prvej triedy*. Valenčné doplnenia môžu byť obligatórne a potenciálne. Obligatórne sú záväzné a vždy prítomné, pričom sú vyjadrené buď záväzným objektom, napr. *dohodiť kameňom* (čím) *na druhú stranu*, *destilovať benzín z ropy* (čo z čoho), alebo záväzným okolnostným vyjadrením (pomocou zámennej príslovky *kde, kam, ako*), napr. *dospievať k stanovisku* (kam), *v prírode* (kde) *dominuje zelená farba*, *správať sa* (ako) *škandalózne*. Potenciálna pozícia sa lexikálne nemusí realizovať, pretože je vyvoditeľná z kontextu, situácie, napr. pri slovese *boxovať*² (čízmy) nie je potrebné doplniť čím – *boxom* (iba v prípade výnimočného prostriedku) alebo pri slovese *boxovať*¹ (udierať súpera) nemusíme vyjadriť prostriedok: čím – *rukami, pästami* (podľa A. Jarošovej, 2002).

Z hľadiska vidovej problematiky slovesných hesiel obojvidové slovesá majú označenie nedok. i dok. so záväzným slovosledom, pričom mnohé z nich priberajú postupne predpony, z ktorých niektorá môže nadobudnúť čisto perfektivizujúcu (zdokonavujúcu) funkciu. A vtedy má obojvidové sloveso (s označením nedok. i dok.) uvedený aj dokonavý korelát v skratke dok. i, napr. **abstrahovať** nedok. i dok. dok. i **vyabstrahovať**. Tento doplňujúci údaj ukazuje na dynamiku v slovnej zásobe, na adaptáciu slovies cudzieho pôvodu do domáceho jazykového systému. Adaptácia sa podľa E. Smieškovej (1961) realizuje prefixáciou alebo sufixáciou (utvorením frekventatíva k obojvidovému slovesu: *debatovať* → *debatúvať, debatovávať*). Pri prefixácii sa rozlišujú tri etapy adaptácie:

- a) odborné slová, ktoré ešte zostávajú obojvidovými (*oscilovať*);
- b) sloveso ešte zostáva obojvidovým, ale v hovorenej reči má už prefixálne deriváty (*publikovať* – *opublikovať/vypublikovať*);
- c) prefixácia je „legalizovaná“ – pôvodne obojvidové sloveso vystupuje už len ako nedokonavé a má prefixálne perfektívum (*balzamovať* – *nabalzamovať, zabalzamovať*).

Ako vidieť, SSSJ reprezentuje svojím prístupom 2. etapu adaptácie. Istým nedostatkom je rozporuplné prijatie dokonavého korelátu. Aj keď sa v určitej miere využíva teória subsumpcie (podľa F. Kopečného, 1962) na stanovenie čistého perfektíva (**excerpovať** nedok. i dok. robiť, spraviť výpisky, zhotovovať, zhotoviť excerpciu: *e. noviny*; dok. i **vyexcerpovať**), je problematické vydeliť hranicu, ktorá by ukazovala, kde sa končí čistá perfektivizácia a nastupuje už spôsob slovesného deja vyjadrený prostredníctvom jednotlivých predpôn.

Keďže k jednotlivým bezpredponovým slovesám sa budú uvádzať kolokabilné prefixy, čím sa načrtne ich slovotvorná potencialita, núka sa otázka, či nie je potrebné zachytávať aj tzv. distributívne predpony (t. j. *po-*) pri sekundárnych imperfektívach typu *dopisovať*, *doplácať*, *dopíjať*, teda *podopisovať*, *podoplácať*, *podopíjať* (podľa N. Janočkovej, 2002).

V tejto malej analýze sme chceli predstaviť iba to „nóvum“, ktoré so sebou priniesie Slovník súčasného slovenského jazyka v porovnaní s predchádzajúcimi jednojazyčnými výkladovými slovníkmi (k dispozícii sme mali iba pracovnú verziu slovníka, ktorá ešte neprešla redakčnou úpravou, a interný materiál z porád Lexikografického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV). Nezachytili sme, samozrejme, všetko z problematiky lexikografického spracovania slovies. Bokom zostal napr. spôsob, akým sa vykladá význam slovies, exemplifikácia, významová hierarchia a štruktúra hesiel, synonymia, prenesenosť významu, funkčné kvalifikátory a pod.

Lexikografia, ak chce „kráčať s dobou“, musí permanentne reflektovať stav jazykovej praxe, zachytávať, hodnotiť a hlavne vykladať lexikálne jednotky jazyka tak, aby ich opis zodpovedal komunikačným potrebám používateľov jazyka. Na druhej strane otvorenosť a dynamický charakter lexikálnej zásoby popierajú statickosť a nemennosť výkladu lexikálnej jednotky, čo v konečnom dôsledku vplýva aj na prácu lexikografov, pre ktorých skončenie práce na slovníku je naozaj relatívnym pojmom. Svedčí o tom aj nasledujúce motto od Devota: „Slovník nemožno dokončiť, možno ho iba prestať robiť“.

Literatúra

BALÁŽOVÁ, Ľubica: Úvaha a návrh na spracovanie morfológického aparátu slovies (v súlade so spracovaním substantív, t. j. so zreteľnou koncovkou). Bratislava: JÚĽŠ SAV 2000 (interný materiál).

BALÁŽOVÁ, Ľubica – ZAMBOROVÁ, Marta: Návrh na rozšírené spracovanie gramatického aparátu slovies. Bratislava: JÚĽŠ SAV 2000 (interný materiál).

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. 1. vyd. Praha: Academia 1985, s. 13 – 21.

Inštrukcie slovníka súčasného slovenského jazyka. Bratislava: JÚĽŠ SAV 1992 (interný materiál).

JANOČKOVÁ, Nicol: Analýza spracovania slovies v SSSJ so zreteľom na vidovú problematiku. Bratislava: JÚĽŠ SAV 2002 (interný materiál).

JAROŠOVÁ, Alexandra: Spracovanie slovesných doplnení v SSSJ. Bratislava: JÚĽŠ SAV 2002 (interný materiál).

Koncepcia slovníka súčasného slovenského jazyka. Bratislava: JÚĽŠ SAV 1992 (interný materiál).

KOPEČNÝ, František: Slovesný vid v češtině. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 145 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. Bratislava: Veda 1987. 592 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 2., opravené vyd. Bratislava: Veda 1989. 592 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 3., doplnené a prepracované vyd. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

ORAVCOVÁ, Anna: Analýza zvrtných slovies v SSSJ. Bratislava: JÚLŠ SAV 2000 (interný materiál).

ORAVCOVÁ, Anna: Dodatok č. 8/2000. Zvrtné slovesá v SSSJ. Bratislava: JÚLŠ SAV 2000 (interný materiál).

PAULINY, Eugen: Systém v jazyku. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1958, s. 18 – 28.

PORUBSKÁ, Emília: Analýza spracovania gramatického aparátu slovies v texte SSSJ skoncipovaného do mája 1999. Bratislava: JÚLŠ SAV 2000 (interný materiál).

SEKANINOVÁ, Ella: Dvojazyčná lexikografia v teórii a praxi. 1. vyd. Bratislava: Veda 1993, s. 9 – 25.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

Slovník súčasného slovenského jazyka. 1. zv. Red. K. Buzássyová (počítačová verzia rukopisu).

SMIEŠKOVÁ, Elena: Dvojvidové slovesá cudzieho pôvodu v slovenčine. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, č. 4, s. 225 – 230.

Synonymické impresie

Adriana Rajnohová

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Záver na úvod

Albert Einstein vraj povedal, že nerozumie veciam, ktoré sú pre iných samozrejmé, a psychológ Mietzel interpretoval Einsteinov výrok slovami: „Viele Probleme bedrohen die Menschheit nicht so sehr, weil ihre Bewältigung noch aussteht, sondern vielmehr deshalb, weil Ereignisse auf dieser Erde noch nicht als Problem erkannt und anerkannt worden sind“ (1994, s. 212 – 213). A ja – odhliadnuc od pragmatiky Mietzelovej interpretácie uviest' psychológiu riešenia problému – dodávam: Šťastný ten, čo sa nepýta. Hoci... „Der Außergewöhnliche geht keinen einfachen Weg“, komentuje režisérka Caroline Link premiéru jej nového filmu *Nirgendwo in Afrika*. A na záver tohto úvodného blendingu – lebo aj o ňom a hlavne z neho bude tento príspevok – ešte jedna myšlienka, tentokrát Arthura Conana Doyle: „From a drop of water [...] a logician could infer the possibility of an Atlantic or a Niagara without having seen or heard of one or the other. So all life is a great chain, the nature of which is known whenever we are shown a single link of it“ (Aitchison, 1994, s. 16).

Background

Patrím k (ne)šťastným, čo sa pýtajú. Týmto konštatovaním som sa – deduktívne – nechcela zaradiť medzi Linkovej „Außergewöhnliche“ či Doyleových „logicians“. A vôbec – myslenie v kategóriách „šťastný“ – „nešťastný“ či v dichotomických dedukciách „nešťastný“, a teda „außergewöhnlich“ je – zdá sa – minulosťou, ktorú prekonávame v poznaní *emergencie*; minulosťou, z ktorej – pravdepodobne – *emergovalo* aj pre nás dôležité poznanie tzv. „Mäuselöcher der Sprache“ Alfreda Korzybskeho. Apropo Korzybski ako kúsok z mozaiky Hamanna, Herdera, Humboldta, Sapira, Whorfa, ..., Lakoffa, Langackera, Fauconniera (aby som spomenula aspoň niektorých súčasných, tzv. kognitívnych, lingvistov) – mozaiky, z ktorej sa *vynára* kognícia...

Myslenie, jazyk a – kognícia; poznávanie – tieto a iné problémy *emergovali* z môjho ontologického záujmu o synonymiu, z otázok: Čo je synonymia? Existuje synonymia? Ako existuje synonymia? Postupnosť týchto otázok odráža diachrónnu postupnosť môjho poznávania synonymie: Začala som lingvistickým myslením o synonymii a definíciami synonymie ako významovej identity, pokračovala „reálnejšími“ koncepciami synonymie ako významovej podobnosti. Na konci takýchto teoretických reflexií stálo i konštatovanie:

„Es hat praktisch wenig Sinn, nur aufgrund dessen, dass zwischen einer Bedeutung der einen Phonemreihe und einer Bedeutung einer anderen ein Verhältnis besteht, zu sagen, dass die bedeutungstragenden Wörter synonymisch sind. Führt man diesen Gedanken nämlich konsequent weiter, so besteht zwischen fast allen Wörtern einer Klasse ein synonymisches Verhältnis; die Wörter können ja i.a. metaphorisch oder metonymisch gebraucht werden. Eine solche Verknüpfung ist natürlich sehr aufschlussreich, da aber dadurch die Synonymie auf ein ungeheuer großes Gebiet ausgedehnt wird, entleert sich der Begriff; es hat keinen wissenschaftlichen Wert mehr, ihn zu gebrauchen. Mit inflationierten Termini kann die Wissenschaft nicht arbeiten“ (Juhász, 1970, s. 111).

Z podobných konštatovaní vo mne *emergoval* problém bytia – nielen synonymie. No a otázka bytia involvuje otázku existencie, ktorá sa filozoficky definuje ako spôsob bytia. Kant rieši reláciu byť – existovať v pojmoch noumenon („vec o sebe“, Slovník cudzích slov, 1997, s. 641) a fenomén („všetko, čo sa javí v zmyslovej skúsenosti, čo je dané v bezprostrednom náhľade vecí“, Slovník cudzích slov, 1997, s. 275). Poznanie, že existujeme vo svete fenoménov (nateraz len v zmysle jeho vyššie uvedenej explikácie v Slovníku cudzích slov), korešponduje s poznaním kognitívnych vied: Človek žije vo svete majúcom svoj vlastný svet fundovaný v procesoch vnímania. Predmety vstupujú do relácií s inými predmetmi cez človeka v človeku. A rovnako vnímanie stojí i medzi predmetom a človekom, ktorý môže byť napr. epistémickým subjektom z istej vedeckej paradigmy. Psychológia vnímania objavila dôležitého determinanta vnímania, a síce pozornosť, a celostná psychológia v pojmoch „Hintergrund“ a „Figur“ „eine grundlegende Ordnung“ in-

putov vnímania (Mietzel, 1994, s. 141). Ak som v úvodnej poznámke o sprievodných problémoch synonymie implicitne konštatovala, že ju vnímam ako ontologický problém, nemôžem teda obísť problém „pozadia“ synonymie, t. j. kontext, v ktorom ju vnímam.

Kognitívnovedné perspektívy

Na tomto mieste bude nasledovať kognitívny blend alebo ináč – Köhlerov psychologický „Hintergrund“ či – úplne jednoducho – pôjde o premisy môjho modelovania synonymického problému (na inom mieste) ako výsledok môjho poznávania synonymie.

Moje modelovanie, *moje* poznávanie – trochu sebavedomé formulácie. Nie, ak ich vnímame v kontexte myšlienky, ktorú som prvýkrát počula na prednáške profesora Schulzeho: „Das Neue ist nicht das Alte, sondern das Neue ist auch das Alte. Das Neue ist die Varianz des Alten“ (2001/2002), ktorá však – tentokrát skutočne neskromne – už dlhší čas rezonovala kdesi v mojom vedomí. Enderov stručný prehľad dejín neurológie v jeho knihe *Sprache und Gehirn* (1994), Störigove *Malé dejiny filozofie* (1991) či Arensova *Sprachwissenschaft* (*Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, 1969) – aj táto literatúra (implicitne) mapuje fenomén, ktorý chcem definovať „carnapovsky“, „in contexts, which, as wholes, are clear and precise enough to be useful“ (Quine, 2001, s. 6).

Začnem 19. storočím v neurológii, pokusom o empiricky fundovanú lokalizáciu mentálnych procesov. Mám na mysli klasický lokacionalizmus (známy aj ako psychomorfologizmus) – tendenciu, ktorá

„nahm ihren sicheren Ausgangspunkt von der Tatsache her, dass mentale Funktionen innerhalb des Gehirns repräsentiert sind, vollzog dann jedoch jenen Vorgriff ins Unbeweisbare, indem sie auch höherpsychische Prozesse einer regionalontologischen Anbindung an insigne corticale Regionen unterwarf, die als circumscrip-topologische Manifestationsstätten einer Auflagerung des geistig-dynamischen Moments der Psyche auf ein lebendig-stoffliches Medium dienen, welche in unter normalen Bedingungen invarianter Weise einen kausalen Rückbezug der funktionellen an die regional-materiellen Elemente des Gehirns vollzieht“ (Ender, 1994, s. 92 – 93)

a (vs.) reakciu Jacksona, „dass es eines logischen Schrittes bedarf, um von der Lokalisation einer Läsion und den ihr entsprechenden Fehlfunktionen auf eine Lokalisation der Funktion selber zu schließen“ (Ender, 1994, s. 97); ústami Mauthnera: „Ein Mensch mit entzündetem Fuße kann nicht Briefträger sein; man wird aber darum dennoch nicht die Fußknöchel zum Sitze der Briefträgerei machen“ (Ender, 1994, s. 119 – 120). Od Mauthnera či Freuda bol už len krok k funkcionalizmu, ktorý dnes napr. v Putnamovi rieši dichotómiu fyzikalizmus vs. psychologizmus.

Iný kontext: filozofická tradícia I. Kanta a (vs.) – možno špekulatívny blend – s Platonovým svetom ideí, ktorý existuje nezávisle od človeka, práve tak ako boží svet a božie zákony či príroda a prírodné zákony po Kanta. Kant negoval:

„Zákonité uspořádání jevů nazýváme přírodou, její zákony přírodními zákony. Zákonitý řád přírody však pochází z toho, že naše rozvažování spojuje jevy podle norem, které jsou v něm. Člověk je zákonodárce přírody! Protože je to naše vlastní myšlení, které (sice nikoli „tvoří“, ale) „dělá“ přírodu, lze říci, že se naše poznání neřídí podle předmětů, nýbrž že se předměty řídí podle našeho poznání!“ (Störrig, 1991, s. 290).

Nasledovali d'alší a vznikol napr. svet Schelerovho človeka – osoby, ktorý sa dnes rieši z aspektu interakcie človeka s predmetným okolím napr. v Indurkhyových pojmoch „world of things-in-themselves“, „sensorimotor data set“ a „environment“ (porov. Indurkha, 1992).

Ale uvediem ešte jeden príklad. Vrodený a (vs.) získaný – táto dichotómia mi asociuje N. Chomského, behavioristov a – jazyk. Ale môj príklad (ne)bude o jazyku, ale o evolúcii „vtáčieho chrupu“. A nepôjde o môj príklad, ale o príklad J. L. Elmana, ktorý uvádzam v pôvodnom znení:

„The formation of teeth involves a complex interaction between several embryonic tissues. One layer of tissue (epithelium) must be brought into contact with another layer of tissue (mesenchyme). The mesenchyme induces the epithelium to differentiate into an enamel-producing organ; the organ-producing epithelium then induces the mesenchyme to differentiate into tissue that secretes dentin. [...] Birds are known to descend from ancestral species that possessed teeth, but such toothed birds have not been seen since the Upper Cretaceous. Does this mean that the genetic information necessary to form teeth has been lost in birds and replaced by „beak-forming genes“? Apparently not. Rather it seems that in birds, this interaction has merely been short-circuited. The interaction can be artificially brought about by bringing dental epithelium from the chick into contact with mesenchyme from a mouse. Under these conditions, the chick epithelium will form enamel organs, and further interactions may lead to formation of complete teeth“ (1999, s. 22 – 23).

Ozaj, vedeli ste, že neexistuje gén jazyka? Možno práve preto nazval B. MacWhinney svoju knihu (príspevok) The emergence of language (from Embodiment) (1999). A ja dodávam – napr. spolu s P. Harderom – že jazyk treba fundovať aj v interakcii človeka s prostredím, ktoré je zároveň sociálnym prostredím.

Pýtam sa, odkiaľ tento dichotomizmus v myslení (nielen epistemických) subjektov? D. Hubel a T. Wiesel dostali v roku 1981 Nobelovu cenu za medicínu (Mietzel, 1994, s. 153). Objavili tzv. detektory, jednoduché bunky, ktoré sa špecializujú na spracovanie len istej časti vnímaného objektu. Existencia detektorov dokazuje, že v procese vnímania predchádza syntéze („celostných psychológov“) analýza objektu na tzv. primitíva, a povaha detektorov, že táto analýza je vo svojej podstate kategorizáciou primitív. Uvedené (percepčné) stratégie majú analógiu na vyššej rovine, ktorá fyziologicky koreluje s pravou a ľavou hemisférou. Pre nás je na tomto mieste relevantný fakt kategorizácie, ktorý o. i. fakticky predpokladá – aspoň na vyššej rovine určite – pozornosť ako psychický proces, „der mitbestimmt, welche Informationen zur weiteren Verarbeitung ausgewählt werden“ (Mietzel, 1994, s. 131). Metaforicky: Je to pozor-

nosť, ktorá vyberá „vlastnosti“ analyzovaného predmetu pre tematizáciu predmetu fundovaná napr. v istom vedení (epistemického) subjektu či v jedinečnosti interakcie so (skúmaným) predmetom. Takto myslím o dichotomickom myslení. Paradoxná formulácia? Aj Schopenhauer vraj povedal: „Dass der Kopf im Raume sei, hält ihn nicht ab, einzusehen, dass der Raum doch nur im Kopfe ist“ (Ender, 1994, s. 137). Ale takýto blending involvuje epistemologický problém poznávania a poznateľnosti mozgu mozgom a tu sa už radšej ďalej nepýtam. Vráťme sa teda k mysleniu v mierne patetickom konštatovaní: Sme svedkami „(r)evolúcie“ v paradigme myslenia, lebo sme – s Mietzelom – pochopili problém. Dichotomizmus typu „bud’ – alebo“ „vágnie“: poznávaním „bud“ a poznávaním „alebo“ spoznáваме „bud’alebo“ s novými „bud“ a „alebo“. Hmlisté formulácie? Možno... A pre iných je – naopak – pravdou výrok Beaugranda, ktorý uvádzam tak, ako som ho počula na Kolokvii v Modre-Piesku (2002): „Mnoho kontroverzií sa sústredilo nie na [...] status dát, ale na vhodné kritériá a stupeň formálnosti popisov, aby platili ako seriózne a vedecké“.

Jazyk je rovnako fascinujúci ako zradný. Núti nás myslieť v jeho kategóriách. Hovoríme o „starom“ a „novom“, hoci mienime „staronové“; „hemisféra“ má niekoľko „wittgensteinovských“ významov a v pojme samotného významu či jazyka často tematizujeme časť nášho poznania, ktorá napr. nebola motivujúca pre tematizáciu v prípade iného epistemického subjektu. A dôsledok? Niekoľko významových teórií, jazykových filozofií a – synonymických koncepcií a konečne otázka vedeckej objektivity. Nuž – veda je rovnako objektívna, ako je objektívne doteraz pertraktované myslenie a jazyk v zmysle prostriedku i predmetu záujmu v tomto príspevku. Ale na otázku vedeckej objektivity odpoviem najprv implicitne – v úvahe o vybraných filozofiách jazyka...

Som dieťa langovej a parolovej tradície. Deti sa pýtajú a ak dostanú odpoveď, mapujú ju do svojho poznania, takže vznikajú jedinečné mappingy a – jedinečné osobnosti. Aj ja som dospela do štádia otázok a spýtala som sa: „Ak je parole realizáciou langue a človek ten, čo realizuje, tak existuje toľko parolov ako ľudí a realizácií. Čo je potom Saussurov parole a onen systém, ktorý realizujeme?“ Nasledovali analogické otázky v deduktívnej postupnosti: „Čo je jazyk? Langue alebo parole? Ak parole, tak neexistuje jazyk, ale jazyky. Jazyk je teda abstrakciou jazykov, ktorá je identická s langue. Aká je ontologická podstata takéhoto langue?“ Triviálne otázky? Deti... A predsa nás svojimi otázkami neraz zaskočia. S ontologickou podstatou jazyka sa pokúšali vysporiadať mnohí. Každý z nás niečo vie. Vedomosti získavame mapovaním istého javu a myslenia o tomto jave. Mapovať znamená hľadať korešpondencie medzi mojím vedením a vedením iných (Fauconnier, 1997, s. 3). Výsledkom môže byť blend s explanačným potenciálom a novými perspektívami v myslení. Výsledok môjho mappingu chcem opäť priblížiť „carnapovsky“:

Jackson:

„[...] und wertete (Jackson) [...] Sprache weniger als Fähigkeit zur Hervorbringung

von Wörtern, sondern eher als Fähigkeit, Wörter in einer bestimmten Art und Weise aufeinander zu beziehen: „By themselves, the components of speech were nonsignificant, they took on meaning only by being organized into logical relationships“ (Ender, 1994, s. 102).

Fauconnier:

„The natural-language sentence is a set of [...] instructions for cognitive construction at many different levels. [...] lexical information [...] connects the mental-space elements to frames and cognitive models from background knowledge“ (Fauconnier, 1997, s. 40).

Ender:

„[...] dass verbale Überlegungen und Prozessesstrategien stufenabhängig rechts-hemisphärisch fundierte Imagery-Leistungen einfordern und vice versa die verbal subdominante Hirnhälfte zur vollständigen Elaboration linguistischer Inputs notwendig ist“ (Ender, 1994, s. 231).

Moscovitch:

„[...] findet Informationsverarbeitung zuerst in einem Stadium elementarer präkategorialer Vorverarbeitung, später dann in einem Stadium komplexerer kategorialer Bearbeitung statt, die sich in einer speziellen Leistungsasymmetrie der beiden Hirnhälften manifestieren soll“ (Ender, 1994, s. 184).

Tieto predstavy o jazyku vznikali v rôznom priestore a čase a napriek globálnej odlišnosti sú podobné. Podobná odlišnosť, odlišná podobnosť – zdanlivé oxymoróny, ak poznáme napr. výklad významovej podobnosti autorského kolektívu Linke, Portmann, Nussbaumer (porov. Linke et al., 1996, s. 143). Jackson a Fauconnier predstavili jazyk „als spezielle Form des Handelns“. Jacksonov jazyk organizuje „components of speech“, aby sa – „being organized into logical relations“ – stali „significant“. Fauconnier hovorí o „inštruktorevi“. Jeho jazyk inštruuje „cognitive construction“. Ďalšie dva citáty obsahujú indície na „paciensov“ jazykových aktivít. V prvom ide *aj* o outputy pravej hemisféry, v druhom *aj* o „exemplare Präkategorien“, ktorých spracovanie spadá – podľa Brydena a Allarda – do kompetencie pravej hemisféry (Ender, 1994, s. 184). Moje *aj* implicitne pomenúva ľavú hemisféru, ktorá sa v odbornej literatúre nazýva verbálnou hemisférou. Uvedené súvislosti charakterizujú jazyk „als eine schichtenspezifische Superfunktion“ a vo mne evokujú myšlienku:

„Without language, our minds would remain prisoner of certain internal modularity... It is language that provides the real-time, dynamic, symbolic links that merge these four separate perspectives into the integrated human perspective we call consciousness. Language, both in its social form and in the guise of inner speech, links these four separate frames into a functional neural circuit that embodies a complete mental homunculus“ (MacWhinney, 2000, s. 244 – 245).

Táto myšlienka priam sugeruje predstavu o emergencii uvedomujúceho si mozgu (a teda človeka!?) z jazyka, ktorá je v zdanlivej diskrepancii s predstavou

o emergencii jazyka z mozgu. Moja dichotómia sa rozplýva o. i. vo vedení o (r)evolúcii v paradigme myslenia či v blende s Korzybskeho „Mäuselöcher der Sprache“ (Rapoport, 1998, s. 6), kde napr. jazyk nie je ako jazyk. Kruh sa postupne uzatvára. Jackson, Fauconnier a iní (i „dieta vo mne“) vnímajú dynamické aspekty v jazyku. Kognitívna lingvistika oživila jazyk Saussurovej tradície: *Jazyk ako hlina v rukách človeka, ktorá sa mení podľa jeho potrieb, ktorá však obmedzuje potreby človeka svojimi vlastnosťami*. Ale veď... Dynamická nie je hlina, ale ruky človeka. No dynamická je aj hlina, keď sa poddáva alebo „bráni“ rukám človeka. V mojej metafore (v kognitívnovednom zmysle slova) však nejde o hlinu, ruky či človeka, ale o hlinu v rukách človeka. Alebo predsa – a hlavne o človeka? Porov. citát:

„[...] ist Sprache ein sich einer gedanklich vorentworfenen Objektstabilität entziehendes Dynamisches, eine Energie im wahrsten Sinne des Wortes. Denn jedweder an einen solchermaßen beschaffenen Objektbereich herangetragener Erkenntnisversuch bewirkt eine Deformation des Objektes, indem er selbst als Teilakt in seiner konstitutiv-empfangenden und gestaltenden Wechselwirkung zum Gegenstand möglicher Erkenntnis wird“ (Ender, 1994, s. 54).

Jazyk nie je „dynamisches Objekt“ alebo „objekthaftes Dynamisches“. Jazyk môže byť „sowohl dynamisches Objekt als auch objekthaftes Dynamisches“. Za týmto poznaním sa skrýva poznanie synergie myslenia a jazyka – žeby poznanie kognície? – a za konštatovaním možnosti otázka poznávania (poznateľnosti?) kognície epistemickým subjektom, ktorý je ako človek ontologicky fundovaný kognitívne. Ale to je už iná kapitola – explicitne o objektívnosti vedeckého poznávania v kontexte vyššie načrtnutej kognície z „paradigmy“ kognitívnych vied.

Epistemologicko-metodologické perspektívy

Modelovanie synonymického problému v kontexte kognície je krokom do neznáma, pretože paradigma kognície (ešte) nejestvuje. Táto paradigma „len“ vzniká – v modeloch kognitívnych vied: kognitívnej filozofie, psychológie, lingvistiky a kognitívnych neurovied. Rovnako otvorený problém predstavuje i jazyk. Roku 1956 „kognitiv“ bedeutete [...] die Hinwendung der Wissenschaft zu Fragen über das Wesen des Wissens, über Geist und Natur sowie Denken und Wissen“ (Sucharowski, 1996, s. 7). Dnes sa pojem kognície používa ako „Sammelbegriff für alle produktiven und perzeptiven, geistigen Prozesse“ alebo ako „Oberbegriff für Denken und Sprache“ (Sucharowski, 1996, s. 7). Iní uvažujú o jazyku ako o funkcii kognície, ale stretla som sa aj s názorom, že kognícia je funkciou jazyka. Z týchto skutočností vyplývajú moje pochybnosti o poznateľnosti synonymie v kontexte kognície a „jej“ jazyka. Ale v podstate je toto konštatovanie implicitným vyjadrením ambície akéhokoľvek iného epistemického subjektu: objektívne, reálne fundovaná teória skúmaného predmetu.

Čo znamená byť objektívne fundovaný? Jedna z možných odpovedí by mohla znieť: byť fundovaný spôsobom, ktorý akceptujú aj iné epistemické subjekty. Ale iba konvencia by nebola dostatočne presvedčivým vedeckým argumentom. Vedecky plausibilné sú teórie fundované empirickým výskumom skúmaného predmetu. Takýto výskum presuponuje, že predmet výskumu je a my skúmame, ako je (porov. M. Heidegger, 1996). V tejto súvislosti sa pýtam, prečo napr. nevieme, či synonymia vôbec je? Pretože jazyková realita, ktorej sa doteraz pripisovala, je – dnes určite – iná ako predmetná realita, a pretože medzi akoukoľvek realitou a epistemickým subjektom stojí empiria (v najširšom zmysle tohto slova). Prvá časť odpovede presuponuje existenciu ontologicky rôzne fundovaných realít – poznanie plausibilné filozoficky, psychologicky i neurologicky (porov. text vyššie); druhá časť odpovede implikuje v pojme empirie vysvetlenie pôvodu rozdielov medzi poznanou a poznávanou realitou. Epistemický subjekt je človekom s istým vedomím. Uvedomovať si znamená rozumieť sebe či svojmu okoliu nejakým spôsobom, ktorý determinuje i jeho teoretickú reflexiu skúmaného predmetu. Ide o poznanie kompatibilné s filozofiou M. Heideggera: vedy skúmajú a vykladajú súcno, predmetnú realitu „jako niečo tak a tak jsoucího a již vždy se přitom v nějakém porozumění bytí pohybují“ (1996, s. 27). Konštatovanie „nejakého porozumenia bytia“ implikuje, že existuje viacero možností, ako rozumieť bytiu. Z tejto implikácie vyplýva „nebezpečenstvo“ pre základný atribút vedy – jej exaktnosť. Aristoteles a jeho čitateľ podobné nebezpečenstvo nevníma, pretože „[...] our ideas (categories of the mind) are reflections of objective reality. We all live in the same (objective) world, and have the same experiences of that world, and this means that our concepts (images) of the things that cause these experiences (affections of the soul) are also the same“ (Sinha, 1999, s. 226). Vedením Aristotela dnes otriaslo neurologicky a psychologicky fundované poznanie viacerých realít, ktoré formujú človeka a determinujú jeho „videnie“, porozumenie bytia, a – podstatne skôr – Saussureho analýza príkladov – dnes – tzv. jazykovej relativity či sémantickej izomorfie (porov. Sinha, 1999, s. 226 – 227). Zmienkou o F. de Saussurovi vstupuje do „hry“ jazyk z paradigmy M. Heideggera, v ktorom – v mojej interpretácii – človek vykladá možnosti jeho pobývania na svete (v zmysle predmetnej reality a prostredia) v obstarávajúcom porozumení (porov. Heidegger, 1996). Je to „jazyk kognície“ ako dôležitý determinant interakcie človeka a predmetnej reality / prostredia a – deduktívne – ich existencie na jednej strane a objektivizujúcej tematizácie skúmaného predmetu na druhej strane. Inými slovami: Objektivitu vedeckého poznávania teda podmieňuje interakcia človeka a predmetnej reality / prostredia, ktorá involvuje aj jazyk. Táto podmienenosť, súvislosť (závislosť) sa dnes rieši hermeneuticko-fenomenologicky. Je to riešenie, kde model ostane „len“ modelom, hoci aj empiricky fundovaným, pretože – s J. Bronowskim – „[...] what we think about the world is not what the world is but what the human animal sees of the world“ (Lamb, 1998, s. 103).

Úvod na záver

Mojím cieľom bolo načrtnúť kontext, ktorý vnímam sľubne z aspektu riešiteľnosti synonymického problému, a takto implicitne i (staro)nové otázky synonymie. Tým kontextom je interakcia človeka s prostredím / predmetným okolím, ktorá je predmetom poznávania kognitívnych vied a ktorá – ako predmet poznávania – involvuje problém ontologickej diferencie, problém jazyka ako dôležitého determinanta interakcie človeka s prostredím / predmetným okolím a ontológie človeka a prostredia vôbec, a konečne epistemologický problém objektivity vedeckého poznávania (ktoré je poznávaním subjektu). Z vyššie uvedenej formulácie cieľa vyplýva, že synonymia sa rieši ako problém, presnejšie lingvistický problém. Prevažná časť synonymickej teórie je fundovaná v reflexii jazyka z tradície Ferdinanda de Saussura, t. j. synonymia je, resp. má byť fenoménom langue alebo parole. Mapping otázok o ontologickej podstate langue a / alebo parole a štruktúre ich objektivizujúcej tematizácie do vyššie načrtnutého kontextu kognície a jej teoretickej reflexie (ako aj reflexie reflexie vôbec) implikuje, že synonymia je pseudoprávdom lingvistiky, za ktorým sa skrýva problém kognície, a teda – deduktívne: Synonymia predstavuje problém pre kognitívne vedy.

Literatúra

- AITCHISON, J.: Words in the mind. Oxford – Cambridge: Blackwell 1994. ISBN 0-631-18921-1
- ARENS, H.: Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Freiburg – München: Verlag Karl Alber 1969.
- ELMAN, J. L.: The emergence of language: A conspiracy theory. In: MacWhinney, B.: The emergence of language. Erlbaum: Mahwah 1999, s. 1 – 27. ISBN 0-8058-3011-1
- ENDER, U. F.: Sprache und Gehirn. München: Wilhelm Fink Verlag 1994. ISBN 3-7705-2956-1
- FAUCONNIER, G.: Mental spaces. Cambridge: Cambridge University Press 1994. ISBN 0-521-44499-3
- FAUCONNIER, G.: Mapping in thought and language. Cambridge: Cambridge University Press 1997. ISBN 0-521-44499-3
- HARDER, P.: Partial Autonomy. Ontology and methodology in cognitive linguistics. In: Janssen, T. – Redeker, G.: Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1999, s. 195 – 222. ISBN 3-11-016164-8
- HEIDEGGER, M.: Bytí a čas. Praha: Oikymen 1996. ISBN 80-86-005-12-7
- INDURKHA, B.: Metaphor and cognition: an interactionist approach. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers 1992. ISBN 0-7923-1687-8
- JUHÁSZ, J.: Probleme der Interferenz. Budapest: Akadémiai Kiadó 1970.
- LINKE, A. – NUSSBAUMER, M. – PORTMANN, P. R.: Studienbuch Linguistik. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1994. ISBN 3-484-31121-5
- MACWHINNEY, B.: The emergence of language from embodiment. In: B. MacWhinney: The emergence of language. Erlbaum: Mahwah 1999, s. 213 – 256. ISBN 0-8058-3011-1

- MIETZEL, G.: Wege in die Psychologie. Stuttgart: Klett-Cotta 1994. ISBN 3-608-91660-1
- QUINE, W. V. O.: Two dogmas of Empiricism. <http://www.ditext.com/quine/html> (2001-7-11)
- RAPOPORT, A.: Alfred Korzybski und die Allgemeine Semantik. <http://www.mauthner-gesellschaft.de/mauthner/korz2.html> (1998-05-01)
- SAUSSURE, F. de: Grundfragen der Allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin: Walter de Gruyter 1967.
- SCHULZE, W.: Kognitive Typologie (Vorlesungskurs). München: LMU WS 2001/2002.
- Slovník cudzích slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. ISBN 80-08-02054-7
- SINHA, Ch.: Grounding, mapping, and acts of meaning. In: T. Janssen – G. Redeker: Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1999, s. 223 – 256. ISBN 3-11-016164-8
- STÖRIG, H. J.: Malé dějiny filozofie. Praha: České katolické nakladatelství 1991. ISBN 80-7113-041-9
- SUCHAROWSKI, W.: Sprache und Kognition. Opladen: Westdeutscher Verlag 1996. ISBN 3-531-22167-1

Jazykové bariéry při recepci poezie

Radek Čech – Jaroslav Vala

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

1. Teoretická východiska

Vyučování poezii v hodinách literatury na základních a středních školách je nezdědka pro řadu žáků (ale i učitelů) provázeno jistými komplikacemi, způsobenými apriorní nedůvěrou vůči básním jako takovým či nedostatkem interpretační svobody a odvahy. Nejedná se však o výlučně českou záležitost. Vztahem dospívajících studentů k poezii se v posledních letech zabývají i zahraniční odborníci: např. v časopisech *Oxford Review of Education* nebo *Educational Review*.

Peter Benton (1999, s. 522) z Oxfordské univerzity (katedra vzdělávacích studií) uvádí, že poezie na rozdíl od prózy začíná ve školách s nevýhodou. Často byla podle něj v minulosti chápána jako vysoké umění, mnohdy výlučně zaměřené jen na vyvolené a uzavřené samo do sebe. Měla k němu přístup pouze elita. I odtud může proto pramenit současný odpor a zvláštní opovržení vůči poezii v řadách mnohých studentů. Náklonnost dětí mladšího školního věku (6 – 10 let) k poezii je známá a týká se hlavně jednoduchých rýmovaných říkanek

a hádanek, které na děti působí především svým rytmem. Ve starších žácích však postupně vzniká silný vnitřní odpor vůči poezii; naopak typické je pro ně zaměření na děj, na příběh. P. Benton uvádí výsledky svého dřívějšího výzkumu realizovaného v roce 1994, podle nichž i mezi žáky 8. ročníku, kteří stále ještě přijímají poezii lépe než jejich starší kolegové, jich s tezí „rád čtu poezii“ souhlasilo pouze 30 % (děvčata), respektive 22 % (chlapci).

Poezie ukazuje žákům cenu jazyka, jeho možnosti, jeho umění vyjádřit velmi mnoho na minimálním prostoru. Paradoxně i zde se může skrývat zdroj nepochopení poezie a jejího odmítání. Jde o onen fakt nedourčenosti, jak jej v literární próze zavádí Wolfgang Iser (2001). U žáků vzniká někdy pocit, že v básni obdrželi příliš málo informací, než aby jí mohli rozumět. Čtou báseň jako zprávu o předmětu existujícím v životní realitě, nikoli jako fikci, která svůj předmět teprve konstituuje. Jedno, či dvě pro ně neznámá slova v básni v nich pak mohou způsobit dojem, že té básni nelze porozumět.

2. Příprava a realizace výzkumné sondy

Nežádka jsou učitelé ve školách postaveni před žakovská tvrzení, že té či oné básni nerozumí, že ji nechápou. Někdy může být těžké rozlišit, je-li zdrojem nepochopení použitý jazyk (příliš náročný, zastaralý) nebo vlastní smysl básně, vzdálený studentskému vnímání.

V naší výzkumné sondě jsme se pokusili na tuto problematiku zaměřit podrobněji. Žákům 8. tříd ZŠ (Frenštát pod Radhoštěm) jsme k posouzení předložili 6 básní (viz. příloha).

Při výběru básní jsme vycházeli z následujících kritérií:

1. básně by měly být přibližně stejně dlouhé,
2. měly by obsahovat přírodní motivy (dominantní složka básně),
3. neměly by se zabývat milostnou nebo sociální tematikou,
4. ve vzorku by měla být jak původní česká, tak překladová tvorba,
5. vzorek by měl obsahovat básně z různých období a různých uměleckých směrů; básně čistě deskriptivní i dějové,
6. básně byly respondentům poskytnuty bez uvedení jmen autorů.

Kritéria tematicky vymezující výběr básní (2, 3) jsme zvolili proto, že popisy přírody jsou pro mladistvého čtenáře, s teprve se formujícím pohledem na otázky sociální a milostné, nejméně problematické. Kritéria 4, 5 jsou pak důležitým předpokladem pro možnost zkoumání jazykové stránky vnímání poezie. Poslední kritérium má zabránit ovlivnění respondentů mimoliterární skutečností.

Úkolem respondentů bylo na sedmibodové škále vyjádřit stupeň srozumitelnosti a hodnocení každé básně. Poté měli označit v textu básně veškerá slova a slovní spojení, jejichž smysl jim není zcela jasný, nebo na ně působí nesrozumitelně. Na závěr se mohli ke každé básni volně vyjádřit.

Celkový počet respondentů byl 102 (48 chlapců a 54 dívek).

3. Z výsledků výzkumné sondy

Žáci v básních označili překvapivě vysoké množství pro ně nesrozumitelných či obtížně pochopitelných výrazů a slovních spojení. K příčinám obtížné srozumitelnosti se podrobněji vyjadřovali ve svých komentářích.

Získané výsledky jsme kategorizovali následujícím způsobem:

3.1. Zastaralé výrazy

Největší bariéru srozumitelnosti představovaly zastaralé výrazy. Typickou ukázkou může být žákovské přijímání Máchova textu. Za nesrozumitelné byly nejčastěji považovány tyto pasáže: *krásný dol* (72 x), *u velkém kolu* (85 x). Slovo *dol* (původně označující jak důl, jámu, údolí) prošlo hláskovou změnou již mezi 14. – 17. stoletím (dól – duól – důl), už pro Máchu byl tedy tento výraz archaismem a používá jej zde jako poetismu, nejpravděpodobněji k udržení rýmové výstavby. Velké problémy dělal respondentům i výraz *broubí kol* (87 x). U slova *broubí* je to zcela namístě, protože tento tvar byl neobvyklý už v době Máchově. Mácha buď vytvořil neologismus, který vytvořil na základě analogie mezi slovy *obroubit* – *vroubit*, nebo z důvodu dodržení metrické symetrie provedl deprefixaci (*obroubí* – *broubí*). Nabízí se i třetí možnost vysvětlení vzniku tohoto výrazu, totiž na základě zjednodušení prefixu (jako např. u slova *obvora* – *obora*) *obvroubiti* – *obroubiti* – *broubiti*.

Pro některé respondenty představoval překážku v porozumění i přítomný přechodníkový tvar *bdíce* (19 x). Ten měl ve staročeštině důsledně kongruenční kategorie pádu, čísla a rodu, přičemž počátkem 15. století se kongruence zejména v nižším stylu, ovlivněném mluveným jazykem, začala porušovat. V současné češtině platí kodifikace zavedená Dobrovským (ten ji ustanovil na základě úzu Bible kralické), a proto není gramatika přechodníku pevnou součástí kompetence českého rodilého mluvčího. O tom ostatně svědčí i záznamy respondentů, pro které je přechodníkový tvar již nesrozumitelným výrazem.

3.2. Syntaktická stavba

Zvláštnosti syntaktické stavby básně značně zpomalují její čtení. Žákům dělala potíže recepce nominálního slovosledu, v němž byl holý adjektivní přívlastek v postpozici (*ptáci tam hnízili širokokřídli, praménky pořadím čtyři tam čirou plynuly vodou*). Přestože má čeština slovosled relativně volný a vyznačuje se vysokou mírou slovosledné flexibility, jeho základním činitelem je aktuální členění; vedle něj i činitele gramatické, rytmické, stylistické aj. Pro každou větu či její část většinou existuje jedno uspořádání, které je považováno za základní. Vedle něj existují varianty (jako v našem případě varianta podmíněna stylisticky), jehož vnímání může způsobovat určité problémy.

Na druhou stranu se ukázalo, že větná stavba pravidelně se opakující v každé sloce (báseň č. 5) četbu ulehčuje a ve spojení s nekomplikovaným obsahem podporuje její snadnou recepci. Viz graf 1.

3.3. Básnické prostředky

Umělecké básnické prostředky (metafory, personifikace, metonymie...) sice mohou zvyšovat dojem nesrozumitelnosti básně, avšak nezpůsobují výraznější čtenářské obtíže. Podle žákovských vyjádření působí tento typ poezie tajemně, jakoby hádankovitě. V dětech spontánně probouzí interpretační vztahy. Takové básně, ačkoli jsou označovány respondenty za méně srozumitelné, bývají jimi hodnoceny dosti pozitivně. Například v básni č. 1 byly označeny za nesrozumitelné pouze básnické prostředky (zastaralé výrazy ani zvláštní syntaktická stavba se nevyskytovaly) a v porovnání s ostatními básněmi zde bylo z pohledu respondentů nesrozumitelných výrazů a slovních spojení nejvíce (*topol žasne* 10 x, *dům má závrat'* 15 x, *uzlík s prádlem propuštěného pacienta* 52 x, *těkavou hvězdou nezodpovězený* 26 x). Celkové hodnocení básně je však navzdory této skutečnosti relativně vysoké. Viz graf 1.

3.4. Lexika (mimo archaismy)

Jako nesrozumitelná označili žáci tato slova (*kalenec* 97 x, *kalousové* 43 x, *živný chléb* 42 x, *cypřiše* 31 x, *zakvítá* 26 x, *klenuté sluje* 16 x, *do blankytu* 14 x, *sluj* 12 x, *cecíky* 10 x ...). Za zmínku stojí slovo *kalenec* (došky kryjící hřeben střechy), které se nevyskytuje ani ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost, jehož rozsah je považován za průměr pasivní slovní zásoby u středoškolsky vzdělaných lidí.

Izolovaný výskyt neznámých lexik v textu básně však pro žáky výrazně nezvyšuje její nesrozumitelnost. Tento typ neporozumění je totiž nezřídka zastíněn celkovým dojmem z básně.

3.5. Děj

I v naší výzkumné sondě se projevil dětský příklon k ději. Básně obsahující děj jsou považovány za srozumitelné a vyznačují se převážně pozitivním přijetím.

Nejrozpornějšího přijetí se dostalo básni du Bellayho, především jejímu tragickému vyznění. Tato báseň měla nejvíce krajních hodnocení, lépe ji přijímali chlapci, pro něž byly typické komentáře jako: *velmi dobrá, ukazuje drsnost všedního dne; je to sice dost morbidní, ale o to více mi tato báseň připomíná realitu*. Naproti tomu dívky ji hodnotily jako krutou a bezcitnou: *mám z ní strach (je krutá!); hrozné; to je hnusné, jak můžou zabít matku, když má mladé atd.*

4. Závěry

Výsledky výzkumné sondy mohou být doporučením učitelům českého jazyka a literatury. Jak již bylo uvedeno výše, označili respondenti překvapivě vysoký počet slov a slovních spojení, kterým zcela neporozuměli. Při práci

s básní v hodinách literatury je třeba brát na tuto skutečnost zřetel, neboť žákům mnohdy činí obtíže i výrazy, jež připadají učitelům samozřejmé a nad nimiž by se nepozastavil.

Syntakticky náročné básně způsobují především u prospěchově slabších žáků únavu a mizí motivace k další četbě. Pro pochopení takového textu je nezřídka třeba přečíst jej pomalu a vícekrát.

Potíže žáků s porozuměním jazykově zastaralým textům otevírají otázku obecných možností žakovské recepce zejména české literatury první poloviny 19. století v její původní podobě. Zahraniční tvorba ze stejného časového období (ale i starší) je totiž díky moderním překladům ve značné výhodě.

Příloha

Texty zkoumaných básní

1.

Jdu, jaro, z venku, kde topol žasne a vrávorá pták,
kde dálka si s dálkou polekaně šeptá,
kde dům má závrat' a vzduch je modrý tak,
jak uzlík s prádlem propuštěného pacienta.

Kde večer je pustý jak příběh bez konce,
těkavou hvězdou nezodpovězený
k údivu tisíců očí upřených k obloze,
bezedných, bezvýrazných, a zklamaně
sklopených k zemi.

2.

Nocovala mlha pod oblohou
přitulena ke skalnímu štítu.
Ráno rozběhla se do blankytu,
vysoko, kam jenom mlhy mohou.

Zbyla po ní vláha ve skulině
vyčnělého velikána štítu.
Osaměl. Tu zamyslel se v skrytu,
po vrásce mu tiše slza plyne.

3.

Hluboko pod ním krásný dol,
temné jej hory broubí kol,
lesů věnec objímá.
Jasně jezero dřímá
u středu kvetoucího dolu.
Nejbliž se modro k břehu vine,
dále zeleně zakvítá,

vždy zeleněji prosvítá,
až posléz v bledé jasno splyne.
Bílé dvory u velkém kolu
sem tam jezera broubí břeh.

4.

Po stranách jeskyně té stál lesík rostoucí bujně,
osiky, olšové stromy a cypřiše líbezně vonné.
Na větvích stromů ptáci tam hnízili širokokřídli,
jestřábi, kalousové a mořské dlouhोजazyčné
vrány, kterým se líbí ruch života na mořských vlnách.
Tam též okolo klenuté sluje se rozprostíralo
révoví mladě svěží a kypělo plnými hrozny.
Praménky pořadím čtyři tam čirou plynuly vodou,
byly si navzájem blízko, leč každý směřoval jinam.

5.

Viděl jsem vlčici na prahu skalní sluje,
jak kojí dvojčátka: a jak si hraje čilá
u jejích cecíků ta mládež roztomilá
a matka pečlivá je s láskou olizuje.

A viděl jsem ji pak, jak kořist štve a žene
a hrůzu rozsévá v okolí do daleka,
tlapy má krvavé a s tlamy jí krev stéká,
jak pila žíznivě krev ovce zadávené.

Pak lovce viděl jsem, jak s kopců jdou,
kde kopce hraničí s úrodnou rovinou,
a stovky oštěpů, jež jí v bok vráželi.

V kaluži krve jsem ji viděl, jak se svíjí,
jak vzlyky vyráží a tlapy kolem bijí,
a její kůži pak, již na strom věšeli.

6.

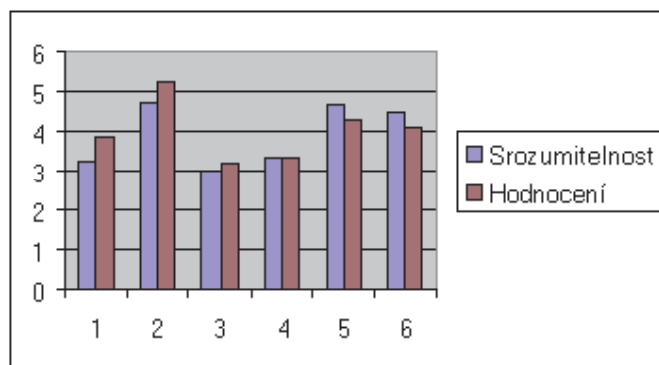
V zahradu uzavřenou světu
šum klasů zavívá a voní živným chlebem.
Pokojná píseň jde po polích
a pod ohnivým sluncem
blažený pot si stírá člověk.

Zdaleka slyším vrata dusných stodol,
jako by skřípal zuby.
Neviditelná ruka loupežná
se podepřela o kalenec a čeká.

A přece mlčím, nevykřiknu v ticho.
Nad námi hlavy naklánějí bdíce
hodiny samoty našich, slunečnice.

Tabulka ukazuje celkové výsledky týkající se srozumitelnosti a hodnocení jednotlivých básní. Pro lepší orientaci jsou výsledky převedeny i do grafické podoby.

Báseň	Srozumitelnost	Hodnocení
1	3,236	3,891
2	4,703	5,22
3	3,012	3,199
4	3,329	3,347
5	4,621	4,325
6	4,446	4,108

Literatura

BENTON, Peter: Unweaving the Rainbow: poetry teaching in the secondary school I. In: Oxford Review of Education, 1999, roč. 25, č. 4, s. 521 – 532.

ISER, Wolfgang: Apelová struktura textů. In: Čtenář jako výzva. Výběr z prací kostnické recepční estetiky. Brno: Host 2001, s. 39 – 61.

Vliv hypertextu na proces čtení

Hana Marešová

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

„Když James Joyce či Marcel Proust odmítli knihu jako produkci lineárního děje a rozpustili ho do nelineárního proudu vědomí, bylo to všechno jenom kvazi – nemohli se samozřejmě skutečně osvobodit od toho, aby knihy psali lineárně od začátku do konce; s Internetem a WWW je ovšem všechno jinak.“ (I. M. Havel)

Literární dílo lze chápat jako specifickou formu sdělování informací především prostřednictvím textu. Pod pojmem text si většina lidí představí soubor autorem pečlivě vybraných myšlenek, které jsou uspořádány do souvislého pořadí. Klíčovým elementem v této koncepci textu, z perspektivy jak autora tak čtenáře, je **struktura**. Lingvisté a řečovní analytici identifikovali množství strukturních vzorců (modelů), s nimiž autoři pracují a které charakterizují celistvé texty. Studie zkoumající porozumění textu potvrzují, že čtenáři rozumí a učí se mnohem snadněji textům s dobře definovanou strukturou, která jasnými signály posunuje jednotlivé části textu. Dosažené poznatky jsou využívány v přístupech, které se snaží **usnadnit čtenáři příjem literárního díla**. Podstatou těchto přístupů je vyřešení problému výzkumu recepce tím, že nabízí čtenáři určité klíče k pochopení obtížně vnímatelných děl. Klíč spočívá v jisté úpravě textu, která vnímání díla učíní jednodušším a stravitelnějším. V minulosti to byl literární kritik, později typograf, v současnosti se o zvýšení přitažlivosti textu pokouší **hypertext**.

1.1. **Hypertext** je definován jako nesequenční (nelineární) psaní – text, jenž odbočuje a dává čtenáři možnost volby (Ted Nelson – 1960, 9., s. 10), a ačkoliv není pojmem zcela novým, je spojován především s nástupem počítačových technologií a internetu. Elektronické publikace jako celek či jejich jednotlivé části lze provázat souvisejícími dokumenty, čímž je čtenáři podstatně rozšířen prostor pro manipulaci s informacemi, kdy může pružně přecházet z jednoho dokumentu do druhého. Dosud nejběžnějšími aplikacemi v hypertextové podobě byly počítačové manuály, encyklopedie nebo příručky, splňující podmínku okamžitého přístupu čtenáře k definicím nebo klíčovým termínům atd.

Odlišení **hypertextu** od lineárního uspořádání textu není z formálního hlediska zcela jednoznačné, neboť hypertextový dokument sám může mít různou podobu. Rozeznáváme tyto hypertextové struktury:

1. **lineární struktura** (nejjednodušší, skládá se z jedné stránky, která obsahuje odkazy na všechny ostatní,
2. **hierarchická struktura** (využívá možnosti hypertextu – tedy do textu vložených odkazů),
3. **pavučinová struktura** (stránky jsou navzájem propojeny odkazy).

1.2. S rozvojem počítačů se možností pracovat s textem jak ze strany auto-

ra, tak ze strany nakladatele či čtenáře zmnohonásobila. Formou *hypertextu* lze dovést do praxe myšlenku mnoha humanitně orientovaných vzdělavců od nejstarších dob – propojení veškerého poznání do celosvětové knihovny, centrální nervové jednotky a její zpřístupnění všem. Zatímco každá tiskem vydaná publikace je v sobě uzavřeným světem, závislým navíc na lineárním způsobu uspořádání poznatků, v hypertextu je možné formou odkazů a téměř neomezeného počtu vnoření procházet od poznatku k poznatku, od myšlenky k myšlence, od knihy ke knize. *Hypertext* ve srovnání s předchozími přístupy vždy rozšiřuje možnosti čtenáře a nabízí větší počet alternativ interpretace textu. Tato schopnost pohybovat se v textu libovolně všemi směry, vystupovat z něho ven vytvořila čtenáři iluzi, že je sám tvůrcem, že může ignorovat postup, který byl v klasické tištěné publikaci doporučen. Sám autor není považován za jediného garanta myšlenek, které do textu vložil. Tato svoboda však čtenáře jakoby spíše mátlala než osvobozovala. Čtenářské výzkumy dokazují, že současný čtenář sahá ke knize daleko méně často než kdykoliv předtím. Zdá se, že ne každý čtenář touží pustit se do nezávazného „surfování“ textem, ale touží se dozvědět, proč vlastně mu autor knihu předkládá. A toto se dozví pouze tehdy, když pronikne pod povrch textu a nebude chtít vyhledávat zjednodušující řešení, ale bude naopak hledat odpovědi na otázky, které si sám položil.

2.1. *Modely čtení.* Většina teorií čtení podporovaných empirickými výzkumy vychází z předpokladu, že při čtení lidé „budují“ ve svých myslích hierarchicky strukturovanou tzv. *mentální reprezentaci* informace v textu (Charney, 1994, s. 10). Když čtou po sobě následující věty, sestavují v sobě myšlenky nebo věty v hierarchických představách pomocí řetězců opakovaných pojmů nebo argumentů. Větší soudržnost textu umožní čtenáři vytvořit správně strukturovanou, smysluplnou a užitečnou mentální reprezentaci. Kvalita představy závisí na uspořádání, ve kterém se čtenář setkává s tvrzeními a na množství opakování a vyvolávání důležitých pojmů či argumentů v na sobě následujících částech textu. Je tedy mnohem těžší vytvořit mentální představu rozkouskovaného nebo neorganizovaného textu. Důležitým faktorem při vytváření správné *mentální reprezentace* textu je rovněž to, zda se čtenář již s argumentem ve svém životě setkal. Někteří teoretikové čtení věří, že po přečtení několika textů s podobnými strukturami, jako jsou např. série pohádek, novinových článků nebo výzkumných zpráv, lidé formulují generalizované *abstraktní vzorce – schémata* (Charney, 1994, s. 18). Jakmile při čtení známého typu textu čtenáři sami rozpoznají, že se jedná o jim známé schéma, využijí ho k anticipaci toho, co se vyskytne v dalším textu, aby udělali závěry a vyplnili zahrnuté či chybějící elementy. Lidé často spoléhají na strukturu textu a předpoklady umocněné přítomností schémat při rozhodování, který aspekt textu je nejdůležitější a tedy, na které místo v textu je třeba upnout pozornost během čtení. Pokud je jednou schéma vyvoláno, informace v textu, které vybavují vzorec, jsou integrovány snáze, ale informace, která se zdá vedlejší nebo se schématem neslučitelná, inklinuje k zániku. Avšak je třeba

řící, že čtenáři vyvolávají jednotlivá schémata částečně kvůli podnětům poskytnutým dříve v textu – jako je titul či úvodní věty textu. Zbytek textu pak může být buď vyplněn očekáváním daného schématu – který buď může být naplněn či naopak může vést ke zmatení čtenáře – pokud jsou texty uspořádány nesouvislými očekáváním nebo nepotvrdí očekávání, které zpočátku vzbudily, mohou při **mentální reprezentaci** čteného textu nastat problémy. Zvláště pak pro ty čtenáře, jimž je námět či okruh vědomostí daného textu neznámý. **Bonnie Meyer** studovala tento problém vytvářením textů, které naváděly očekávání jednoho schématu, avšak ve skutečnosti se rozvíjely podle jiného (Charney, 1994, s. 13). Studovala, jak dobře čtenáři zvládají takovéto texty. Pokus zahrnoval oba typy čtenářů – ty, kteří dobře znali námět, a ty, kteří ho neznali (experti a začátečníci). Zjistila, že začátečníci velmi spoléhali na strukturu textu, aby vytvořili jeho reprezentace, a byli proto zmýleni otevřenými částmi textu. Naproti tomu v doméně expertů byli všeobecně schopni dostat se z textového omylu a konstruovat koherentní reprezentace. Experti mohou čerpat z jejich vědomostí oborových konceptů a principů, aby určili centrálnost nebo novost textové informace – bez ohledu na to, kde se v textové struktuře objeví. Struktura nebo organizace textu tak signalizuje relativní význam v jeho různých částech.

2.2. Při **čtení hypertextu** samotného však mohou vyvstat další potenciální problémy související se způsobem jeho organizace – z mnoha důvodů totiž porušuje standardní předpoklady o tom, jak texty vypadají. Čtenáři tradičně spoléhají na autora v tom, že jim vybere námět, vymezí pořadí, sled a signalizuje vztahy mezi nimi použitím konvenčních rozmluvových a promluvových nápověd. Síťový efekt hypertextového systému dává čtenáři mnohem větší svobodu a zároveň kontrolu nad informacemi, které čte a navíc i sledem, ve kterém čte. Spolu s nimi však přichází i větší břemeno pro čtenáře, jenž nyní musí lokalizovat informaci, kterou potřebuje, a uvádět ji ve vztah s jinými fakty, často bez pomoci tradiční struktury, vyprávěcích nárazek či stimulů. Čtenář bývá často přemožen množstvím odkazů a manévrováním skrze takto propojenou textovou strukturu. V důsledku toho může ztratit přehled, kde se právě v daném textu nachází, často čte velké množství materiálu, který není relevantní jeho záměru, dokonce se může stát, že ztrácí představu cíle, s jakým k danému textu přistupoval. Takže kromě frustrace z dezorientace nebo kognitivního přetížení může čtenář odcházet od textu s klamnou nebo neúplnou reprezentací textu.

2.3. Mohou tvůrci hypertextu **usnadnit proces čtení**? V očekávání, že čtenáři budou mít jisté potíže při sestavování jejich vlastního logického sledu skrze hypertextovou síť, pracovali někteří tvůrci hypertextu na tom, aby vytvořili alternativní cesty skrze hypertextovou síť. Např. **Carlson** (Incorporating Feedback, 12.) popisuje, jak mohou být organizovány do několika schémat technické dokumentace pro letadla v závislosti na čtenářově cíli: seřídění podle abecedy bude nejvhodnější pro někoho, kdo se snaží získat vybrané části informací. Uspořádání založené na prostorovém nákresu bude vhodné pro někoho, kdo musí efektivně pracovat z jednoho konce letadla k druhému – např.

člověk vykonávající údržbu či stavební úpravy. Tato řešení předpokládají, že tvůrci hypertextu mohou předvídat soubor nutných cest a mohou spolehlivě určit, který čtenář bude potřebovat jejich způsob uspořádání. Vytváření takových cest je však značně těžký úkol – různé faktory mohou mít vliv na druhy sekvencí jakýchkoliv daných hypertextů, které může autor vytvořit, což zahrnuje také tvůrcovu vnímavost ke čtenářovým potřebám, typ textu začleněný do sítě a také volbu, kterou sám hypertextový systém dovolí. Rovněž samotná motivace ke čtení textu může být velmi důležitým faktorem – čtenáři využívají hypertextově upravené texty z různých důvodů – ať už se jedná o ty, kteří záměrně hledají specifická fakta, či ty, kteří se rozhodli k „brouzdání“ v textu z pouhé zvědavosti. Ovšem i v ideálních podmínkách nemůže stejně autor předvídat všechny cesty, které si mohou čtenáři přát utvořit uvnitř textu a mezi texty. Vzhledem k obrovskému množství kombinací různých faktorů je počet alternativních cest, které by mohl tvůrce vytvořit, nemožný, natož pak problém správného směru, kterým se čtenář vydá ke správnému cíli.

2.4. Jak bylo uvedeno výše, čtenář velmi spoléhá na systematické vzory informací při jednání se světem. Toto spolehnutí se na předvídatelné vzory vytváří enormní tenzi mezi popudem ke kreativitě, invenci a imaginaci a mezi mnohem konzervativnějšími silami, které přizpůsobují novou informaci k ustanoveným důvěrně známým vzorcům. Někteří zastánci hypertextu (např. *Beeman*, 6.) tvrdí, že povolení studentům prozkoumat svobodně hypertext může podporovat kritické myšlení skrze kreativní vzájemné srovnávání myšlenek z rozmanité perspektivy. Nicméně spíše než snaha o opravdový originální pohled můžeme tento proces jednoduše snížit na „hádací“ hru – vyřešení, co má autor hypertextu na mysli, když vytváří *link* (odkaz, propojení).

Hypertext není zcela novou formou uspořádání informací, ovšem s nástupem informačních technologií získal zcela novou podobu a rozměr. Masový příchod hypertextu na internetové síti bude mít důsledky pro učitele jazyka i výzkumníky v tomto oboru. Hypertext má potenciál změnit to, jak čteme a píšeme, jak získáváme tyto schopnosti, a v neposlední řadě jak vytváříme tyto typy textů sami.

Smyslem našeho zamyšlení nebylo vyřešení problematiky vytváření hypertextu, ale snaha o čtenářovo zamyšlení se nad aspekty, které mohou mít vliv na porozumění čteného textu a autorovu sebereflexi v tom smyslu, aby uvedené aspekty vzal v úvahu při tvorbě hypertextů tak, aby jejich vývoj neodradil čtenáře úplně, ale naopak aby mohl efektivně čtenáři sloužit. Zatím neuskutečněným ideálem zůstává vytvoření hypertextové struktury hodící se pro všechny uživatele, od začátečníka v oboru až po experta.

Přesto však nelze hypertextu odepřít několik nesporných kladů: hypertextový systém v elektronické podobě lze snadněji aktualizovat nežli tištěné příručky, zároveň dochází k redukci vysokých nákladů na tisk a dotisk. Hypertext má silný pragmatický půvab: napomáhá výkonnému vytváření a rozšiřování komplexu dokumentů všeho druhu a umožňuje lidem zpřístupnit informace v pořadí, vydání a formátu, který nejlépe vyhovuje jejich potřebám v daném čase.

Literatura

1. BUSH, V.: As we may think. The Atlantic monthly, 1945, vol. 176, July iss., s. 101 – 108. Dostupný z <URL: <http://www.theatlantic.com/unbound/flashbks/computer/bushf.htm>>
2. ČÁP, J. – MAREŠ, J.: Psychologie pro učitele. Praha: Portál 2001. 655 s. ISBN 80-7178-463-X
3. ČERNÝ, J.: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996. 517 s. ISBN 80-85885-96-4
4. FIALA, J.: Umberto Eco – Od internetu ke Gutenbergovi. Dostupné z <URL: http://www.galerie-bayer.cz/noviny/rocnik5/bayer_noviny25.htm#eco>
5. FIŠEROVÁ, B.: Text versus hypertext. Dostupné z <URL: <http://www.iport.cz/politika/komentare/hypertext000413.html>>
6. HRBKOVÁ, L.: Nástin vývoje dokumentu k hypertextu. Praha 2001. Dostupné z <URL: <http://www.cuni.cz/~hrbkova/hypertext/index.htm>>
7. CHARNEY, D.: The Impact of Hypertext on Processes of Reading and Writing. Literacy and Computers. New York: Modern Language Association 1994, s. 238 – 263.
8. JONÁK, Z.: Svoboda čtenáře – smrt autora. Ikaros [online]. 2000. Dostupné z <URL: <http://ikaros.ff.cuni.cz/ikaros/2000/>>
9. LANDOW, G. P.: Hypertext a kritická teorie – Hypertextový Derrida, poststrukturalista Nelson? Biograph 6: 1998, s. 9 – 21.
10. MAREŠ, J. – TICHÁČKOVÁ, A.: Kognitivní funkce a jejich poruchy. Jeseník, 12. 12. 2001, 17 s.
11. SEARLE, J. R.: The Philosophy of Lanuguage. London: Oxford University Press 1972. 148 s.
12. TRUDGILL, P.: Sociolinguistics – an Introduction to Language and Society. New York 1995.
13. UHLÍŘ, Z.: Hypertext a otázky nad jeho metodologií. Ikaros [online]. 2000, č. 1. Dostupné z <URL: <http://ikaros.ff.cuni.cz/ikaros/2000/c01/hypertext.htm>>

Pasivní bilingvismus slovenštiny u pubescentní mládeže na Karvinsku

Kamil Kopecký

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

V rámci tématu pasivní bilingvismu slovenštiny v České republice (zejména u české mládeže) proběhla a dosud probíhá na našem území série sociolinguvistických výzkumů. V roce 2000 byla vytvořena elektronická internetová Sonda, o které jsem na minulých kolokviích již hovořil. V následujícím roce byla Sonda vyhodnocena a vznikly 2 klasické papírové dotazníky – první byl zaměřen na učitele českého jazyka na 2. stupni ZŠ a druhý pak na žáky 2. stupně. V dnešním příspěvku bych se rád zaměřil na výsledky dotazníkového šetření u žáků 8. – 9. třídy na Karvinsku.

Výzkumný vzorek čítal 93 žáků 8. – 9. tříd od 13 do 15 let. V úvodních částech měli žáci **charakterizovat slovenštinu** jako jazyk. 32 % respondentů chápe slovenštinu jako jazyk, který je pevně spjat s historií naší země, 32 % charakterizuje slovenštinu jako jazyk, kterému rozumí. 17 % pak popisuje slovenštinu jako jazyk, který není světovým jazykem. Další otázka byla zaměřena na **základní znalosti o Slovensku** – úkolem žáků bylo určit hlavní město, slovenského prezidenta, slovenskou hymnu a rok vzniku SR. Hlavní město určilo 93 % respondentů, prezidenta 43 % (asi 8 % uvedlo jako prezidenta Vladimíra Mečiara) a úvodní slova hymny správně zapsalo 73 % dotazovaných. Datum vzniku Slovenské republiky pak správně uvedlo plných 87 % žáků. Tyto znalosti totiž žáci získávají i v jiných předmětech – zeměpis, dějepis a občanská výchova, dále pak v rámci multikulturní výchovy.

V dalších částech dotazníku pak měli **uvést alespoň 3 dosud žijící nebo již zesnulé slovenské spisovatele**. Žádný z žáků nedokázal na tuto otázku zcela odpovědět, pouze 17 % uvedlo jednoho autora (většinou se jednalo o Štúra nebo Kollára). Naopak **3 slovenské osobnosti vědy, kultury a politiky** dokázalo vyjmenovat plných 90 % dotazovaných. Nejvíce hlasů pak získal Jožo Ráž a Miroslav Žbirka (zmínit možno i perly, např. Mirož Birka a Peter Nat'). Následující otázky již směřovaly na **osobní setkání žáků se slovenštinou na ZŠ**. Se slovenštinou na ZŠ se setkala plných 50 % žáků 9. tříd (z nich 21 % s ukázkami ze slovenské literatury, stejné procento i s jazykovědným výkladem). Toto poměrně vysoké číslo souvisí s dozníváním a platností starých osnov a používáním starých učebnic, ve kterých je učivo o slovenštině zařazeno do tematických celků již v 5. třídě. 49 % dotazovaných pak uvádí, že se se slovenštinou na ZŠ nesetkalo, nebo si na to alespoň nepamatuje.

Žáků se dále ptáme na jejich **názor na výuku slovenštiny na 2. stupni ZŠ** – s výukou souhlasí 63 % respondentů – z toho 30 % chápe jazykovou a kulturní blízkost obou jazyků, 21 % pak zvolilo jazykové sepjetí s historií našeho státu. Proti výuce slovenštiny se vyslovalo 37 % dotazovaných, mezi nejčastější důvody patřil argument – *slovenština není světový jazyk* (26 %) a *slovenštině rozumí každý* (5 %). Žáci měli možnost vyjádřit se i ke způsobu výuky slovenštiny v rámci předmětu český jazyk. Slovenské ukázky v učebnicích LV by přivítalo 38 % dotazovaných, 35 % by rádo v hodinách pracovalo s hudebními ukázkami, slovenskými knihami, novinami a časopisy. Výklad o slovenském jazyce by přivítalo pouhých 19 % respondentů. Další úkoly byly zaměřeny **na překlad izolovaných slov a překlad slov v kontextu**. První skupinu překládaných výrazů tvořilo – *korčuliarstvo, rušeň, mačka, lopta, rušňovodič*. Nejlépe dopadla *mačka* (přeložilo ji správně 83 % žáků), dále *lopta* (63 %), *korčuliarstvo* (60 %) – nejhůře dopadl *rušeň* (0 %). Následovala ukázka ze slovenského překladu populární knížky Ondřeje Sekory – Ferda Mravenec. Ve vybrané ukázce dostali žáci za úkol podtrhnuté výrazy přeložit do češtiny a napsat, z jaké knihy ukázka pochází. V překládaných výrazech mělo nejvyšší úspěšnost slovo *chrobák* (63 %), naopak *lienka* čili slovenská *beruška* získala pouhých 27 % správných odpovědí.

V závěru průzkumného dotazníku měli respondenti za úkol napsat, **zda a v čem se liší slovenština a čeština ve své hláskové podobě**. 67 % dětí dokázalo nalézt některý z rozdílů, časté bylo neexistující ř, měkké í apod. Na závěr měli žáci určit, jakému slovanskému jazyku je podle jejich názoru slovenština nejbližší. V 94 % byla jejich odpověď *čeština*.

Výzkumy, které u školou povinné mládeže od roku 1997 probíhají, prokazují, že úroveň pasivního bilingvismu slovenštiny u české mládeže postupně klesá. Učitelé a sami žáci ve většině případů odpovídají, že by výuku slovenštiny na ZŠ přivítali. Samotná výuka by byla realizována v rámci předmětu český jazyk a literatura, žáci by byli se slovenštinou seznamováni prostřednictvím literárních ukázek, původních slovenských novin a časopisů a zejména za pomoci hudebních a filmových ukázek. Učitelé však také namítají, že učební osnovy českého jazyka a literatury jsou již tak značně předimenzované a že ti, kteří mají o slovenštinu zájem, si k ní postupem času určitě cestu sami najdou. Má-li slovenština v jazykovém portfoliu české mládeže šanci na přežití, to ukáže čas.

Slováci v Česku: jazyk a jeho používanie v transgeneračnej perspektíve

Marián Sloboda

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Slovensko-české jazykové vzťahy (či už štruktúrne alebo statusové) sa stali objektmi jazykovedného výskumu v oboch našich krajinách a veľa sa o nich aj napísalo a píše. Napriek tomu stále existujú v lingvistickom výskume česko-slovenskej problematiky početné biele miesta. Napríklad sa doteraz nevenovala pozornosť konkrétnym rečovým interakciám medzi slovenskými a českými hovoriacimi. Záujem o ne však možno nájsť už v polovici 70. rokov u Karla Hausenblas (1975):

Vztah mezi češtinou a slovenštinou je záhodno zkoumat nejen z hlediska systémů obou jazyků, nýbrž i z hlediska aktuální jazykové komunikace v nejrůznějších oblastech. Tak říkajíc před našima očima probíhá proces, v němž se oba naše jazyky stýkají, střídají a kombinují. [...] Již před mnoha léty jsem např. doporučoval, aby se jako vhodná témata zadávaly posluchačům i diplomové práce zabývající se vlivem slovenštiny na češtinu Čechů žijících trvale ve slovenském prostředí a naopak, ale zatím se, pokud vím, taková práce nerealizovala.

A nazdávam sa, že ani po roku 1975, keď K. Hausenblas publikoval svoj článok, nedošlo k veľkým zmenám v tomto smere. Nielenže vari neexistujú

významnejšie práce o vplyve slovenčiny na idiolekty Čechov žijúcich v českom prostredí a naopak, ale neexistujú ani práce o jazykovej praxi, ktorá potom idiolekty týchto hovoriacich ovplyvňuje. Zrejme nikto z bádateľov sa nepúšťa do hlbšej analýzy konkrétnych rečových interakcií. Rozličné faktory prispeli k tejto situácii a medzi nimi aj to, že súčasní českí lingvisti zrejme nie sú schopní dostatočne spoľahlivo analyzovať slovensko-české interakcie, pretože nemajú potrebnú znalosť slovenčiny, a podobne slovenskí lingvisti znalosť češtiny. Ukazuje sa teda ako negatívum, že sa neškolili českí jazykovední slovakisti a slovenskí jazykovední bohemisti.

Jednou z vzácných výnimiek je tu práca Tamary Ivaňovej (2002), ktorá sa zaoberala češtinou a slovenčinou v „konkrétnom dorozumievacím styku“ (ako by povedal Hausenblas) medzi slovenskými študentmi v Prahe. V ostatných rokoch sa ich počet v Česku každým rokom zvyšuje (pozri tabuľku 1).

Tabuľka 1: Počet občanov SR študujúcich na verejných a súkromných VŠ v ČR

1997/1998	1998/1999	1999/2000	2000/2001	2001/2002	2002/2003
951	1150	1771	3501	4918	6660

Zdroje: Statistická ročenka školství (1998, tab. F 2.6; 1999, tab. F 2.5; 2000, tab. F 2.5; 2001, tab. F 2.3), údaje za roky 2001/02 a 2002/03 pochádzajú priamo z Ústavu pro informace ve vzdělávání; ďakujem Markovi Čančkovi za ich sprostredkovanie. Medzi občanmi SR sú aj slovenskí Maďari, Rusíni, popr. ďalší.

Je to zaujímavá a z hľadiska česko-slovenského bilingvizmu dôležitá skupina – aspoň takto sa javí, keď dnešnú situáciu porovnáme s tým, čo v polovici 80. rokov napísal v pozoruhodnom, no nie celkom dostupnom článku Ivo Vasiljev (1988, s. 102):

Jedinou sociální skupinou, pro kterou je charakteristický aktivní česko-slovenský anebo spíše slovensko-český bilingvizmus, je ta část slovenské inteligence, která zejména v meziválečné době studovala na vysokých školách v českých zemích. V českém prostředí tato skupina nemá obdobu. S vybudováním slovenského národního školství se studium Slováků na vysokých školách v českých zemích stává stále méně častým. Zdá se, že tato skupina slovenské inteligence se v současné době téměř nereprodukuje.

V ostatných rokoch sa táto skupina, ktorej história siaha až do stredoveku (Varsik, 1926), opäť začala reprodukovat' a stáva sa pre jazykovedcov, ale aj iných sociálnych vedcov zaujímavou (porov. Čaněk, 2003; Marošiová a i., 2000; Nábělková, 2002; a i.). Mój príspevok sa však zameria komplementárne na inú skupinu – na slovenské rodiny v českom prostredí, v ktorých existujú rovnako ako v skupine slovenských študentov v Česku aktívni/produktívni slovensko-českí bilingváli. Podľa I. Vasiljeva (1988, s. 104) sa ale česko-slovenský bilingvizmus generačne ďalej zvyčajne neprenáša. Zaujímavé teda

bude pri výskume slovenčiny a češtiny „v konkrétnom dorozumievacím styku“ zaujať transgeneračnú perspektívu – sledovať jazykové správanie naprieč generáciami.

Týmto príspevkom by som chcel iba navrhnúť slovenčinu a češtinu v konkrétnych rečových interakciách ako výskumnú tému. Výskumy, ktoré sa neuskutočnili v čase Československa, treba podľa môjho názoru podniknúť čo najskôr – totiž, kým ešte žije generácia, ktorá vyrastala a žila v Československu. Určitý časový odstup bude síce vyžadovať retrospektívne metódy, ale predsa len ešte nie je neskoro ani na metódy skúmajúce sociálne interakcie „tu a teraz“.

Oproti predchádzajúcim obdobiam máme väčšie technické možnosti a prepracovanejšie analytické metódy. V tomto príspevku vychádzam z analýzy digitalizovanej zvukovej nahrávky a jej transkriptu. Nahrávka trvá 14 minút a zachytáva rozhovor medzi piatimi členmi jednej slovenskej rodiny žijúcej v Prahe. Participantmi sú „zástupcovia“ troch generácií – stará matka, matka, dvaja vnuci a vnučka. Čo sa týka metodológie, zvolil som kvalitatívny prístup s kvantifikáciami (Silverman, 2001). Na analýzu nahrávky a jej transkripciu som vybral u nás nie veľmi zabehnutú etnometodologickú konverzačnú analýzu (CA) (napr. Psathas, 1995; v češtine Nekvapil, 1999/2000), uplatňovanú aj vo výskume bilingvizmu (Auer, 1998a). Môj prístup k materiálu však bude širší ako v CA, a to tzv. interpretatívny (porov. Gumperz, 1982; Nekvapil, 2000).

V tomto príspevku budem zaobchádzať s generačnou identitou hovoriaceho, t. j. budem uvádzať, či ide o starú matku, matku, staršieho vnuka, mladšieho vnuka alebo vnučku, lebo mi záleží na tom, či sa objavujú nejaké medzigeneračné rozdiely v jazykovom správaní. Samozrejme to však neznamená, že v rozhovore je táto identita hovoriacich vždy dôležitá, často nie je, a tak nebudem generačnú identitu hovoriacich do analýzy rozhovoru dopredu začleňovať. Možno síce v danom materiáli sledovať, kto rozpráva s kým a akým jazykom, ale radšej by som sa najskôr „nemotivovane pozrel“ (Psathas, 1995, s. 45), kto ako rozpráva, a potom sledoval, či sa v jazykovom správaní jednotlivých participantov nevyskytujú nejaké pravidelnosti. V duchu CA sa budem usilovať v prvej etape o analýzu vychádzajúcu „zvnútra“ rozhovoru, neopierať sa o niečo prinesené zvonku mnou, lež iba participantmi rozhovoru (porov. Li Wei, 1998). Porovnanie, triangulácia materiálu s inými zdrojmi (porov. Silverman, 2001) je ďalším krokom analýzy.

Pri analýze rozhovoru bilingvállov býva kľúčová identifikácia toho, ktoré výrazy priradím participantovi rozhovoru k jednému jazyku a ktoré k druhému, t. j. čo vlastne môže vykonávať nejaké interakčné funkcie. Identifikácia nemusí byť vždy ľahká, no je viac-menej možná (porov. napr. Auer, 1998c). V prípade materiálu analyzovaného pre tento príspevok som mal tú výhodu, že som sa mohol oprieť o svoju dobrú znalosť participantov – sám som jedným z nich (starší vnuk) – a tak posúdiť azda s veľkou mierou úspešnosti, čo je pre nich slovenské a čo české. Pristupoval som pritom k sebe ako k respondentovi a k svojej „znalosti“ ako k reprezentácii znalosti akéhokoľvek iného respondenta.

V tomto príspevku sa v ukážke analýzy zameriame iba na jednu osobu zúčastňujúcu sa na rozhovore (lebo nieto miesta ani momentálnej potreby zaoberať sa detailne všetkými participantmi). Pôjde o najmladšieho člena rodiny – dvadnásťročnú vnučku. V jej celkovej rečovej produkcii v analyzovanom materiáli sa vyskytlo sedem celých slovenských replík a dve lexikálne diskurzové vsuvky (discourse-related insertions, Auer, 1998b, s. 6). Zameriame sa však iba na slovenské repliky, použitie vsuviek (transferov) tu analyzovať nebudeme. Začnime príkladom 1 (prosím čitateľa, aby sa zoznámil s transkripčnými značkami uvedenými na konci článku):

Príklad 1

```
→ 428 M: odkuď to [ m á š , ] toho hopíka. ((loptičku))
      429          [ ((plesnutie)) ]
      430 3: [au!] ((udrela sa o nábytok))
→ 431 M: [kde] 'si to zase vzala.
      432 3: hšijau?=
      433      (0,7)
      434 M: =tak [( malinko)?
→ 435 S:      [a tie okuliare ti] dala tá kamarátka.
→ 436 3: co?
→ 437 M: [tie okuliare;]
→ 438 S: [tie okuliare;]=zase nič.
→ 439 3: nič.=
→ 440 M: =ja ale, pojdem, a:, poviem hej.
      441 S: aIe on- učiteIke to povedzte; 'deže to chto,
      442      [( )]
      443 M: [kačen(k) ,]
→ 444 3:      [já-,] já jí to řeknu.
```

Vnučka použila slovenčinu v replike na riadku 439 (slovo *nič*). Potvrďuje v nej to, čo stará matka predtým ponúkla ako odpoveď (*zase nič*) na svoju otázku (*a tie okuliare ti dala tá kamarátka?*, r. 435). Predtým na r. 436 však vnučka hovorí po česky *co?*. V tejto replike vnučka požaduje „opravu“ uvedenej otázky (opravu potom uskutočňujú súčasne stará matka a matka: *tie okuliare*, r. 437–8). Slovenská a česká replika vnučky sú obidve reakciami na repliky starej matky. Rozdiel medzi nimi spočíva v tom, že slovenská replika je odpoveďou na otázku a opakovaním slovenského výrazu po starej matke, zatiaľ čo česká replika je prvou časťou opravnej sekvencie a je to novouvedené slovo. Otázka starej matky (r. 435) vnučku zrejme aj prekvapila, lebo stará matka začala celkom novú tému (predtým sa hovorilo o gumenej loptičke a stratené okuliare, ktoré našla vnučkina kamarátka, sa prv nikde nespomínali). Otázka *co?* tu teda môže vyjadrovať aj prekvapenie témou.

Na r. 444 je vnučkina replika opäť v češtine. Vnučka ňou reaguje na matkin návrh (v slovenčine), že ona pôjde za vnučkinou kamarátkou (r. 440). Vnučka sa matke bráni (v češtine), že kamarátke o okuliároch povie (r. 444). Vnučka teda odpovedá svojej matke po česky aj vtedy, keď sa na ňu matka obracia po slovensky. Takto je to v celom materiáli; na základe svojej skúsenosti by som povedal, že je to tak aj inokedy, a nespomínam si, že by vnučka dakedy odpovedala na matkinu repliku po slovensky. (Matka pritom s dcérou nerozpráva vždy po slovensky, napr. na r. 428 a 431 jej kladie otázky v češtine.)

V príklade 1 teda vnučka použila slovenskú repliku v určitej funkcii (súhlas s odpoveďou) adresujúc starú matku. Nepoužíva však slovenčinu len v komunikácii s ňou a iba v tejto funkcii. Pozrime sa na príklad 2.

Príklad 2 (ukážka sa začína po tom, čo vnučka objavila diktafón, ktorým jej brat, starší vnuk, nahráva rozhovor):

```
→ 533 3: a BABča to ví? ((pýta sa 1, či S vie o nahrávaní))
534 M: ne; ((adresátom bol 1, ale odpovedá M))
535 (0,4)
→ 536 3: to je dobre. (.) a mamča;= ((t. j. matka))
537 M: =jo.
538 (0,7)
→ 539 S: čo to:?
→ 540 3: nič,
541 M: a:le ni:č;=pro[sím] ťa; za chvíľku ti to povieme.
542 3: [khi]
543 (0,8)
544 1: n:ie:-, že to nahrávam;=vieš?
545 (0,7)
546 S: čo vra[v í]me;
547 1: [na-],
548 M: he: [j.]
549 1: [na] diktafón;=no:? lebo je to zaujímave;=
550 a p'tom z toho buďem písať dačo;=hej,=na-,
.
. ((rozhovor pokračuje v slovenčine medzi 1, S a M))
.
561 M: °a odkial máš,=(ten ) [n á:s? jako;]=e koho;°
562 1: [vše°(tkých)°]
563 (1,1)
→ 564 M: kohoKOLVEK;
565 (0,4)
→ 566 1: nh koho;=;no ako tu, všetíkých; °ako takt`;=ako
```

→ 567 rozp[rávame.°
→ 568 3: [↑AJ M]ŇA?↑ ((-maznavým hlasom))
569 M: [h:ej?]
570 (0,6)
→ 571 1: no:,=\$aj teba;\$
572 (0,3)
→ 573 S: no len[že ak klam[eš s tými] brýlamí, tak, [ameň.
→ 574 3: [↑jé-↑

Na riadku 540 vnučka použila slovenčinu opäť v odpovedi na otázku starej matky. Avšak na r. 568 po slovensky adresuje svojho brata. Predtým (r. 533 a 536) ho síce adresovala po česky, ale medzi jej poslednou českou otázkou (r. 536) a slovenskou otázkou (r. 568) brat, rovnako ako aj stará matka a matka viedli rozhovor v slovenčine. Slovenčina bola ako jazyk rozhovoru ustanovená otázkou starej matky (*čo to?*, r. 539), ktorá sa ňou znovu zapojila do rozhovoru ako primárny adresát, lebo žiadala vysvetlenie, o čom sa vnučka s matkou rozprávajú. Vnučkina slovenčina tu je teda zrejme prejavom istej zotrvačnosti v slovenčine, zároveň je zrejme prejavom skupinovej solidarity, t. j. rečovou akomodáciou k referenčnej skupine (porov. Shepard a i., 2001; Bell, 1984; Tabouret-Keller, 1997): totiž na r. 566–7 starší vnuk odpovedá matke, že nahráva všetkých, a jeho sestra žiada potvrdenie, či nahráva aj ju, či aj ju zahrňa do skupiny *všetkých ako takto rozprávame*. *Takto* by mohlo znamenať „po slovensky“ alebo „dvojazyčne“, a teda vnučka, rozprávajúca prevažne po česky, sa možno obáva, že by zahrnutá nebola. Akomodáciou – výberom slovenčiny – sa vnučka zaraďuje k svojej starej matke, matke a staršiemu bratovi (mladší brat, ktorý rozprával v danom rozhovore takmer len po česky, už prítomný neboli). Túto interpretáciu podporuje azda ďalší aspekt tejto časti rozhovoru – vnučkina slovenská otázka je vyslovená vysokým a maznavým hlasom (r. 568), čiže nie nijako nepríznakovo. Brat jej aj odpovedal s úsmevom (r. 571), čiže v sestrinej formulácii bolo preňho zrejme niečo nezvyčajné a zábavné. Na nasledujúcu bratovu kladnú odpoveď (*no, aj teba [nahrávam]*) navyše vnučka reagovala prejavom radosti (zavýsknutím) na r. 574. Maznavú výslovnosť vysokým hlasom teda možno vyložiť ako vnučkino očakávanie potešenia z toho, že je zrejme nahrávaná aj ona. Okrem toho z vlastnej skúsenosti „viem“, že sestra má svoj diktafón, na ktorý rada nahráva seba aj ostatných, a nahrávky si potom s obľubou púšťa zrýchlene alebo spomalene. Jej výslovnosť a voľbu jazyka teda možno vysvetliť tak, že chcela zistiť, či patrí ku skupine (slovenských/bilingválnych) hovoriacich, ktorí sú nahrávaní. To, že je možno nahrávaná aj ona, jej pôsobilo radosť, takže chcela k skupine patriť.

V príkladoch 1 a 2 vnučka použila slovenčinu dvakrát v odpovedi starej matke na jej otázku a raz v otázke, ktorou vyžadovala od brata doplnenie, resp. potvrdenie informácie. V žiadnom z týchto prípadov nešlo o iniciačné použitie slovenčiny, hoci otázka v príklade 2 (r. 568) do určitej miery iniciačná je (vyža-

duje po sebe ďalšiu štruktúrnú časť – odpoveď). Nazdávam sa však, že je podriadená najmä predchádzajúcej replike (r. 566–7) a je preto viacej responzívna ako iniciačná. Jej silné zapojenie do predchádzajúcich replík je vyjadrené aj tým, že ide o jednu časť dvojnásobného vetného člena, objektu, ktorého ostatní vetnočlen-skí „partneri“ boli už v rozhovore spomenutí (*nahrávaš – všetkých + aj mňa*).

Okrem uvedených troch slovenských replík vnučky sú v materiáli ďalšie štyri repliky, v ktorých použila slovenčinu: dve odpovede starej matke, odpoveď na otázku matky, adresovanú však starej matke (takže vnučka odpovedala za starú matku) a otázka na staršieho brata. Okrem tohto posledného prípadu by sme všetky predchádzajúce repliky mohli považovať za responzie. Responzie sa v CA často chápu ako „konverzačné objekty, ktoré indikujú, že úsek reči hovoriaceho bol recipientom tej reči zaregistrovaný“ a ktorými sa recipient zvyčajne nesnaží prerušiť reč hovoriaceho (Gardner 2001, s. 13 a i.). V tomto príspevku budeme responzie chápať inak – ako druhé časti sekvencií otázka–odpoveď, stručné otázky na doplnenie informácie (iniciácie opravy nejakej predchádzajúcej repliky) a doplnenia druhého hovoriaceho (*collaborative completions*). Na základe doterajšej analýzy sa zdá, že vnučka sa pri výbere jazyka pre svoje repliky orientuje na jazyk replík ostatných participantov (na slovenské repliky odpovedá často po slovensky). Jazyk replík a jazyk vnučkiných responzií na ne ukazujú pre celý analyzovaný materiál tabuľka 2.

Tabuľka 2: Jazyk prvých sekvenčných častí a responzií na ne

responzia	prvá časť sekvencie			
	čeština	slovenčina	neurčiteľný jazyk	celkom
čeština	30	5	1	36
slovenčina	0	6	0	6
neurčiteľný jazyk	1	5	2	8
celkom	31	16	3	50

Z tabuľky vidno, že vnučka odpovedala na 16 slovenských replík 6 ráz po slovensky, ale 5 ráz po česky (pri zvyšných piatich replikách sa jazyk responzie nedal určiť). V „českých prípadoch“ išlo o: odpoveď staršiemu bratovi, dve odpovede matke, iniciáciu opravy matkinej repliky a odpoveď starej matke. V správaní vnučky teda niekedy operujú aj iné faktory ako jazyk prvej časti sekvencie. Napriek tomu tu určitá orientácia vnučky na jazyk prvej sekvenčnej časti zreteľná je – na 6 slovenských replík z 11 (až 16) odpovedala po slovensky a na všetkých 30 českých replík po česky. Podporuje sa tým aj tvrdenie Petera Auera (1998a, s. 4), že „responzívne repliky či komponenty sú menej vhodné na prepínanie [kódov] než iniciačné.“

Responzívnych replík v slovenčine bolo u vnučky 6, no celkovo v rozhovore povedala 7 slovenských replík. Ostáva teda jedna neresponzívna, iniciačná replika. Pozrime sa na príklad 3, kde sa táto replika vyskytuje.

Príklad 3:

577 S: °ten koláč taký čo [l e n z o š t y r-] zo=
 578 M: [buchtý na pare urobím;]
 579 S: =štyroch vaje:dz,=[a ,] (0,4) z-z- na oleji;=
 580 M: [uh-m.]
 581 S: =vieš?=čo je ako [(na) °
 → 582 3: [majko;=mo:že[m si zahrá:t;]
 583 M: [olej ňemám]e.
 → 584 (1,0)
 → 585 3: °můžu si zahrát?°
 586 (0,6)
 587 3: °na počítači;°
 → 588 1: tam (ale) má zdeno ešte návštev;=n:’?

Vnučka rozpráva so svojím bratom zvyčajne po česky (hoci dakedy po slovensky, ako sme videli v príklade 2), téma repliky sa tu zrejme nijako neviaže na slovenčinu, no napriek tomu vnučka slovenčinu použila. Druhý brat, ktorý v danom rozhovore rozprával iba po česky, však už v miestnosti prítomný nebol a rozhovor medzi ostatnými členmi rodiny (najmä matkou a starou matkou) prebiehal nejaký čas v slovenčine. Mohlo by teda zo strany vnučky ísť o zotrvanosť v jazyku rozhovoru, resp. o akomodáciu. Túto interpretáciu podporuje aj oslovenie *Majko*, ktorým vnučka svojho brata v češtine takto neoslovuje, no toto oslovenie používa stará matka (dakedy aj matka), takže vnučka akomoduje k nej. Tento prípad tiež naznačuje, že pre vnučku je slovenským rečovým vzorom stará matka (pripomeňme, že vnučka nezvykne odpovedať po slovensky matke, no starej matke po slovensky odpovedá).

Zaujímavá je vnučkina česká reformulácia otázky po tom, čo jej brat neodpovedal (r. 584–5). Pauza po vyslovení žiadosti vnučke naznačila, že by ju starší vnuk mohol odmietnuť (váhal s odpoveďou a porov. aj oddialenie súhlasu na r. 588), a tak sa vnučka usiluje o takú formu žiadosti, aby sa jej vyhovel, a to, ako vidno, zrejme nemohlo byť v slovenčine (porov. aj slabšiu, azda „opatrnejšiu“ hlasitosť reformulácie). Túto neistú interpretáciu som sa pokúsil spresniť – nejaký čas po nahrávaní som sestre rozhovor reprodukoval (no nešlo o tzv. následné interview v pravom slova zmysle, porov. Neustupný, 1999, aj keď by to bolo optimálne), a to v nasledujúcej situácii. V rámci jedného rodinného rozhovoru sa ma matka opýtala, či sme na sociolingvistickom seminári (na ktorom som prezentoval tento materiál) hodnotili jeden výraz z materiálu ako „typickej čechoslovakizmus“. Odpovedal som, že šlo skôr o také veci, ako

napr. prečo sestra povedala po česky „Můžu si zahrát na počítači?“ a nato som reprodukoval spamäti príklad 3. Sestra pohotovo odpovedala: „Protože ‘sem chtěla udělat dojem.“ Spýtal som sa, či to vie určite, či si to pamätá presne/iste. Odpovedala, že áno, a dodala: „slovensky s tebou nikdy nemluvim.“ Tieto formulácie sa zdajú podporovať uvedenú interpretáciu danej situácie. Vnučka stála o to zahrat’ si na počítači a po absencii odpovede na svoju žiadosť sa snažila formulovať žiadosť jasne/seriózne/dôrazne („udělat dojem“) a to nemôže spraviť po slovensky, lebo má za to, že po slovensky s bratom nikdy nehovorí. Brat by mohol jej žiadosť v slovenčine interpretovať tak, ako zrejme nechcela. Aj v príklade 1 vnučka prepla do češtiny, keď sa bránila svojej matke, t. j. takisto vo vážnej situácii (r. 439, 440, 444).

Zatiaľ čo vnučka, ako sme videli, rozpráva prevažne po česky a jej slovenské repliky sú krátke a ojedinelé (a videli sme, ktoré funkcie vykonávajú), analýza ostatných participantov by ukázala, že sa od vnučky (a aj medzi sebou) odlišujú v používaní jazykov i v jazykovej kompetencii. Stará matka nepoužíva češtinu na dlhodobejšie prepnutia, používa len české slová ako diskurzové vsuvky (porov. *brýlamí* v príklade 1, r. 573). Matka sa neorientuje toľko na jazyk replík (ako sme mali možnosť vidieť aj v uvedených príkladoch), ale dôležitejšie u nej budú iné faktory (napr. téma jej repliky). Starší vnuk rozpráva po česky aj po slovensky (so starou matkou, matkou i sestrou, ako sme videli v ukážkach). Mladší vnuk rozprával v danom materiáli len po česky a z osobnej skúsenosti „viem“, že rozpráva po slovensky, len keď sa obracia na svoju starú matku, nejakého príbuzného (či inú osobu) zo Slovenska. Rozdiely tu sú dané rozličnými povahovými vlastnosťami, osobnostnými črtami a životnými históriami hovoriacich. Preto sa zdá vhodné pokúsiť sa korelovať údaje získané pomocou CA s psychologickými a biografickými údajmi. Zatiaľ čo CA nie je vôbec zameraná na individuum, biografický prístup takto zameraný je (Miller, 2000). Pôjde teda v priebehu analýzy o veľké zmeny v narábaní s materiálom a bude dôležitá ich vhodná kombinácia, triangulácia (Silverman, 2001).

V tomto príspevku som sa len pokúsil predviesť prvú časť analýzy – analýzu audiozáznamu a transkriptu rozhovoru pomocou CA a interpretáciu – zameranú na **používanie** jazyka. No materiál je možné využiť i na skúmanie **podoby** jazyka a vzájomných jazykových vplyvov českého prostredia na idiolekty Slovákov v Česku, ako navrhoval už K. Hausenblas (1975). Zaujatie transgeneračnej perspektívy potom znamená sledovať také podstatné sociálne javy, ako je zachovávanie jazyka alebo jeho výmena za jazyk majority, aj keď ako ukazujú Peter Nelde a Peter Weber (2002), synchronne rozdiely medzi generáciami nemusia výmenu jazyka alebo jeho zachovávanie indikovať jednoznačne.

Transkripčné značky

Transkripčné značky používané v tomto príspevku vychádzajú z konvencie konverzačnej analýzy, konkrétne z verzie Roda Gardnera (2001, s. xi – xxi).

Pravopis transkriptu sa zhoduje so slovenským a českým pravopisom zväčša len tam, kde je možné odlíšiť český výraz od slovenského už podľa zvuku. Tam, kde sa výraz odlišuje len v písme, a fonematický reťazec je zhodný, pravidlá pravopisu sa nezachovávajú. Oproti pravidlám sa v transkripčnom systéme vyskytujú tieto výnimky: (1) pred sonorantami a vokálmi sa zvuk prepisuje podľa fonematickej úrovne, na morfonematickej nezáleží (sme, vajedz a: [sme], [vajedz a]), (2) predpony s- a z- sa takisto prepisujú podľa fonematickej úrovne; [dʲ], [tʲ], [ɲ] sa prepisujú ako dʲ, tʲ, ɲ pred e (t. j. značky {d, t, n} / _e sa vyslovujú vždy ako [d], [t], [n]), (3) [lʲ] sa prepisuje ako lʲ pred e a i (t. j. lʲ / _{e, i} sa vyslovuje vždy ako [l]), (4) ä sa nepíše, ak sa nevyslovuje, (5) veľké písmená a interpunkcia sa píše podľa niektorých nasledujúcich pravidiel, (6) subštandardné a nárečové výrazy sa neprepisujú do spisovnej podoby, prepisujú sa fonematically (napr. [xto] sa prepisuje ako chto, nie kto).

→	upozornenie na riadok analyzovaný v článku
S:	označenie repliky (replík) hovoriaceho: S = stará matka, M = matka, 1 = starší vnuk, 2 = mladší vnuk, 3 = vnučka
()	nezrozumiteľný úsek
(ale)	nie celkom zrozumiteľné, možno povedané
(())	medzi dvojitémi zátvorkami je komentár autora transkriptu
[]	začiatok a koniec repliky prekrývajúcej sa časovo s replikou iného hovoriaceho (niekedy sa koniec nevyznačuje)
=	bezprostredné, bezpauzové nadviazanie repliky alebo fonetickej vety; na konci riadka značka signalizuje, že replika daného hovoriaceho pokračuje o dva alebo viac riadkov nižšie pod riadkom (riadkami) iného hovoriaceho (porov. príklad 3, r. 579 a 581)
(.) (0,4)	mikropauza a dlhšia pauza v sekundách (tu konkrétne 0,4 s)
.	finálna klesavá melódia; tri bodky pod sebou značia vynechanú časť záznamu
;	finálna mierne klesavá melódia
,	finálna mierne stúpavá melódia
?	finálna stúpavá melódia
!	výrazne kolísavá finálna melódia
nahrávam;	na podčiarknutom mieste je melodický vrchol (v tomto prípade na hr melódia stúpa alebo je vysoká a po zvyšok slabiky s á klesá)
AJ MŇA	výrazne hlasný úsek
° °	začiatok a koniec tichšie vysloveného úseku
↑ ↑	medzi šípkami je melodicky zvýšený úsek reči
\$ \$	začiatok a koniec úseku vysloveného s úsmevom
nie-	náhle prerušený prúd reči, zvyčajne tzv. rázom
a: m:	výraznejšie predĺženie hlásky (tu konkrétne a a m).

pr' t' že	vynechané hlásky (tu konkrétne v slove <i>protože/pretože</i>)
hm	responzívny prostriedok (response token)
jé e	interjekcie, hezitačné zvuky alebo iné nejazykové zvuky

Literatúra

- AUER, Peter (ed.): Code-Switching in Conversation: Language, interaction and identity. London – New York: Routledge 1998(a).
- AUER, Peter: Introduction: „Bilingual Conversation“ revisited. In: Auer 1998(a), s. 1 – 24. 1998(b).
- AUER, Peter: From code-switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech. In: InLiSt – Interaction and Linguistic Structures, 6, 1998c, online: <<http://inlist.uni-konstanz.de/issues/6/index.htm>>.
- BELL, Allan: Language style as audience design. In: Language in Society, 13, 1984, s. 145 – 204.
- ČANĚK, Marek: Slovak Students in the Czech Republic: Their Strategies of Integration/Distancing in the Context of Czech-Slovak Relations. MA thesis. Warszawa: Central European University 2003.
- GARDNER, Rod: When Listeners Talk: Response tokens and listener stance. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins 2001.
- GUMPERZ, John: Discourse Strategies. Cambridge: Cambridge University Press 1982.
- HAUSENBLAS, Karel: Ke kontaktu češtiny a slovenštiny v konkrétním dorozumívacím styku. In: Slavica Pragensia XVIII, AUC – Philologica 3 – 4. Ed. V. Ržounek. Praha: Univerzita Karlova 1975, s. 225 – 226.
- IVAŇOVÁ, Tamara: Cizinka S. (Dvojazyčná česko-slovenská komunikace). Diplomová práce. Praha: ÚBS Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2002.
- LI Wei: The ‘why’ and ‘how’ questions in the analysis of conversational code-switching. In: Auer, 1998(a), s. 156 – 176.
- MAROŠIOVÁ, Lýdia – GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga – VELŠIC, Marián: Otvorené okná. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2000.
- MILLER, Robert L.: Researching Life Stories and Family Histories. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage 2000.
- NÁBĚLKOVÁ Mira: Medzi pasívnym a aktívnym bilingvizmom (poznámky k špecifiku slovensko-českých jazykových vzťahov). In: Bilingvizmus – minulosť, prítomnosť, budúcnosť. Ed. J. Štefánik. Bratislava: Academic Electronic Press 2002, s. 101 – 114.
- NEKVAPIL, Jiří: Teze k utváření interpretativní sociolingvistiky. In: Časopis pro moderní filologii, 82, 2000, s. 1 – 4.
- NELDE, Peter H. – WEBER, Peter J.: The non-linearity of language maintenance and language shift. In: Opportunities and Challenges of Bilingualism. Eds. Li Wei – J.-M. Dewaele – A. Housen. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 2002, s. 105 – 124.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Následné (follow-up) interview. In: Slovo a slovesnost, 1999, roč. 60, č. 1, s. 13 – 18.
- PSATHAS, George: Conversation Analysis: The study of talk-in-interaction. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage 1995.

SHEPARD, C. A. – GILES, H. – LE POIRE, B. A.: Communication accommodation theory. In: *The New Handbook of Language and Social Psychology*. Eds. P. W. Robinson – H. Giles Chicheser – New York – Weinheim – Brisbane – Singapore – Toronto: John Wiley & Sons 2001, s. 33 – 56.

SILVERMAN, David: *Interpreting Qualitative Data: Methods for analysing talk, text and interaction*. 2nd edition. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage 2001.

Statistická ročenka školství 1997/1998 – 2000/2001: Výkonové ukazatele. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání 1998 – 2001.

TABOURET-KELLER, Andrée: Language and identity. In: *The Handbook of Sociolinguistics*. Ed. F. Coulmas. Oxford – Malden: Blackwell 1997, s. 315 – 326.

VARSÍK, Branislav: Slováci na pražskej universite do konca stredoveku. In: *Sborník filosofickej fakulty University Komenského v Bratislave*, IV (45), 1926.

VASILJEV, Ivo: K možnostem aktivního česko-slovenského bilingvizmu. In: *Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, sv. 6: Češi na Slovensku, část 1. (= Zpravodaj KS VI, 7.) Praha: ÚEF ČSAV (dnes EÚ AV ČR) 1988, s. 99 – 109.

Publicistické texty v učebnicích českého jazyka pro 2. stupeň základní školy

Jaroslava Loudová

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Příspěvek přináší další výsledky výzkumného šetření z oblasti zařazení publicistického stylu do výuky předmětu český jazyk a literatura.

Součástí nově vznikajících kurikulárních dokumentů v České republice je Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání (měl by nahradit nyní platný Standard základního vzdělávání a sloužit jako východisko pro tvorbu učebních osnov každé konkrétní základní školy od školního roku 2004/05). Mezi očekávanými kompetencemi žáků po absolvování 9. ročníku ZŠ program uvádí, že žák „...rozlišuje (ve slyšeném i čteném textu) fakta od názorů, mínění a hodnocení, posoudí text jako věcný nebo nevěcný, ...uvědomuje si cíle a funkce manipulativní komunikace (např. v televizi, novinách a časopisech) a kriticky na ně reaguje, ...dorozumívá se kultivovaně, výstižně, jazykovými prostředky vhodnými pro danou komunikační situaci (kom. žánry: projev, referát, řízení diskuse), kultivovaně a vhodným způsobem vyjádří svůj kritický názor.“¹ Tyto

¹ Holasová, T.: Národní program rozvoje vzdělávání – Bílá kniha a rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání. In: *Český jazyk a literatura*, 2001/2002, roč. 52, č. 1 – 2, s. 1 – 5.

Pozn.: Standard základního vzdělávání (Věstník MŠMT 1995, sešit 9, s. 10) k naší problematice uvádí: „Výcvik ve vnímání textů – praktické, věcné a kritické naslouchání a čtení. Záměry a prostředky manipulativní komunikace. Zákl. poznatky o stylu a textu na

kompetence získá žák především při setkání s učivem o publicistickém stylu. Do jaké míry podporují získání uvedených kompetencí současné učebnice českého jazyka pro ročníky 2. stupně základní školy jsem zjišťovala analýzou těchto učebnic.² Analyzovala jsem osm řad učebnic pro 6. – 9. ročník. Pro zjednodušení označuji termínem učebnice i soubor několika dílů pro jeden ročník. Analyzováno tedy mělo být 32 učebnic, chybí však učebnice nakladatelství Tobiaš pro 9. ročník, která se teprve připravuje; analyzováno bylo 31 učebnic.

V učebnicích jsem vyhledávala kapitoly a podkapitoly věnující se tématům publicistického stylu, texty publicistického stylu a cvičení zaměřená na publicistický styl. V tomto příspěvku přináším výsledky analýzy textů.

Na počátku analýzy textů bylo nutno vymezit, které texty budou do výběru zařazeny. Vybírala jsem texty, u nichž bylo výslovně uvedeno, že pocházejí z denního tisku či časopisu, popř. z rozhlasového či televizního pořadu (někde přímo název tiskoviny nebo pořadu; u pořadů šlo o přepisy mluvených projevů) nebo texty byly otištěny v rámci kapitol či podkapitol zabývajících se některým publicistickým útvarem a bylo patrné, že nevznikly jen pro potřebu učebnice.³ Rozsah textů se pohybuje od několika řádků až po několik stran, spíše však do jedné strany učebnice.

Problémem bylo stanovení slohového útvaru/žánru, k němuž konkrétní text přísluší. Z úryvku to mnohdy není patrné a ani umístěním textu v novinách nebylo možné se řídit. Z uvedených důvodů jsem např. rezignovala na rozlišení útvarů fejeton – sloupek, komentář – úvodník (ani v rámci zprostředkování nového učiva se tomuto rozlišení učebnice nevěnují, zpravidla uvádějí pouze fejeton a komentář, popř. jen upozorní na jejich možné varianty). Ve všech učebnicích bylo otištěno celkem 316 publicistických textů (nebo souvislých úryvků publicistických textů). Texty jsou řazeny jako úvodní texty kapitol či podkapitol, demonstrují konkrétní slohový útvar. Dále jsou uváděny jako součást cvičení (k publicistickému stylu i k různým jazykovým jevům). Texty z časopisů (méně z novin) často slouží jako ukázka odborného stylu (výkladu, popisu,

základě pozorování, rozboru, výkladu a hodnocení textů věcných i uměleckých a tvorby textů věcných... Postupy a útvary:... zpráva, oznámení... inzerát, pozvánka, reportáž, úvahové postupy.“

Na základě standardu stanoví učební osnovy předmětu ČJL jednotlivých vzdělávacích programů konkrétní tematické celky a témata, většinou založená na slohových útvarech (např. zpráva a oznámení, fejeton), jejich vyhledávání v denním tisku, někdy jejich volbu osnovy ponechávají na žácích (vzděl. programy Základní škola, Obecná škola).

² V ČR existuje pro školní rok 2002/03 sedm ucelených řad učebnic a jedna řada bez učebnice pro 9. ročník (plus jedna řada samostatných cvičebnic) – od různých autorů a nakladatelství – které byly schváleny Ministerstvem školství mládeže a tělovýchovy k zařazení do seznamu učebnic pro ZŠ a víceletá gymnázia, tj. k užívání jako základní učební materiál pro výuku ČJ. Viz webové stránky Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

³ Bylo možné určit zpravidla na základě obsahu textu.

užívání termínů...), takových textů bylo z celkového počtu 80, tj. 25,3 %. Tyto texty plní více funkce odborného stylu než stylu publicistického, proto se jim dále nevěnuji. Textů plnících funkce publicistického stylu bylo 236.

Publicistické texty zařazují učebnice v různé míře: nejvíc textů je v učebnicích nakladatelství Jinan (Brabcová a kol.⁴; 82), nejméně nakladatelství Tobiáš (8 – ale nebylo možné zkoumat učebnici pro 9. r.) a nakladatelství Prodos (8). V jednotlivých učebnicových řadách je i několik učebnic (kompletů pro jeden ročník), v nichž nenajdeme žádný publicistický text (Prodos 6. a 7. roč., Tobiáš 7. roč.). Počet publicistických textů zpravidla stoupá v závislosti na zvyšování ročníku, ale toto zvyšování počtu textů je nerovnoměrné, nejvíce publicistických textů bývá v učebnicích pro 9. ročník (celkem 118, tj. 50,4 %).

Prameny textu autoři učebnic někdy neuvádějí vůbec, jindy oznámí uživatelům učebnice, že jde o novinový text, text z časopisu, denního či odborného tisku, přepis části rozhlasového nebo televizního pořadu, často uvedou název deníku, časopisu, pořadu. Texty s uvedením názvu pramene pocházejí nejčastěji z ABC (časopis pro mládež) a MF Dnes (deník), dále se vyskytly texty z Lidových novin a z časopisu Květy. Součástí učebnic jsou tedy publicistické texty primárně určené pro děti a mládež, ale i texty pro dospělé. Objevily se i texty ze školních časopisů. Výjimečné je kompletní uvedení pramene v učebnici nakladatelství Jinan pro 9. ročník (Uličný a kol.): „Lidové noviny 19. 1. 1998, M. Vetešková“⁵ a také v další učebnici nakladatelství Jinan pro 9. ročník (Brabcová a kol.), v části nazvané Pracovní sešit, kde každý text obsahuje nejen název tiskoviny, z níž pochází, ale i číslo časopisu, nebo datum vydání deníku, např. „Koktejl, roč. IV, č. 1, 1995“ (pro texty ani úkoly nehrají informace žádnou zvláštní roli).

Nejčastěji uváděnými publicistickými útvary zpravodajskými jsou v učebnicích zpráva (59 x) a inzerát (39 x), méně zastoupeny jsou oznámení a interview. Nejčastějším analytickým žánrem je komentář (27 x) a recenze (7 x). Mezi beletristickými žánry „vede“ fejeton (20 x) a reportáž (16 x).

Z povahy jednotlivých publicistických útvarů vyplývá, že nejvhodnější pro budování schopnosti rozlišit fakta od názorů, mínění a hodnocení je komentář a recenze, tyto texty jsou nejvíc zastoupeny v učebnici Jinan (Brabcová a kol.; 8 + 3).

Text, jenž je přepisem diskuse, se vyskytl pouze 1 x (učebnice pro 8. r. nakladatelství Jinan – Uličný a kol.). Mezi cvičeními se však objevuje mnoho takových, která směřují žáky ke sledování, rozboru a hodnocení rozhlasových a televizních diskusí. To je vzhledem k mluvenému textu na místě, nemůžeme tedy absenci textů tohoto typu v učebnicích považovat za chybu. Informace o cvičeních nejsou ale obsahem tohoto příspěvku.

Na závěr konstatuji, že nejvíce textů z denního tisku i časopisů, místy i s úkoly zabývajícími se porozuměním textu, nabízí učebnice nakladatelství

⁴ Jinan vydává 2 ucelené řady učebnic pro ČJ, od autorských kolektivů pod vedením R. Brabcové a O. Uličného.

⁵ Uličný, O. a kol.: Český jazyk pro 9. ročník. Úvaly: Jinan 2000. 160 s.

Jinan (Brabcová a kol.). Texty v ní patří k útvarům zpravodajským, analytickým a v menší míře beletristickým, nejvíce jich najdeme v učebnici pro 9. ročník, což odpovídá věku žáků. Jen na základě počtu textů a jejich útvarů však nelze říci, že se jedná o učebnici nejvhodnější k získání kompetencí uvedených na počátku referátu. Takový závěr bude učiněn až po dokončení analýzy učebnic, tj. po zařazení informací o cvičeních a pasážích přinášejících nové učivo.

Složená hybridní substantiva s prvním komponentem *kyber-* v současné češtině

Patrik Mitter

Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

Člen (komponent) *kyber-* představuje jeden z nejnovějších prvních členů. Vznikl přejetím (srov. konkurenční pravopisnou variantu *cyber-*), příp. zkrácením slova „kybernetika, kybernetický“. Výraz *kybernetika* je původu řeckého, srov. ř. *kybernētikós* „týkající se kormidla, řízení“, *kybernētiké* „umění řídit“. Ve složeninách vystupuje komponent *kyber-* ve významu „virtuální, týkající se virtuální reality“. První člen *kyber-* vstupuje do hybridních složenin¹ v podobě fragmentární. Retrogradní morfemický slovník češtiny (1975) E. Slavičkové a kol. uvádí u slov *kybernetika*, *kybernetický* radix *kybern-* (srov. Slavičková 1975, s. 123, 422). Z hlediska sémanticko-syntaktického vztahu mezi členy kompozit se u výrazů s prvním komponentem *kyber-* jedná o atributivní determinaci.

V případě hybridních kompozit s prvním členem *kyber-* lze uvažovat o jejich tvoření komplexním způsobem abreviačně-kompozičním, srov. slova *kybernetika*, *kybernetický* (s radixem *kybern-*) → komponent *kyber-* + -x (kde -x je další komponent). Jistá profilace a produktivita tohoto členu umožňuje jeho „hotový“ vstup do dalších složenin, aniž by došlo k výše uvedenému krácení, takže je možné způsob utváření složenin s tímto komponentem klasifikovat i jako čistou kompozici (současně připouštíme vymezení statusu morfému *kyber-* i jako prefixoidu, a to s ohledem na rostoucí frekvenci jeho užití ve složeninách).

¹ Za hybridní útvary považujeme zde všechny výrazy, které mají vedle prvního členu *kyber-* druhý člen původu domácího, resp. je tento druhý člen zdomácnělý. Protože by se však mohlo jednat o kritérium velmi subjektivní, opíráme se při stanovení stupně cizosti, resp. zdomácnělosti o reprezentativní lexikografickou příručku Akademický slovník cizích slov (viz Použitá literatura). Ty slovtvorné základy, které slovník uvádí (a tudíž je považuje za cizí), nevytvářejí tedy ve spojení se členem *kyber-* hybridní kompozitum. Uvádíme proto jen takové složeniny, jejichž druhé slovtvorné základy nejsou obsaženy v korpusu tohoto slovníku. Za kompozita považujeme výrazy, které vznikly skládáním, nikoli tedy i slova složená odvozená od jiných slov složených.

Komponent *kyber-* patří v české slovní zásobě mezi nejnovější členy složenin. Není uveden v žádném z předchozích výkladových slovníků, dokonce ani v neologickém slovníku *Nová slova v češtině* (1998). Slova *kybernetika*, *kybernetický* zaznamenává 1. díl Slovníku spisovného jazyka českého (1960). Ve 2. vydání Slovníku spisovného jazyka českého (1989) se objevuje slovo *kybernetik*. Všechny tři lexémy *kybernetik*, *kybernetika*, *kybernetický* jsou zpracovány ve formě slovníkového hesla v 1. i 2. vydání Slovníku spisovné češtiny (1978, 1994). Akademický slovník cizích slov (1995) uvádí navíc slova *kybernetička*, *kybernetizace*. V tomto slovníku a v 5. díle všeobecné encyklopedie *Universum* (Ko-Ma, 2000) jsou zaznamenána i slovní spojení terminologického, příp. „skoro terminologického“ charakteru *kybernetický model*, *kybernetická pedagogika*, *kybernetický přístup*, *kybernetický systém*.

Kompozita s prvním členem *kyber-* jsou novější, postupně vznikají jak složeniny ze dvou cizích slovtvorných základů (např. *kybersquatter*), tak i složeniny hybridní. Náš materiál obsahuje několik příkladů hybridních složenin slangového charakteru, např. *kyberhračka* /přil./, *kyberkupka* (sena) /přil./, *kybermnich* /přil./, *kyberpes* /přil./, *kyberpovídka*, *kyberprostor*, *kyberprostředí*, *kyberspolečnost*, *kybersvět*, *kyberškola*, *kyberútok* /přil./, *kyberválka* /přil./. Po stránce slohových příznaků jde o výrazy slangové s dalším možným přesahem i mimo uvedenou oblast.²

Je patrné, že v uvedených složeninách má komponent *kyber-* význam „virtuální“ a to v terminologickém slova smyslu v oboru výpočetní techniky, srov. „simulovaný, neskutečný, zdánlivý“. Ve slovní zásobě se objevují nová slovní spojení s adjektivem *virtuální*, např. *virtuální cestování*, *virtuální galerie*, *virtuální model*, *virtuální obraz*, *virtuální zábava*, *virtuální zážitek*. Některá z těchto slovních spojení se již terminologizovala, srov. *virtuální paměť* /poč./, *virtuální realita* /poč./ (srov. i český ekvivalent neterminologického charakteru *virtuální skutečnost*). Ve všech výše uvedených spojeních má adjektivum *virtuální* význam „simulovaný, neskutečný, zdánlivý“. Lze do jisté míry uvažovat o tom, že slovní spojení s adjektivem *virtuální* ve významu „simulovaný“ jsou synonymním jazykovým prostředkem ke složeninám s prvním komponentem *kyber-*.

Dá se předpokládat, že počet kompozit s prvním členem *kyber-* bude stoupat, neboť i komunikace prostřednictvím výpočetní techniky bude nabývat na významu. Jednotlivé výrazy byly získány excerpcí textů Českého národního korpusu (veřejný přístup) a také excerpcí výkladových slovníků, speciálních jazykových slovníků i všeobecných encyklopedií. Člen *kyber-* je v současné české slovní zásobě produktivní.

Literatura

Akademický slovník cizích slov A – K, L – Ž. Praha: Academia 1995.

² Některé složeniny mají okazionální (příležitostný) charakter (viz text). Lze rovněž uvažovat i o relativně velké slovtvorné potenciálnosti členu *kyber-*.

- MARTINCOVÁ, O.: Nová slova v češtině. Praha: Academia 1998.
 Příruční slovník jazyka českého (2. díl). Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1937.
 REJZEK, J.: Český etymologický slovník. Praha: Leda 2000.
 SLAVÍČKOVÁ, E. a kol.: Retrogradní morfematický slovník češtiny. Praha: Academia 1975.
 Slovník spisovné češtiny. 1. vyd. Praha: Academia 1978, 2. vyd. 1994.
 Slovník spisovného jazyka českého. 1. vyd. Praha: Academia 1960, 2. vyd. 1989.
 Universum /Všeobecná encyklopedie/ 5 (Ko-Ma). Praha: Odeon 2000.
 VÁŠA, P. – TRÁVNÍČEK, F.: Slovník jazyka českého. 1. vyd. Praha 1937.

Niekoľko poznámok o cudzích propriách v slovenčine

Martin Ološtiak

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Preberanie a následná adaptácia a integrácia cudzích prvkov v preberajúcom jazyku je zložitý a mnohoaspektový proces. Sme svedkami interetnického, interkultúrneho prúdenia informácií s čoraz silnejšou intenzitou, ktorý sa úplne prirodzene uskutočňuje predovšetkým na jazykovej báze. Medzijazyková transferačná explózia núti aj odborníkov-jazykovedcov, aby k týmto aktuálnym, ba akútnym otázkam zaujali kvalifikované postoje. Cieľom tohto referátu je aspoň čiastočne načrtnúť stav teoreticko-metodologickej rozpracovanosti, v náznakoch aj praktického riešenia okruhu problémov, spätých s fungovaním cudzích proprií v slovenčine.

Komplexný obraz vzťahu dvoch (alebo viacerých) kontaktných jazykov sa pokúša vyjadriť pojem/termín *interlingválna proxemika* (bližšie porov. Ološtiak, 2004b). Ide o „medzijazykovú vzdialenosť“, konkretizovanú vlastným vnútrojazykovým (štruktúrno-typologickým) profilom, ale aj mimojazykovými okolnosťami, podmieňujúcimi charakter jazykového kontaktu. Interlingválna proxemika v sebe zahŕňa všeobecný rámec geneticko-typologický, geografický, historický, politický, spoločenský i kultúrny. Tento termín však implicitne obsahuje aj charakteristiku vzťahu kontaktných jazykov so zreteľom na smer kontaktného pôsobenia (určenie východiskového a preberajúceho jazyka) a so zreteľom na axiómu o aktivite preberajúceho jazyka. Ide teda o aspekt vzťahový (interlingválny: $L_1 \rightarrow L_2$), intralingválny (adaptačno-integračné mechanizmy sú „v kompetencii“ L_2), ale aj o aspekt procesuálny (tieto mechanizmy pôsobia postupne).

Z hľadiska aktivity L_2 sa posudzujú aj všetky transformačné procesy, ku ktorým pri preberaní jazykových jednotiek dochádza. Primárne možno uvažovať o medzijazykovom lexikálnom importe (preberanie sa najčastejšie realizuje na rovine lexikálnych jednotiek), v rámci ktorého prebiehajú (nerovnako intenzívne a s rôznymi výsledkami) ďalšie transformačné procesy: transfonemizácia, transmorfemizácia, transmorfologizácia, transderivácia, transsémantizácia

a ďalšie (k pojmom porov. Furdík, 1994; Ološtiak, 2002). Pre konkrétne aplikčné zacielenie má dôležitú funkciu aj určenie tzv. proxemických ohnisk (neuralgických bodov), teda miest najväčšej diferenciácie kontaktných jazykov a javov, ktoré v komunikácii spôsobujú najväčšie problémy. Uvedené proxemické parametre pôsobia synergicky; konfigurácia a výslednica proxemických síl má rámčujúci charakter a determinuje všetky konkrétne jazykové transfery. Takýmto spôsobom možno poukázať na medzijazykové vzťahy, do ktorých jazyk L_x za obdobie svojej existencie vstupuje. Súhrnne povedané: tieto vzťahy vytvárajú interlingválny proxemický profil jazyka.

Špecifická oblasť výskumu – konkrétny cudzojazyčný onymický materiál, vstupujúci primárne do parolového, sekundárne do langového priestoru slovenčiny – si vyžaduje uplatniť kombinované výskumné metódy. V našom prípade ide o spojenie onomastiky, kontaktovej lingvistiky, klasickej štruktúrálnej lingvistiky, sociolingvistiky a iných jazykovedných disciplín a interdisciplín. Predovšetkým treba brať do úvahy osobitný status onymickej lexiky v systéme jazyka a zvlášť onymickej lexiky pomenúvajúcej neslovenské denotáty. Tento fakt sa berie na vedomie pri postulovaní tézy, že cudzie proprium v systéme preberajúceho jazyka zaujíma miesto na periférii periférie, a to v porovnaní s apelatívami domáceho pôvodu, domácimi proprietami a prevzatými apelatívami (Ološtiak, 2001). Toto postavenie implikuje ďalšie skutočnosti:

Veľká miera dynamickosti a z toho vyplývajúca variantnosť. Variantnosť cudzích proprií má spoločné, ale aj odlišné črty než variantnosť domácich proprií. V. Blanár píše: „Jazyková kompetencia nezahŕňa znalosť onymických znakov. Komunikanti sa *individuálne* a *postupne* oboznamujú s domácou a cudzou onymiou.“ (Blanár, 1996, s. 153; kurzíva M. O.).¹ Z tohto pohľadu je variantnosť imanentnou vlastnosťou cudzej onymie ako celku. Zvýšený výskyt komunikačných šumov je pri cudzej onymii všeobecne zapríčinený exkluzivitou cudzích jazykových prvkov, s ktorou sa nie vždy vieme suverénne vyrovnáť. Používateľ jazyka si uvedomuje kompetenčné medzery vo vlastnom jazykovom vedomí, ktoré môže explicitne vyjadriť vo výpovediach typu „toto meno neviem vysloviť“, „toto meno neviem vyskloňovať“. Možno teda zhrnúť, že pojem/termín periféria periférie reflektuje labilné miesto cudzieho propria v systéme slovenčiny, a to v lexike ako takej, ale aj v onymickom systéme osobitne. Veľkou otázkou je, ako aspoň sčasti eliminovať miestami priveľkú variantnosť cudzích vlastných mien v komunikácii, ktorá je evidentným zdrojom komunikačných šumov alebo – miernejšie povedané – komunikačnej „nepohody“. Táto eliminácia je obmedzená vzhľadom na existenciu variability referenčnej identifikácie (porov. ďalej), ktorá je úzko previazaná s jazykovou znalosťou daného onymického znaku.

Proprium disponuje schopnosťou podať najkomplexnejšiu a najpresnejšiu informáciu o denotáte, pravda, len za istých podmienok. Elementárnou požia-

¹ Cudzí onymický znak chápeme ako to, čo v komunikácii zastupuje onymický objekt neslovenskej proveniencie.

pravdou kladenou na komunikanta je – použijúc terminológiu V. Blanára – **presupozíčná identifikácia**, teda poznanie podsystému a triedy, kam dané proprium prináleží, napr. *Ringo Starr* (osoba), *New York* (obývané miesto). Bližšie, konkrétnejšie poznanie onymického objektu je záležitosťou **referenčnej identifikácie**, napr. *Ringo Starr* (bývalý člen a bubeník legendárnej skupiny The Beatles atď.), *New York* (najväčšie mesto Spojených štátov amerických, situované v ich severovýchodnej časti atď.). Presupozíčná identifikácia sa u jednotlivých komunikantov v zásade nelíši. (V tomto momente neberieme do úvahy onymickú homonymiu typu priezvisko *Washington* – ojkonymum *Washington*, ale aj polysémie typu ojkonymum *Praha* – ojkonymum *Praha*, kde bez príslušného kontextu môže dôjsť k rozličnej interpretácii.) Referenčná identifikácia je zákonite variabilnejšia, stupeň poznania denotátu u jednotlivých komunikantov je nerovnaký. Takýmto spôsobom sa zvyrazňuje extralingválny aspekt onymie, resp. onomastický status vlastného mena (Blanár, 1996).

Z pozície onomastického statusu vlastného mena možno teda konštatovať, že výsledná formálna stránka (zvuková alebo grafická) cudzieho onymického znaku závisí aj od stupňa znalosti onymického objektu (presupozíčná alebo referenčná identifikácia). Týmto dopĺňam súbor činiteľov, pôsobiacich na ustálenosť/variantnosť cudzích proprií v slovenčine (Ološtiak, 2004a).

Vo svojich doterajších príspevkoch som sa snažil osvetliť otázku fungovania cudzích proprií na materiáli anglických osobných mien, pravdaže, na jednej strane berúc do úvahy špecifiku skúmaného jazykového materiálu, na druhej strane využívajúc primerané možnosti zovšeobecnenia dosiahnutých čiastkových výsledkov. Navyše, sensu stricto o anglických osobných menách ani nemožno uvažovať, pretože – ako konštatuje V. Blanár – vlastné mená „sa preberajú z jedného jazyka do druhého, takže v istom zmysle tvoria súčasť medzinárodnej lexiky“ (Blanár, 1996, s. 100). Angličtiny, najmä americkej angličtiny sa konštatovanie o internacionálnom charaktere propriálnej lexiky týka o to viac. Je totiž známy spôsob konštituovania amerického národa, ktorý v genetickom zmysle predstavuje internacionálny konglomerát par excellence, čoho dôkazom je aj (a z jazykového pohľadu predovšetkým) onymia. Porovnajme si napríklad americké geografické názvy rôznorej pôvodu – anglického (*New York, New Jersey, Maryland, Virginia, Georgia* a i.), francúzskeho (*Louisiana, Baton Rouge, New Orleans, Lafayette, Montreal* a i.), indiánskeho (*Iowa, Dakota, Idaho* a i.), či španielskeho (*Los Angeles, Colorado, Los Alamos, Santa Ynez* a i.). Osobné mená amerických štátnych príslušníkov sa vyznačujú ešte väčšou pestrťou, pretože antroponymia verne odráža spoločenské pomery týkajúce sa americkej minulosti (predovšetkým veľké prúdenie prisťahovalcov z Európy, Afriky, ale aj z Ázie a Južnej Ameriky²): porov. napr. mená slovanského (*Rafalski, Sakic, Duchovny, Kamen*), germánskeho (*Kaufman, Schwarzmann,*

² Táto skutočnosť sa čiastočne týka aj Kanady, v ktorej však na rozdiel od multietnických Spojených štátov sa od koloniálnych čias vyprofilovala anglicko-francúzska jazykovo-kultúrna dichotómia.

Zellweger), románskeho pôvodu (*Stallone, Brodeur, Bergeron, Boileaux, De Niro*), či mená pochádzajúce z afrických jazykov (*Iginla*) a i.

Zaujímavým kontaktným javom je tzv. polylingválna interferencia (porov. Ološtiak, 2004a). Pod týmto termínom rozumieme skutočnosť, že do kontaktovej pozície sa naraz dostávajú viac než dva jazyky. Americká angličtina ako dominantný jazyk USA ovplyvňuje najmä fonetickú podobu mien inojazykového pôvodu: napríklad *Kaufman* s dominantným výslovnostným variantom [kɔːfmən], zatiaľ čo variant [kaufmən], ktorý sa približuje k nemeckému originálu, je menej frekvencovaný. V slovenčine sa toto meno vyslovuje buď podľa anglického prototypu (schéma [nemčina] → angličtina → slovenčina), alebo podľa nemeckej podoby (nemčina → [angličtina] → slovenčina). V druhom prípade sa angličtina potenciálne dostáva „mimo kontaktovej hry“. Dá sa to vysvetliť tým, že forma *Kaufman* ne stráca svoj nemecký kolorit a z hľadiska vzťahu ortografia – ortoepia je slovenčine bližšia nemčina než angličtina. Podobne je to aj pri výslovnosti toponyma *San Jose*, jazykovej jednotky španielskeho pôvodu. V americkej angličtine sa zachoval pôvodný španielsky pravopis, ale výslovnosť sa poangličtila: [sæn həʊˈzeɪ]. V slovenčine sa však „revitalizovala“ výslovnosť so začiatočným [ch-], ktorá má bližšie k španielčine než k angličtine a ktorá je navyše podporovaná zaužívanou výslovnosťou pri homonymnom rodnom mene *José*. Zdá sa teda, že v tomto prípade povedomie blízkosti s prvotným zdrojovým jazykom (španielčina) je na zvukovej úrovni silnejšie než spätosť s bezprostredným kontaktujúcim jazykom (angličtina).

Výskum cudzích proprií má mnoho viac dimenzií než som v tejto štúdii mohol čo i len naznačiť. Na záver sa aspoň pokúsim v teoretickej i praktickej rovine načrtnúť možné smery ďalšieho bádania. Vo všeobecnosti by sa malo rešpektovať vzájomné dopĺňanie a korigovanie teoreticky postulovaných hypotéz a praktického (sociolingvistického) výskumu. Medzi najdôležitejšie *teoretické* otázky v tejto oblasti pokladám:

- komplexnejšie terminologické uchopenie problematiky jazykových kontaktov;
- apelatívna a propriálna vrstva lexikálnej zásoby vo svetle jazykových kontaktov;
- psycholingvistické dimenzie: osvetlenie procesu interiorizácie cudzích jazykových elementov do jazykového vedomia komunikantov (využitie teórie systému verbálneho správania);
- problematika lexikálneho významu cudzích vlastných mien;
- jednotlivé kontaktné subscény slovenčiny videné cez prizmu propriálnych systémov;
- konkretizácia jednotlivých transformačných procesov, ich súvzťažnosť vzhľadom na štruktúrno-typologické a komunikačno-pragmatické parametre kontaktných jazykov;
- synergia činiteľov ovplyvňujúcich ustálenosť a variantnosť cudzích mien v slovenčine;

- prehĺbenie pojmu interlingválna proxemika a overovanie jeho nosnosti v praxi;
- polylingválna interferencia alebo vlastné meno na priesečníku viacerých kontaktujúcich sa jazykov.

Za najdôležitejšie *praktické* otázky v tejto oblasti pokladám:

- komplexnejšie koncipovaný sociolingvistický výskum anglických proprií v slovenčine, ktorý zahŕňa tieto základné oblasti:
 - dotazníková sonda do jazykového vedomia prestížnych používateľov jazyka (predovšetkým pracovníkov masmédií) a následné spresňovanie získaných výsledkov prostredníctvom osobných rozhovorov s vybratými respondentmi;
 - excerpčia z masových médií (tlač, televízia, rozhlas);
 - rozbor audio- a videonahrávok spravodajských relácií v elektronických médiách;
 - podrobnejšia analýza jednotlivých publikácií, ktoré poskytujú čiastkové informácie najmä o výslovnosti cudzích vlastných mien (encyklopédie, slovníky spisovateľov, učebnice literatúry a pod.);
- výstup v podobe knižnej publikácie praktického charakteru, v ktorej by sa osvetlili základné aspekty fungovania cudzích vlastných mien v slovenčine (zvuková rovina, morfológická rovina, lexikálna rovina) a ktorá by obsahovala ortoepický slovníček.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.) Bratislava: Veda 1996. 250 s.

FURDÍK, Juraj: Integračné procesy pri lexikálnych prevzatíach. In: Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 2, s. 95 – 102.

OLOŠTIAK, Martin: Jazykový systém a cudzie antroponymá v slovenčine (na materiáli anglických antroponym). In: Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 2, s. 81 – 99.

OLOŠTIAK, Martin: Transfonemizácia v kontaktovej vzťahu angličtina – slovenčina. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 2, s. 111 – 126.

OLOŠTIAK, Martin: Variantnosť anglických mien v slovenčine. In: Varia XI. Zborník príspevkov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov. Spišská Nová Ves 28. – 30. novembra 2001. Zost. M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2004(a), s. 8 – 14.

OLOŠTIAK, Martin: O interlingválnej proxemike (príspevok k poznaniu medzijazykových súvislostí). In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. Zborník materiálov z vedeckej konferencie. Banská Bystrica 3. – 4. septembra 2003. Ed. V. Patráš, Banská Bystrica: UMB, FHV 2004(b), s. 112 – 122.

The New Oxford Dictionary of English. 1998. 1. vyd. Oxford University Press 1998.

**Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív ženského rodu
v slovenských gramatikách
(Od Štúra po súčasnosť)**

Lucia Gianitsová

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov – Základná škola Abovská 36, Košice

1. V svojom príspevku z XI. kolokvia mladých jazykovedcov (Spišská Nová Ves 28. – 30. 11. 2001) sme upozornili na situáciu v deklinačnom systéme substantív (Gianitsová, 2004, s. 133 – 143). Táto problematika nás zaujala najmä v súvislosti s problémami pri výučbe v školách, ale aj preto, že máme na zreteli potreby bežných používateľov, ktorí sa často stretávajú s problémami pri tvorení správnych gramatických tvarov.

Zamýšľali sme sa nad tým, aký význam a úžitok má určovanie vzorov, pri ktorom je potrebné ovládať množstvo výnimiek. Upozornili sme najmä na problémy pri skloňovaní substantív mužského rodu, no i pri feminínach sa často stretávame s neistotou (najmä pri tvorení gen. pl. vzorov *žena* a *ulica* či pri správnom skloňovaní substantíva *pani* a feminín, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *gazdiná*). Dôvodom býva iste i to, že sa výučba na základnej škole zužuje len na čo najprehľadnejšie podanie deklinačného systému, ktorého zjednodušený opis sa musia žiaci často mechanicky a nie logicky naučiť. Dôsledkom je, že tieto pravidlá dokážu žiaci neskôr uplatniť len pri typických predstaviteľoch deklinačných typov, keďže v povedomí žiakov zväčša ostáva len dvanásťprvkový (v lepšom prípade štrnásťprvkový) systém deklinácie substantív so zdanlivo jednoduchými (a v školskej praxi aj zjednodušujúcimi) pravidlami.¹ Hodiny slovenského jazyka na strednej škole už ďalšie rozšírenie neprinesú, keďže tu sa pri výklade štylistickej problematiky ráta so základnými znalosťami z oblasti morfológie a syntaxe, na ktorých sa stavia. Problém sa teda prenáša aj do jazykovej praxe, prevláda neistota pri vytváraní tvarov alebo nezáujem a negatívne postoje, ktoré niektorí používatelia generalizujú na celý jazyk.

Efektívnosť a využiteľnosť súčasného deklinačného systému je aj v strede záujmu počítačovej lingvistiky, ktorá sa snaží o počítačovú analýzu textov a automatickú produkciu morfológických tvarov. Nadalej teda sledujeme snahy odborníkov z tejto oblasti. Ide najmä o práce E. Páleša (1993), K. Furdíka (1997) a kolektívu z Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského (Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998). Tvorbou algoritmov sa však zaoberá aj klasická lingvistika (Sokolová, 1994/95, 1995, 1999), inšpirovaná aj porovnaním s inými jazykmi, napr. poľštinou (1995, s. 99).

¹Upozornili sme aj na to, ako je skloňovanie substantív obsiahnuté v učebniciach pre základné školy (pozri Gianitsová, 2004, s. 134).

V spomínanej štúdii sme si položili otázku, odkedy platí klasický spôsob za-
deľovania substantív mužského rodu do deklinačných typov, a najmä, kde je
pôvod aktuálnych vzorových slov pre maskulína (Gianitsová, 2004, s. 134 – 135).
Ide o jediný možný systém alebo nám vývoj dovoľuje vybrať si jeden z ponúkaných
nových impulzov v počítačovej i deskriptívnej lingvistike? Na problém vymedze-
nia deklinačných typov feminín sa pokúšame odpovedať v tomto príspevku.

Východiskom pre zobrazenie a porovnanie jednotlivých stupňov vývoja
opisu deklinačného systému feminín sú slovenské gramatiky. Náš výber obsa-
huje chronologicky zoradené práce od Štúrovej *Náuky reči slovenskej* (1846)
až po najnovšie štúdie z oblasti deklinačného systému substantív (Páleš, 1993;
Furdík, 1997; Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998; Sokolová, 1995), ktoré
znamenajú snahy o úpravu alebo aj o rozšírenie pôvodného systému. Dôvodom
je úsilie o čo najväčšiu jednoznačnosť alebo snaha nájsť taký (formálny) spôsob
zobrazenia deklinačného systému, ktorý by bol vhodný pre automatické spra-
covanie. Tieto snaženia nepovažujeme za záväzné či kodifikované, chápeme ich
skôr ako pomôcku alebo alternatívu k doterajšej kodifikácii.²

2. Už sme zdôraznili, že všetky klasické gramatické opisy deklinácie obsa-
hujú dvanásť vzorových slov s ďalšími dvoma samostatnými vzormi (*kuli*
a *gazdiná*), vzormi pre adjektíváliá a pod. Je však možné nájsť rozdiely, ktoré
sú iste zapríčinené stavom opisu jazyka v konkrétnom časovom období, ale aj
vplyvom autorov a ich koncepcií, ktoré boli opäť prehodnocované (Gianitsová,
2004, s. 133 – 143). Na niektoré zvláštnosti v deklinácii feminín upozorníme
v tomto príspevku, prehľadne vývoj opisu skloňovania feminín predstavuje aj
tabuľka na konci príspevku.

Aj pri feminínach sa v priebehu vývoja črtajú dve tendencie, ktoré ovplyv-
ňovali rozdelenie deklinačných typov:

2.1. Snahu o čo najväčšiu jednoduchosť nachádzame najmä v prvých prácach.
Množina deklinačných typov je menšia, resp. jednoduchšia už u L. Štúra (1846)
tým, že je zavedený len jeden typ skloňovania pre feminína zakončené na spo-
luhlásky. Podľa vzoru *noc* sa teda u Štúra skloňujú všetky feminína zvyčajne
zaradované do vzoru *dlaň* a *kost'*.³ Výnimku tvoria len feminína zakončené na
-v (s predchádzajúcou samohláskou ako *mrkev*, ale aj *krv*), ktoré majú vlastný
vzor *cirkev* (s N pl. zakončeným na -e).

Toto ojedinelé riešenie je zaujímavé z viacerých hľadísk. Jednak poukazuje
na vývinové peripetie feminín tohto typu,⁴ jednak sa pokúša vyriešiť zaradenie

² Príspevok bude súčasťou súhrnného prehľadu celého vývoja opisu deklinácie ako
úvodu k dizertačnej práci *Dynamika skloňovania substantív*.

³ V nominatíve a akuzatíve pl. sú možné dve koncovky -i a -e, no ich použitie Štúr
presne nevymedzuje, iba ustaľuje, že ak sa genitív sg. tvorí príponou -i, aj nominatív
a akuzatív pl. sa tvoria touto príponou a ak sa genitív sg. tvorí príponou -e, aj v nominatíve
a akuzatíve pl. máme -e.

⁴ Máme na mysli pôvodné ť-kmene *mrkev*, *dratev*, *bukev*, *tykev*, *cirkev*, z ktorých
väčšina získala relačnú morfému -a a prešla k typu *žena* (*mrkva*, *rakva*, *dratva*, *bukva*,

týchto slov do deklinačných typov. Nasledujúce gramatiky totiž striedavo zaraďovali feminína zakončené na -v (s predchádzajúcou samohláskou) k vzorom *dlaň* a *kosť*. Zaradenie do deklinačného typu *dlaň* (resp. *zem*) uvádza ešte aj Krátka mluvnica a pravopis slovenský (1871). S. Czambel (1919, s. 48) už uvádza skloňovanie slov *cirkev*, *korúhev*, *rakev*, *mrkev*, *obrv*, *húžev* podľa vzoru *kosť*, ale upozorňuje aj na ich zmenu na *korúhva*, *rakva*, *mrkva*, *obrva*, *húžva* a skloňovanie podľa vzoru *žena*, resp. *ryba*. A. Macht (1938) síce zaraďuje substantívum *cirkev* k vzoru *kosť*, no ostatné feminína zakončené na -ev podľa neho patria k vzoru *dlaň*. Ako vidieť, vývin prešiel od samostatného vzoru pre feminína typu *cirkev* cez zaraďovanie k typu *dlaň* až po začlenenie tohto slova k typu *kosť*. (Zároveň mnohé slová prešli k vzoru *žena*.) Naďalej si však aj v tomto type zachovalo slovo *cirkev* výnimočné postavenie. M. Sokolová (1999) ho označuje ako výnimku pri vzore *kosť*. Z tohto druhu substantív sa dnes už používajú len dvaja zástupcovia – substantíva *cirkev* a *redkev* (Mistrík, 1976), ostatné sa prispôbili skloňovaniu podľa vzoru *žena*.

Opäť možno zdôrazniť, že do vývoja v opise deklinácie nezapadá práca B. Letza (1950), v ktorej sa snaží zjednodušiť paradigmu začlenením deklinačného typu *dlaň* k vzoru *ulica*.⁵ Teda do vzoru *ulica* patria aj všetky feminína zakončené na mäkkú spoluhlásku (hlavne -č, -j, -l, -ň, -ž). Nemožno povedať, že by tieto snahy o zjednodušenie paradigmy boli úspešné, lebo nám tu vzniká veľká variabilita v nominatíve a akuzatíve sg. Zároveň situáciu komplikuje i vzťah vzoru *dlaň* a *kosť*.⁶

Ďalšou zaujímavosťou je riešenie M. Hattalu (1864), ktorý do skloňovania podľa vzorov ženského rodu *ryba* a *duša* zaraďuje aj tvary genitívu, vokatívu a akuzatívu sg. maskulín zakončených na -a, pre ktoré nemá v rámci maskulín vyčlenený vzor (bližšie pozri Gianitsová, 2004, s. 135 – 136). Už v citovanej práci sme upozornili, že je nevhodné zabiehať až do iného rodu, aby sme určili odchýlku.

Pauliny, 1990, s. 58). Len slová *cirkev* a *redkev* si zachovali pôvodnú podobu s nulovou relačnou morférou (Mistrík, 1976, s. 560), ale prešli od vzoru *dlaň* k vzoru *kosť*, kde už sú aj ostatné feminína zakončené na -v (*obuv*, *krv* a pod., pozri aj Morfológiu slovenského jazyka, 1966, s. 110; ďalej MSJ).

⁵ Zdá sa, že B. Letz vo svojich úvahách vychádza zo starších historických období vývinu slovenského jazyka. Podľa zistení E. Paulinyho (1990, s. 68) sa pôvodne skutočne vzor *dlaň* vyvinul zo vzoru *ulica* (*duša*) v tom zmysle, že mnohé feminína z typu *duša* stratili koncovky typické pre N sg. a A sg. a zbližili sa s deklinačným typom *kosť*. E. Pauliny uvádza dôkazy na tvary *zema*, *nádeja*, *posteľa*, *pláňa* a i. ešte v 17. storočí. Toto vnášanie historizujúcich momentov do opisu deklinácie v 50. rokoch 20. storočia nepovažujeme za primerané.

⁶ E. Pauliny upozorňuje, že mnohé staré *i*-kmene, ktoré sa pôvodne skloňovali podľa vzoru *kosť*, prešli k deklinačnému typu *dlaň* (i samotné vzorové slovo) a presný stav vo vzťahu týchto vzorov „sa dá ťažko zachytiť“, keďže „sú tu rozmanité výkyvy“ (Pauliny, 1990, s. 69).

Do základných deklinačných typov sa zaradovali zo začiatku aj feminína, pre ktoré dnes máme samostatné vzory (napr. *gazdiná*, resp. *gazdina*), alebo tie, ktoré majú samostatné skloňovanie (napr. *pani*, *mat'*/*mater*). Pri substantívach ženského rodu sa systém štyroch vzorov ustálil omnoho skôr ako pri maskulínach a približne v rovnakom čase sa začínajú objavovať vzory pre adjektíváliá a indeklináliá. Ani variantnosť prípon nie je taká vysoká ako pri substantívach mužského rodu.⁷

Problematické naďalej zostáva opísanie kritérií, na základe ktorých by sme mohli jednoznačne zaradiť slovo k deklinačnému typu *dľaň* alebo *kost'*. Keďže je ťažké nájsť pravidlo pre tvorenie nominatívu pl. s koncovkou *-e* alebo *-i* (a teda aj pre zaradenie do vzoru), musíme sa uspokojiť len s nesystematickým opisom všetkých koncových spoluhlások a ich výnimiek (MSJ, 1966). Častým javom je i dvojaké hodnotenie substantív, ktorých N pl. sa tvorí raz s koncovkou *-e*, v inej gramatike s koncovkou *-i*. V posledných gramatikách sa ustálil výpočet koncových spoluhlások i tvorenie N pl. Je to však neuspokojujúce riešenie a jedinou pomôckou môže byť naše jazykové vedomie a príručky slovenského pravopisu. Ako riešenie možno prijať tvrdenie, že pri vzore *kost'* sa najviac vyskytujú abstraktá a materiáliá.

2.2. Súčasné pokusy o rozšírenie množiny vzorov sú druhou tendenciou (Páleš, 1993; Furdík, 1997; Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998, 2001; Sokolová, 1995). Už sme upozornili na mnohé odmietavé stanoviská zo strany odbornej i laickej verejnosti, ktoré zapríčiňuje rozsiahlosť navrhovaných deklinačných systémov.⁸ Vo väčšine prípadov ide o pokus usporiadať deklinačnú

⁷ Problematika G pl. a spôsobov jeho tvorenia sa objavuje hneď v časovo prvých sledovaných prácach. Už L. Štúr (1846) hovorí v tomto páde o nulovej relačnej morféme a predĺžení poslednej samohlásky. Uvádza aj prípad, ak sa na konci slova nachádzajú spoluhlásky, ktoré by sa nedali vysloviť, a vysvetľuje pravidlá vkladania hlások (*sešár*, *seštjer*, *dávok*). Podobne aj v ďalších prácach. Avšak dynamike vnútroparadigmatických a medziparadigmatických zmien a jej opisom v gramatikách sa na tomto mieste nevenujeme (pozri Dvonč, 1984; najnovšie aj Žigo, 2002, s. 31 – 44). Ukazuje sa však, že pôjde o zaujímavú oblasť, ktorá si zaslúži pozornosť.

⁸ V okruhu vzoru *žena* uvádza E. Páleš (1993) 14 deklinačných paradigiem, pri vzore *ulica* 10 (–2 nesprávne), *dľaň* 6 (–1 nesprávna), *kost'* 2 paradigmy, pre vzor *gazdiná* 2 paradigmy. Môžeme tu nájsť aj samostatné deklinačné paradigmy pre feminína *pani*, *mat'*, adjektíváliá ženského rodu a nesklonné feminína. K. Furdík (1997) vyčleňuje v okruhu vzorov *žena* 3, *ulica* 5, *dľaň* 3 typy a v okruhu *kost'* 1 typ, takisto nájdeme samostatné deklinačné typy pre feminína typu *gazdiná* (*kráľovná*), *pani*, adjektíváliá a nesklonné feminína. V. Benko, J. Hašanová a E. Kostolanský (1998) vymedzili v okruhu *žena* 19 podtypov (–2 nesprávne), *ulica* 9 podtypov, *dľaň* 8 podtypov a *kost'* 4 podtypy. Okruh *gazdiná* má vymedzené 2 podtypy, feminína *mat'*, *pani* a *mati* majú samostatné paradigmy a jeden typ je vymedzený v rámci okruhu nesklonných feminín. M. Sokolová (1999) prehľadnotila niektoré pôvodné typy skloňovania (z roku 1995) – v okruhu *žena* z 7 na 4 vzory, v okruhu *ulica* uvádza 5 vzorov, v okruhu *dľaň* 2 vzory, po jednom vzore pre feminína typu *kost'*, *gazdiná* a pre adjektíváliá 2 vzory. V rámci inventára výnimiek sú

sústavu podľa pravidiel tvorenia morfológických tvarov, ktoré opísala už klasická jazykoveda (MSJ, 1966). Prístupy vyplývajúce zo snáh automatickej analýzy textov, z oblasti počítačovej lingvistiky najmä E. Páleš (1993); V. Benko, J. Hašanová a E. Kostolanský (1998), sa snažia osamostatniť paradigmu aj na základe čo len jednej odlišnej relačnej morfémy v istom páde, resp. na základe aj tých najmenších formálnych odlišností, ktoré vyplývajú z uplatnenia rytmického zákona či z rôznych druhov alternácií (ovplyvnených charakterom tvarotvorného základu i inými skutočnosťami).⁹ Ak počítame s možnosťou využitia tohto prístupu aj v lingvistickom opise či pedagogike, vymedzenie vzorových slov, podľa ktorých sa skloňuje len jedno slovo, je zbytočné. Takisto rozlišovanie rôznych kvalít alternácií nie je pre bežnú prax nevyhnutné. Ak však prihliadame na úlohu Pálešovho systému (je určený pre počítačovú lingvistikú), zdá sa nám to prirodzené. Využitie algoritmov, ktoré načrtol K. Furdík (1997), a deklinačného systému založeného na algoritmoch, ktorý rozpracovala M. Sokolová (1999), je vhodnejšie. Chýba však overenie praxou, napr. vo výučbe vo vyšších ročníkoch základnej školy a na strednej škole.

3. Vývoj opisu deklinácie feminín možno charakterizovať v niekoľkých bodoch:

3.1. Aj pri feminínach sa v priebehu vývoja menilo použitie vzorových slov, i keď v menšej miere ako pri maskulínach. Svoje mimolingvistické pozadie mala iste voľba vzorového slova pre feminína zakončené na *-a* po mäkkej spoluhláske. Reprezentant *ulica* používa na označenie deklinačného typu už L. Štúr (1846), no M. Hattala (1864), Krátka mluvnica a pravopis slovenský (1871) a A. Macht (1938) používali i vzorové slovo *duša*. V deklinačnom type so vzorovým slovom *žena* sa používali i vzorové slová *ruka* (Štúr, 1846) a *ryba* (Hattala, 1864). Vzorové slovo *žena* prvý raz použili F. Broul a M. Janoška (1935), systematicky sa používa až od roku 1953. Ako zástupcovia deklinačného typu pre feminí-

potom charakterizované niektoré feminína s odlišným, resp. nepravidelným skloňovaním. Rieši sa tak aj problém zaradenia takých slov ako *žiara*, *večera*, *konopa* (vzor *ulica*), ktoré sa už u Czambela (1919) striedavo zaraďovali k vzorom *ulica* alebo *žena* (v druhom prípade s odlišným N a A pl.).

⁹ Autori, primárne nelingvisti, sa tu nevyhli i chybám, ktoré môžu skresliť výsledný opis. V poznámke č. 3 sme uviedli, že pri okruhu *ulica* boli u E. Páleša (1993) nesprávne uvedené dve samostatné deklinačné paradigmy *sudkyňa* a *vládkyňa* s nesprávnym datívom pl. (utvorený relačnou morférou *-am*). Po oprave (na správne *-iam*) sa stratila potreba vyčleniť tieto feminína ako samostatný vzor a môžeme ich zaradiť ku skloňovacím typom *ulica* a *víchrica* (pozri tabuľku na konci príspevku). Podobne pri okruhu *dlaň* pôvodne E. Páleš vyčlenil deklinačnú paradigmu *labuť* odlišnú od vzoru *dlaň* len nesprávnou relačnou morférou *-i* pre genitív sg., ktorú možno nahradiť správnou morférou *-e* a zaradiť feminínium k skloňovaciemu typu *dlaň*.

V. Benko, J. Hašanová a E. Kostolanský (1998) pri okruhu *žena* uvádzajú nesprávne podtypy *rozopra* a *žiabre*, správne patriace do okruhu *ulica*. Aj zaradenie podtypu *skalisko* k okruhu *žena* je diskutabilné, keďže ide primárne o substantívum stredného rodu, ktoré sa môže len v nominatíve a akuzatíve singuláru použiť aj ako feminínium.

na zakončené na spoluhlásky sa používali popri slove *dľaň* aj slová *noc* (Štúr, 1846) a *zem* (Krátka mluvnica a pravopis..., 1871). Vzorové slovo *kost'* vystriedalo ako reprezentant slovo *noc* už u M. Hattalu (1864). Opäť možno konštatovať, že tak, ako v mužskom rode, aj v ženskom rode sa používanie štvorice vzorových slov *žena* – *ulica* – *dľaň* – *kost'* ustálilo až po pravopisnej reforme v roku 1953 (Paulíny – Ružička – Štolc, 1953).

Aj pri feminínach si všimame, že v rámci jedného deklinačného typu sa môžu vyskytnúť viaceré varianty v skloňovaní, i keď v menšej miere ako pri maskulínach (*žena* – 4 výnimky, *ulica* – 5 a *dľaň* – 2, Sokolová, 1994/95, s. 137). S tým súvisí i variantnosť relačných morfém v istých pádoch. Vzorové slovo často nie je zástupcom najfrekventovanejšieho podtypu. V súčasnosti zaznamenávame najmä nárast prevzatých feminín zakončených na *-ia*, ktoré sa bežne zaraďujú k vzoru *ulica*. Z toho vyplýva, že frekventovanejšou relačnou morférou pre gen. pl. je dnes už *-í* miesto pôvodnej nulovej relačnej morfémy, a tým by tento podtyp mal mať významnejšie postavenie, než sa mu v súčasnosti pripisuje. Aj tu sme si teda položili otázku, aká je skutočná frekvenčná zaťaženosť jednotlivých podtypov v rámci jedného deklinačného typu. Za vhodné reprezentanty by sme potom mohli považovať slová z podtypov s najväčším počtom rovnako sa skloňujúcich slov.

Opäť sme vychádzali zo zistení V. Benka, J. Hašanovej a E. Kostolanského (1998, tabuľka č. 2 v prílohe). V tradičnej jazykovede sa okruh vzoru *kost'* vysúva na okraj deklinačného systému ako periférny, resp. postcentrálny (MSJ, 1966; Navrátil, 1996, s. 33), no z kvantitatívnych výsledkov V. Benka, J. Hašanovej a E. Kostolanského vyplýva, že ide o takmer jednoliatu skupinu feminín (so štyrmi podtypmi) a s výrazne najfrekventovanejším podtypom *kost'* (2517 rovnako sa skloňujúcich feminín). Výber vzorového slova z tohto podtypu je teda oprávnený. Zároveň nemožno potvrdiť periférnosť vzoru *kost'*, ktorá bola stanovená najmä na základe jeho vnútornej dynamiky a vývinových tendencií, resp. na základe toho, či sa tieto vzory obohacujú na úkor ostatných.¹⁰

Pri centrálnom deklinačnom type (okruhu) *žena* je situácia iná. Druhým najfrekventovanejším v rámci všetkých feminín je deklinačný podtyp *matka* (2301 slov), tretím podtyp *baba* (1236 slov), štvrtým *kráska* (1092), siedmym *dáma* (513), ôsmym *úloha* (365 rovnako sa skloňujúcich slov), zatiaľ čo deklinačný podtyp so vzorovým slovom *žena* je až na deviatom mieste (347 feminín). Ukazuje sa teda, že v rámci tohto okruhu je najfrekventovanejším variant, kto-

¹⁰ O tomto probléme hovorí aj J. Furdík (2002, s. 22 – 29). Na začiatku upozorňuje, že tu nejde o produktivitu, ale o receptivitu deklinačného typu, lebo „skloňovací typ ... lexémy neutvára, naopak, **prijíma** ich“ (Furdík, 2002, s. 24 – zvýraznila L. G.). Z toho autorovi vyplýva, že aj keď deklinačný typ *dľaň* prijíma substantíva z viacerých slovo-tvorných typov i iným spôsobom (lexikálnym prevzatím, začleňovaním vlastných mien aj prechodom zo vzoru *kost'*), deklinačný typ *kost'* má intenzívnejšiu receptivitu, prijíma všetky deriváty z najproduktívnejšieho slovo-tvorného typu spredmetnenia vlastnosti (Z_{adj} + *-ost'*; Furdík, 2002, s. 26).

rý má G pl. tvorený nulovou relačnou morférou a alternáciou *0/ie* a nie podtyp s predĺžením tvarotvorného základu (resp. alternáciou krátky vokál/dvojhláska). Ani skloňovací podtyp *ulica* (6. miesto, 563 feminín) nepotvrďuje svoje dominantné postavenie v rámci deklináčného typu (okruhu) *ulica*, keďže piatym najfrekvencovanejším typom deklinácie feminín je podtyp *funkcia* (1031 feminín).¹¹ Podtyp so vzorovým slovom *dlaň* (11. miesto, 153 slov) je zas porovnateľný s frekvenciou výskytu skloňovania podľa podtypu *báseň* (alternácia vokál/nula, 12. miesto, 130 slov) z toho istého skloňovacieho okruhu. I tu sa teda potvrdzuje fakt, že pri výbere prototypu neboli zohľadnené všetky jazykové zákonitosti a najmä početnosť výskytu slova. Tejto problematike budeme venovať viac pozornosti. Zatiaľ sa nám zdá, že sa výskum v oblasti morfológie obmedzil na opakovanie známych faktov (napr. Navrátil, 1996), bez bližšieho empirického výskumu a podloženia tvrdení.

3.2. V rámci deklináčného systému feminín si okrem štyroch základných vzorov zasluhuje pozornosť aj piaty. V bežnej praxi sa často zabúda na deklináčny typ *gazdiná* (MSJ, 1966). Ide samozrejme o vzor, ktorý je hodnotený ako periférny (Navrátil, 1996, s. 33) a má malý a obmedzený počet rovnako sa skloňujúcich slov (11). L. Štúr (1846, s. 142) síce zaraďuje tieto slová do vzoru *žena* (u Štúra *ruka*), ale upozorňuje na odlišné skloňovanie v G, D sg. (*gazďinej*) a N, A pl. (*gazďinje*). Podobne M. Hattala (1864, s. 72) zaraďuje tento typ k vzoru *žena* (*ryba*), k odlišným pádom pridáva okrem uvedených aj L sg. (*gazďinej*) a dáva tento vzor do súvisu so skloňovaním prídavných mien (i keď tvar N, A pl. je *gazďine*). Treba upozorniť na to, že u Hattalu sa tieto slová uvádzajú s krátkou koncovou samohláskou (*gazďina*, *kráľovna*, *stryňa*).

Krátka mluvnica a pravopis slovenský (1871) už uvádza podobu *kráľovná*, *gazdiná*, no naďalej N a A pl. má krátku príponu *-e*. Ďalej sa k typu *gazdiná* vyslovuje až J. Damborský (1935). Prvý uvádza samostatné vzorové slovo *kňazná* a skloňovanie dáva do súvisu so vzormi *pekná* v sg. a *ryba* v pl. (teda N pl. *-y*), resp. môže ísť o variant *kňazna*, ktorý sa aj v sg. skloňuje podľa vzoru *ryba*. Aj B. Letz (1950, s. 262) upozornil, že napriek snahe predpísať skloňovanie podľa vzoru *ryba* (*žena*), je potrebné a jedine oprávnené vydeliť samostatný vzor. J. Orlovský a L. Arany (1947) uvádzajú vzorové slovo *kráľovná*, ktoré vystriedalo vzorové slovo *gazdiná* (Letz, 1950; Pauliny – Ružička – Štolc, 1953; MSJ, 1966). Iste i tu dôvodom zmeny boli mimojazykové okolnosti. Opis paradigmy samostatného vzoru sa však už nemenil, ide teda o ženské substantíva utvorené z mužských substantív príponami *-ná*, *-iná*, *-ovná* (*kňazná*, *gazdiná*, *kráľovná*) so skríženým menným a adjektívnym skloňovaním (MSJ, 1966, s. 111). E. Páleš (1993) uvádza dva vzory *gazdiná* a *kráľovná* (odlišné typom

¹¹ Tu možno opäť polemizovať s tvrdením L. Navrátila (1996, s. 33), že vzor *ulica* patrí medzi postcentrálne vzory, keďže frekvencia podtypov tohto deklináčného typu je porovnateľná s frekvenciou typu *žena*. A zároveň začleňovanie sa nových prevzatých slov zakončených na *-ia* svedčí o dynamike tohto vzoru.

alternácie v G pl.), K. Furdík (1997) len vzor *kráľovná* a M. Sokolová (1999) uvádza vzorové slovo *gazdiná*, V. Benko, J. Hašanová a E. Kostolanský (1998) podľa kvality zmien v tvarotvornom základe v G pl. opäť dva vzory *gazdiná* a *šľachticná*. Tento obmedzený okruh slov si zachováva svoje špecifiká v skloňovaní a jeho existencia, aj napriek nízkej frekvencii, je opodstatnená. Dokazujú to aj časté problémy žiakov so správnym tvorením G, D, L sg. a N pl. týchto slov.

3.3. V priebehu vývoja sa ako feminína s nepravidelným skloňovaním vyčlenili slová *pani* a *mat'/mater*.

Femininum *pani* sa pôvodne zaraďovalo k vzoru *noc* (Štúr, 1846) alebo k vzoru *ulica* (*duša*, Hattala, 1864), no od začiatku sa uvedomuje ich odlišnosť v G, D, L sg. (*paňej*, *panej*), A sg. (*paňu*), N a A pl. (*paňje*, *panie*). Už Krátka mluvnica a pravopis slovenský (1871) však radšej volí samostatné vysvetlenie a predstavenie paradigmy feminína *pani*, ktorá je zhodná s predchádzajúcimi vymedzeniami. Podobne riešia situáciu aj J. Damborský (1935), A. Macht (1938), J. Orlovský a L. Arany (1947) a od roku 1953 aj kodifikačné príručky (MSJ, 1966). V týchto prácach sa však už pre A sg. uvádza tvar *paniu* miesto staršieho *paňu*. B. Letz (1950, s. 265) tiež upozorňuje na miešané skloňovanie, keď uvádza, že niektoré pády majú relačnú morfému ako prídavné meno *cudzi*. Nepravidelnosti v paradigme sú dôvodom aj samostatného uvedenia skloňovacieho typu *pani* v najnovších prácach (Páleš, 1993; Furdík, 1997; Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998). Sokolová (1995) uvádza femininum *pani* ako výnimku pri deklinačnom type *dľaň* podobne ako iné substantíva, ktoré síce majú odlišnú paradigmatu, ale sú „vzorom“ len s jedným predstaviteľom, resp. sa takto skloňuje menej ako 10 substantív. (V tabuľke na konci príspevku sú označené ako V.)

Substantívum *mat'/mater* (*mati*) sa pôvodne zaraďovalo do vzoru *noc* (Štúr, 1846), *dľaň*, resp. *zem* (Hattala, 1864; Krátka mluvnica..., 1871; Orlovský a Arany, 1947), *kost'* (Czambel, 1919), *ulica* (v tejto koncepcii teda tiež *dľaň*, Letz, 1950). Samostatné skloňovanie tohto feminína sa uvádza až po roku 1953 (Pauliny – Ružička – Štolc, 1953; MSJ, 1966), podobne aj v prácach E. Páleša (1993) a V. Benka, J. Hašanovej, E. Kostolanského (1998).¹² K. Furdík (1997) tento typ neuvádza a M. Sokolová (1995) aj femininum *mat'/mater* uvádza ako výnimku pri deklinačnom type *dľaň*.

3.4. Skloňovaním adjektíválií ženského rodu sa prvýkrát zaoberajú (rovnako ako pri maskulínach) J. Orlovský a L. Arany (1947). Vymedzujú pre ne vzory *chyžná* a *domáca*. Podobne vzorové slová vymedzuje aj akademická gramatika (MSJ, 1966). Aj moderné gramatické opisy uvádzajú samostatné vzory. E. Páleš (1993) a K. Furdík (1997) uvádzajú vzor *ženská*, M. Sokolová (1995) uprednostnila klasické vzory *chyžná* a *domáca*, ale uvažuje aj o samostatných vzoroch pre adjektívne propriá (*Nováková*, *Vrátna*; Sokolová, 1996), ktoré sú i pri tomto type frekventované a zasluhujú si pozornosť.

¹² V druhom prípade ide dokonca o dva vzory – *mat'* a *mati*.

3.5. Vzor, resp. skloňovací typ pre nesklonné feminína sa uvádza až v nových gramatických opisoch: E. Páleš (1993) a K. Furdík (1997) vymedzujú typ *sapfo*, M. Sokolová (1995) a V. Benko, J. Hašanová a E. Kostolanský (1998) uvádzajú vzor *madam* s frekvenciou 15 slov.

4. Už v príspevku o vývoji opisu deklinácie maskulín (Gianitsová, 2004, s. 133 – 143) sme zdôraznili potrebu považovať nad vyčlenením nových skloňovacích typov. Je to aj v záujme zefektívnenia výučby substantívnej deklinácie a jej väčšieho uplatnenia v praxi. Zároveň považujeme za vhodné upriamiť pozornosť na výber vzorových slov – reprezentantov pre jednotlivé typy deklinácie. O prehodnotení súčasných reprezentantov pre niektoré deklinačné typy sme už uvažovali a naznačili sme možnosti riešenia. Okrem pravidelnosti paradigmy daného slova či počtu slov, ktoré sa skloňujú zhodne s týmto slovom, by mala byť základným kritériom i frekvencovanosť výskytu daného slova v bežných jazykových prejavoch. Napr. slová ako *futbalista*, *hokejista*, *funkcia*, *demokracia*, *informácia*, *skutočnosť*, *slovo*, niektoré zo slovesných podstatných mien a pod. majú v súčasnom kontexte iste vyššiu frekvenciu výskytu než doterajšie vzorové slová *hrdina*, *ulica*, *kosť*, *mesto* alebo *vysvedčenie*. Východisko teda vidíme jednak v zmene vzorových slov podľa ich frekventovanosti a jazykových vlastností, ale aj v rozšírení počtu deklinačných typov, resp. v odstránení aspoň najvýraznejších „výnimiek zo skloňovania“.

Literatúra

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia podstatných mien. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 75 s.

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Morfológická databáza ohybných slovných druhov slovenčiny na účely algoritmického spracovania textov. In: Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 1, s. 3 – 22.

BROUL, František – JANOŠKA, Miloš: Škola jazyka slovenského pre ľudové školy. 3. vyd. Liptovský sv. Mikuláš: Tranoscius 1935. 94 s.

CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinný spolok 1919. 330 s.

DAMBORSKÝ, Ján: Krátka mluvnica slovenská so zvláštnym zreteľom na pravopis. 2. vyd. Nitra: Š. Huszár 1935. 240 s.

DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

FURDÍK, Juraj: Pojem produktivity v slovotvorbe a v morfológii. In: Jazykoveda v bibliografii. Bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2002, s. 22 – 29.

FURDÍK, Karol: Automatické generovanie vzorov slovenských substantív. In: Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 1, s. 20 – 29.

GIANITSOVÁ, Lucia: Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív mužského rodu v slovenských gramatikách. (Od Štúra po súčasnosť.) In: Varia XI. Zborník príspevkov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov v Spišskej Novej Vsi (28. – 30. 11. 2001). Ed. M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2004, s. 133 – 143.

- HATTALA, Martin: Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského. Praha: Calveovo kněhkupectví 1857. 330 s.
- HATTALA, Martin: Mluvnice jazyka slovenského. Pešť: V. Lauffer 1864. 156 s.
- Krátká mluvnica a pravopis jazyka slovenského s pripojenými koncovkami biblickými. Banská Bystrica: Zvolenský seniorát 1871. 42 s.
- LETZ, Belo: Gramatika slovenského jazyka. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1950. 357 s.
- MACHT, Anton: Sústavná mluvnica slovenská pre učiteľov a súkromné štúdium. Třebechovice p. O.: A. Dědounek 1938. 433 s.
- MISTRÍK, Jozef: Retrográdny slovník slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 1976. 736 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- NAVRÁTIL, Ladislav: Skloňovanie podstatných mien. Nitra: Enigma 1996. 81 s.
- ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 232 s.
- ORLOVSKÝ, Jozef – ARANY, Ladislav: Gramatika jazyka slovenského. 2. vyd. Bratislava: Vedecké a umelecké nakladateľstvo Dr. J. Orlovského 1947. 252 s.
- PÁLEŠ, Emil: SAPFO – Parafrázovač slovenčiny. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1993. 240 s.
- PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990. 266 s.
- PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. 1. vyd. Martin: Osveta 1953. 317 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Praha: Štátne nakladateľstvo 1931. 357 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. 1. vyd. Red. Š. Peciar a kol. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1953. 403 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Netradične o deklinačnom systéme substantív v slovenčine. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1994/95, roč. 41, č. 5 – 6, s. 136 – 141.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: Slovacontact 1995. 178 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Morfológická stránka vlastného mena. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“. Zborník referátov. Red. M. Majtán – F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1996, s. 22 – 33.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Prednášky zo slovenskej morfológie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 1999 (nepublikované).
- ŠTÚR, Ľudovít: Náuka reči slovenskej. Prešporok: Tatrin 1846. 214 s.
- ŽIGO, Pavol: Analógia a vývin slovenskej substantívnej deklinácie. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 1, s. 31 – 44.

Tabuľka: Vývoj opisu deklinácie feminín v slovenských gramatikách

	ŽENA	ULICA	DLAŇ	KOŠŤ	GAZDINÁ
1846 ŠTÚR	RUKA	ULICA	noc CIRKEV	NOC	ruka
1864 HATTALA	RYBA	DUŠA	DLAŇ	KOŠŤ	ryba
1871 Krátka mluvnica a pravopis slovenský	RYBA	DUŠA	ZEM	KOŠŤ	ryba
1919 CZAMBEL	RYBA	ULICA	DLAŇ	KOŠŤ	————
1935 DAMBORSKÝ (PODEĽA CZ.)	RYBA	ULICA	DLAŇ	KOŠŤ	kňažná
1935 BROUL – JANOŠKA	ŽENA	ULICA	DLAŇ	KOŠŤ	————
1938 MACHT (PODEĽA CZ.)	RYBA	DUŠA	DLAŇ	KOŠŤ	————
1947 ORLOVSKÝ – ARANY	RYBA	ULICA	DLAŇ	KOŠŤ	KRÁĽOVNÁ
1950 LETZ	RYBA	ULICA	ulica	KOŠŤ	GAZDINÁ
1953 PAULINY – RUŽIČKA – ŠTOLC 1966 MSJ (SAV)	ŽENA	ULICA	DLAŇ	KOŠŤ	GAZDINÁ
1993 PÁLEŠ	ŽENA DÁMA ÚLOHA MATKA JAMKA PERLA KRÁSKA ČARODEJKA VOJNA IDEA IZIS CERES JUNO DEMETER	ULICA SVIECA VÍCHRICA SUDKYŇA* VLÁDKYŇA* RUŽA VÓŇA ČEREŠŇA FUNKCIA ZORA	DLAŇ MYSEĽ LABUŤ* BÁSEŇ KOLEJ KADER	KOŠŤ CIRKEV	GAZDINÁ KRÁĽOVNÁ
1997 FURDÍK	ŽENA DÁMA IDEA	ULICA SVIECA RUŽA VÓŇA FUNKCIA	DLAŇ BÁSEŇ KADER	KOŠŤ	kráľovná

	ŽENA	ULICA	DLAŇ	KOŠŤ	GAZDINÁ
1998 BENKO – HAŠANOVÁ – KOSTOLANSKÝ	ŽENA ÚLOHA MEDAILA IDEA DÁMA ŽIARA BABA FLAUTA ZORA MRCHA PERLA VOJNA ČARODEJKA KRÁSKA MATKA JAMKA ROZOPRA* ŽIABRE* SKALISKO	ULICA VÍCHRICA SVIECA RUŽA FUNKCIA VÓŇA POMYJE NEDELA FAKLA → ROZOPRA* → ŽIABRE*	DLAŇ HRST' KADER KOLAJ TVÁR ÚROVEŇ MYSEĽ BÁSEŇ	KOŠŤ CIRKEV VES ČEŠŤ	GAZDINÁ ŠLACHTIČNÁ
(1995) 1999 SOKOLOVÁ	ŽENA (MATKA) (FAJKA) TRIEDA (OTÁZKA) IDEA MEDAILA V: Ištar Izis/Izida Elis/Elida Tetis/Tetida Charibdis/ Charibda Ceres/Cerera Demeter/ Demetera Juno/Junona atď.	SITUÁCIA DUŠA DIELŇA ULICA PRÁCA V: zora konopa žiara rozopra žiabre dvere večera	DLAŇ PIESEŇ V: kader hrst' tvár myseľ	KOŠŤ V: cirkev reďkev lož voš češť ves	GAZDINÁ

Vysvetlivky:

- * Oprava chybných údajov, ktoré sa nachádzali v materiáloch, pozri poznámku č. 8.
- V M. Sokolová (1995) takto uvádza výnimky, teda slová, ktoré síce majú odlišnú paradigmu, ale sú „vzorom“ len s jedným predstaviteľom.
- () Vzory uvedené v zátvorkách (pozri Sokolová, 1995) boli neskôr prehodnotené a začlenené do iných deklinčných typov podľa zhodných relačných morfém (Sokolová, 1999), keďže išlo o deklinčné typy, ktoré sa neodlišovali relačnou morférou, ale len typom alternácie, resp. zmenou v tvarotvornom základe.

Posesívnosť v toponymii odvodennej od osobných mien (na materiáli terénnych názvov z Muránskej doliny)

Alexandra Gerláková

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Vlastné meno je najprimeranejším nástrojom označovania. „Meno sa intuitívne chápe ako prostriedok priameho vyčlenenia a identifikácie...“ istého objektu vyčleneného spomedzi ostatných objektov a následne označeného, pomenovaného (Zouhar, 1998, s. 30 – 31). „Historické vlastné mená ako pomenovania jedinečných objektov sa zafixovali už v ranostredovekej spoločnosti, a tak predstavujú najstaršie doložené jazykové fakty o jazyku formujúceho sa slovenského etnika...“ (Majtán, 1996, s. 145). Podľa M. Majtána možno práve na najstaršie doložené osadných, vodných a terénnych názvoch, i na osobných menách sledovať jazykovú hodnotu starých slovenských vlastných mien.

V príspevku sa chceme zamerať na toponymá (ako druh vlastných mien) odvodené od osobných mien a pomenúvajúce jedinečné objekty späté so vznikom súkromného vlastníctva, ktoré si vynútilo vytvorenie pomenovaní, pomocou ktorých by sa označovali a identifikovali objekty patriace do sféry vlastníctva istej osoby alebo rodiny. Vlastnícky vzťah sa tu stal dominantným pomenovacím motívom, jeho vyjadrenie sa fixovalo aj vo forme pomenovania. Pri našej analýze vychádzame zo súboru toponým z oblasti Muránskej doliny spracovaného J. Krškom v monografii *Terénne názvy z Muránskej doliny* (2001). Z celkového počtu 1989 toponým je 247 utvorených od osobných mien vzťahujúcich sa na vlastníctvo. Vznik a fungovanie týchto mien odkazuje na mimojazykovú stránku toponým. Osobné meno, ktoré tvorí podklad na ich utvorenie, poukazuje na vlastníctvo územia ním pomenovaného.

Na úrovni formy sa posesívny význam realizuje rôznym spôsobom – pomocou špecifických morfémov (posesívne sufixy *-ov*, *-in*), determináciou – vyjadrenie posesívnosti pomocou pádu substantíva (napr. genitív, posesívny datív), syntaktickým vyjadrením pomocou slovies s posesívnym významom (*mať*, *vlastniť*, *patriť*) a pod.

Posesívnymi sufixmi *-ov*, *-ova*, *-ovo*, *-in*, *-ina*, *-ino* ako príponami pôvodne menných adjektívnych tvarov sa tvorí celý rad geografických mien, pri ktorých do popredia vystupuje posesívny vzťah osoby, ktorej meno je v základe pomenovania príslušného objektu. Najstaršie doklady na tieto sufixy nájdeme v historických menách: *Kubín* (utvorený od osobného mena Kuba, príp. Jakub), *Unín* (Una), *Uňatín* (Uňata), *Kojatín* (Kojata), *Žilina* (Žila), *Pribylina* (Pribyla), *Vavrišovo* (Vavro, resp. Vavriš), *Beňadiková* (Beňadik), *Paraštiná* (Paraska), *Paučiná Lehota* (Pauko, Pavol), *Malino Brdo* (Mala – so zachovaním menného skloňovania) a pod. (podľa J. Stanislava, 1958). Významová priezračnosť tých-

to pomenovaní sa postupne stráca na základe vývinu samotného pomenovania objektu a na pozadí vonkajších mimojazykových okolností pomenúvania (napr. ak zanikne posesívny vzťah medzi pôvodným vlastníkom a vlastneným objektom), ale aj na základe vývinu samotného jazyka.

Motivačný príznak vlastníctva, resp. príslušnosti obsahujúci vyjadrenie vzťahu jednotlivca alebo rodiny k príslušnému objektu sa na úrovni formy prejavuje použitím sufixov *-ov*, *-in* i v súčasnom jazyku. V minulosti išlo zrejme o dosť produktívny spôsob tvorenia pomenovaní s touto motiváciou. Ten mal v neskoršom vývine jazykovo väčšie predpoklady uplatniť sa a silne konkuroval paralelne existujúcemu zloženému spôsobu tvorenia posesívnych tvarov adjektív pomocou prípon *-jb*, *-ja*, *-je*. Ich živosť v praslovančine bola väčšia pri všeobecných podstatných menách než pri vlastných substantívach. Formu zložených adjektív si zachovali miestne názvy ako *Radvaň* (Radovanov), *Ždaňa* (zo starobylého slovanského mena Ždan), *Semiteš* (Sěmitěch), *Trenč* (Тренък, Trenka), *Lubča* (Лубък), *Súča* (Содък), *Kňaza* (Кънѣг), *Zbudza* (Събод), *Boleráz* (Bolerad), *Bratislava* (pôv. Braslavov hrad) a pod. (podľa J. Stanislava, 1958 i M. Majtána, 1996, s. 147).

V pomenovaniach posesívneho typu vystupuje do popredia meno majiteľa obsiahnuté v názvoch objektov. Posesivita tu predstavuje akúsi skrytú kategóriu, neviditeľný mechanizmus stojaci v pozadí ich vzniku. Posesívny sufix označuje súkromnovlastnícky vzťah osoby, od ktorej mena je názov utvorený. Človek si na vyjadrenie vlastníctva vytvoril istý model, ktorý sa v neskoršom stupni vývinu rozširuje na ďalšie podobné vlastnícke vzťahy. Ten už zasahuje aj konštanty zviazané s psychikou, časom či sociálnymi danosťami i konštanty priestorové (geografický priestor). Z hľadiska chápania vlastníckeho vzťahu (či ovládania medzi vlastníkom a vlastneným objektom) ide v prípade toponymického pomenovania o vyjadrenie posesívnosti ako výsledku dynamického procesu. Vlastníctvo územia vzniklo narušením istého stavu, resp. ako výsledok nahradenia či vzniku nových vlastníckych vzťahov (ak sa daný objekt stal predmetom predaja, kúpy alebo dedičstva). Vznik takéhoto vlastníckeho vzťahu a jeho odraz v pomenovaní objektu je podstatný v čase vzniku pomenovania ako motivačný činiteľ. V samotnom fungovaní daného toponyma, pokiaľ cieľom výskumu nie je motivácia pomenovania, sa považuje za irelevantný. V procese komunikácie tu do popredia vystupuje najmä identifikačná funkcia vlastného mena.

Terénne názvy Muránskej doliny utvorené od osobných mien (resp. od prezývok) sufixálnou deriváciou sú zastúpené v hojnom počte, pričom „aktívne fungujú vo všetkých toponymických funkciách – presne identifikujú a lokalizujú jednotlivé geomorfologické objekty“ (Krško, 2001, s. 36).

Terénne názvy tejto oblasti vyjadrujúce vlastnícky vzťah majiteľa k objektu vlastníctva (tieto názvy sa objavujú od 17. storočia v tzv. vizitačných protokoloch, neskôr v 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia sa objavujú len osobné mená, bližšie Krško, 1997) možno rozdeliť do niekoľkých skupín:

1. Jednočlenné pomenovania, v rámci ktorých možno vyčleniť derivačné sufixy:

a) -ova, -ovo, -ove: Paulusova (Paulusova lúka), Krajcova (Krajcova lúka), Župkovo (Župkov les), Brejákova (Brejákove pastviny), Beňova (Beňov pasienok), Borzíkova (Borzíkov les), Čižmárikova (Čižmárikova lúka), Michlova (Michlova dolina), Motúzova (Motúzova dolina), Senkova (Senkova záhrada), Borákovo (Borákove lúky), Burakova (Burakov les), Gálova (Gálov pasienok), Brnovo (Brnove pasienky), Vojkova (Vojkova dolina), Župkovo (Župkov les), Hrivcova (Hrivcova dolina), Nemcova (Nemcova lúka), Baranova (Baranov pasienok), Belkovo (Belkov vrch), Bokorovo (Bokorova lúka), Ivova (Ivova lúka), Bagačková (Bagačková lúka), Bartova (Bartova časť hámra), Bodolova (Bodolova dolina), Cupkova (Cupkova lúka), Gandžalov (Gandžalov pasienok), Gecovo (Gecova lúka), Haluškov (Haluškova lúka), Hlodáková (Hlodáková lúka), Hudáková (Hudákov pasienok), Jaškovo (Jaškov pasienok), Jergľova (Jergľova lúka), Korimovo (Korimova lúka), Kubičkov (Kubičková pastva), Lackovo (Lackovo pole), Pavelkovo (Pavelkova pastva), Rybárova (Rybárova lúka), Siváková (Siváková lúka), Strečanovo (Strečanov pasienok), Švirguľovo (Švirguľov pasienok), Ťurkova (Ťurkova lúka), Ťuťuríkova (Ťuťuríkov kopec), Zodvorovo (Zodvorov pasienok, z prezývky), Mikulova (Mikulova hora), Štefaníkova (Štefaníkova lúka), Benkova (Benkova lúka), Hamarova (Hamarova lúka), Hankova (Hankova lúka), Janíkova (Janíkova lúka), Jókušova (Jókušova lúka), Kieškova (Kieškova dolina), Koučková (Koučková lúka), Krúpova (Krúpova lúka), Léčardova (Léčardova dolina), Michalova (Michalov les), Michlova (Michlova dolina), Mišova (Mišova dolina), Oláchove (Olách(h)ova lúka), Patejova (Patejova lúka), Rajsova (Rajsova dolina), Šendovo (Šendova lúka), Šturmanova (Šturmanov vrch), Úkorova (Úkorova lúka), Viergova (Viergova dolina), Vojkova (Vojkova dolina), Hruškova (Hruškova záhrada), Dankovo (Dankova lúka), Bombova (Bombova lúka), Ružánihovo (Ružániho les – náležite by tu mala byť prípona *-ho* – Ružániho), ale duplicitným priradením prípony *-ovo* k tomuto sufixu vznikol daný tvar Ružánihovo);

b) -ho: Hozáciho;

c) -ine: Maretkina (Maretkina lúka), Hodáčkina (Hodákov pasienok), Šturman kino (Šturmánkin hámor/ les);

d) -ová (táto prípona s dlhým koncovým vokálom je vzhľadom na príslušnosť substantivizovaného adjektíva k posesívnej forme použitá nenáležite, vyskytuje sa v nárečových podobách jednotlivých tvarov terénnych názvov): Ferancová (Ferancova lúka), Šústrová (Šústrova dolina), Láclavová (Láclavova lúka), Lachová (objekt patriaci Lachovi), Brejáková (Brejákove pastviny);

e) -ka/-čka: Slováčka (Slovákova lúka), Fajočka (Fajošov pasienok), Leštáčka (Leštákov pole), Liptáčka (Liptákova lúka), Mlynárka (Mlynárov pasienok), Papeška (Papešov les), Šajtiarka (Šajtiarova lúka), Ciebartka (Ciebartova lúka), Gajdálka (Gajdálava lúka), Liptáčka (Liptákova lúka), Majdáčka (Majdova lúka), Antalíčka (Antalíkova lúka), Arvaiška (Arvaiho lúka), Balciarka (Belcárova lúka), Bandička (Bandiho lúka), Cicmoška (Cicmošova vodná hať), Kuncírka (Kuncírova lúka), Bodnárka (Bodnárova lúka), Ganajka (Ganaiho lúka), Šturmánka (Šturmanov vrch), Šucharka (Šuchárov les), Terička (Teríkov dom/zrúcaniny), Kurtáčka (Kurtáckeho polia), Povrazníčka (Povrazníkova lúka), Kobuliarka (Kobuliarove polia), Gordianka (Gordianova lúka), Griganka (Griganova lúka), Kasperka (Kasperova lúka), Katrianka (Katrianova lúka), Kochiarka (Kochiarova lúka), Kušniarka (Kušniarova lúka), Károlička (Károliho záhrada), Lašánka (Lašánova lúka), Pepaška (Pepova lúka), Petruska (Petrusova lúka), Piškátorka (Piškátorov les), Profantka (Profantova lúka), Rybárka (Rybárova lúka), Šándorka (Šándorova lúka), Šestáčka (Šestákova záhrada), Štefancočka (Štefančokova lúka), Tabačka (Tabakova lúka), Váradička (Váradího lúka);

f) -uľa: Fiamuľa (Fiamov pasienok), Krajcuľa (Krajcova lúka);

g) -ok: Šebišťok (Šebova lúka);

h) bezpríponovo: Kadak (Kadakov vrch), Šmickier (Šmickárov les).

Hoci primárna forma týchto toponým má dve zložky – posesívne adjektívum odvodené od antroponyma a apelatívum (lúka, vršok, záhrada, pasienok...) – „pod tlakom ekonomizácie jazyka sa univerbizuje (eliduje sa apelatívny člen) a postupne dochádza k substantivizácii bez derivácie alebo pomocou derivácie“ (Krško, 2001, s. 39). Dochádza k petrifikovaniu tejto skrátenej formy a jej prechodu do kategórie substantív. Tým je splnená gramatická charakteristika toponým, ktoré ako vlastné mená z hľadiska druhu sú vždy substantívami, hoci formálne majú podobu adjektív.

2. Dvojčlenné pomenovania pozostávajúce zo spojenia:

a) predložky a príslušného substantivizovaného adjektíva alebo formy vlastného mena v príslušnom páde (najčastejšie ide o genitív, ktorý dominantne vyjadruje vzťah príslušnosti istej substancie k inej substancii, ale nachádzame tu i lokál a inštrumentál): Na Beňovo (Beňov pasienok), Na Profantku (Profantovu lúku), Pred Davida (Davidovu záhradou), Pred Baka (Bakovou záhradou), Na Ondrovom (Ondrovej lúke), Za Gajdál'ov (Gajdálavou lúkou), Na Kršten/Na Někšten (role, územie patriace/nepatriace Krštenovi), Ponad Valašteka (Valaštekov pole), Poza Laca (Lacove lúky), Za Hedeša (lúka za

Hedešovým pozemkom), Za Hevedera (lúka za Havederovým pozemkom), Za Matajzov (lúky za Mataizovým pozemkom), Za Valenta (lúka za Valentovým pozemkom), Pred Franka (záhrada), Pred Kulifaja (záhrada), Pred Bartovu (lúka pred Bartovou časťou hámra), Pod Katriankou (lúky pod Katrianovým územím), Pred Jókušovu (lúky pred Jókušovými pozemkami), Pred Kieškovou (lúky pred územím patriacim Kieškovi), Pred Lechárdovou (lúka pred územím patriacim Lechárdovi), Pred Michlovu (lúka pred územím patriacim Michlovi), Pred Rajsovu (lúka pred územím patriacim Rajsovi), Pred Šramkovou (lúka pred Šramkovým územím), Za Hankom (za Hankovým domom), Na Ondrovom (lúka patriaca Ondrovi/ Ondrejovi), Pred Ivovou (lúka pred územím patriacim Ivovi), Na Ferancovej (lúka patriaca Ferancovi);

b) posesívneho adjektíva a apelatíva: Králikova záhrada, Purďákova dolina, Vrbiarova dolina, Fábryovo rovienky, Árvaiho lúka, Martinova dolina, Katrušákov vršok, Kálovcová studnička, Davidov kút, Davidove záhrady, Hlodákové sady, Homolova záhrada, Kohárov vršok, Kohárova barina, Miškova polianka, Palkova dolinka, Dankove chvosty, Hrivcova dolina, Kiňov predok, Kochiarov vršok, Sujova koliba, Káčorov chodník, Barátova úboč, Janidlov vrch, Klincov kút, Vavrekova rochoť, Gubiarova diera, Cérov prieloh, Markovičkin kút, Krajšov vršok, Frankove záhrady, Kulifajov vršok, Očkajov vršok, Pilátov most, Závozníckin košiarok, Belkov vrch, Cmierova dolinka/polianka, Eštóčíkov vršok, Háľov vršok, Hiencova dolina, Hindulľákova dolinka, Chlpanina záhrada, Káčorov chodník, Maretkinova studňa, Maretkin vrch, Martinova dolina, Majlingov vršok, Pavlíkova rochoť, Petrov vrch, Čunesov vrch, Goldova dolina, Hodošov les, Kieškov vrch, Kráľova lúka, Lérov kút, Papučkova dolinka, Páterov kút, Stochin pitvor, Štefkova lúka, Šturmanova roľa, Šturmánkin hámor, Valentov vršok, Zontágov hámor, Črchľa Maretkinova (Maretkinov pasienok), privlastňovanie rodine predstavujú toponymá Frákovské lúky, Šegúlovie roviaňka, Viestovie dolinka – v tomto type pomenovaní je posesívny vzťah evidentný, zachováva ho i použitá posesívna forma.

3. Trojčlenné pomenovania:

Nad Šramkovým hámrom, Za Kráľovou záhradou, Pred Kľaka studnička, Pred Kupenskou studnička, Za Davidovým kútom, Na Krajšov vršok, Pod Šurmankiným hámrom, Pri Štefanikových hámroch.

4. Toponymá neodvodené od osobných mien:

tieto pomenovania využívajú formu spojenia posesívneho adjektíva a apelatíva, pričom však posesívne adjektívum nie je vo väčšine prípadov odvodené od osobného mena, trojčlenného pomenovania, prípadne substantivizovaného tvaru; odkaz na posesívny vzťah (vlastníctvo) tu nie je vždy relevantný – Kato-

va studňa, Kňazova jama, Kňazov vršok, Macov vrch, Macova dolina, Horárova dolina, Šarkanova diera, Rechtorovo, Gubiarova diera; v pomenovaní Pána Kristova skala je badateľný prienik adnominálneho genitívu oproti starej forme Pánova Kristova skala.ĀĀ

Popri vlastných posesívnych sufixoch kontinuálne pretrvávajúcich z praslovanského obdobia vývinu slovenčiny reflektujúcich kategóriu posesivity v najvyššej miere sa v toponymii objavujú ďalšie sufixy, pri ktorých sa síce pôvodná motivácia (posesívny vzťah majiteľa k pomenovanému objektu patriacemu do sféry jeho vlastníctva) vyrozumieva, ale do popredia vystupujú iné onymické funkcie, ktoré ju vytláčajú do úzadia a prispievajú spolu s inými mimojazykovými skutočnosťami (napríklad zánik či zmena vlastníctva), ako aj vývinom samotného jazyka k ich zastieraniu. Tak sa na prvé miesto dostávajú základné funkcie týchto pomenovaní, predovšetkým identifikujúca a lokalizačná funkcia. Tento fakt podporuje i proces substantivizácie primárne posesívnych foriem.

Literatúra

KRŠKO, Jaromír: Mikrotoponymá Revúcej v historických cirkevných dokumentoch. In: *Varia VI*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997, s. 138 – 144.

KRŠKO, Jaromír: Terénne názvy z Muránskej oblasti. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2001. 232 s.

MAJTÁN, Milan: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda 1996.

ŠTĚPÁN, Josef: Ke kategorii posesivity a jejímu stvárnění v jazycích. In: *Slovo a slovesnost*, 1985, roč. 46, č. 1, s. 20 – 27.

ZOUHAR, Marián: Vlastné mená, bezprostredná a sprostredkovaná referencia. In: *Organof F. Príloha. K filozofii jazyka, vedy a iným problémom*. Bratislava: Filozofický ústav SAV 1998, s. 30 – 39.

O komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok

Anna Gálisová

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Za jeden z elementárnych pojmov fungujúcich v sociolingvistike možno považovať termín **sociolekt**, ktorý Encyklopédia jazykovedy definuje ako „*formu jestvovania jazyka obmedzenú v rámci daného jazykového spoločenstva na nejakú spoločenskú skupinu*“, ktorá je „*charakterizovaná špeciálnymi lexikál-
nymi, zriedkavejšie aj morfológickými a syntaktickými odchýlkami od normy*

spisovného jazyka“ (Mistrík a kol., 1993). Na používanie istého sociolektu má vplyv komunikačná situácia, prostredie, v ktorom prebieha komunikácia a vzťahy medzi účastníkmi komunikácie. Toto všeobecnejšie chápanie pojmu sociolekt označujeme pojmom **komunikačný register**, čo je „*situčne podmienený spôsob jazykového prejavu a spôsob jeho konštruovania a fungovania, spätý s konkrétnym druhom spoločnej činnosti ľudí*“ (Slančová, 1999). Nejde tu len o súbor lexikálnych a gramatických prostriedkov charakteristických pre komunikáciu v rámci danej marginálnej kultúry, ale aj o spôsob ich používania v komunikačných aktoch s variabilitou postoja komunikantov ku komunikačným partnerom. Jednotlivé registre môže jedinec ovládať aktívne alebo pasívne, čo závisí od jeho jazykovej skúsenosti.

Pojmy sociolekt i komunikačný register chápeme ako štruktúrne útvary, v ktorých sa okrem dominantnej lexikálnej roviny prejavujú i ostatné jazykové oblasti: zvuková (napr. typická intonácia), morfológická (napr. deformácie slovných tvarov, integrácia prevzatých slov do deklináčného a konjugačného systému slovenčiny), syntaktická (napr. využívanie eliptických tvarov), štylistická (využívanie istého registra napr. v publicistike).

Komunikačný register skupiny abuzérov psychotropných látok je zastrešujúcim pojmom pre široké spektrum komunikačných subregistrov tejto skupiny. V súčasnosti na Slovensku existuje pomerne veľké množstvo psychotropných látok a abuzéri ich užívajú buď izolovane (napr. len fajčia konope), alebo v rozmanitých kombináciách. Môžu tak vznikať rôzne neorganizované skupiny, napr. fajčiari konope, užívatelia halucinogénov, heroínu atď. Pre každú skupinu je charakteristické aktívne používanie len časti sociolektizmov z celého sociolektu. Aktívne ovládanie jedného komunikačného subregistra nevylučuje a ani nepodmieňuje aktívne alebo pasívne ovládanie ďalších subregistrov skupiny.

Komunikačný register abuzérov psychotropných látok je špecifický, charakterizuje ho expresivita, variabilita, vnútorná dynamika a otvorenosť voči iným štruktúram (napr. voči iným komunikačným registrom, spisovnej i nespisovnej vrstve lexikálnej zásoby). Register abuzérov má aj konšpiračný charakter. Je využívaný na komunikáciu najmä v rámci skupiny, pričom plní, vzhľadom na ilegálne aktivity jednotlivých príslušníkov skupiny, i ochrannú funkciu. Špecifická lexika, používanie eliptických tvarov v komunikácii či využívanie gestikulácie majú nielen komunikačnú intenciu, ale zabezpečujú i nedešifrovateľnosť výpovedí jednotlivcami neovládajúcimi komunikačný register skupiny.

V komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok sa uplatňuje integračno-diferenciačná funkcia kultúry, a to pri včleňovaní jedinca do tejto subkultúry. Nadmerný výskyt sociolektizmov je podmienený zdôrazňovaním príslušnosti komunikantov k skupine.

Osvojovanie si komunikačného registra, resp. jednotlivých subregistrov, prebieha v istom časovom intervale prostredníctvom sociokultúrne podmienenej socializácie. Dôležitým činiteľom sa tu stáva neustála recipročná interakcia abuzéra a jeho komunikačných partnerov v rozličných komunikačných situáci-

ách. Komunikačný register často výrazne ovplyvňujú individuálne komunikačné zvyklosti v príslušnej societe, ale aj vplyv emocionálnych väzieb k denotátu, ktorý je zdrojom expresivity (*kokaínka, matrošík*).

Komunikačné situácie sú s registrom skupiny úzko zviazané. Možno ich rozčleniť na: situácie súvisiace s komunikáciou medzi abuzérom a dilerom psychotropných látok a situácie súvisiace s komunikáciou medzi abuzérmi navzájom.

1. Komunikácia abuzéra s dilerom máva obvykle dve formy:

- komunikácia spojená s osobným stretnutím,
- komunikácia prostredníctvom telekomunikačných a informačno-komunikačných technológií (telefón, e-mail, SMS správa).

V telefonicky realizovanej komunikácii je výskyt argotizmov, resp. frazeologických spojení, frekventovanejší než v komunikácii spojenej s osobným stretnutím. Zvýšená frekvencia argotizmov je typická i pri komunikácii s neznámym dilerom, resp. pri komunikácii v prostredí, kde sa pociťuje veľké riziko, že by obsah komunikátu mohla dekodovať nepovolaná osoba (napr. na verejných priestranstvách).

2. Komunikácia medzi abuzérmi navzájom máva obvykle charakter výmeny rôznych informácií o psychotropných látkach, ich kúpe a predaji, o prežitých psychosomatických stavoch pod vplyvom týchto látok atď. Pokiaľ je komunikácia realizovaná medzi abuzérmi, ktorí sú navzájom v kontakte dlhšie obdobie, prípadne je medzi nimi intenzívnejšia emotívna väzba, pociťuje sa nadmerné používanie argotizmov ako neaktuálne a príznakové. V týchto prípadoch sa preferuje používanie najfrekventovanejších argotizmov, slangizmov, ale aj spisovnej lexiky.

Sociolekt abuzérov zahŕňa spisovnú i nespisovnú lexiku, ktorá je používaná v komunikácii v rámci skupiny. Spisovná lexika sa používa najmä na pomenovanie psychotropných látok (*marihuana, hašiš, pervitín*), osôb (*narkoman, diler, policajt*), nástrojov používaných pri aplikácii látok (*ihla, fajka*) alebo ich dielov (*sitko*), ako aj činností spojených s užívaním psychotropných látok (*kúpiť, fajčiť*) alebo dosiahnutých stavov (*mať halucinácie*). Nespisovná lexika má v sociolekte výraznejšie zastúpenie, pričom sociolektizmy sa využívajú na pomenovanie psychotropných látok (*gandža, háčko, piko, ekina*), ich druhov (*marokánec, herer, čegevara, holubica*) a foriem, v akých sa užívajú alebo predávajú (*džoint, papier, kryštál, granula, aršík*), ďalej na pomenovanie osôb, a to najmä samotných abuzérov (*feťák, narkáč, čárli*), ale aj iných osôb, často príslušníkov policajných zložiek. Ďalej sa používajú na pomenovanie akcesórií, a to nástrojov a náradia potrebného na aplikáciu látky (*pumpa, bongo, inzulinka, fajkiris*) a obalov, v ktorých sa distribuujú (*filmáč, skladačka, lego, sáčok*), činností a stavov súvisiacich s užívaním psychotropných látok (*džanknúť sa, pohúliť, dílovať, šľahnúť si; mať absták, mať stavy, byť v kine, hodiť zákvas*).

Z lexikálneho hľadiska možno nespisovné jazykové prostriedky diferencovať na: **slangizmy** (lexikálne jednotky s príznakom expresívnosti): *herák, nácárech, haš, kokaínka, stavík, feťák*; **profesionalizmy** (lexikálne jednotky

s tendenciou k nociónálnosti pri ich použití v rámci komunikačného prostredia): *dvojka, inzulínka*; **argotizmy** (lexikálne jednotky so zámerom utajovania): *šit, lego, fajkiris, životabudič, šľahnúť si, uvariť kávu, cédečka*. Slangizmy tvoria v komunikačnom registri abuzérov vrstvu sociolektických pomenovaní, ktorá je výrazne variabilná, ich používanie v komunikácii je určované účastníkmi komunikácie a komunikačnou situáciou. Profesionalizmy tvoria obmedzenú vrstvu sociolektizmov v danom komunikačnom registri a vznikajú najmä z dôvodu ekonomizácie prejavu. Argotizmy sú najpočetnejšou skupinou sociolektizmov používaných skupinou abuzérov a ich vznik je podmienený snahou utajiť isté informácie tak, aby ich dekodovanie mohli realizovať len preferovaní jednotlivci. Niektoré argotizmy preniknú po istom čase na verejnosť, čo núti používateľov obmedziť ich používanie a iniciuje vznik nových argotických lexikálnych prostriedkov. V tvorení nových argotických pomenovaní sa prejavuje veľká nápaditosť a lexikálna kreativita. Mnohí abuzéri iniciujú vznik nových lexikálnych jednotiek, ktorých lexikálny význam je známy len úzkemu okruhu ľudí. V dotazníkoch, ktoré sme použili pri realizácii výskumu, sme zaznamenali napr.: *chechtavé zeli, zelenina, konôpka, najkrajšia rastlina, čilam, kalumet* (marihuana); *dať si tovar* (užiť psychotropnú látku); *zhulinkať sa* (vyfajčiť marihuanu); *byť iný, vytretý, nasmahaný, odpečený* (byť pod vplyvom psychotropnej látky); *borto* (heroín); *čierna mačka* (LSD).

Pomerne frekventovaným javom v komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok je preberanie cudzích lexém. Prevzaté lexikálne prostriedky prechádzajú adaptačným procesom, ktorého výsledkom je buď začlenenie prevzatej lexémy do jadra slovnej zásoby sociolektu (*šit, gandža, džoint, spíd*), alebo ich zotrvanie na periférii a postupné vytrácanie sa (*sweet lucy, hay*). Z hľadiska ortografie i ortoepie podliehajú cudzie lexémy procesu transfonematizácie (proces, ktorý sa zakladá na princípe relatívneho fonematického paralelizmu, t. z., že hlásky východiskového jazyka, ktoré chýbajú vo fonematickom inventári preberajúceho jazyka, sa nahrádzajú najbližšie stojacimi hláskami preberajúceho jazyka) a transortografizácie (zmena pravopisnej stránky lexémy), napr. ortoepická podoba anglicizmu *trip* sa nerealizuje anglickou výslovnosťou /trɪp/, ale slovenskou /trip/; pravopis slov *diler, spíd* (pôvodne písané dealer, speed) je prispôbený slovenskému jazyku.

Rozdielna typologická usporiadanosť kontaktných jazykov – napr. angličtiny a slovenčiny – sa prejavuje v diferencii formálneho vyjadrenia gramatickej kategórie pádu. Slovenčina ako flektívny typ jazyka začleňuje jednotlivé cudzie substantíva do svojho deklinačného systému. Na základe zakončenia sú zaradené do príslušného deklinačného typu, resp. jeho variantu a prijímajú príslušné deklinačné koncovky (*spíd* -u m., *diler* -a m.).

V komunikácii abuzérov je častým javom elipsa (*Dáme gandžu?, Dáme?, Riadna haluška!*), kde sa vypúšťajú redundantné sémantické komponenty.

Snaha utajovať informácie je príčinou častého vytvárania frazeologických jednotiek, ktoré sú na to, vďaka svojej obraznosti, vhodným jazykovým prostriedkom

kom. Niektoré z nich sú utvorené na základe celého radu asociácií, napr. *tráva* (marihuana) – zelená je tráva, futbal to je hra (text piesne) – *zahrať si futbal* (zafajčiť si marihuanu).

V písomnom styku používajú abuzéri niekoľko akroným, ktoré majú utajovaciu, ale i komunikačnú funkciu: *THC* (marihuana), *XTC* (extáza), *LSD* i *L\$D*.

Komunikácia v komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok má dialogický charakter a okrem lingvistických prostriedkov využíva na prenos informácií medzi komunikantmi i paralingvistické a extralingvistické výrazové prostriedky. Forma komunikácie v skupine býva obvykle realizovaná v ústnej podobe. Rozsah a spôsob využitia sociolektizmov v komunikačných situáciách ovplyvňuje prostredie, v ktorom sa komunikácia realizuje, účastníci komunikácie, ale aj registrová komunikačná kompetencia, t. j. do akej miery ovláda expedient príslušný komunikačný register.

Literatúra

- Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík et al. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.
- FURDÍK, Juraj: Integračné procesy pri lexikálnych prevzatíach. In: Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 2, s. 95 – 102.
- GÁLISOVÁ, Anna: Sociolekty vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. Diplomová práca. Prešov 2001. 141 s.
- GÁLISOVÁ, Anna: K sociolektom vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 2, s. 97 – 110.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 3. vyd. Bratislava: Veda 1997. 944 s.
- MISTRÍK, E. – HAAPANEN, S. – HEIKKINEN, H. – JAZUDEK, R. – ONDRUŠKOVÁ, N. – RÄSÄNEN, R.: Kultúra a multikultúrna výchova. Bratislava: Iris 1999. 348 s.
- ODALOŠ, Pavol: Dynamika špecifických sfér komunikácie. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 2002. 160 s.
- ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.
- ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 344 s.
- SLANČOVÁ, Dana: Praktická štylistika. Prešov: SLOVACONTACT 1996. 178 s.
- SLANČOVÁ, Dana: Potrebuje reflexia súčasnej jazykovej situácie pojem register? In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1999, s. 93 – 100.
- SÚKENNÍK, L.: Nomina et synonyma psychoaktívnych látok. In: Protialkoholický obzor, 1997, roč. 32, č. 4, s. 237 – 241.
- VAJDIČKOVÁ, K. – KOLBIÁŠ, E.: Slovník súčasnej generácie drogozo závislých. In: Protialkoholický obzor, 1994, roč. 29, č. 3, s. 127 – 129.

Tabuizovaná lexika v kolektívne tvorenej poviedke na stránkach internetového časopisu InZine

Jana Ďurašková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Informačno-komunikačný fenomén konca 20. storočia – internet – priniesol do sveta médií nové hodnoty: prístup k neprebernému množstvu informácií z rozličných vedných, umeleckých či iných oblastí, neuveriteľnú rýchlosť pri ich získavaní. Elektronická podoba médií popri tom umožňuje účastníkom internetovej komunikácie počítať s absolútnym dialógom (porov. Patráš, 2001). Pri tejto komunikácii môže čitateľ na výzvy, resp. informácie okamžite reagovať, redakcie elektronických časopisov majú možnosť spoznávať postoje a názory publika. Tým, že sa komunikačný kontakt dialogizuje, do komunikačného reťazca vniká okamžitá spätná väzba.

Fungovanie špecifickej spätnej väzby netradičným spôsobom overil a využil aj redaktor slovenského „intenzívneho internetového magazínu“ *InZine* Maxim E. Matkin, keď začiatkom novembra 2001 vyzval čitateľov, aby sa spolu s ním pokúsili o kolektívnu tvorbu „minirománu“ (vhodnejšie by možno bolo povedať poviedky), nazvaného ním aj „gruppenromán“. Podnetom mu boli sami čitatelia a ich reakcie v diskusnom fóre, z ktorých vycítil, že diskutujúci by mohli byť aj ľudia literárne nadaní. Čitatelia k tvorbe spoločného textu prispievali postupne vždy po zverejnení jeho ďalšej časti (jediným obmedzením individuálnych príspevkov bol presne stanovený počet možných použitých znakov – 55). Výslednú poviedku s názvom *Dva neposlušné konce jednej podprsenky* napísalo v priebehu mesiaca dovedna 60 prispievateľov, všetkých príspevkov bolo 582. Tento text je zaujímavý z rôznych hľadísk. Je potvrdením absolútnej otvorenosti a interakcie medzi adresantom a adresátom v elektronických médiách. Charakterom vzniku ide jednoznačne o postmoderný text – s týmto faktom ide ruka v ruke totálna neohraničenosť tém a celková uvoľnenosť, teda aj porušovanie tabu. Vo svojej práci sa chcem zamerať práve na posledný aspekt a skúmať, v akých situáciách a s akým zámerom bola v tomto texte využívaná tabuizovaná lexika.

Skúmaná poviedka je ako istý druh spätnej väzby podľa McQuailovho rozdelenia (1. s pôvodom v samotných médiách, 2. prejav úsilia hovoriť za publikum, 3. výsledok aktivít samého publika; cit. podľa Patráš, 2001) výsledkom aktivít publika. Samotný *proces* kontaktu (ktorý V. Patráš pokladá za prvoradú výhodu internetových médií) je v prípade tvorby poviedky druhoradý, ustupuje potrebe *prezentovania* vlastného názoru, v tomto prípade talentu, literárnej kompetencie. V porovnaní s bežnejšou formou spätnej väzby tzv. message boardmi sa pri tvorbe poviedky nemusia dodržiavať „kritériá slušnosti komunikačnej kultúry“. Ako dôsledok uvoľnenosti komunikácie pod

vplyvom pseudoanonymity diskutéra/prispievateľa – za prezývkou prispievateľov nechýba náznak neurčitosti ich pohlavia: *napísal(a)* – vstupujú do textu aj vulgarizmy.

Text *Dva neposlušné konce jednej podprsenky*, pokiaľ ide o spôsob vzniku (kolektívne dielo mnohých autorov, ktorého jednotlivé časti boli upravované a spájané, aj nechronologicky, osobou redaktora a zároveň spoluautora), ale aj tému (alúzia na „prvopríbeh“ Adama a Evy), možno vidieť v súvislosti s postmoderným palimpsestom. Postmoderna z filozofického hľadiska vychádza z ohrozenia identity človeka v postindustriálnej spoločnosti, z absencie akéhokoľvek zmyslu, zo straty spojenia s dejinami, z otvorenosti štruktúr, pokúša sa o reštruktúrovanie všetkého dosiaľ známeho (Patráš, 1997). Jednou z kľúčových podmienok postmoderného prejavu je pluralita (štýlov, spôsobu rozprávania). Rezignuje na morálne aspekty umenia, z čoho vyplýva odtabuizovanie tém a motívov, pričom autori často prekonávajú tabu na princípe šoku.

Keďže sa chcem vo svojej práci venovať tzv. tabuizovanej lexike, pokladám za potrebné vysvetliť samotný pojem tabu. Pôvodne polynézske slovo „tapu“ s významom zakázaný, posvätný sa k nám dostalo z francúzskeho „tabou“ (z anglického „taboo“ v cestopise J. Cooka z roku 1777) (Budovičová, 1988). Je to predmet, miesto, činnosť alebo osoba, ktorej sa týka istý zákaz; porušenie zákazu vedie k automatickému trestu. Pociťovanie tabu je ovplyvnené jednak onomaziologickými kritériami (vzťah k bytostnej sfére života človeka – intímne časti tela, fyziologické deje vrátane sexuálnych aktov), jednak stupňom otvorenosti society voči okoliu. V. Budovičová rozdeľuje tabu na mimojazykové, jazykové, medzijazykové a lingvistické. V skúmanej poviedke sa porušuje jazykové tabu, ktoré sa týka slovného vyjadrenia rituálneho tabu alebo priamo používania istých jazykových prostriedkov v istých sférach spoločenského života a v istých komunikačných situáciách. V Slovníku slovenského jazyka je tabu označené ako lingvistický termín pre výraz, ktorému sa jazyk vyhýba z estetických, náboženských alebo iných dôvodov.

D. Maričová a D. Slančová (2000) rozdelili tabuizovanú lexiku z horizontálneho hľadiska takto:

1. *Hrubé/vulgárne slová, slovné spojenia a frazémy* – sú to výrazy, ktoré vyjadrujú citový postoj k istej skutočnosti takým spôsobom, ktorý sa spoločensky hodnotí ako neprimeraný, neslušný; negatívnym, odmietavým až urážlivým postojom k pomenúvanej veci, deju alebo vlastnosti sa približujú k hanlivým slovám. Patria sem i referenčno-zvyklostné vulgarizmy.

2. *Obscénne pomenovania* – sú to pomenovania zo sexuálnej oblasti a oblasti vylučovania – systémové vulgarizmy. Podľa Encyklopédie jazykovedy (1993) sú najtypickejšími vulgarizmami, ktoré bez zjemnenia pomenúvajú skutočnosti týkajúce sa rozličných telesných úkonov a názvov intímnych častí tela.

3. *Pomenovania z oblasti náboženského tabu* – „blasfémické“ pomenovania. Porušuje sa nimi druhé prikázanie Desatora.

Autorky v tomto rozdelení použili aj termíny „systémové vulgarizmy“ a „referenčno-zvyklostné vulgarizmy“, oba termíny definoval Grochowski (podrobnejšie in Patráš, 1997). *Systémové vulgarizmy* sú slová, ktorých tabu ovplyvňuje forma bez ohľadu na sémantické vlastnosti a kontext, prekonávajú sa pri nich najmä jazykové konvencie (*kokot, piča, kurva, jebať* a ich deriváty). Pri *referenčno-zvyklostných vulgarizmoch* vzniká tabu v dôsledku obsahu, sú prekonávané najmä kultúrne konvencie (*srať, grcať, prdiť* a i.). Doménou používania vulgarizmov, resp. tabuizovanej lexiky je hovorová sféra. Keď opúšťajú domovské prostredie a presahujú ho – sú využívané v písanej podobe – zvyšuje sa miera ich expresivity. Ako som už spomínala, ich výraznejší výskyt v literatúre otvorila postmoderna, pre ktorú je charakteristické miešanie štýlov, a teda aj prienik hovorovosti do textov. V snahe po autenticite autori neraz siahajú práve do tejto oblasti lexiky. Jej funkciou býva autentizácia komunikačných situácií okrajových vrstiev spoločnosti, prejavovanie emócií postáv vzhľadom na niekoho (nadávky), niekedy sú systémové vulgarizmy v úlohe výplnkových častí výpovedí (sú sémanticky vyprázdnené), čím prechádzajú k iným slovným druhom, najmä časticiam a citoslovciam. Niekedy sú obscenita, vulgarizovanie povýšené na princíp, je to akési očarenie „slobodou“ pri písomnom zachytení vulgarizmu, často chce autor prostredníctvom nej spôsobiť šok, no niekedy ide len o štýlový manierizmus.

Skôr než sa pokúsím charakterizovať, ako využívali tabuizovanú lexiku autori *Dvoch neposlušných koncov jednej podprsenky*, odcitujem zopár slov redaktora InZinu Maxima E. Matkina z výzvy čitateľom spoločne písať tento text: „Vypočul som si dostatok varovaní pred grafomanmi, úchylákmi, pochybovačmi a deštruktívnymi typmi, viem už niekoľko zaručene pravdivých teórií o tom, ako sa to po pár dňoch určite zvrhne a ‚pôjde do hajzla‘ / na úplný gre (tieto výrazy redaktor v priebehu mesiaca vymenil)... pošlú všetci do zadku.... Berte tento pokus o spoločný román ako hru, a mňa ako chlapca, s ktorým to stojí za tú srandu :-). Už v týchto úvodných slovách vidieť veľkú mieru uvoľnenosti, ktorú prináša a zaručuje internetová komunikácia. Redaktor, ktorý tiež vystupuje pod pseudonymom, si v snahe o „úprimnosť“ k svojim čitateľom (o ktorých už vďaka praxi môže vedieť, že si na konvencie v reči nepotrpia) nekladie servítku pred ústa a sám pomenúva veci neviazane – hovorovo. Odľahčujúcim prvkom v tomto citáte je, že tvorbu „románu“ nazýva hrou a seba chlapcom. Podnecuje tým čitateľov, aby sa snažili byť bezprostrední – ako deti pri hre. Tento moment – moment hry, aj jazykovej hry, resp. hry v rovine jazyka – hrá podľa môjho názoru dôležitú úlohu aj pri vlastnom štylizovaní príspevkov, teda aj pri využívaní tabuizovanej lexiky.

To, že poviedka je akýmsi postmoderným pripomenutím ľudského prapriebehu o Adamovi a Eve, príbehom o boji dobra so zlom a doslova aj Boha so Satanom, umožnilo jej autorom s detskou opovážlivou hravosťou používať blasfémickú lexiku, teda porušovať druhé prikázanie Desatora. K pluralizmu postmoderny patrí aj „dekanonizácia veľkej epiky“, ktorá sa vysvetľuje smrťou

otca (Freud), smrťou subjektu, smrťou autora (Barthes) a niekedy sa týka aj najvyššej inštalácie. Z tohto dôvodu považujem toto porušenie tabu za paródiu, ironizovanie kultúrnych hodnôt. Zaujímavou jazykovou hrou je veta vložená do úst postave Boha: „*Ja ho prisám Sebe degradujem na umývača hajzlov!*“ Autorova radosť z blasfémizmu *prisám Sebe* sa zračí už v použití veľkého písmena uprostred slova. Toto slovo plní terapeutickú funkciu – pri zistení istej nepriaznivej okolnosti slúži v afekte na uvoľnenie nahromadeného napätia, ale aj gestačnú funkciu – v zmysle „myslím to naozaj vážne“ – až tak, že „si sám sebe prisahám“. Slovo *hajzlov* je referenčno-zvyklostný vulgarizmus, ktorým postmoderná postava Boha chce vyjadriť svoj hnev na niekoho s tým, že mu prisúdi čosi nízke. (O ďalšom aspekte vkladania tabuizovanej lexiky do úst Boha hovorím neskôr.)

Vo výslednom texte sú frekventovanejšie referenčno-zvyklostné vulgarizmy, ako napr. *pogrciam, to je v riti, vyserieme sa na nich, načo si sa sem trtkal, nasratá, posralo, bordel*. Ich použitím sa prispievatelia chceli čím viac priblížiť hovorenému prejavu istej sociálnej skupiny ľudí v neformálnych situáciách. Zaujímavé je sledovať používanie derivátov slovesa *srať*: „*Zasiahneme alebo sa na nich vyserieme?*“, „*Vyserieme sa na nich.*“ – sú to vety, ktoré hovorí mucha, teda tvor, ktorý nie je obdarený rozumom, nemôže rozmýšľať. Už samým zosobnením muchy dochádza k parodizácii. Tú ďalej autori rozvíjajú ako výsmech jej fiktívneho myslenia vzhľadom na spôsob mušej existencie. V ďalšom príklade: „*Zároveň v tom istom čase nasratá, ale už prebratá mucha vpálila do auta cez otvorené okno...*“ už nejde o postmoderné prenášanie významov a hru so slovami, tento referenčno-zvyklostný vulgarizmus sa snaží pôsobiť „bežne hovorovo“, ako prejav identity s neformálnym prejavom mládežníckych skupín, je len akýmsi gestom, verbálnym exhibicionizmom. „*Nie. Keď posledné sčítanie ... vieš ... napríklad na Slovensku sa to nejako posralo a niektorí ho odignorovali, – priznal skrúsené Boh.*“ – ďalší príklad snahy o autenticitu hovorovosti, keď je vo zvolenom termíne pre „pokažiť sa“ obsiahnutý citový postoj rozprávajúceho. Zaráža však skutočnosť, že práve takto sa vyjadruje postava Boha. Pisateľovi tu robilo radosť spôsobiť čitateľovi šok, je to svojím spôsobom tiež exhibicionizmus v zmysle: pozri, čo dokážem, ako ti viem zosmiešniť tvoje hodnoty. Posledné použitie tohto vulgarizmu: „*Život je ako rebrík do kurína. Krátky a zasratý.*“ pôsobí naozaj nepatrične až trápne, akoby pisateľa uspokojovalo už len to, že ho vôbec použil. Z referenčno-zvyklostných vulgarizmov sa zvlášť pristavím ešte pri jednom – *trtošiť*: „*Kukni, zase idú trtošiť.*“ – v tomto tvare sloveso, ktoré pomenúva sexuálnu oblasť ľudského života, pôsobí vďaka svojej zvukovej stránke skôr ako eufemizmus a je použité vo funkcii priblíženia hovorovosti.

Systémových vulgarizmov a ich derivátov sa v texte vyskytuje sedem. Dvakrát použitá *kurva* – na začiatku vety a ako samostatné zvolanie – tu zohráva úlohu citoslovca so silným expresívnym nábojom. Deriváty slovesa *jebať*: „*Dobre prijebaná otázka.*“ a „*To máte všetci tak jebnuté mená?*“ sú použité

(v zmysle zvláštne, divné, bizarné) v snahe priblížiť hovorový prejav istej society, majú teda gestačnú funkciu. Veta s ďalšími dvoma vulgarizmami: „*To by bolo zase o kokotoch, jebačke a pekle.*“ je opäť vložená do úst Bohu. O expresívnosti zbagatelizovania tejto postavy som už hovorila. Pri tejto vete je dôležitejšie to, že ju adresuje Satanovi, teda niekomu, kto je od počiatku vekov spájaný so všetkým negatívnym. Autor chcel teda v takto expresívne formulovanej výpovedi poukázať aj na to, že tieto „čierne“ pomenovania vlastne pochádzajú od neho (Satana). Chcel sa mu akoby postaviť zoči-voči aspoň jazykom. Najzaujímavejšiu formu tejto lexiky obsahuje veta: „*Obaja vševidúci videli až do p***, kde sa ochvostená bunka tvrdohlavá ako podomový obchodník predierala do vajíčka, ...*“. Autor tu použil nanajvýš expresívne slovo pre pomenovanie časti ženského tela, no vzhľadom na to, že je na túto lexému zvyknutý skôr v hovorovom prejave, zafungovala mu akási autocenzúra, ktorá mu nedovolila daný výraz, ktorý si spomedzi iných sám vybral, previesť do písanej podoby. Akoby sa za svoj rozjarený výraz sám hanbil, čo sa o ostatných prispievateľoch nedá povedať.

Aj napriek tomu, že som výpočet použitých vulgarizmov v texte vyčerpala, uvediem ešte zopár viet (z väčšieho počtu), ktoré sa svojím významom dotýkajú tabuizovaných tém, aj keď nepoužívajú tabuizovanú lexiku priamo: „*Predstavil si ju, ako nacvičene vzdychá opretá rukami o zárubňu, zatiaľ čo ju odzadu funiac obrába nejaký Viagrou nadopovaný Pán Dôležitý.*“, „*Ešte dve whiskey a rada sa nechám pretiahnuť...*“, „*...po nádherných dlhých nohách jej začali stekať nadbytočné spermie...zbadala svoje luxusné biele nohavičky...potom ich však vzala, utrela si nimi šušku a stehná a odhodila ich.*“ Aj z týchto viet je zrejmé, že sa prispievatelia tešili z lascivnosti, z prekračovania hraníc bežne akceptovanej, nesankcionovanej komunikácie. Že k tvorbe poviedky pristupovali naozaj ako ku hre, ktorá vzhľadom na anonymitu nemusí mať žiadne pravidlá a pri ktorej je zábavné myslieť aj na možných čitateľov, ktorí budú po prečítaní spoločného dielka v šoku. Niekedy však hra „na Bukowského“ prerastala (najmä v neuverejnených príspevkoch) do manierizmu, verbálneho exhibicionizmu, niekde bolo dokonca cítiť sémantickú prázdnotu výpovede, narušanie tabu nebolo sprievodným znakom tvorby postmoderného diela, ale stalo sa prvotným princípom, dôvodom, prečo vôbec písať. Na druhej strane sa poviedkou potvrdila norma postmoderného textu, ktorému „nie je nič sväté“, ktorého základom je prehodnocovanie a parodizovanie všetkých doterajších kultúrnych zvyklostí a hodnôt. Potvrdila sa ňou zároveň aj voľnosť v internetovej komunikácii spôsobená jednak vpádom hovorovosti do vyjadrovania a jednak anonymitou prispievateľov.

Literatúra

BUDOVIČOVÁ, Viera: Jazykové tabu v medzijazykovej komunikácii. In: Funkčná lingvistika a dialektika. *Linguistica XVII/1*, 1988.

MARIČOVÁ, Dana – SLANČOVÁ, Dana: Vulgarizmy v súčasnej (mestskej) komunikácii. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000.

PATRÁŠ, Vladimír: Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre (Na fragmentoch slovenskej prózy 90. rokov). In: Studia Academica Slovaca. 26. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1997.

PATRÁŠ, Vladimír: Svetlá a tieň kontaktovej komunikácie v elektronických verziách slovenských periodík. In: Studia Academica Slovaca. 30. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2001.

ŽILKA, Teodor: Téma a štýl v postmodernizme. Postmodernistické aspekty prozaických textov. Nitra: Pedagogická fakulta 1991.

Přijímání a odmítání obrazu Čechů v televizních diskusních pořadech

Lucie Jílková

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Úvod

Následující příspěvek se snaží ukázat jednu z mnoha možností, jak je možné z lingvistického hlediska popisovat a zkoumat utváření obrazů etnik v textu. Obrazy etnik se v komunikaci různým způsobem objevují, aktualizují a reprodukováním upevňují. Cílem tohoto textu je ukázat, jak účastníci vybraných televizních diskusních pořadů nakládají s obrazem českého etnika, jakým způsobem je tento obraz diskutujícími přijímán, či odmítán.

Teoretická východiska

K hlavním teoretickým východiskům následující analýzy patří několik přístupů.

Etnický stereotyp můžeme společně s U. Quasthoffovou charakterizovat takto: „Stereotyp je verbální výraz přesvědčení, které je zaměřeno na sociální skupiny nebo na jednotlivce jakožto členy těchto skupin, přičemž toto přesvědčení je v daném společenství velmi rozšířeno. Stereotyp má logickou formu soudu, který množině osob neopodstatněně zjednodušujícím a zobecňujícím způsobem a s emocionálně hodnotící tendencí připisuje nebo upírá určité vlastnosti nebo formy chování. Z lingvistického hlediska lze stereotyp popsat jako větu“ (Quasthoff, 1973; překlad do češtiny J. Nekvapil).

Marek Nekula k tomu poznamenává, že stereotypy nám umožňují vnímání a strukturování světa, že jsou jakýmsi petrifikovaným společenským názorem na určitou věc, resp. etnikum, který se utvořil výběrovou registrací určitých vlastností (Nekula, 1999).

Pro následující výklad budou dále užitečné pojmy *auto-* a *heterostereotyp* a *stereotyp jednoduchý* a *projektovaný*. Vysvětlení těchto pojmů je naznačeno v pravém sloupci následující tabulky (Lehtonen, 1994):

simple autostereotype /jednoduchý autostereotyp/	In our opinion we (my nationality) are... /Podle našeho názoru (my, náš národ) jsme.../
simple heterostereotype /jednoduchý heterostereotyp/	We consider them to be... /Považujeme je za.../
projected autostereotype /projektovaný autostereotyp/	We think that they (inhabitants of the foreign country) consider us to be... /Myslíme si, že oni (obyvatelé cizí země) nás považují za.../
projected heterostereotype /projektovaný heterostereotyp/	In our opinion, the (inhabitants of the foreign country) think that they are themselves... /Podle našeho názoru si oni (obyvatelé cizí země) o sobě myslí, že jsou.../

Konečně M. Czyżewski a A. Piotrowski ve své práci rozlišují různé stupně (autoři užívají také označení formáty) souhlasu a nesouhlasu při analýze jisté televizní debaty, přičemž tyto stupně jsou jim pak vodítkem při určování diskursivně utvářených struktur moci (Czyżewski – Piotrowski, 1995).

Analyzovaný materiál

Východiskem analýzy přijímání či odmítání etnického stereotypu, resp. přijímání a odmítání obrazů českého etnika jsou tři televizní diskusní pořady *Na hraně*, jejichž nahrávky a přepisy jsou součástí archivu televizních diskusních pořadů Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Na hraně je zhruba půlhodinový pořad, kterého se účastní dvě moderátorky, tři až pět „oficiálních“ hostů a několik desítek studentů a mladých lidí do třiceti let, kteří jsou v publiku a kteří dle svého uvážení také zasahují do diskuse. V dalším výkladu je užito přepisů následujících pořadů:

1. Pořad *Na hraně* z 9. 5. 1998, jehož podtitul zněl *Čechy a Češi očima cizinců*. Hosty tohoto pořadu byli Hassan Ezzeddine (v přepisu označen HE), korespondent kuvajtské televize, Zbigniew Krzystynjak (ZK), zpravodaj Polské tiskové kanceláře, Fabrice Martin (FM), dopisovatel Le Monde, a Bradley Straton (BS), hudebník z USA.

2. Pořad *Na hraně* z 2. 1. 2001 s podtitulem *Naši cizinci*. Hosty byli Michal Chrzastowski (MC), člen komise pro národnostní menšiny Magistrátu hlavního města Prahy, Jolyon Naegele (JN), novinář, Alvis P. Mesthene (AM), ředitel společnosti Ommimotto, a Obonete S. Ubam (OU), představitel Ligy etnických menšin ČR.

3. Pořad *Na hraně* z 8. 2. 1999 s podtitulem *Vztahy Čechů a Němců*, jehož se zúčastnili: Jan Minář (JM), člen Českého svazu vyhnanců, Walter Piverka (WP), člen Koordinační rady za německou menšinu v ČR, Miloš Rejchrt (MR), evangelický farář, Karel Schwarzenberg (KS), podnikatel, někdejší vedoucí Kanceláře prezidenta ČR.

Moderátorkami byly ve všech třech případech Lucie Vopálenská (LV) a Alena Červenková (AČ). S ohledem na zaměření pořadů se mezi mladými lidmi v publiku vyskytovali jednak Češi, jednak cizinci (v prepisech označováni N1, N2 atd.).

Etnické obrazy v interakci

Přijímání či odmítání etnických (stereotypních) obrazů uváděné v tomto referátu se vždy uskutečňuje v interakci. Jeden z mluvčích při nějaké příležitosti v diskusi užije jistého etnického stereotypního obrazu a někdy se stane (někdy samozřejmě nikoli), že na to někdo další zareaguje tak, že s etnickým obrazem z nějakého důvodu souhlasí, potvrzuje jej, zpochybňuje jej, vyjednává o něm, odmítá jej apod. Důvodů k tomu, že se někdo vyjadřuje k nějakému stereotypnímu obrazu, může být celá řada. Jedním z nich je v našem případě zcela jistě zaměření textů (viz výše uvedené podtituly analyzovaných pořadů), dalším důvodem, jak uvidíme, je etnická příslušnost diskutujících, kteří se po vyřčení nějakého stereotypního obrazu cítí býti osloveni vlastně jenom proto, že jsou příslušníky etnika, jehož obraz se v diskusi utvořil. A důvodem konečně může být snaha potvrdit, dokreslit, nebo naopak vyvrátit nějaké etnické stereotypní tvrzení uvedením nějaké své osobní zkušenosti.

V následujícím textu je pozornost věnována přednostně obrazu českého etnika. Ten je považován buď za sebeobraz/autoobraz (pokud jej utvářejí čeští mluvčí) nebo za heteroobraz/obraz druhého (pokud jej utvářejí přítomní cizinci). Obraz českého etnika je často utvářen – nebo lépe předutvářen – moderátorkami pořadu, které se ve svých otázkách či pobídkách k diskusi buď zeptají přítomných, jaký je podle nich obraz českého etnika, nebo případně samy navrhnou nějaký (stereotypní) obraz českého etnika a diskutující se k němu vyjadřují. Obraz českého etnika se dále utváří v příspěvcích různých diskutujících (Čechů i cizinců), kteří pak na sebe vzájemně reagují.

Typologie přijímání a odmítání

Studie výše zmíněných polských autorů (M. Czyżewského a A. Piotrowského) ukazuje – řečeno slovy autorů – různé formáty souhlasu a nesouhlasu,

různé formáty přijímání a odmítání. Také přepisy televizních diskusních pořadů *Na hraně* nabízejí různá jazyková ztvárnění přijímání či odmítání (stereotypního) obrazu českého etnika. Jednotlivé ukázky jsou oporou pro vytvoření vlastní autorčiny typologie.

V ukázce č. 1 můžeme sledovat nejen naprosto nekomplikované přijímání obrazu českého etnika polským mluvčím, ale dokonce ztotožnění obrazu etnika českého a etnika polského. Polský mluvčí stírá hranice mezi obrazy etnika českého a polského, eliminuje rozdíly mezi autoobrazem/obrazem sebe sama a heteroobrazem/obrazem druhého, když hovoří o českém a polském národě jako o národech téměř stejné povahy a společně sdíleném osudu.

Ukázka č. 1

LV: vy ostatní, setkali jste se s otevřeností, Čechů, Čechů, češek,
ŽK: pro Poláka žít v České republice je e (...) není až tak složitá, e kvůli tomu. že jsme (.) e národy téměř stejné povahy. že prostě máme sdílet stejný osud. (.) e (.) s upřímností a s otevřeností Českou, já se stýkám každý den, (.) já se cítím tady báječně. já bych řekl stejně jako doma. já si myslím. že jsou určité věci. které mi vadí, (.) že: jsou to věci. který mi vadí ne jako Polákovi, který e který žije v České republice. ale spíš jako občanovi. který žije v nějakém státě. a prostě vnímá ty věci ne jako cizinec. ale jako občan. jako prostě ten. kdo e sdílí stejný osud, stejné problémy, který se stýká se stejnými potížemi. e že je to prostě něco. co e (...) co prostě člověka váže s Českou republikou.

(Na hraně, 9. 5. 1998)

Ukázku č. 1 můžeme považovat za souhlas přecházející v zestejnění obrazů dvou etnik.

V ukázce č. 2 pozorujeme bezpodmínečný a bezproblémový souhlas dvou Čechů, kteří se zamýšlejí nad tím, do jaké míry jsou Češi schopni se do budoucna poučit ze své vlastní historie. Tato vlastnost českého etnika (resp. absence této vlastnosti) je – s ohledem na zaměření pořadu – prezentována schopností jiného, totiž německého, etnika se poučit z vlastní historie. Vidíme, že mluvčí N8 se ve svém diskusním příspěvku několikrát odvolává na svého předřečníka, opakuje osobnosti německé historie jím citované apod. Oba mluvčí utvářejí shodný obraz sebe sama, používajíce přitom vymezení obrazem druhého.

V ukázce č. 2 jsou podstatná čísla řádků. Mluvčí N1 a N8 jednoznačně reagují jeden na druhého, držíme-li se však přepisu, vidíme, že jejich interakce byla na poměrně dlouhou dobu narušena řadou replik jiných. Svou roli zde v tomto případě nepochybně hraje fakt, že pořad *Na hraně* je sestřihán.

Ukázka č. 2

- 13 LV: jaký máte (.) vztah k německu,
14 N1: vztah k německu, já si myslím velice pozitivní. (.) jako:
země která je (.) dneska (.)
15 stabilním ostrovem demokracie a svobody:, narozdíl od české
republiky potlačuje tvrdě
16 neonacistická hnutí dokáže je i zakázat, (..) ee (.) helmut
kól ((míněno Helmut Kohl)),
17 bývalý premiér, dokonce (.) narozdíl od našich premiérů,
dokázal jít v čele průvodu, (.)
18 protineonacistického, takže si myslím že (.) nikdy z německa
už (.) doufejme (.) hrozit (.)
19 nebude neonacismus já jsem o tom pevně přesvědčen. dneska
hrozí třeba (..) dost. u nás.
20 LV: myslíte že se můžeme od němců právě poučit,
21 N1: jednoznačně a rozhodně. a myslím si že se můžeme hlavně
učit od německých kancléřů
22 poválečných období, třeba erharta (..) nebo i (.) brandta.
(...)
180 N8: myslím že: v tom souhlasím s kolegou, že minulost že
z minulosti se: člověk má poučit
181 a když už sme u minulosti tak e stejně tak jako: vidíme
nacistický německo za druhý
182 světový války, tak musíme vidět konráda adenauera, musíme
vidět helmuta kohla, musíme
183 vidět e: brandta, kteří všichni byli: tvůrci vlastně te:j
tý současný podoby evropy, která-
184 myslím teda (mám na mysli) západní evropu, která je velice
bezproblémová a: e: válka
185 tady už v západní evropě nebyla vod e od čtyřicátého pátého
a tvůrci: vlastně byli- sou to
186 všechno tvůrci: hlavní tvůrci té společné evropy, kterou- do
které my se dneska tak
189 snažíme se dostat a kteří hodně v případě helmuta kohla
pomohli i tomu našemu
190 začlenění do evropy, a na to bych rozhodně nezapomínal.
(N hraně, 8. 2. 1999)

Ukázku č. 2 budeme považovat za příklad bezproblémového souhlasu.

V ukázce č. 3 můžeme sledovat, jak se dva ekonomicky různě postavení cizinci žijící v České republice vypořádávají s jistou vlastností Čechů, totiž že Češi se k různým cizincům žijícím v České republice chovají různě v závislosti na tom, odkud ten který cizinec pochází, jak silnou ekonomikou disponuje země původu cizinců, a v neposlední řadě v závislosti na barvě pleti jednotlivých cizinců. Mluvčí označen N1 je na základě přepisu (resp. videonahrávky) diskusního pořadu identifikovatelný jako Švéd, mluvčího označeného N2 můžeme označit jako blíže neurčeného Asijce.

Mluvčí N1 a N2 můžeme tedy s jistou dávkou opatrnosti považovat za příslušníky dvou různých skupin cizinců žijících v České republice, konkrétněji mluvčího N1 za představitele země, která je ekonomicky vyspělejší než Česká republika, mluvčího N2 za představitele země, která je naopak ekonomicky slabší, mluvčího N1 za cizince se stejnou barvou pleti, jako mají Češi, mluvčího N2 za cizince s odlišnou barvou pleti.

Oba cizinci se v názoru na jistou vlastnost české etnika shodují, utvářejí shodný obraz druhého (heteroobraz). Mluvčí N1 však poněkud zpochybňuje argument mluvčího N2, který onu vlastnost ještě usouvztažňuje se vstupem České republiky do Evropské unie. S tímto dodatkem mluvčí N1 mírně nesouhlasí.

Ukázka č. 3

N2: češi nemají (...) stejný metr jako na cizince. (...) jo, je tam e (...) myslím že se dělaj určitý rozdíly (...) podle toho e (...) z který země pochází ten člověk. (...) jestli jsou vyspělejší, technicky, nebo finančně, nebo (...) ekonomicky. (...) e a nebo ne. (...) já si myslím, že kolegové ze švédska, (...) by nemohli mít žádný problém tady, když vlastně pocházejí ze švédska, a za pár let se nebudou cítit tady jako cizinci protože (...) bude (...) é ú. evropská unie. (...) a ti problémy budou (...) jenom se týkat prostě lidí z jiných kontinentů.

N1: já souhlasím, samozřejmě že jsem měl míň problémy než e (...) lidi (...) s s jinou barvou pleti. to je (...) jasný. (...) e možná taky finančně samozřejmě, protože já jsem jako finanční (...) nebo švédsko zatím. je finančně silnější než česká republika. (...) e tak to:, (...) to samozřejmě souhlasim. jestli to bude stejně, i z evropské unie. to: (...) nevím. protože evropská unie vždycky budou mít ty různý kultury. a (...) e že jako: (...) budeme bydlet v evropské unie neznamená, že kultury se smísí, ty různý kultury. (...)

(Na hraně, 9. 5. 1998)

Ukázku č. 3 můžeme považovat za souhlas s výhradou.

V ukázce č. 4 můžeme pozorovat, jak mluvčí N7 (Čech) reaguje na mluvčího N4 (cizince), který se ve svém diskusním příspěvku zmínil o ne/pracovitosti Čechů.

Dochází zde k situaci, kdy příslušník českého etnika reprodukuje promluvu jednoho ze svých předřečníků. Tímto předřečníkem byl cizinec žijící v České republice, který ve svém diskusním příspěvku vytvořil jistý obraz českého etnika, tedy obraz druhého, heteroobraz. Český mluvčí je příslušníkem etnika, o jehož obraz jde, tedy jej pochopitelně chápe jako obraz sebe sama, autoobraz. Jedná se ovšem o autoobraz vytvořený někým jiným, tedy – držíme-li se Lehtonenova schématu – o autoobraz projektovaný.

Zmíněná reprodukce českého mluvčího je značně nepřesná a zjednodušující, z promluvy svého předřečníka si vybral vlastně pouze jedno tvrzení: *Češi nepracují*, které navíc reprodukuje nepřesně, předřečník doslova uvedl: *český národ je moc chytrý ale ne pracovitý*.

Odmítnutí obrazu českého (vlastního) etnika je zde naprosto explicitní: *kolega nezná českou mentalitu*. Jak vidíme z průběhu rozhovoru, zmiňovaný předřečník se snaží bránit, oslabit kategorické tvrzení mluvčího, popírá jeho nepřesný způsob reprodukování. Mluvčí se však nedá odbýt, předřečníka téměř vůbec neposlouchá a dokončuje svou vlastní interpretaci obrazu českého etnika. Vidíme dále, že odmítání obrazu českého etnika je v jazykové rovině doprovázeno řadou emočně zabarvených pasáží jeho promluvy: *tady sem zacítil takový nářek; bude devadesát procent čechů, tě mediálně vypuzovat ze země*. Podobně jako v jedné z ukázek předchozích i zde mají jistou výpovědní hodnotu čísla řádků.

Ukázka č. 4

- 87 N4: v některých e (.) třeba (..) anketech. přišlo na to. že
opravdu je rasismus tady je. (.)
- 88 jenže taky ve některých jako (.) ankety bylo. že vůbec český
národ není hrdý. jo, tak to je
- 89 jako prostě to je (.) něco divný, český národ je moc chytrý,
ale ne pracovitý. (.) je moc e
- 90 měkký venku, ale moc tvrdý na sebe. (.) jiná jako národ na
sebe. ne jenom na cizince
- 91 vevnitř jo, (..)
(...)
- 176 N7: já chci jenom. aby oni pochopili, aby- tady sem zacítil
takový nářek, a dokonce třeba
- 177 si myslím. že tam jak kolega řek větu. kterou- je vidět že
nezná českou mentalitu. proto-
- 178 kdyby si to uvědomoval. tak by e věděl. co tou větou provedl.
že nebude sympatizovat (.) s
- 179 tím nikdo, u českých televizních obrazovek. když řekne,
cizinec řekne do televizní
- 180 obrazovky větu, že češi nepracují, (..)
- 181 XY: =()
- 182 N7: =že nejsou pracovití,
- 183 N4: =sou moc chytrý, inteligentní, někteří říkají. že sou
i technokrat. (.) ale ne pracovitý,
- 184 N7: jako já nejsem tady od toho. abych posuzoval [jestli sou
češi pracovitý nebo nejsou,]
- 185 N4: [e jo jako já si myslím. to je můj názor,]
- 186 jako to nemusí být [o nemusí být pravda, jo,]
- 187 N7: [já chci jenom říct, (.) že] ted', bude
devadesát procent čechů, tě mediálně
- 188 vypuzovat ze země. (..)
- (Na hraně, 9. 5. 1998)

Ukázku č. 4 budeme považovat za explicitní odmítnutí.

V ukázce č. 5 prezentují dva cizinci své zkušenosti s chováním úředníků na Cizinecké policii v České republice. Vytvářejí dva protichůdné obrazy, mluvčí N7 hovoří o svých zkušenostech jednoznačně negativních, mluvčí AM o zkušenostech jednoznačně pozitivních. Moderátorka LV se snaží zjistit, jak je možné, že zkušenost obou cizinců je tak zásadně odlišná, znovu se zde dostává do popředí otázka různých skupin cizinců žijících v České republice, cizinců pocházejících z ekonomicky různě silných zemí a cizinců s různou barvou pleti (resp. barvou pleti stejnou nebo odlišnou od barvy pleti Čechů). Mluvčí AM s moderátorkou zřejmě souhlasí, připouští, že se zmínění úředníci mohou k jednotlivým cizincům chovat odlišně právě v závislosti na zemi původu a barvě pleti toho kterého cizince.

Ukázka č. 5

N7: já bych chtěl říct že (.) i když na ulici potkáme lidi kteří se na nás dívaj divně, (.) na tý cizinecký policie teprve poznáme že jsme fakt tady cizinci. (.) jo, tam přijdete, a máte pocit že fakt nejste ani člověk. (.) jo, a: (.) nechci: (.) jako: (.) říct že ti policajti kteří tam jsou, nebo ty úředníci. (.) tomu moc nerozumějí protože jim příkládá zákon (.) které vytvořili politici. kteří nejsou vůbec, (.) o tom realitě informování. (.) tak tyhle zákony se dělaj většinou bez toho že (.) tady žije no taková komunita cizinců která by mohla, (.) do toho jenom přispět. (.) [to vůbec neexistuje.]

LV/AČ, :

[hm]

AM: [(já musím) říct že.] i s cizineckou policií jsem nikdy neměl. (.) sebemenší potíže.

LV: a čím si vysvětlujete, tady ten rozdíl že kolegové (.) ee (.) je je to o té tmavší pleti,

AM: myslím si že (.) to je otázka osobního přístupu.

(Na hraně, 2. 1. 2001)

Posledně uvedenou ukázku č. 5 budeme označovat jako zeslabené odmítnutí.

Závěr

Příspěvek analyzoval přepisy (a videonahrávky) tří televizních diskusních pořadů Na hraně. S ohledem na tematické zaměření pořadů se v nich častěji, než by tomu bylo u televizních diskusí jiného typu, vyskytuje řada stereotypních etnických obrazů jako východisko další diskuse. Na základě vybraných ukázek se příspěvek snažil ukázat, jaké způsoby souhlasu a nesouhlasu, jaké možnosti přijímání a odmítání stereotypních etnických obrazů, v tomto příspěvku konkrétně obrazu Čechů, se v takto zaměřeném diskusním televizním pořadu mohou

vyskytovat. V uvedených pořadech se vyskytly tyto způsoby: souhlas přecházející v zestejnění, bezproblémový souhlas, souhlas s výhradou, explicitní odmítnutí a zeslabené odmítnutí.

Přehled přepisovacích značek

LV, AČ, N1, N2...	označení mluvčích
(.)	krátká pauza
(..)	delší pauza
<u>vůbec</u>	dynamické zdůraznění slova nebo jeho části

N7: jako já nejsem tady od toho. abych posuzoval [jestli sou češi pracovitý nebo nejsou,]

N4: [e jo jako já si myslím. to je můj názor,] jako v hranatých závorkách jsou úseky současně pronesené dvěma mluvčími

=	okamžité navázání na předchozího mluvčího
jako:	dloužení samohlásky
.	klesavá intonace
,	stoupavá intonace
()	nesrozumitelný výraz
(já musím)	výraz předpokládaný, ne zcela srozumitelný
((míněno Helmut Kohl))	komentář přepisovatele

Literatura

CZYŻEWSKI, M. – PIOTROWSKI, A.: Streit über AIDS: Wer herrscht im moralischen Diskurs in Polen. In: Wodak, R., Kirsch (eds.): Totalitäre Sprache – Langué de bois – Languages of Dictatorship. Sien: Passagen Verlag 1995, s. 243 – 259.

LEHTONEN, J.: Cultural Stereotypes and Intercultural Communicatin. In: Bartelt, Guillermo (ed.): The Dynamics of Language Process. Essays in Honor of Hans W. Dechert. Tübingen: Gunter Narr Verlag 1994, s. 173 – 182.

NEKULA, M.: Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a v němčině). In: Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Brno 1999, s. 65 – 75.

QUASTHOFF, U.: Soziales Vorurteil und Kommunikation – Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotypes. Frankfurt am Main: Athenäum 1973.

Některé komické nápisy a upozornění kolem nás (na anglickém jazykovém materiálu)

Michaela Lašťovičková

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Kromě běžně známých humoristických a satirických literárních žánrů existuje v našem okolí celá řada jazykových projevů, které v nás bezděčně vyvolají jiné asociace, než jejich autor asi původně zamýšlel. Takoveto jazykové,

zpravidla pouze několika větné projevy, ze kterých je na první pohled patrná nějaká nedokonalost (nepromyšlená stavba věty, stylistická neobratnost, možnost dvojsmyslného výkladu, překlep či špatně zvolené slovo), nepatří sice mezi čistě humoristické žánry, mnohdy v nich však komický efekt převládne natolik, že se neubráníme úsměvu.

Všichni takovou situaci známe, kdy určité napětí mezi záměrem autora a interpretací recipienta vyústí v naprosto originální sdělení, o němž si můžeme být jisti, že patří právě do této kategorie. Budeme-li chtít taková upozornění nebo zápisy najít, nebude to nic obtížného. Patří sem kupříkladu perličky ze školních lavic, soudních síní, z různých soukromých i veřejných oznámení, z lékařského prostředí, z úseku administrativně-právního, apod.

Někdy k žádanému efektu přispěje i závada technického charakteru: záměna obrazu v televizi, přerušení signálu, nedostatek v grafické úpravě, vypadnutí titulku či řádku, záměna textu pod obrázkem, aj.

Zdroj jazykové komiky můžeme najít i ve zvukové stránce jazyka (v intonaci, dynamice, tempu, případně výslovnosti), já se však ve svém krátkém příspěvku zaměřím na oblast jazyka psaného, který doložím na příkladech a patnácti konkrétních ukázkách.

Velmi účinným prostředkem komiky se může stát narušení běžné větné konstrukce nebo stylové vrstvy. Přitom se uplatní například elipsa (vypuštění jednoho či více slov), takže jde o tzv. věty neúplné nebo anakolut (vyšínutí z větné konstrukce, opuštění započatého větného schématu), aposiopese (nedokončenou výpověď, např. jsme-li náhle přerušeni).

Někdy na nás může komicky zapůsobit i takový postup, při němž se místo očekávaného členu antonymní dvojice užije pojmenování jiné. Může jít o antonyma nepravá či slovo z jiné stylové vrstvy. Do protikladu se tak dostávají slova nestejně slovního druhu a významovým napětím dochází ke komickému účinku. Zde všude se jedná o nezáměrné prostředky jazykové komiky.

V literárním prostředí samozřejmě najdeme též záměrné prostředky jazykové komiky, např. četné lexikální prostředky: použití archaismu, neologismu, odborného výrazu, cizího slova, slangového výrazu, regionalismu, familiárního slova, eufemismu, nadávek, opozit, použití řetězců synonym, apod.

Vrátím-li se však k mému jazykovému materiálu, na kterém je patrná nezáměrná jazyková komika, je bohatě zastoupen slovy s protikladným smyslem a významem, nikoliv však na úrovni slov, ale kontextu. Vtipnost jejich použití je dána už známým a vysoce účinným dojmem kontrastu. Podívejme se nyní blíže na příklady z textu:

1. Příklad dvojznačnosti:

IN A LAUNDROMAT: Automatic washing machines. Please, remove all your clothes when the light goes out.

2. Příklad naproti sobě stojících opozit:

IN A LONDON DEPARTMENT STORE: Bargain Basement Upstairs.¹

3. Sdělení se zdá být v protikladu s účelem podniku:

IN A HEALTH FOOD SHOP WINDOW: Closed due to illness.²

4. Věty jsou v pořádku, komiku vytváří jazykový kontext:

*ON A CHURCH DOOR: This is the gate of Heaven. Enter Ye all by this door.
(This door is kept locked because of the draft. Please, use side entrance.)*

5. Věty jsou v pořádku, jsou však nelogické:

*MESSAGE ON A LEAFLET: If you cannot read, this leaflet will tell you how to
get lessons.³*

6. Komický efekt vytváří protiklad záměru inzerce a následného upozornění, ne však z verbálního hlediska, ale z hlediska smyslu:

*ON A REPAIR SHOP DOOR: We can repair anything (Please, knock hard on
the door; the bell doesn't work.)*

Nejfrekventovanější komický efekt mají však homonyma. Někdy se za homonyma považují všechny případy, když se stejnou formou označuje dvě nebo více skutečností, tedy i případy tzv. polysémie, proto i já sem řadím obojí.

7. Polysémie:

*IN AN OFFICE: Would the person who took the step ladder yesterday kindly
bring it back or further steps will be taken.⁴*

8. Další příklad polysémie:

*NOTICE IN A DRY CLEANER'S WINDOW: Anyone leaving their garments here
for more than 30 days will be disposed of.⁵*

¹ basement – oddělení výprodeje, přízemí, středisko

² V obchodu se zdravou výživou: Pro nemoc zavřeno.

³ Když neumíte číst, v letáku se dočtete, kde si obstarat hodiny.

⁴ step ladder – schůdky; nebo budou ukradeny další / nebo se z toho vyvodí důsledky.

⁵ to be disposed of – být zabít, odstraněn, zbavit se někoho; Problém podmětu – stálo by říci „Risks having their garments disposed of“ nebo „Can't get it back / will do so at their own risk“.

9 a 10. Polysémie:

*NOTICE IN A FIELD: The farmer allows walkers to cross the field for free, but the bull charges.*⁶

SPOTTED IN A TOILET IN A LONDON OFFICE BLOCK: Toilet out of order. Please use floor below.

11. Dalším bohatým prostředkem jsou nejasné větné konstrukce, eventuálně vypuštění interpunkce:

*IN ANOTHER OFFICE: After the tea break, staff should empty the teapot and stand upside down on the draining board.*⁷

12. Dvojnáčnost:

OUTSIDE A SECOND-HAND SHOP: We exchange anything – bicycles, washing machines, etc. Why not bring your wife along and get a wonderful bargain.

13. Efekt volby příslušného času ve větě, stylistická neobratnost:

*QUICKSAND WARNING: Quicksand. Any person passing this point will be drowned. By order of the District Council.*⁸

14. Vypuštění větné interpunkce:

*SPOTTED IN A SAFARI PARK: Elephants Please Stay In Your Car.*⁹

15. Dvojnáčnost:

*SEEN DURING A CONFERENCE: For anyone who has children and doesn't know it, there is a day care on the first floor.*¹⁰

Výčet slovních hříček nelze uzavřít, protože jazyková hravost je neomezená, stejně jako jsou nevyčerpatelné a nepopsatelné komické významy a aspekty. Jak

⁶ Nápis v poli: Farmář dovoluje chodcům, aby zdarma překročili pole/aby šli zdarma přes pole, ale může na ně zaútočit býk – attack / ale za býka se platí – pay.

⁷ odkapávací plocha u linky, stačilo by vsunout „and let it stand...“, aby věta nabyla smyslu.

⁸ Pozor močál! Jakýkoliv člověk, který prochází tímto úsekem, bude utopen. Z nařízení okresního úřadu. *will* zde funguje jako agent, znázorňuje „*intention*“. Věta by mohla být jasnější např. vložení obratu „*risks the danger of being drowned*“.

⁹ Chybí vykřičník a čárka za „Please“. Chybná interpunkce má komický efekt.

¹⁰ ...Je zajištěna denní péče v 1. patře. Jde o chybnou větnou konstrukci.

nakonec vidíme v praxi, lze některé hříčky klasifikovat různě a nacházet komičnost v několika stránkách současně. Všechny komické prostředky nejsou stejně účinné ani frekventované – kontext, který se dostává do protikladu se sdělením samotným, dvojznačnost, použití antonym, polysémie a porušení větné konstrukce patří však mezi mimořádně nosné zástupce.

Literatura

- JÍLEK, František: Vtipná čeština. Praha: Mladá Fronta 1967.
BROUK, Bohuslav: Jazyková komika. Praha 1941.
DVORSKÝ, Ladislav: Repetitorium jazykové komiky. Vydavatelství a nakladatelství Novinář 1984.
EMPSON, William: Seven types of Ambiguity. Penguin Books Ltd: Harmondsworth, Middlesex, England 1973.
ROSS, Alison: The Language of Humour. Intertext: Routledge 1998.
NASH, Walter: The Language of Humour, Style and technique in comic discourse. United Kingdom: Longman 1985.

Česká barokní korespondence v seminářích zaměřených na četbu starých českých textů

Blanka Michalová

Literární akademie (Soukromá vysoká škola Josefa Škvoreckého) –
Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Následující příspěvek představuje mou disertační práci. Ta vychází ze zkušeností nabytých při práci se studenty na Pedagogické fakultě UK, v semináři specializovaném na četbu starých českých textů, který je součástí tzv. historického modulu v rámci II. studijního cyklu. Jeho náplní je prvotně čtení (dešifrace) předložených textů. Nedílnou, leč sekundární součástí celkové práce je jejich jazyková analýza. Ta je totiž náplní specializovaných disciplín¹ a zde, v našem semináři, je pojata spíše jako praktické užití již známých vědomostí, či alespoň jejich ožívování a udržování. Pracujeme s texty ze všech vývojových období češtiny, resp. s texty s různými typy písem, knižního i neknižního² charakteru, která se při psaní českých textů uplatňovala. Pro dokreslení stavu gramotnosti

¹ Z I. cyklu (společného všem studentům bez rozdílu zaměření) už studenti znají historickou mluvnici a během II. cyklu se seznamují s charakteristickými rysy češtiny humanistické, barokní i obrozenské ve zvláštních seminářích.

² Knižním písmem rozumím písma užívaná při tisku, neknižním písmo rukopisných textů.

předkládáme studentům písma individuální, vyskytující se především v soukromé korespondenci. Zjistila jsem, že právě dešifrace kurzivních novogotických písem, užívaných v 17. a 18. století, činí studentům největší obtíže, a přesvědčila jsem se, že velice vhodným materiálem pro výuku těchto písmových typů je korespondence. Existují materiály – čítanky s paleografickými reprodukcemi – a publikace věnované starým rukopisům a tiskům, s jejichž pomocí je možno se dopracovat k víceméně plynulému čtení jakéhokoli paleografického textu. Úskalí spočívá v tom, že tyto příručky jsou určeny autodidaktům (např. Hladíková, 1982; Kašpar, 1975; Kopecký, 1978) a že tato metoda je velmi časově náročná.

Období 17. – 1. pol. 18. století je spjato s vyčleňováním (zde je pro nás nedokončenost děje implikovaná ve významu slova obzvláště důležitá) českého jazyka z oblasti řekněme veřejné komunikace ve vyšších společenských vrstvách, a snad proto bývalo z popisů vývoje našeho spisovného jazyka jaksi vytěšňováno. I když od r. 1627, kdy bylo vydáno Obnovené zřízení zemské, je úředním jazykem v Českých zemích němčina, do poloviny 18. století zůstává vedle ní úředním jednacím jazykem čeština, která samozřejmě nemizí ani z literatury, natož z běžné komunikace. Přesto se stále poměrně často setkávám s údivem nad tím, že v 17. století byla čeština na takové úrovni, že jí bylo možno kultivovaně písemně sdělit něco smysluplného, ba dokonce s podivem nad existencí česky psaných textů vůbec. To svědčí mj. o tom, že šíření poznatků o jazyce tohoto období zůstáváme stále mnoho dlužni.

Pobělohorské období bylo po dlouhou dobu po jazykové stránce nedostatečně probádané, ale hlavně velice špatně dokumentované. V poslední době se situace výrazně zlepšuje. Připomenu zde za mnohé např. sborníky katedry bohemistiky Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích zaměřené na jazyk a styl různorodých českých barokních textů (kázání, naukové prózy, poezie). Jazyková stránka některých barokních textů (Co Bůh? Člověk?, 1659, Nitschova Berla královská, 1709) je vzpomínána i v České literatuře od počátků k dnešku (Lehár a kol., 1998).

Jazyk korespondence však nezůstal českou jazykovědou zcela opomenut. Je zastoupen v pramenném materiálu základních příruček mapujících vývoj českého jazyka. Toto konstatování je možno konfrontovat se soupisy pramenného materiálu především B. Havránka (1979) nebo F. Cuřína (1985), jako jeden z pramenů jej využil např. i E. Dvořák (1970) při výzkumu přechodníkových konstrukcí ve starší češtině. Výběrově si studenti mohou udělat představu o jazyce korespondence konce 16. a počátku 17. století na základě ukázek v Chrestomatii k vývoji českého jazyka (Porák, 1979).

Vzhledem k charakteru, žánrovému rozvrstvení a množství česky psaných textů vznikajících v letech 1620 – 1780 považuji za důležité začlenit tento zdroj poznání jazyka našich předků mezi uvažované památky. Zejména v posledních dvou desetiletích 17. a minimálně v prvních dvou třetinách století 18. byla (ve srovnání s minulými obdobími) česky psaná korespondence jedním z mála zdrojů udržování české jazykové tradice. Také proto by podle mého mínění byla škoda neupozornit studenty bohemistiky na uvědomění si této složky nepřetržitého

vývoje českého jazyka. Otevírá se jim tak další prostor k úvahám o kontinuitě naší jazykové historie.

Na základě výše uvedených skutečností jsem stanovila **směry, které jsou v předložené disertaci sledovány**.

1. Vypracování návrhu metodických postupů při četbě českých paleografických textů³ psaných kurzivními a polokurzivními typy novogotického písma. Protože je pro mne naprostou samozřejmostí, že je poctivé – a mělo by být i pro začínající zpracovatele vlastně nenahraditelnou dovedností – umět číst texty v originálu, nespolehat se pouze na edice, být samostatný při práci s rukopisnými prameny, domnívám se, že je potřeba rozšiřovat obec badatelů, kteří budou schopni číst v podstatě jakékoliv české paleografické texty (psané ponejvíce různými typy novogotických písem) a pracovat s nimi. Navržené a v seminářích ověřené a užívané postupy při dešifraci barokních rukopisných textů by mohly být usnadněním a v ideálním případě i urychlením prvních kroků každého začínajícího badatele, setkávajícího se v archivu často s velice obtížně čitelnými rukopisy. Zároveň považuji za podstatné, aby si zejména studenti českého jazyka uvědomovali spojitost úrovně vzdělanosti všech vrstev obyvatelstva, dostupnosti vznikající literatury a její funkce. Proto jsem do práce zařadila kapitulu zachycující alespoň v náznacích historii česky psaného listu v souvislosti s prvotní funkcí, jež plnil v době svého vzniku, a náznakem i se stavem vzdělanosti a školství v daném období, o níž se zmiňuji při práci v seminářích.

2. Vymezení výběrových textotvorných tendencí epistolárního stylu a zařazení české korespondence do žánrového a stylového spektra barokních textů. Tzv. historickou stylistiku zde pojímám jako součást dějin jazyka, jež je možno vnímat jako odraz vzniku, zániku a změn jednotlivých stylů.⁴ Pozornost je soustředěna především na ty, které jsou určující pro orientaci v textu a jeho dešifraci (strukturu listů a na promluvvé typy).

3. Sestavení prozatím výukové edice textů, a tak přispět k rozhojnění počtu dostupných textů, které studentům přibližují barokní jazyk.

Jinak řečeno chci poukázat na česky psanou korespondenci jako na zajímavý typ textů, jejichž specifika lze využít při výuce četby starých českých textů a s jejichž pomocí lze studentům přiblížit kurzivní a polokurzivní novogotické písmo, a doplnit povědomí o barokním jazyce.

Charakteristika analyzovaného materiálu a postup zpracování

Charakter stanovených cílů si vyžádal různost metod zpracování.

Prvním krokem bylo zajištění materiálu pro aplikaci výzkumných metod. Svá pozorování opírám o 2 soubory čítající dohromady 47 dopisů, které nebyly

³ Tímto termínem rozumím texty psané starými typy písem, v našem případě písmo převážně gotickými a novogotickými.

⁴ Srov. A. Jedlička (1971, s. 281nn.).

dosud zpracovány ani publikovány. Jejich edice v transkribované podobě a re-produkce originálu tvoří nedílnou součást disertační práce.

1. 40 dopisů, jejichž společným rysem je, že byly psány pisateli, kteří měli nějaký vztah k točnickému, zbirožskému a královskému panství. Hovořím o nich jako o hejtmanské korespondenci.

2. 7 dopisů právníka, gramatika a básníka Václava Jana Rosy majícího k tomuto panství blízký vztah.

Podkladem pro práci se staly většinou materiály ze sbírek a fondů Státního oblastního archivu Praha a z materiálů shromážděných V. Petráčkovou, jejíž pozůstalost je uložena v Památníku národního písemnictví v Praze na Strahově.

Z několika set izolovaných dokumentů jsem vzhledem ke svému záměru vybírala dopisy podle několika kritérií.

Byly shromážděny texty jazykově české, psané rozmanitými rukopisy. Je totiž záhodno, aby se studenti v semináři zaměřeném na četbu starých českých rukopisů seznámili s širokou škálou rukopisů, aby se nenaučili číst pouze jeden určitý rukopis, ale daný typ písma. Druhým kritériem byl výběr listů z relativně uzavřeného časového období (tedy 2. pol. 17. st.). Dalším vodítkem bylo vyhledání takových textů, které zachycují co nejširší spektrum formulací úvodních i závěrečných částí listů. Tematika listů mne při výběru zajímala jako ilustrace možnosti využití různých slohových postupů a dalších jazykových prostředků především ve vnitřních částech listu. Ve snaze být co nejobjektivnější a neusilovat o zkresení jazykových projevů dané doby v pozitivním ani negativním smyslu jsem se záměrně nesnažila vybírat texty srozumitelné i nesrozumitelné na první přečtení. Protože u mnoha listů chybí datace, musela jsem upustit od původního záměru vybírat listy pouze datované.

Jelikož jedním z dílčích cílů práce je zmapovat výběr nejen jazykových prostředků s ohledem na cíl, kterého chtěl pisatel dosáhnout, byly vybírány pouze originály. K přesvědčení, že se nejedná o koncepty ani kopie⁵ mě vedly následující vnější znaky písemnosti: v některých případech zbytky pečeti, u všech listů stopy po složení a tergo, vcelku zanedbatelné množství písářských chyb a škrťů. Domněnky, že tyto dopisy splnily své základní (prvotní) poslání – nejčastěji sdělit adresátovi pisatelovy názory a požadavky – je nepochybně potvrzena dvěma fakty. Hejtmanské listy byly shromážděny v hejtmanské kanceláři příslušného panství, tedy v místě určení. Na reversu listů je v mnoha případech poznámka příjemce týkající se obsahu listu, v několika případech (zdá se, že vlastnoruční) pokyn adresáta – hejtmána – k vyřízení případu. U některých listů se musíme spokojit s poznámkami na reversu.

Důležitá je také otázka **autorství**. Ještě do 15. století bylo běžným jevem, že list vyhotovoval profesionální písař. Byl to obvykle zaměstnanec některé kanceláře. Kromě nich poskytovali takové služby i veřejní písaři, ktatedrálo-

⁵ Nejedná se o listy obsažené v kopiáři (sbírky listů, v nichž osoby a instituce uchovaly opisy dopisů), ale o autentické texty.

vé⁶ či kněz. Od poč. 16. st. se situace mění, a to v důsledku rozšiřující se gramotnosti. Klesá tedy počet dopisů vyhotovovaných v definitivní podobě kancelářskými úředníky a písaři, gramotnost žádného z pisatelů tedy není vyloučena.

Rosovy listy jsou autografy. K tomuto závěru jsem dospěla především na základě porovnání různých písemností.⁷

Mezi hejtmanské listy můžeme z hlediska autorství odlišit tři skupiny. První tvoří ty, které považuji za autografy. Usuzuji tak z „kliček“ na konci podpisu prokazujících identifikační autenticitu signatáře. Většinou se jedná o písma neprokazující typicky písařskou zběhlost v tazích. Druhou skupinu tvoří listy, u nichž si autorství nejsem jista. Postrádám zde zmíněné typické „kličky“, písmo však opět neukazuje na trénovanou ruku písaře. Do třetí skupiny jsou zařazeny ty listy, u nichž na autograf neukazuje žádný z vymezených znaků. Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že je psal písař. V takových případech byl někdy pisatelem (autorem) listu připsán pouze podpis.

V hejtmanské korespondenci můžeme rozeznat, nepočítáme-li případy, kdy se autor pouze podepsal, 35 různých rukopisů.

Takto připravený materiál byl podroben analýze v souladu s dalšími cíli práce. Po úvodní kapitole shrnující mj. historii česky psaného listu a vývoj jeho formy a funkce se zabývám textotvornými tendencemi epistolárního stylu. V rámci této kapitoly je pramenný materiál porovnán z hlediska stylistického s dostupnými dobovými příručkami zaměřenými na kompozici listů. Je zde však přihlédnuto i k současnému hodnocení obdobných písemných projevů. Stranou nezůstává ani popis a stylové vyhodnocení hláskových jevů. Z hlediska vztahu k písařskému pravopisnému úzu provádím popis a porovnání listů s příslušnými kapitolami „Žáčka“ M. V. Štejera a Rosovy „Čechořečnosti“. Nedílnou součástí práce je kapitola shrnující metodiku práce při výuce novogotických kurzivních a polokurzivních písem. Výuková edice textů předložená v závěrečné kapitole slouží především jako studijní materiál pro studenty Pedagogické fakulty. Obsahuje proto listy transliterované, protože transkripce by byly pro tento účel zcela znehodnoceny. Při citacích však užívám pro lepší „čitelnost“ ukázky transkribované podle stanovených pravidel.

Výsledky zkoumání

Výsledkem mých pozorování jsou 1) zjištění o epistolárním stylu analyzovaného materiálu, 2) sumarizace zkušeností z výuky a praktického využití získaných poznatků o epistolárním stylu v seminářích zaměřených na četbu starých

⁶ Viz např. Hlaváček, I.: Z knižní kultury doby Karla IV. a Václava IV. v českých zemích. AUC–HUCP XVIII/1. 1978.

⁷ Jejich obsáhlý soupis lze najít např. v poznámkovém aparátu článku V. Petrářkové K autografickým drobnostem Václava Jana Rosy. In: Práce z dějin slavistiky. 1985.

českých textů a 3) soubor transliterovaných textů s reprodukcemi originálu, které slouží jako pracovní materiál v semináři.

1) Vycházejíc ze zkušeností nabytých při práci se studenty na PedF UK v semináři specializovaném na četbu starých českých textů využívám korespondenci jako studijní materiál k výuce kurzivního a polokurzivního písma. Její formální konvencionalizovanost a výskyt epistolárních promluvových typů v okrajových částech listů totiž napomáhá poměrně snadné orientaci v písmu i v textu. Práci s korespondencí můžeme pojmut i jako jistý motivační prvek. Pro studenty, kteří se takto zorientují v novogotickém písmu, je snazší zorientovat se v jakémkoli kurzivním textu. Mým hlavním cílem je, aby si každý student s pomocí metod popsanych v disertační práci vytvořil pro dešifraci paleografických textů svůj vlastní systém. Od autodidaktického postupu se náš způsob práce liší především v tom, že studentům-badatelům pomáhám překonávat řekněme akutní potíže přímo při čtení, připravuji a „upravuji“ texty tak, aby se budoucí samostatný badatel naučil zorientovat v předloženém nebo objeveném rukopisu rychleji a jistěji.

2) Na základě analýzy hejtmanské a Rosovy korespondence můžeme prozatím **epistolární styl 2. poloviny 17. století** charakterizovat jako styl vymezovaný komunikační funkcí epistolární (dopisní), tzn. potřebou sdělit něco komunikačnímu partnerovi písemnou formou, a textotvornými tendencemi, navazujícími (po stránce formální) na latinskou, resp. antickou epistolární tradici, přizpůsobenými společenským potřebám.

Rosovy listy i listy hejtmanské korespondence svou **strukturou** (formou) prozrazují souvislost se středověkými latinskými dopisy, formální znaky typické právě pro epistolární styl (pozdrav, rozloučení) se přejímají a s odchylkami se uchovávají. Na jejich struktuře však můžeme vidět, jak se především epistolární styl V. J. Rosy pozvolna od klasické struktury oprostoval. Zůstal zachován v listě, jehož obsah bychom ve srovnání s ostatními mohli označit za slavnostní, a tedy „vyššího“ (rozuměj staršího, klasického, humanistického) stylu hodnou událost. Původní předpoklad, že by se ve struktuře listů mohl projevit vztah mezi komunikanty, tematika či pohlaví pisatele, se nepotvrdil. Potvrdil se však předpoklad vlivu vzdělání pisatele a jeho předpokládaný kontakt s vyšší společností. Žádnému z Rosových listů ani z listů poslaných z Prahy na rozdíl od převážné většiny ostatních listů nechybí datace.

Epistolární promluvové typy jako části textu odrážející epistolární etiketu se uplatňují především v salutatio, exordiu, v úvodu narratio, v petitio a v rozlučovacích formulích. Z našich příkladů je zřejmé, že škála výrazových prostředků je zde poměrně pestrá, a to i přes konvencionalizovanost umožňující využití textů k výukovým účelům v specializovaných seminářích.

Jestliže jsem při vyčlenění všech promluvových typů u Rosových listů vycházela z rozdílnosti adresátů, v hejtmanské korespondenci lze v rámci exordia odlišit 4 a v rámci conclusio a rozlučovacích formulí 3 tematicky různé skupiny. Exordium je formulováno jako snaha o získání adresátovy náklonnosti a) omlu-

vou za obtěžování, b) přáním zdraví a tím, že jej pisatel poroučí boží milosti, c) kombinací obou předchozích, d) kombinací omluvy za obtěžování se suplikací. Rozlučovací formule (v rámci conclusio) buď a) odkazuje adresáta, případně i pisatele, v boží milost a ochranu; většinou doplněno o slib přímělné modlitby, či poručení služeb, nebo b) slibuje adresátovi přímělné modlitby, nebo c) ujišťuje adresáta o věrných službách pisatele.

V rámci promluвовých typů v hejtmanské korespondenci se vztah obou komunikantů projeví tím, že vedle oslovení „urozený a statečný“, označení sociálního postavení (*vladyko, rytíři, důstojný pane*) a v několika případech i oslovení úředním postavením (*hejtmane*) je naznačen důvěrný či soukromý vztah obou účastníků komunikace pomocí oslovení „*kmotře, švagře, bratře*“. Oslovení „*patrone, příteli*“ figuruje jak v listech mezi komunikanty ve stejném společenském postavení, tak mezi komunikanty na společenském žebříčku vzdálených. Z toho usuzuji, že neznamená důvěrnost, leč vstřícnost či snahu po vyjádření až „synovské“ oddanosti. V žádném z listů stejně sociálně postavených osob není exordium omluvou za obtěžování. Co se týče narratio, nenalezneme zde na jeho počátku žádnou z typických formulací obsahujících „*oznámení, utikání se, přinucení ucházeti se...*“. Objeví se zde však, jako i u Rosy, prvek „*netajím, pane hejtmane, že...*“, který se v narratio neuzívá tak často jako u listů předchozích. Můžeme si také povšimnout, že ženy se ve většině případů v exordiu adresátovi neomlouvají za obtěžování. Jediným takovým případem je list, v němž omluvu za obtěžování pisatelka kombinuje s ujištěním o své náklonnosti přáním zdraví a tím, že adresáta poroučí boží milosti.

Zdá se, že nové prvky (úprava či zjednodušení struktury listu, vyloučení jména pisatele ze salutatio, exordium ve 2. os. atd.) svědčí o tom, že epistolární styl neustrnul na zaběhlých formulacích a struktuře, ale naopak vycházejí z ní se rozvíjel (a rozvíjí) podle komunikačních potřeb společnosti, přičemž zůstaly zachovány právě znaky struktury listů, které epistolární styl charakterizují.

Konverzační obraty v salutatio, exordiu a conclusio, které nejsou zcela totožné, svědčí o tom, že jistá konverzační forma češtiny existovala.

Z konfrontace formulářů a diktaminových příruček na jedné straně a korespondence na straně druhé se zdá, že zde uvedené promluвовé typy byly jakýmsi „nepsaným zákonem“.

Uplatňování **subjektivního faktoru** můžeme ve většině listů sledovat v explicitním vyjádření podřazenosti či úslužnosti v rámcových částech listu, a to bez ohledu na sociální postavení obou komunikantů. O potřebě individuálního ozvláštnění svědčí na jedné straně gramatické a lexikální modifikace rámcových částí při vyjadřování přízně a náklonnosti, na straně druhé pak např. začleňováním obrátů vzbuzujících u adresáta soucit nad pisatelem, a to nejen do salutatio, ale i do jiných částí listu. V narratio se subjektivita projevuje na rovině lexikální užíváním kladných i záporných expresiv.

Na základě první průzkumné sondy **do jazyka korespondence, do hláskosloví**, lze prohlásit, že autoři analyzovaných dopisů byli bez ohledu na spole-

čenské postavení a s největší pravděpodobností bez ohledu na vzdělání (což je zajímavé především z hlediska sociostylistického) nositeli spisovného, v tomto ohledu (změna *y > ej*) ještě ne příliš rozkolísaného, jazyka. Naprostá převaha nediftongizovaných podob v koncovkách přinejmenším svědčí o pokračování tendence nepronikání (na rozdíl od polohy v kmeni) tohoto jevu do spisovné (reprezentativní) podoby jazyka spíše než o nepevnosti povědomí o spisovné podobě jazyka.

Aby bylo možno získané poznatky zobecnit na epistolární styl 2. pol. 17. století, bude třeba provést podobnou analýzu textů ze všech zmíněných hledisek i z jiných nářečních oblastí.

Literatura

- CUŘÍN, F.: Vývoj spisovné češtiny. Praha 1985.
 DVORÁK, E.: Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině. Praha 1970.
 HAVRÁNEK, B.: K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků. In: Studie o spisovném jazyce. Praha 1963.
 HAVRÁNEK, B.: Vývoj spisovného jazyka (scr.). Praha 1979.
 HLAVÁČEK, I. – KAŠPAR, J. – NOVÝ, R.: Vademecum pomocných věd historických. Praha 1997.
 HLEDÍKOVÁ, Z. – KAŠPAR, J.: Paleografická čítanka I (scr.). Praha 1982.
 HOŠNA, J. – TRÍŠKA, J.: Z teorie starší české literatury. Praha 1990.
 CHLOUPEK, J.: Funkční styly dnes. In: Naše řeč, 1994, roč. 77, č. 2, s. 57 – 66.
 CHLOUPEK, J.: Útvarová diferenciacie a slohová stratifikace češtiny dnes. In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993 (Sborník z olomoucké konference 23. – 27. 8. 1993).
 JEDLIČKA, A.: Jazyk korespondence jako pramen studia spisovného jazyka. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica, roč. XXIII – XXIV. Bratislava 1971 – 1972, s. 281 – 286.
 JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1974.
 JEDLIČKA, A.: Základy české stylistiky. Praha 1970.
 JELÍNEK, M.: Epistolární styl. In: Sborník Pocta Dušanu Šlosarovi. Brno 1995.
 JŮNA, J. a kol.: Monografie Hořovicka a Berounska. I. – VI. díl. Praha 1928.
 K jazyku a stylu českých barokních textů I. Sborník katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. České Budějovice 1998.
 K jazyku a stylu českých barokních textů II. Sborník katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. České Budějovice 2000.
 KAŠPAR, J.: Soubor statí o novověkém písmu. Praha 1993.
 KAŠPAR, J.: Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím. 1. svazek. Praha 1975.
 KAŠPAR, J.: Novogotické písmo v Čechách v letech 1500 – 1750. In: AUC, Philologica 1 – 3, 1971.
 Příruční mluvnice češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1996.
 KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví. Praha 1962.
 KOPECKÝ, M.: Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků. Praha 1978.

- KRAUS, J. – HOFFMANNOVÁ, J.: Písemnosti v našem životě. Praha 1996.
- KRAUS, J.: Rétorika v dějinách jazykové komunikace. Praha 1981.
- KRAUS, J.: K zdrojům normativnosti českých gramatik 16. – 17. století (K žánrovému zařazení Konstancova Brusu jazyka českého z r. 1667). In: Práce z dějin slavistiky X. Praha 1985, s. 143 – 154.
- KUBÁLEK, J.: Naše slabikáře. Od nejstarší doby do konce století XVIII. Praha 1929.
- KUČERA, J.: Dopis v předbělohorských Čechách. In: Sborník poštovního muzea 1982.
- LEHÁR, J. – STICH, A. – JANÁČKOVÁ, J. – HOLÝ, J.: Česká literatura od počátků k dnešku. Praha 1998.
- MAREŠ, Fr. (ed.): Prokopa písaře Novoměstského Česká “Ars dictandi”. Praha 1900.
- NEČAS, D. (ed.): Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti. Praha 2001.
- PETRÁČKOVÁ, V.: Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy. In: AUC, 1987, s. 131 – 141.
- PETRÁČKOVÁ, V.: Význam Rosovy Čechořečnosti pro vývoj českého mluvnictví. In: Prekursorzy slowiańskiego językoznawstwa porównawczego (do końca XVIII w.). Wrocław 1987, s. 159 – 168.
- PORÁK, J.: Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13. – 18. stol.). Praha 1979.
- PORÁK, J.: Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině. In: Slovo a slovesnost, 1981, roč. XLII, č. 3, s. 219 – 227.
- ROSA, V. J.: Čechořečnost seu Grammatica Linguae Bohemicae. Praha 1672.
- RULFOVÁ, M.: Dopis v českých dějinách. In: Sborník poštovního muzea. 1981.
- STICH, A.: Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost. In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993 (Sborník). Praha 1995.
- STICH, A.: O počátcích moderní spisovné češtiny. In: Naše řeč, 1991, roč. 74, č. 2, s. 57 – 62.
- ŠTEJER, M.: Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti. Praha 1668.
- VÁCLAVEK, B.: Český listář. Praha 1949.
- ze Semanína, Mikuláš Šúd: Formy a notule listuov všelijakých, jichž stavové v tomto království vuobec.: Slovník literární teorie. Praha 1984.
- z Fonkenštejna, Šebestián Fauknar: Titulář obsahující v sobě v jazyku českém předně formy listův všelijakých požívají. Praha 1547.

Kategoriálne formy intenzifikácie

Júlia Hansmanová

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Intenzifikácia je abstraktný pojem, o ktorom predpokladáme, že riadi fungovanie istých jazykových javov. Keďže v slovenskej jazykovede sa intenzifikácii doposiaľ nevenovala pozornosť, naše uvažovanie o tejto kategórii je založené na in-

tuícii a smeruje od hľadania javov, o ktorých predpokladáme, že vykazujú vlastnosti, na základe ktorých sa môžu považovať za existenčné formy javu intenzifikácie.

Jazykové vedomie a intenzifikácia

Medzi kategoriálne formy javu intenzifikácie sme intuitívne zaradili deminutíva, augmentatíva, negáciu, istotnú modalitu, elipsu, apoziopézu, parentézu, vytýčený vetný člen, osamostatnený vetný člen a pripojený vetný člen. Východiskom vymedzenia poľa pôsobnosti intenzifikácie bolo uvažovanie o intenzifikácii ako o procese hypoteticky analogickom s procesmi, ktoré prebiehajú v banke dát jazykového vedomia. J. Horecký (1991, s. 81) definuje jazykové vedomie ako vyšpecifikovanú, špecializovanú zložku vedomia. „Obsahom jazykového vedomia je interiorizovaný systém verbálneho správania“ a „formou jazykového vedomia je banka dát uložená v jazykovom vedomí“. Banka dát obsahuje tri zložky. Prvou zložkou je báza dát, lexikálna zložka banky dát. Je to „zložitý systém jazykových znakov, akýsi tezaurus, ktorý možno znázorniť ako sieť pomenovaní (jednoslovných i viacslovných)“ (tamže). Za základnú bunku lexiky považuje J. Horecký onomaziologický reťazec, ktorý sa rozvíja štyrmi typmi procesov: transformáciou, transpozíciou, transferáciou a transláciou. „Pri derivačnej transformácii sa koreňový onomaziologický reťazec R a afixálny onomaziologický reťazec A mení, spája v nový reťazec W . Výsledkom je zložená forma, pričom obsah i koncept nového reťazca W tvoria nedeliteľný celok. Pri kompozičnej transformácii sa dva (i viac) koreňové onomaziologické reťazce ($R1$ a $R2$) spájajú v nový onomaziologický reťazec Rw . Výsledkom je tu zložená forma. Pri rozvíjacej transformácii sa dve hotové slová $W1$ a $W2$ (niekedy aj viac slov) spájajú do jedného pomenovania Wx ..“ (tamže, s. 83).

Predstavme si, že koreňový onomaziologický reťazec (R) funguje v jazykovom vedomí nositeľov jazyka ako množina základných (prvotných, východiskových, netransformovaných) jazykových jednotiek (X) a afixálny onomaziologický reťazec (A) predstavuje množina modifikátorov (transformátorov) (F). Prvky množiny F pôsobia na prvky množiny X a výsledkom tohto pôsobenia sú nové modifikované (transformované) prvky, ktoré môžeme zaradiť do novej množiny Y (analogicky s novým reťazcom W). Ak množinu X tvoria prvky $x1, x2, x3...xn$, množinu F prvky $f1, f2, f3...fn$ a $Y=\{y1, y2, y3...yn\}$, potom proces pôsobenia hociktorého prvku množiny F na prvok množiny X môžeme zovšeobecnene chápať ako funkciu $f(x)$. Na základe uvedeného predpokladáme, že nositeľ jazyka disponuje schopnosťou odlíšiť východiskové jazykové jednotky od jednotiek utvorených z východiskových, t. j. východiskové od výsledných a súčasne identifikovať východiskovú jazykovú jednotku v štruktúre výslednej jazykovej jednotky (pre správnu apercepciu výslednej jazykovej jednotky je, samozrejme, nevyhnutné identifikovať aj ostatné konštituenty danej štruktúry). Pri analýze výberových jazykových jednotiek, ktoré sú predmetom nášho záujmu, budeme vychádzať práve z ich štruktúrnej povahy.

Stavbu jazykovej jednotky chápeme ako štruktúru ($\check{S}$) komponentov (k), ktoré ju identifikujú v pomere k iným rovnorodým jednotkám a ktoré svojou povahou zodpovedajú jej funkcii: $\check{S} = k1 + k2 + k3 + \dots kn$.

Do akých vzťahov vstupujú východisková jazyková jednotka (x) a výsledná jazyková jednotka (y)? (1) Predpokladáme, že sú vo vzťahu motivácie. Východisková jazyková jednotka je motivantom výslednej jazykovej jednotky (y funguje v jazykovom vedomí ako „utvorené od x “). Nositeľ jazyka si uvedomuje formálnu a/alebo obsahovú závislosť y od x . Je schopný príčinne zdôvodniť formu a/alebo význam výslednej jazykovej jednotky na pozadí východiskovej jazykovej jednotky. (2) Naším druhým predpokladom je bezpríznakovosť jednotky x a príznakovosť jednotky y (y obsahuje oproti x príznak navyše a nositeľ jazyka ju hodnotí ako špecifickejšiu). Poznanie y teda predpokladá poznanie x – bez poznania x nie je možné utvoriť ani adekvátne interpretovať y v jazykovom vedomí nositeľa jazyka.

Z formálneho hľadiska chápeme intenzifikáciu ako proces modifikácie štruktúry východiskovej jazykovej jednotky ($\check{S}1$) a vznik novej jednotky ($\check{S}2$). Proces intenzifikácie zahŕňa tri operácie: 1. aktualizácia $\check{S}$, 2. modifikácia $\check{S}1 (=f(\check{S}1))$ adíciou nového prvku (kx) alebo elimináciou prvku ($k1-n$), 3. vznik $\check{S}2$. O akú modifikáciu ide? Zmenou niektorého z komponentov (alebo aj viacerých komponentov) sa narušuje stabilita štruktúry, jednotka stráca svoju identitu, mení sa v inú jednotku, vzniká nová jednotka s novou štruktúrou.

Ako sa mení daný komponent? K východiskovej štruktúre sa pridá nový komponent ($k1 + k2 + k3 + kx$), alebo sa jeden komponent z východiskovej štruktúry eliminuje a na jeho miesto sa dosadí nový komponent ($k1 + k2 - k3 + kx$), alebo sa komponent zo štruktúry eliminuje, ale na jeho miesto sa nedosadí nový komponent, zostane prázdna pozícia ($k1 + k2 - k3$). V prvom a druhom prípade hovoríme o +intenzifikácii a v treťom o –intenzifikácii, resp. o deintenzifikácii.

Predpokladáme, že následkom každej zmeny štruktúry východiskovej jazykovej jednotky je vznik jednotky s novým obsahom.

Podľa typu východiskovej jazykovej jednotky rozlišujeme dva typy intenzifikácie:

I. OBSAHOVÁ (SÉMANTICKÁ) INTENZIFIKÁCIA. Východiskovou jazykovou jednotkou je lexikálny význam slova, resp. propozícia výpovede.

II. TEXTOVÁ INTENZIFIKÁCIA. Východiskovou jazykovou jednotkou je veta ako základná textová jednotka, resp. vetná schéma.

Intenzifikátor je sprievodný prostriedok intenzifikácie, explicitne vyjadrený vo forme novej jednotky. V tomto príspevku sa budeme venovať sémantickej intenzifikácii.

Sémantická intenzifikácia

Extenzionálne určenie pojmu sémantická intenzifikácia zahŕňa nasledujúce jazykové javy: deminutíva, augmentatíva, negáciu a istotnú modalitu. Predpo-

kladáme, že pri tvorbe týchto jednotiek prichádza k modifikácii štruktúry motivujúcej – východiskovej jednotky, ktorou je lexikálny význam slova (pri deminutívach, augmentatívach, negácii a istotnej modalite), resp. propozícia výpovede (pri negácii a istotnej modalite). Naším cieľom je zistiť, o akú modifikáciu ide, čo riadi sémantickú intenzifikáciu, aké sú špecifiká jednotlivých sémantických intenzifikácií a čo funguje ako sémantický intenzifikátor. Postupovať budeme porovnávacou metódou. Zameriame sa na odhalenie dištinkatívnych vlastností (1) deminutív a augmentatív a (2) negácie a istotnej modality. Poukážeme na rozdiely medzi jednotlivými javmi vzhľadom na intenzifikáciu.

1. Špecifické vlastnosti deminutív a augmentatív z hľadiska intenzifikácie

Deminutíva (zdrobneniny) sa spolu s augmentatívami tradične zaraďujú do expresívnej lexiky. Základný výklad o deminutívach podáva P. Ondrus v Slovenskej lexikológii (1972). Hovorí, že pri deminutívach sa pomocou sufixov k danému slovu v pomenovacej funkcii vyjadruje doplňujúci význam zdrobnenia, ktorý môže byť kvantitatívny, kvalitatívny a kvalitatívno-quantitatívny. E. Pauliny v Slovenskej gramatike (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 151) konštatuje: „Zdrobnenými podstatnými menami sa často nevyjadruje malá vec. Vyjadruje sa nimi často vec, ku ktorej máme citový vzťah, t. j. nejaká milá vec“. J. Mistrík (1997) hovorí o funkcii pomenúvať malé veci ako o prvotnej funkcii deminutív, ktorou je motivované aj ich pomenovanie (lat. *deminuo*, -ere = zmenšovať). „Avšak na základe detskej filozofie, že čo je malé, je príjemné, sa preniesol na ne citový význam a sekundárne sa týmto významom motivovali aj deminutívne prípony“ (tamže, s. 82).

Augmentatívnosť sa obyčajne vysvetľuje ako protipól alebo protiklad deminutívnosti. Augmentatívum, na rozdiel od deminutíva, nemá čisto kvantitatívny ráz. „Augmentatívum má alebo povahu kvantitatívno-kvalitatívnu, alebo kvalitatívnu“ (Ondrus, 1972, s. 30). E. Pauliny (1968, s. 151) hovorí o zhoršujúcom význame zveličených podstatných mien. J. Mistrík (1997, s. 83) považuje augmentatíva za expresívne výrazy, implikujúce vzťah nesympatie človeka k veciam alebo osobám, ktoré sa nimi pomenúvajú.

Všimnime si ešte raz výrazy príjemné, jemné, milé alebo nesympatické, neželateľné, neprimerané. Nositeľ jazyka nimi vyjadruje emocionálny hodnotiaci postoj k rôznym javom objektívnej reality, t. j. k objektom všeobecne (ak „objekt = všetko to, čo môže mať vo vedomí svoj odraz“ (Dolník, 1993, s. 24)). Emocionálny vzťah k objektu môže byť pozitívny alebo negatívny. O tom, či na jeho charakterizáciu použije napr. atribút sympatické alebo naopak nesympatické, rozhoduje subjekt na základe individuálneho odrazu daného objektu vo vedomí. J. Dolník v súvisi s vymedzovaním lexikálneho pojmu hovorí o individuálnom odraze ako o odraze, do ktorého sa premietajú „vlastnosti odrážaných objektov, ktoré sú z hľadiska daného jednotlivca podstatné“. Individuálny odraz „závisí od individuálnych osobitostí odrážajúceho subjektu, od jeho znalostí,

skúseností, potrieb a záujmov“ (tamže, s. 25). Predpokladáme, že aj emocionálny vzťah k objektom sa formuje na pozadí individuálneho odrazu objektu vo vedomí jednotlivca.

Rozlišujeme rôzne stupne emocionálneho postoja – od minimálnych až po maximálne pozitívne, resp. negatívne hodnoty. Subjekt zaujíma k objektu emocionálny postoj v istej miere na základe porovnania daného objektu s vlastnými kritériami emocionálneho hodnotenia. Tak vzniká hierarchia individuálnych odrazov objektov vo vedomí jednotlivca. Pri použití deminutívneho tvaru v texte ide o aktualizáciu istej miery pozitívneho emocionálneho postoja k objektu, na ktorý sa vzťahuje „neutrálny tvar“ príslušnej jednotky. Pri augmentatívach sa aktualizuje miera negatívneho emocionálneho postoja k danému objektu. V aktualizácii emocionálneho postoja sa odráža hierarchia individuálnych odrazov vo vedomí jednotlivca, ktorá sa v texte realizuje prostredníctvom intenzifikátorov (deminutívnych a augmentatívnych prípon).

Motivácia deminutívnych prípon. J. Mistrík (1997) v súvislosti s deminutívnymi príponami hovorí o sekundárnej motivácii citovým významom na základe detskej filozofie „čo je malé, je príjemné“. O akú „filozofiu“ ide? Pozrime sa na nasledujúce vety: (1) *Môj braček sa rád hrá s kockami.* (2) *Môj braček zvíťazil na univerzitnom tenisovom turnaji.* (3) *Tvoj braček ťa pekne podviedol.* Ktorý sémantický komponent lexikálneho významu *braček* motivuje deminutívny tvar podstatného mena *brat* (čím je motivovaná deminutívna prípona *-ček*)? Aké atribúty by sme mohli pridať k slovu *brat* namiesto deminutívnej prípony *-ček*? Z prvej vety vyplýva, že expedient hovorí o bratovi, ktorý je (najpravdepodobnejšie) malý (v detskom veku) a ku ktorému prejavuje istú náklonnosť (je mu milý). Adjektívum *univerzitný* v druhej vete signalizuje, že nejde o brata, ktorý je v detskom veku, ale o brata, ku ktorému má expedient pozitívny citový vzťah (s ktorým si rozumie, má ho rád a pod). Na základe výrazov *braček* a *pekne podviedol* v tretej vete je jasné, že *braček* je tu ironizujúce slovo a preto nemôžeme hovoriť ani o „malom“, ani o „milom“, ale skôr o „nemilom“ bratovi. Deminutívna prípona *-ček* sa teda vyskytuje motivovaná sémantickým komponentom vyjadrujúcim „malý rozmer“ (v tomto prípade „v detskom veku“) a komponentom expresívnosti („milý“) súčasne (1), iba komponentom „milý“ (2), komponentmi „nie malý“ a „nie milý“ (3). V druhej vete je deminutívny tvar *braček* motivovaný iba komponentom expresívnosti (komponent expresívnosti = citový hodnotiaci postoj k slovám a cez ne aj k ich denotátom, porov. Dolník, 1990). Deminutívna forma sa použila vo funkcii pomenovať objekt, ku ktorému zaujíma expedient „len“ pozitívny citový postoj uplatnením princípu imaginárnej ekvivalencie. J. Dolník (1999b) podáva komplexný výklad princípu ekvivalencie ako riadiaceho princípu stavby, vývinu a fungovania jazyka. „Imaginárna ekvivalencia je výsledok imaginárnej homogenizácie, ktorá spočíva v tom, že sa v predstave dotvára, kompletizuje istý prvok, a to tak, že sa vníma, akoby chýbajúca vlastnosť reálne jestvovala. Abstrahuje sa od toho, že príslušná vlastnosť pri danom prvku reálne nie je prítomná, a prihliada sa na

možnosť jej imaginárneho sprítomnenia“ (tamže, s. 52). Po výklade o jazykových prvkoch, ktorých identifikácia je spätá s imaginárnou ekvivalenciou, autor poukazuje na skutočnosť, že „imaginárna ekvivalencia sa dá opísať ako výsledok analogického usudzovania s imaginárnym komponentom. Pozadím analogického usudzovania je empirické poznanie, že ak objekty *a*, *b* majú spoločné vlastnosti *P*, *Q*, môžeme očakávať, že (1) ak nejaký ďalší objekt má vlastnosť *P*, má aj vlastnosť *Q*, alebo (2) ak objekt *a* má vlastnosť *Z*, aj objekt *b* má vlastnosť *Z*“ (tamže, s. 55).

Deminutívny tvar ako výsledok analogického usudzovania (deminutíva s komponentom expresívnosti). Ak objekty *a*, *b* majú spoločné vlastnosti „malý“ a (preto) „príjemný“, označujeme ich deminutívnymi tvarmi. V prípade, že nejaký ďalší objekt má vlastnosť „príjemný“, očakávame, že má aj vlastnosť „malý“, a označíme ho deminutívnym tvarom (akoby mal aj vlastnosť „malý“). Vlastnosť „malý“ sa v predstave dotvára, akoby ju objekt reálne obsahoval.

Motivácia augmentatívnych prípon. Odborná literatúra zhodne tvrdí, že augmentatíva sú protikladom deminutív, a poukazuje na to, že augmentatíva, na rozdiel od deminutív, sú vždy expresívne: implikujú vzťah nesympatie, majú zhoršujúci význam, nikdy nemajú čisto kvantitatívny ráz atď. Augmentatívum alebo zveličené slovo teda jednoznačne nie je (primárne) motivované veľkosťou objektu, na ktorý sa pomenovanie vzťahuje. Primárne ide o motiváciu komponentom expresívnosti a veľkosť (rozmer) je len potenciálnym motivantom, t. j. expresívnosť implikuje rozmer (a nie naopak). Porov.: (1) *Bernardín patrí do plemena veľkých psov*. (2) *Susedovci majú bernardína. To psisko je každý deň v našej záhrade*. (3) *Susedovci majú jazvečíka. To psisko je každý deň v našej záhrade*. Čisto kvantitatívny charakter má len slovné spojenie *veľký pes* (1). V druhej a tretej vete ide primárne o vyjadrenie citového hodnotiaceho postoja expedienta k slovu *pes*, t. j. k jeho denotátu. V porovnaní s deminutívami augmentatívna prípona môže byť motivovaná komponentom expresívnosti a sémantickým komponentom vyjadrujúcim „veľký rozmer“ súčasne (2), alebo iba komponentom expresívnosti (3). Ak je komponent expresívnosti jediným motivantom augmentatívnej prípony, augmentatívum je čisto kvalitatívne.

Intenzifikácia ako modifikácia štruktúry východiskovej jazykovej jednotky. Pri deminutívach a augmentatívach je východiskovou jazykovou jednotkou lexikálny význam základového slova v zmysle komponentovej definície lexikálneho významu: „Lexikálny význam je hierarchizovaný systém sémanticky relevantných komponentov tvoriacich podmienku primeraného uplatnenia lexikálnej jednotky vo výpovedi“ (Dolník, 1993, s. 31). Z definície vyplýva, že „lexikálny význam je produktom kombinácie sémantických komponentov“ a ak abstrahujeme od vzťahov medzi komponentmi, potom „lexikálny význam sa rovná súhrnu sémantických komponentov“ (tamže). Toto poňatie lexikálneho významu môžeme vyjadriť takto: $LV = S1 + S2 + S3 \dots + Sn$. Tvorbou deminutív a augmentatív prichádza k zmene súhrnu sémantických komponentov, ktoré tvoria *LV* východiskovej jazykovej jednotky, adíciou sémantického komponentu

tu Sx . Určenie motivácie deminutívnych a augmentatívnych prípon nám napovedá, o aké Sx môže ísť: 1. „rozmer“, 2. „prejavovať isté emócie“. Tieto sémantické komponenty patria do skupiny generických komponentov, nazývajú sa tiež archisémy (porov. Dolník, 1993, s. 39).

Podľa toho, či sú komponentom lexikálneho významu deminutív alebo augmentatív, rozlišujeme:

A. Deminutívne archisémy:

1. „rozmer“: „menší od priemerného“ (Sxm),
2. „prejavovať emócie“: a) „pozitívne“ (Sxp),
b) „negatívne“ (Sxn).

B. Augmentatívne archisémy:

1. „rozmer“: „väčší od priemerného“ (Sxv),
2. „prejavovať emócie“: „negatívne“ (Sxn).

Lexikálny význam deminutív a augmentatív obsahuje, v porovnaní s lexikálnym významom východiskovej jednotky, sémantický komponent Sx (alebo dva komponenty Sx) navyše. (Nezávisle od úplnej komponentovej analýzy budeme lexikálny význam východiskovej jazykovej jednotky zapisovať ako $S1+S2+S3$.)

Podľa počtu a druhu deminutívnych archisém rozlišujeme tieto typy lexikálnych významov deminutív a augmentatív:

1. $LV=S1+S2+S3+Sxm$

Napr. *mestečko, ulička, domček*.

2. $LV=S1+S2+S3+Sxp$

Napr. *ocko, maminka, vodička*.

3. $LV=S1+S2+S3+Sxn$

Napr. *románik, autorík, doktorík*.

4. $LV=S1+S2+S3+Sxm+Sxp$

Napr. *diet'atko, dievčatko, chlapček*.

5. $LV=S1+S2+S3+Sxn$

Napr. *darebáčisko, vrabčisko*.

6. $LV=S1+S2+S3+Sxv+Sxn$

Napr. *psisko, domisko*.

Deminutíva a augmentatíva z hľadiska intenzifikácie. Deminutíva a augmentatíva sú existenčné formy intenzifikácie. Intenzifikáciu tu chápeme ako aktualizáciu istej miery pozitívneho alebo negatívneho emocionálneho postoja k objektom prostredníctvom individuálneho odrazu daných objektov vo vedomí jednotlivca a/alebo ako aktualizáciu miery prítomnosti statickej alebo dynamickej vlastnosti objektu. Intenzifikátor je prostriedok realizácie intenzifikácie explicitne vyjadrený v texte. Medzi intenzifikátory zaraďujeme okrem deminutívnych a augmentatívnych prípon aj sufixy, ktorými sa tvoria zjemňujúce pomenovania vlastností a dejov alebo sa nimi okrem emócií vyjadruje aj trvanie a opakovanosť deja, resp. zvýšená (alebo znížená) prítomnosť vlastnosti objektu. Intenzifikátory, ktorými sa vyjadruje znížená miera vlastnosti, nazývame deintenzifikátory.

2. Špecifické vlastnosti negácie a istotnej modality z hľadiska intenzifikácie

Jedným zo základných vzťahov medzi jednotkami na sémantickej rovine jazyka je polarita medzi propozíciami. Negácia je syntakticko-sémantický proces zmeny polarity. Súhlas (afirmácia) alebo nesúhlas (negácia) s obsahom je podľa J. Mistríka (1997) špecifickým typom postoja hovoriaceho k platnosti výpovede alebo iba niektorých jej častí. „Zápor je základnou modalitou, ktorá vyjadruje v podstate záporné, odmietavé, popierajúce stanovisko expedienta k obsahu vety, resp. k platnosti výpovede“ (tamže, s. 190). V akademickej Mluvnici češtiny (1987, s. 622) sa negácia z logického hľadiska hodnotí ako syntakticko-sémantický proces operujúci na propozícii, ktorým sa odmieta platnosť vzťahu medzi participujúcimi členmi sémantickej predikačnej relácie. Napr. ak nejaká kladná veta vyjadruje istý stav vecí, potom sa operáciou negácie vytvára k tejto kladnej vete jej záporný vetný pendant, s ktorým je vo významovo kontradiktोरickom vzťahu. Zápornou vetou sa vyjadruje iný, komplementárny stav vecí prostredníctvom popretia, odmietnutia stavu vecí vyjadreného kladnou vetou. Rozdiel medzi komplementárnym a kontradiktोरickým vzťahom medzi pojmami objasňuje v štúdiu rozoberajúcej základné otázky antonymie J. Dolník (1988, s. 87). „Komplementárny aj kontradiktोरický vzťah súvisí s binárnym členením pojmového poľa. Rozdiel medzi nimi spočíva v tom, že komplementárny vzťah sa viaže na formálno-obsahové binárne členenie, kým kontradiktोरickosť je spätá iba s formálnym binárnym členením. Formálne členenie spočíva v tom, že negáciou sa vyčlení podtrieda pojmov formálne zastupujúcich výraz, v ktorom je zafixovaná negačná operácia“. V pokračovaní sa uvádza, že pri formálnom binárnom členení z negácie kladného člena vyplýva len možné určenie kladného člena z vymedzenej podtriedy. Pri kontradiktोरickom vzťahu záporný výraz sa nevzťahuje na rodový pojem záporne vymedzenej podtriedy pojmov, a preto ju nezastupuje formálno-obsahovo (zovšeobecňujúco) (tamže, s. 88). J. Mistrík (1977, s. 117 – 118) chápe pojem nesúhlasu ako širší, než sú pojmy odpor a zápor. Nesúhlas charakterizuje ako znak postoja hovoriaceho, ktorý možno aj jemne odstupňovať. E. Bajžíková (1995, s. 50) skúma negáciu vznikajúcu pri tvorbe textu. Negáciu ako výstavbový prostriedok chápe ako „textovosémantickú kategóriu bilaterálnej povahy, ktorá tvorí modifikačnú zložku kognitívnej zložky vetnej stavby, a preto príznakovú“ (tamže, s. 55). Autorka poznamenáva, že osobitnými príznakmi sa negácia zosilňuje alebo zoslabuje.

Polaritu kladu a záporu v rámci modality výpovede si všíma J. Findra (1987). Istotnú modalitu vníma ako prostriedok možnej neutralizácie alebo aspoň relativizácie protikladu afirmácia – negácia. J. Mistrík (1997, s. 186) vidí podstatu istotnej modality v tom, že „hovoriaci zaujíma osobný postoj k svojej výpovedi pomocou hodnotiacich slov, slovných spojení alebo pomocou vsunutých samostatných viet.“ Môže sa realizovať na celej výpovedi, ale, na rozdiel od postojovej modality, „modifikuje alebo komentuje i časti vety alebo len jednotlivé vetné členy“ (tamže). Autor kapitoly o istotnej modalite v akademickej Mluvnici češti-

ny (1987) pripomína, že hovoriaci môže podať propozičný obsah výpovede s rôznou mierou (stupňom) presvedčenia (istoty) o jeho platnosti. Signalizáciu rôzneho stupňa (miery) subjektívneho presvedčenia hovoriaceho o platnosti propozičného obsahu nazýva istotnou modalitou. Istotné modalitné postoje aplikuje hovoriaci buď na propozičný obsah kladný, alebo záporný. Za ich obsahové hodnoty považuje autor jednotlivé stupne istoty hovoriaceho o platnosti propozičného obsahu, ktoré predstavujú plynulú škálu od istoty úplnej (stopercentnej) až po istotu takmer nulovú. J. Dolník (1999a, s. 85) venuje pozornosť modalite v kapitole o aktualizácii. Za osobitný typ modality pokladá istotnú modalitu, „ktorá sa dotýka stupňa presvedčenia hovoriaceho o reálnej platnosti propozície. Pri stvárňovaní výpovede sa aktualizuje istá miera presvedčenia“.

Negácia a istotná modalita z aspektu intenzifikácie. Intenzifikácia je aktualizácia istej miery presvedčenia expedienta o platnosti propozície výpovede. Aktualizujú sa expedientove znalosti o stave vecí v objektívnej realite, ktorý má svoj odraz v afirmatívnej (kladnej) vete, lebo len na základe týchto znalostí je schopný utvoriť modifikované varianty (potenciálnej alebo v predchádzajúcom texte explicitne vyjadrenej) kladnej vety. Rôzne stupne presvedčenia (stopercentné až takmer nulové) sú odrazom rôznych stupňov znalosti reality (maximálna až minimálna). Expedient môže dokonale poznať danú realitu. V tom prípade je miera jeho presvedčenia stopercentná: (1) je stopercentne presvedčený o platnosti propozície (v tom prípade ako intenzifikátory fungujú častice, napr. *bezpochyby, iste, rozhodne*) alebo (2) stopercentne presvedčený o neplatnosti propozície (ako intenzifikátory tu vystupujú prefixy, napr. *ne- nemotorný, a- asymetrický, pa- paveda*, alebo častice, napr. *naopak, nijako, vôbec*). Ak je miera presvedčenia (3) nižšia ako stopercentná, odrážajú sa vedomosti o danej realite (viac alebo menej) obmedzené. V treťom prípade sú intenzifikátormi častice, napr. *asi, snáď, vari*.

Modifikácia štruktúry východiskovej jednotky a vznik novej propozície. Východiskovou jazykovou jednotkou je pri negácii a istotnej modalite lexikálny význam slova v zmysle komponentovej definície lexikálneho významu základového slova alebo propozícia výpovede v zmysle súhrnu lexikálnych významov jej participantov. Operáciou negácie sa mení lexikálny význam adíciou sémantického komponentu, ktorý zodpovedá lexikálnemu významu častice *nie*. Výsledok operácie negácie na lexikálnom význame *LV1* môže byť dvojaký:

1. Negáciou kladného člena vznikne negatívny člen, konkrétny výraz s konkrétnym lexikálnym významom *LV2*: $LV(nie) + LV1 = LV2$

Príklady: *vidieť – nevidieť, počuť – nepočuť, žiť – nežiť*. Pozitívny a negatívny člen sú v komplementárnom vzťahu.

2. Negáciou kladného člena vznikne záporný člen, ktorý je výrazom len formálne zastupujúcim výrazy vzťahujúce sa na záporne vymedzenú množinu pojmov (*N*), t. j. z negácie kladného člena (*LV1*) vyplýva len možné určenie konkrétneho *LV2*:

$$LV(nie) + LV1 = N \text{ pričom } N \ni LV2$$

Príklady: *veľký – nevelký, európsky – neeurópsky, prišiel – neprišiel*. Kladný a záporný člen sú v kontradiktornom vzťahu.

Operáciou negácie sa môže zmeniť lexikálny význam slova (niektorého vetného člena okrem predikátu), alebo sa môže zmeniť celá propozícia výpovede (známe členenie na vetný a členský zápor).

Aj v prípade istotnej modality rozlišujeme zmenu lexikálneho významu slova a celej propozície. Propozíciu (resp. *LV* východiskovej jednotky) modifikuje lexikálny význam príslušnej modálnej častice (*mod*). Výsledok operácie (v prípade nižšej ako stopercentnej miery presvedčenia) je však vždy určený iba množinou možných propozícií (*M*), ktoré formálne zastupuje modálna konštrukcia:

$$LV(mod) + LV1 = M \text{ pričom } M \ni LV2.$$

Deminutíva, augmentatíva a jednotky negácie a istotnej modality sú intenzifikované jednotky. Stavbu týchto jednotiek ovláda princíp dominancie – intenzifikované jednotky sú utvárané z perspektívy dominantného prvku (východiskovej jednotky). Deminutíva ovláda aj princíp ekvivalencie (máme na mysli imaginárnu ekvivalenciu s modusom „akoby“). Z dištinkčných vlastností, ktoré sme odhaľovali porovnávaním dvojíc jazykových javov, vyplýva, že aktualizovaná miera (miera emocionálneho postoja pri deminutívach a augmentatívach, miera presvedčenia pri negácii a istotnej modalite) je založená na hierarchii individuálnych odrazov objektov vo vedomí nositeľa jazyka. Aktualizuje sa miera subjektívnosti v jazykovom spracovaní objektívnej reality, ktorá má svoj reálny odraz vo východiskovej jednotke. Intenzifikácia je aktualizácia miery subjektívnosti, vyjadrená vo forme danej jazykovej jednotky pomocou intenzifikátora.

Literatúra

- BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Slovenský jazyk. Textová syntax. Bratislava: Stimul 1995. 90 s.
- DOLNÍK, Juraj: Antonymá z logického a lingvistického hľadiska. In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 2, s. 83 – 93.
- DOLNÍK, Juraj: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. Seminárne cvičenia. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského 1990. 190 s.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná lingvistika: sémantika a pragmatika. Bratislava: Univerzita Komenského 1993. 164 s.
- DOLNÍK, Juraj: Základy lingvistiky. Bratislava: Stimul 1999(a). 228 s.
- DOLNÍK, Juraj a kol.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Stimul 1999(b). 166 s.
- FINDRA, Ján: Polarita kladu a záporu vo vete a v texte. In: Kultúra slova, 1987, roč. 21, č. 6, s. 198 – 205.
- HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.

- MISTRÍK, Jozef: Kapitoly zo štylistiky. Bratislava: Obzor 1977. 248 s.
Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Red. J. Petr. Praha: Academia 1987. 748 s.
ONDRUS, Pavel: Slovenská lexikológia II. Náuka o slovnej zásobe. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 96 s.
PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 596 s.

Částice *ještě/ešte* a *už/už* v češtině a slovenštině

Markéta Kostlivá

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Zamyšlení nad částicemi *ještě/ešte* a *už/už* vzniklo jako diplomová práce. Jejím cílem bylo podat pokud možno obecně platné definice obou částic a porovnat používání těchto částic v češtině a slovenštině.

Ke splnění tohoto cíle bylo nutno zkoumat částice v jejich různých možných užitích. To ovšem vyžaduje velké množství jazykového materiálu. Naštěstí jsem nebyla odkázána na excerpci tištěných textů, ale měla jsem možnost pracovat s elektronickou verzí Českého národního korpusu a s texty slovenského korpusu.

Ve své práci jsem se snažila předestřít celou škálu možností použití částic *ještě/ešte* a *už/už*, každé jednotlivé použití okomentovat a uvést české a slovenské příklady užití. Zde vzhledem k velmi omezenému prostoru uvádím pouze základní kategorie a kromě toho některé nejzajímavější případy užití.

Při rozboru operuji termíny *rámec A* a *rámec B*. Rámec A je přitom logicky na časové ose více vlevo než rámec B. Tyto rámce mohou představovat sousední časová období (to nejčastěji), ale také dva spolu sousedící prostory nebo i abstraktní prostory představující nějakou vlastnost nebo naopak nedostatek dané vlastnosti, kam se řadí posuzované objekty právě podle přítomnosti nebo nepřítomnosti sledované vlastnosti. S označeními typu *rámec A* a *rámec B* pracuje H. Běličová (1986) a částečně i A. Rangelovová (1993).

Užití částice *už* jsem rozdělila do čtyř, užití částice *ještě* do pěti základních kategorií. Uvádím je zde se stručnou charakteristikou a za příslušnými kategoriemi zmiňuji případné podřazené případy. Výklad každé skupiny doplňuji příkladem z Českého národního korpusu.

1. Časové užití *už*

Daná skutečnost je sledována v průběhu času a *už* označuje moment oddělující dobu, kdy byl platný jeden rámec, od doby platnosti nového rámce.

Např. *Končím, už nedostanete ani kapku!*

Z mnoha podskupin této kategorie vybírám:

1.1. Výpovědi, kde už stojí před (často i za) imperativem

Už označuje a zdůrazňuje moment, kdy je z hlediska mluvčího žádoucí nástup akce, moment pokud možno shodný s momentem pronášení výpovědi nebo alespoň co nejméně od něho vzdálený.

Jedná se tedy o jedny z nejvýraznějších případů, kdy je dobře sledovatelné, že *už* označuje a zdůrazňuje předělový bod, bod nástupu nového rámce.

Např.: „*Tak jeď už do té hospody*,“ řekla mu ...

1.2. Už aby

Význam následujících výpovědí lze vyložit jako „bylo by dobré / chci / přeji si, aby ..., a bylo by dobré / chci / přeji si, aby to nastalo co nejdříve“. *Už* se přitom podílí na významu „bylo by dobré / chci / přeji si, aby to nastalo co nejdříve“ tím, že označuje moment pronesení výpovědi jako bod, od něhož platí požadavek nástupu nové skutečnosti. Za rámce zde považuji dobu před pronesením výpovědi a tedy vyjádřeným chtěním (rámec A) a dobu následující po pronesení výpovědi, dobu, v níž je platné vyjádřené chtění (rámec B).

Např.: „*Už aby byl konec sezony*,“ přeje si Tuma.

1.3. Když už

Počátek rámce B v tomto užití *už* nastal (nebo nastane) před bodem V, tj. momentem pronášení výpovědi nebo momentem, kdy bude (byla) taková výpověď aktuální. (Hlavní věta totiž vychází z nějaké premisy, při jejímž naplnění nabývá i ona platnosti; existence této premisy je tedy vůbec podmínkou pronesení takové výpovědi, jinak řečeno, fráze s *už* musí nutně platit před bodem V.)

Tyto výpovědi nesou většinou odstín připouštění, mluvčí bez nadšení a s výhradami, leč přece přijímá novou situaci a konstruuje z ní další podmínky, vývody, závěry, požadavky... Nový rámec je zde třeba zdůraznit, aby bylo jasné řečeno, že situace byla akceptována a že se z ní vychází dále. Právě toto zdůraznění nového rámce zabezpečuje *už*.

Např.: *Ty si nikdy nedáš pokoj, vid' Janine. A když už chceš být sochařkou, proč to nezkusíš s náhrobky?*

1.4. Už už

Nástup nového rámce je na spadnutí, ale v poslední chvíli z něho sejde. Rámec (B) zde existuje pouze v představě mluvčího, který se naděje, že rámec musí každou chvíli nastoupit, ve skutečnosti však k naplnění jeho očekávání, tj. nástupu nového rámce v očekávané době nedojde.

Výraz *už už* tedy znamená „už vidím nový rámec, už si myslím, že jsme v novém rámci...“ Původně byl pravděpodobně používán pro situace, kdy pozorovatel s napětím očekává nástup nového rámce, přeneseně pak i pro ostatní situace, kdy se zdá, že nový rámec (= stav, děj) každým okamžikem nastoupí.

Např.: ...*babička už už souhlasila, ale pak z toho sešlo*.

2. Už označuje nástup jiného než časového rámce

Případy, které je možno charakterizovat „nastává rámec, kdy je platná okolnost vyjádřená (obvykle) slovem stojícím za už“.

Např.: *Evropská unie a Kanada jsou už blízko celkové dohody o rybolovu platýsů u kanadských břehů.*

2.1. Komparativ adverbia nebo adjektiva + už (už + komparativ)

Už signalizuje, že daný člen náleží do rámce, kdy je platná větší míra vlastnosti. Před tímto rámcem platil jiný rámec, kdy vlastnost nedosahovala takové míry. Už zdůrazňuje nástup nového rámce a tím i rozdíl mezi oběma rámci.

Např.: *Snadno se řekne, hůře už dodržuje.*

3. Počáteční člen (úsek) rámce

Už vyznačuje člen, před nímž stojí, jako první člen, pro nějž platí daný stav, děj, okolnost. Tento člen se tak stává počátečním členem rámce členů nesoucích danou vlastnost, přičemž tento první člen ji může mít v porovnání s ostatními členy v nejmenší míře.

Např.: *Už výběr restaurace říkal svým způsobem všechno.*

4. Zdůraznění

Do této skupiny řadím takové užití už, které má především zdůraznit zmiňovanou skutečnost. I v těchto případech však může už obsahovat náznaky některých výše dotčených významů.

Např.: *A Vánoce jsou vždycky prapodivné, ať už přicházejí v prosinci nebo koncem srpna.*

4.1. Neurčité zájmeno nebo příslovce + už (něco už, někdo už, nějak už ...)

V tomto případě, stejně jako v předchozím, už opět nemusí stát bezprostředně za zájmenem nebo příslovcem, většinou však stojí napravo od něho, pokud ovšem není věta uvozena modifikační částicí *však*, *vždyt' / ved'*. V tom případě stojí už bezprostředně za touto částicí.

Mluvní projevuje přesvědčení, že bude nalezen člen, který bude zkonkretizováním jedné z možností latentně obsažených v neurčitém zájmenu nebo příslovci. Neurčité zájmeno nebo příslovce vyjadřuje libovolnost tohoto členu, už zdůrazňuje budoucí rámec vyhovujících členů, čímž má v příjemci posílit přesvědčení o jeho budoucí existenci.

Např.: *Nějak to dopadne i s obyvateli Starého Plzně, někdo už to dá do pořádku.*

5. Časové užití ještě

Ještě signalizuje, že je zachován původní (nezměněný) stav, jinými slovy, v momentě, k němuž se promluva vztahuje, trvá rámec okolností, stavu nebo

děje, který začal být platný někdy před tímto momentem. Navíc *ještě* informuje o tom, že současný stav není konečný, nýbrž bude/byl vystřídán jiným stavem, tj. nastoupí nový rámec, rámec B.

Např.: *Na vás naštěstí ještě léta nejsou vidět.*

5.1. Význam „vyhrožování, sliby, chvástání...“

Jednou nastane doba, kdy vstoupí v platnost uvedená skutečnost. *Ještě* signalizuje, že trvá možnost (rámec A), že nastane zmíněný děj, stav, okolnost. Věci nedospěly do stadia (počátek rámce B), kdy tato možnost zanikne.

Např.: *Vy mě neznáte, vy mě ještě poznáte!*

6. Ještě označuje trvání jiného než časového rámce

Tyto případy lze charakterizovat „trvá rámec, kdy je platná okolnost, vyjádřená (obvykle) slovem stojícím za *ještě*“.

Např.: *Krev sbírali do poháru a ještě živé děti házeli do ohně.*

7. Rozšiřování rámce

K rámci, jehož existenci *ještě* implikuje, se přidává další člen (členy).

Např.: *Takže vydržím ještě aspoň rok?*

7.1. Význam „obavy“

Jedná se o výpovědi, které vyjadřují obavy z nastání stavu nebo děje nebo připouštějí možnost nástupu takového stavu nebo děje. Jde totiž o hypotetický nástup události, kterou se mluvčí snaží prezentovat jako nežádoucí, a aby toho snáze dosáhl, představuje ji příjemci jako další v řadě nežádoucích událostí (okolností), které však nemusejí být vysloveny ani známy, mohou být pouze implikovány slovem *ještě*; ve skutečnosti často vůbec neexistují.

Např.: *Ale pane Santere, ještě se mi budou svačínářky smát.*

8. Konečný člen (úsek) rámce

Uvedený člen (děj, stav, okolnost) je zařazován do rámce (A), kam spadaly i předchozí členy, je s nimi včleňován do stejné kategorie. *Ještě* však zároveň informuje o existenci jiného rámce (B), jehož členy se vyznačují nepřítomností sledované vlastnosti, a o jeho umístění bezprostředně za rámcem A. Diskutovaný člen je tak zařazován na konec rámce A, stává se jeho posledním členem nebo jedním z posledních členů.

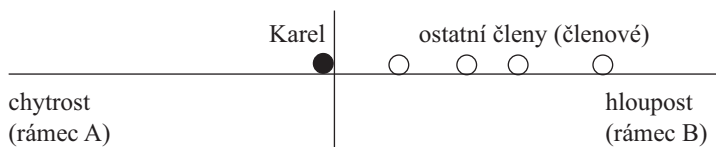
Např.: *A ještě Palacký, jak se sám vyznal, veršoval v mladosti napřed latinsky.*

8.1. Ještě + superlativ

Žádný člen nemá uvedenou vlastnost ve velké míře, označený člen jí má ze všech nejvíce (to je sdělováno pomocí superlativu), i u něho je však míra vlastnosti poměrně malá (tuto omezovací funkci plní *ještě*).

Uvedený člen má (ještě) danou vlastnost, stojí však na samém konci pomyslné linie, znázorňující množství této vlastnosti, ostatní členy už zkoumanou vlastnost nemají. Tak např. ve větě *Ještě nejchytřejší je Karel*. lze o Karlovi říci, že je chytrý, je ale chytrý velice málo, stojí na samém konci rámce „chytrost“. Superlativ přitom informuje, že ostatní jsou hloupější než Karel.

Přibližme si danou situaci pomocí schématu:

Např.: *Je tu hrozně málo čestných lidí, ještě nejslušnější je Pticyň.*

9. Zdůraznění

Do této skupiny řadím takové užití *ještě*, které má především zdůraznit zmiňovanou skutečnost. I v těchto případech však může *ještě* obsahovat náznaky některých výše sledovaných významů.

Např.: *Podle lékařů je přitom zázrak, že řidič vůbec žil, natož ještě řídil auto.*

9.1. Specifický význam „to nám ještě chybělo“

Nežádoucí zmiňovaný element se řadí do skupiny jiných nežádoucích elementů, ať už nastavších nebo pouze hypotetických. *Ještě* zde pouze zdůrazňuje celou výpověď. Podobné příklady se objevují i bez *ještě*.

Např.: *Zloděj! To nám ještě chybělo! Zloděj v rodině, hlava rodiny!*

Na základě rozboru jednotlivých užití částic jsem potom konstruovala jejich obecné charakteristiky:

Už informuje, že situace, o níž je řeč, nebyla vždy taková, jaká je, v minulosti byla odlišná (informuje o historii jiného, odlišného). Navíc se očekává, že současný (= nový) stav potrvá i nějakou dobu v budoucnosti.

Už bych přirovnala k výstřelu ze startovací pistole, neboť značí, že bodem, který zdůrazňuje, začíná něco nového, nebo že to, co začíná, je nové, odlišné od předchozího.

Už také nazývá tzv. předělovým slovem, protože označuje nebo zdůrazňuje předěl, který nastává nástupem nového rámce. Více než k novému rámci patří už k předělu mezi rámci.

Ještě informuje, že situace v minulosti, bezprostředně předcházející vztahnému bodu (momentu), byla stejná jako současná situace (informuje o historii stejného), avšak očekává se, že se tato situace v budoucnu změní. (Vztahným bodem nazýváme moment, který může být totožný s momentem pronášení

výpovědi, nebo je to moment vyjádřený časovým údajem nebo udáním okolností, k němuž je výpověď vztahována.)

Shodná funkce obou zkoumaných částic spočívá v tom, že implikují existenci dvou odlišných, často významově inverzních rámců. *Ještě* signalizuje, že se nacházíme před předělem mezi starým a novým rámcem, tj. ve starém rámci, *už* zdůrazňuje předěl mezi rámci nebo signalizuje, že se nacházíme za tímto předělem, tedy v novém rámci.

Ještě a *už* jsou prostředky sloužící ekonomičnosti jazyka. Je v nich obsažena informace, která by jinak musela být vyjádřena větším počtem slov, často i celým souvětím.

Porovnání možností použití sledovaných částic v češtině a slovenštině potvrdilo hypotézu, že se tyto jazyky budou lišit pouze minimálně. Přesto bych zde ráda upozornila na některé případy, kde se spolu čeština a slovenština neshodují.

Částice *už* se poji se slovenským *ved'* a tvoří tak výraz *ved' už*, který v češtině chybí; pro stejný význam čeština používá výraz *vždyť ano*, případně substandardní *dyť (dyk) jo*. Ve spojení s imperativem využívá čeština samostatnou částici *už*, zatímco ve slovenštině se *už* objevuje spolu s částicí *aj*: *už aj*. Podobně vystupuje v češtině samostatné *už* ve významu typu *něco se už stane*; ve slovenštině se v tomto významu také vyskytuje samostatně, ale i s doprovodem částice *len*: *už len* (*Niečo sa už len stane*). Kromě toho se zdá, že ve slovenštině se častěji než v češtině používá výraz *viac nie* na místě, kde jindy stává *už nie*.

Částice *ještě* (*ešte*) má o něco širší použití ve slovenštině. Setkáváme se tam s výrazy *ešte čo*, *ešte to*, *ešte hneď*, které čeština nezná. Na rozdíl od češtiny zde funguje také protějšek výrazu *už-už*, výraz *ešte-ešte*, který v češtině také nefiguruje (v adekvátních kontextech se používá výraz *jakž takž*). O něco častěji než v češtině se ve slovenštině objevuje spojení *ešte aj*, a spojení slov *ještě* a *stále* má ve slovenštině mnohem častěji podobu *ešte stále* než *stále ešte*, zatímco v češtině je tomu naopak (převládá uspořádání *stále ještě*). Na rozdíl od češtiny je také ve slovenštině obvyklé spojení *ešte len*, ale tento výraz je používán jako ekvivalent českého *teprve*.

Literatura

BĚLIČOVÁ, Helena: Částice *ještě/už* v sovremenných slavjanských jazykách. In: *Linguistische Arbeitsberichte* 54/55, 1986, s. 145 – 155.

RANGELOVOVÁ, Albena: Hodnotící částice v české větě v porovnání s bulharštinou. Disertační práce. Praha: Ústav pro jazyk český 1993.

K syntaktické struktuře příběhů vyprávěných a vytvářených třináctiletými školáky

Petra Hudková

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Ve svém příspěvku bych chtěla představit cíle diplomové práce, jež by měla přispět k odhalení dětské tvůrčí aktivity a jejímu popisu a na které pracuji pod dohledem docentky Svatavy Machové, vedoucí katedry českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy.

Zvýšený zájem o příběh je patrný nejen na poli lingvistiky, literární vědy, sémiotiky, ale i dalších humanitních a sociálních věd – historie, psychologie, sociologie či filozofie. Jmenované obory rozpoznávají ve vyprávění příběhů důležitou formu strukturace lidské zkušenosti. Myslíme z hlediska příběhů, žijeme příběhy, jednáme ve shodě s příběhy. Dovednost vyprávět příběh uvádí člověka do světa společně sdíleného smyslu, do světa lidské kultury (Chrz, 2002).

Záměrem mé diplomové práce je popsat, jaké jsou z hlediska výstavby textu (koherence, koheze, intencionálnosti, situativnosti a informativnosti) hlavní rysy příběhů vytvářených a vyprávěných třináctiletými školáky. Kromě lingvistických koncepcí budou teoretickým východiskem také některé hypotézy psycholingvistiky kognitivní a diskurzivní. Zajímá mě, zda, případně nakolik se v příbězích vytvářených dospívajícími jedinci odráží úroveň dosažených myšlenkových operací. Své výsledky porovnám s těmi, k nimž došel Vladimír Chrz v rámci svých studií zaměřených na problematiku narace u žáků mladšího školního věku.

Empirický materiál pro diplomovou práci jsem shromažďovala v době od června do listopadu 2002. Šetření bylo provedeno v regionu jižní Čechy na různých typech škol, a to na dvou základních školách, sídlištní a venkovské, a dvou gymnáziích, soukromém a státním. V každé z uvedených škol jsem získala šest fiktivních vyprávění třináctiletých školáků.

Individuální rozhovor s respondentem jsem vedla v oddělené místnosti (v kabinetě nebo v kanceláři ředitele školy) během vyučovací hodiny, aby práce nebyla narušována nežádoucími elementy (zvonění, hluk o přestávkách, přítomnost učitele ...). Za svůj základní úkol při sběru dat jsem považovala navození příjemné, motivující atmosféry. Úvodní dialog se žákem sledoval několikrát cíl – představit sebe sama, zbavit žáky zbytečného ostychu a nervozity a získat základní údaje o jejich osobě, které by při analýze vyprávění mohly být užitečné. Zajímala jsem se zejména o okruh mimoškolních zájmů dítěte, o způsob trávení volného času, o vztah k četbě a mateřskému jazyku. Poté jsem představila svůj projekt a prezentovala metodu dovprávění příběhu (Stein – Albro, 1997). Inspirována V. Chrzem jsem tuto metodu doplnila o vlastní

variantu počáteční věty vyprávění a úkol navrhnout jméno pro hlavního hrdinu. Instrukce pro chlapce a pro dívky se lišila v předurčení pohlaví hlavního hrdiny. Chlapcům jsem prezentovala tuto instrukci: *Vyzkoušíme si spolu, jak dokážeš vyprávět příběh, který si sám vymyslíš. Ten příběh bude o chlapci. Jaké jméno vybereš pro svého hrdinu? ... Nyní ti řeknu začátek příběhu. Nemusíš si ho ještě pamatovat, za chvíli ti to zopakuji. „Na konci ulice bydlel chlapec, který se jmenoval“ Tvým úkolem bude vymyslet pokračování a konec příběhu. Důležité je, aby to byl tvůj příběh, takový, který jsi vytvořil právě ty a právě teď. Záleží jen na tobě, o čem bude a jak bude dlouhý. Takže já ti ještě jednou připomenou začátek příběhu, ty ho po mně zopakuješ a pak budeš pokračovat a vyprávět svůj příběh.*

Výstupy žáků jsem zaznamenávala na magnetofonovou pásku prostřednictvím diktafonu značky Panasonic. Se zvolenou technikou jsem v zásadě problémy neměla, výjimečně jsem jen byla nucena přerušit projev respondentů a požádat je, aby hovořili hlasitěji, neboť přístroj by vyprávění nezaznamenal v potřebné kvalitě.

Nahráný materiál měl být původně přepsán s využitím diktovacího/transkripčního systému TRC-8800 značky Sanyo, jenž vlastní Psychologický ústav Akademie věd České republiky. Od tohoto záměru jsem upustila, neboť přepis nahrávek v domácím prostředí mi umožňoval plně se soustředit na záznam všech aspektů mluvené řeči, které by se později měly stát předmětem hlubší lingvistické analýzy.

Při transkripci jsem se setkala s obtížemi při stanovení syntaktické jednotky mluveného textu. Ve spontánním mluveném projevu nelze většinou identifikovat větnou strukturu – pro produktora představuje omezený, nevyhovující prostor. Mluvčí se primárně soustředí, zejména v nepřipraveném mluveném projevu, na postupné sdělování obsahů vědomí. Při členění mluveného textu na výpovědi lze vycházet ze zvukového průběhu textu, ze syntaktických vztahů mezi lexikálními jednotkami a z obsahově-pragmatického uspořádání (Müllerová, 1994). Zvolila jsem způsob zvukové segmentace textu, obecně považovaný za nejspolehlivější, při němž je komunikát členěn na promluvové úseky (Daneš, 1957), které jsou na svém konci charakterizovány jednak možností pauzy, jednak zvláštním pohybem intonačním (Mathesius, 1947).

Vzhledem k danému prostoru se omezím na interpretaci pouze jednoho typu modifikovaných syntaktických konstrukcí, totiž na korekturu (druhý výraz označuje jinou skutečnost než výraz první) a rektifikaci (druhý výraz opravuje, zpřesňuje to, co bylo označeno výrazem prvním) (PMČ, 1987). Společnou příčinou všech druhů vlastních oprav v mluvených textech je skutečnost, že mluvčí nemá v určitém okamžiku pevnou představu o tom, jak bude text pokračovat, zjišťuje, že způsob, jakým začal formulaci, nevyhovuje a musí původní formulaci opravit, pozměnit, modifikovat.

Ve vyprávěních se žáci nevyhnuli typickému jevu mluvených textů, vlastním opravám, při nichž se snažili překonat formulační obtíže vznikající při verbali-

zaci sdělovaných věcných obsahů. Méně využívali mluvčí výslovnostních oprav, naopak opravy významu se objevovaly nejčastěji. Uvádím některé příklady korektur a rektifikací (klasifikace oprav viz. Müllerová, 1994):

– oprava významu – změna toku vyprávění spjatá se změnou syntaktické konstrukce

Lenka (Gymnázium Česká ul., Č. B.): *když upadla/ přišel k ní krásný mladík/ který ji pomoh/ když ji pomoh/ doved/ zeptal se jí/ jestli jí nic není/ a šel s ní do tý taneční školy/*

– oprava významu – oprava slovesné osoby

Adam (Gymnázium Česká ul., Č. B.): *my jsme/ cekali jsme/ kamarádi na něj/ cekali na jeho rodiče u dveří ředitelny/ aby věděli/ o čem tam budou mluvit/*

– oprava významu – změna kladu v zápor a naopak

Martina (Česko-anglické gymnázium, Č. B.): *a všichni to o ní/ jako nikdo vlastně/ oni nevěděli/ že je čarodějka/*

– změna významu – zpřesnění – druhé vyjádření má ráz vysvětlení

Martina (Česko-anglické gymnázium, Č. B.): *a ta Tereza byla čarodějka/ zabývala se tím prakticky od svých šesti let/ takže byla hodně v tom dobrá/ a nechtěla tu magii používat černě/ že vlastně patřila k těm/ který se snažili to/ vlastně dobře dělat sobě/ ale i ostatním/*

– oprava významu – náhrada první informace s věcně nesprávným údajem formulací s údajem správným

Jan (ZŠ K. Čapka, Hluboká): *a pak už bylo odpoledne/ a von Jirka/ teda Radek/ musel jet domu/, tak sme jeli/*

Adam (Gymnázium Česká ul., Č. B.): *my jsme/ cekali jsme/ kamarádi na něj/ cekali na jeho rodiče u dveří ředitelny/ aby věděli/ o čem tam budou mluvit/*

Nejčastějšími lexikálními signály oprav, které stávají před druhým, opraveným slovem či druhou, opravenou formulací, byly výrazy *vlastně*, *teda*. Spolu s pauzami, intonačními předěly a hezitačními zvuky tvoří mechanismy, které působí zpomalování verbalizace textu.

Syntaktická výstavba vyprávění je jen jedním z několika aspektů, jimž chci ve své diplomové práci věnovat pozornost. Jakékoli připomínky či náměty nejen k interpretaci syntaxe mluvených textů, ale ke struktuře vyprávění třináctiletých dětí vůbec uvítám s nadšením, neboť jsem přesvědčena, že rozšíří můj pohled na zkoumaný předmět a inspirují mě k další činnosti. Předem za ně děkuji.

Literatura

CHRZ, Vladimír: Struktura vyprávění příběhů u dětí mladšího školního věku. In: Pedagogika, 2002, roč. 52, s. 59 – 75.

Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Praha: Academia 1987.

MÜLLEROVÁ, Olga: Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. Praha: Academia 1994.

PECHAR, J.: Od příběhu k románu: K poetice výpravné prózy. Praha: Československý spisovatel 1989.

Příruční mluvnice češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995.

Funkčno-umelecké využitie nárečových prvkov v texte Václava Pankovčina Bude to pekný pohreb

Slavomíra Glovňová

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Z dejín lingvistiky sú všeobecne známe Humboldtove názory o jazyku ako o vonkajšom prejave ducha národa. Národný charakter jazyka vyzdvihol vo svojej známej vete, že rozdiel medzi jazykmi nie je rozdielom zvukov a znakov, ale rozdielom názorov na svet. Podľa neho jazyky sú rozdielne preto, že existujú rozdielne pohľady na svet. Vychádzajúc z tejto tézy možno uvažovať aj o odlišnosti „jazykov“ v rámci jedného národného jazyka, konkrétne o odlišnosti jeho dvoch variet, a to spisovného jazyka a nárečia. Jazyková odlišnosť oboch foriem národného jazyka sa tradične vníma na pozadí názorovej rozdielnosti sveta „inteligencie“ a sveta „ľudu“. Predstaviteľ inteligencie, ktorý bežne používa spisovný jazyk, má pod vplyvom výchovy, vzdelania a sociálneho prostredia iný náhľad na isté skutočnosti života ako príslušník nárečovej skupiny.

Odlišnosť oboch náhľadov pomerne často slúži ako východisko umeleckého a estetického stvárnenia reality v mnohých literárnych dielach slovenskej literatúry. M. Smatana (1988, s. 282 – 290) v tejto súvislosti rozlišuje tri typy umeleckej literatúry s nárečovými prvkami. Vychádza pritom z motivácie ich využitia.

Prvý typ tvorí humoristicko-rozprávačská literatúra, ktorá je blízka ľudovému rozprávaniu. Nárečové prvky indirektívne odhaľujú temperament, charakter ľudí, prostredie, minulosť, zanikajúce dobové reálie a pod. V umeleckých textoch sa výraznou mierou podieľajú na zvyšovaní komickosti zobrazovanej reality.

V druhom type umeleckých textov dialektizmy pomáhajú pri samotnom generovaní príbehu a zároveň sú nositeľmi dokumentárnej hodnoty. Pomocou nich autori opisujú zaujímavé ľudové zvyky, obyčaje, oslavy, ale i magické, tajomné úkony.

Posledný typ literatúry s nárečovými prvkami tvoria literárne diela, v ktorých majú dialektizmy dokumentárnu hodnotu. Dialektizmy dokumentujú vtedajší život, rôzne reálie, remeslá, ale aj oblečenie a stravovacie návyky predchádzajúcich generácií. Pri zobrazovaní dobového koloritu sa autor opiera o vlastné

zážitky. V umeleckých textoch tohto typu nejde o príbeh, ale o priblíženie a aktualizovanie života našich predkov. Nárečové prvky sú nositeľmi faktickosti a informatívnosti.

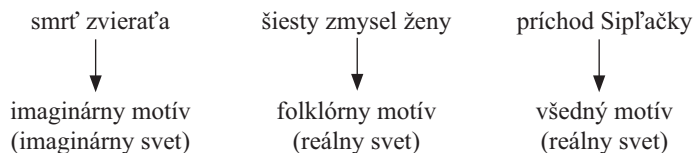
Literárne dielo Václava Pankovčina *Chod', brat t'a volá z knihy Bude to pekný pohreb* (1997) možno zaradiť do druhého typu uvedených literárnych diel. Primárne nárečové prvky vystupujú ako indikátory reálnosti zobrazovanej skutočnosti v texte. Táto ich funkcia vyplýva z binárnosti tematickej výstavby umeleckého diela. V texte sa pravidelne prelínajú dve tematické pásma, a to reálne (referenčné) a imaginárne.

Reálny svet predstavujú každodenné udalosti dedinského manželského páru, ktoré sú dopĺňané folklórnymi motívmi východoslovenského regiónu. Konkrétne ide o tri motívy: silný šiesty zmysel dedinských žien, návšteva mŕtveho brata, panychída (smútočné obrady pravoslávnej cirkvi).

Imaginárny svet zastupuje mŕtvy Mil'o, brat ženy, ktorý zahynul pri autonehode. Po smrti navštevuje svoju živú sestru so zámerom vziať si ju k sebe na druhý svet. Celý príbeh je vybudovaný na striedaní a koexistencii oboch svetov v živote jednoduchého manželského páru žijúceho na vidieku.

O prvom stretnutí reálneho a magického sveta hovorí úvodný motív textu. Manželom sa na dvore obesí domáce úžitkové zviera – koza. Pre ženu je to predzvesť niečoho zlého. Žena nemôže v noci zaspať, cíti, že sa skutočne muselo niečo stať. Pravdivosť ženinej predpovede potvrdzuje dedinská žena Sipl'ačka, ktorá „*celé dni nič nerobila, len chodila po dedine a širila kadejaké reči*“. Tá prináša manželom správu o autonehode ženinho najmladšieho brata Mil'a.

Stretnutie imaginárneho a reálneho sveta možno vyjadriť trojicou motívov:

Imaginárny motív – smrť domáceho zvierat'a – autor prezentuje v spisovnej podobe.

Žena vbehla do kuchyne. Zobudila chlapa, čo spal dole bruchom na diváne po dobrom obede.

„Vstávaj,“ povedala, „koza sa nám obesila na plote, kobyľa splašila, ovce rozutekali, niečo sa stalo.“

Folklórny motív – silný šiesty zmysel dedinských žien – sa uvádza takto:

„Chlape, spíš?“ spýtala sa, ale on len čosi zamrmľal.

„Nedá mi to spať. Dačo sa stalo.“

V prehovore ženy sa nachádza vokatív, ktorý sa v texte realizuje v dvoch podobách: raz je vyjadrený substantívami so všeobecným významom – *chlape, ženo, sestričko, bračeku*, inokedy propriálnym substantívom – *Miľu*.

Všedný motív – príchod Siplačky – Pankovčín zachytáva takto:

„Zajtra bude treba vyčistiť komín,“ povedala. „Z pece sa dymí. Aj hnoj musíme vykydať. Ale dnes idem do záhrady vypliet' burinu, bo hanba. Všetko zarastené.“

„Hnoj počká,“ povedal. „Treba seno pozvážať spod Kýčery, lebo pohnije.“ Pozrel von oknom. „Máš návštevu. Siplačka. Neopováž sa ju pustiť do domu, bo ju hneď a zaraz vykopnem.“

V replikách ženy a muža sa opakuje syntaktický jav charakteristický pre ľudovú reč. Ide o nahrádzanie spisovnej hypotactickej spojky *lebo* ľudovou spojkou *bo*. Spojka *bo* v oboch prípadoch uvádza vedľajšiu vetu príčinnú.

Z uvedených ukážok vyplýva, že dialektizmy nachádzajú uplatnenie pri rozvíjaní folklórnych a všedných motívov, ktoré patria do referenčnej línie textu. Ich začlenením do reči postáv autor posilňuje reálnosť a pravdivosť zobrazovanej reality. Svedčia o tom aj ďalšie dialógy obyvateľov, ktoré obsahujú lexikálne, morfológické a syntaktické prvky zemplínskeho nárečia. Napr. po priateľskom stretnutí dedinských mužov prebieha medzi mužom a ženou dialóg:

„No,“ povedala. „Dost' bolo zábavy. Ráno treba robiť. Polnoc preč, pálenku ste vyluchali, treba sa poberať, bo ráno robota čaká!“

„Nehanbiš sa? Jak taký parobok. No povedz, čo si o nás pomyslia susedia?“

„Ženo, ticho buď! Žijeme len raz. Závidíš, že si z toho mäsa neokoštovala.“

V prehovoroch oboch postáv možno identifikovať viaceré východoslovenské prvky. V rovine lexikálnej ide o slovo *vyluchali* s pejoratívnym nádychom. Štylisticky príznačné sú aj výrazy *parobok* a *neokoštovala*. Z morfológických výrazov zemplínskeho regiónu sa v replike ženy nachádza hypotaktický výraz *jak*, ktorým sa vyjadruje porovnávanie. Ide o ľudový a zastaraný variant základnej porovnávacej spojky *ako* charakteristický pre reč dedinského obyvateľstva.

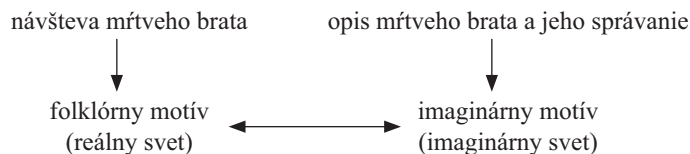
Napriek uvedeným nárečovým prvkom v prehovoroch muža a ženy majú ich repliky zväčša spisovnú podobou. Pankovčínove postavy nepoužívajú rodný dialekt v celej jeho šírke, čím by sa nepochybne zvýšila komickosť zobrazovanej skutočnosti. Začlenenie nárečových prvkov do ich replík korešponduje s modelovaním referenčnej zložky umeleckého diela. Utvrdzujú čitateľa v presvedčení o pravdivosti príbehu.

Snaha autora posilniť referenčnú rovinu textu použitím dialektizmov sa prejavuje aj v autorskej reči. Po uvedení magického motívu autor vkladá do svojej reči prvky východoslovenského regiónu, aby čitateľa opäť presvedčil o realnosti príbehu.

Mocne potiahol kožu po krku. Výstrekla krv, niekoľko kvapiek mu pokropilo baťovky a zelené menčestrové nohavice, baršunky. Žena sa odvrátila.

Dialektizmy *baťovky* a *baršunky* majú v autorskej reči tzv. agitačnú funkciu. Presvedčujú čitateľa o pravdivosti zobrazovaného motívu. Hodnovernosť opísanej udalosti zvyšuje aj pozícia dialektizmu *baršunky*. Jeho dodatočným pričlenením k základnému výrazu autor samostatne zdôrazňuje predchádzajúce jadro výpovede. Nárečové prvky *baťovky* a *baršunky* pomenúvajú konkrétne časti odevu predchádzajúcich generácií východného Slovenska, preto ich možno pokladať za nositeľov dokumentárnej hodnoty.

Druhú imaginárno-referenčnú dvojicu motívov zachytáva nasledujúca schéma:

Návšteva mŕtvych príbuzných (prostredníctvom sna) signalizuje vo východoslovenskom folklóre potrebu pomoci zosnulému od jeho živých rodinných príslušníkov. Blúdiacej duši na druhom svete pomôžu tzv. služby božie. V texte o nich vypovedá dialóg ženy a mŕtveho brata.

Žena niekoľkokrát zavrela a otvorila oči. Postava bola tmavá, do tváre jej nevidela. „Miľu, to ty?“ spýtala sa.

Muž sa pohol k nej.

„Ja, sestričko moja. Prišiel som, že mi srdce puká, že ja som ťa mal v toľkej láske, a ty za mňa ani na službu božiu nedáš.“

„Dám, bračeku môj,“ povedala žena. „Hneď zajtra idem za popom.“

„Tak je dobre. Onedlho budeme spolu. Navždy, sestričko.“

Dialóg odhaľuje viaceré znaky východoslovenského regiónu predovšetkým v rovine morfolologickej a syntaktickej. Z morfologických nárečových tvarov sa viackrát opakuje vokatív. Zo syntaktických javov je to časté používanie polyfunkčnej spojky *že* v jednoduchých a zložených súvetiach. Táto spojka vyjadruje takmer všetky sémantické vzťahy v súvetných celkoch. V prvom prípade uvádza vedľajšiu vetu účelovú a v druhom vedľajšiu vetu príčinnú. E. Pauliny (1983, s. 61) tvrdí, že daný jav je pre nárečovú syntax charakteristický, pretože inventár podradňovacích spojok v syntaxi nárečia je chudobný. Vo vete „*Miľu,*

to ty?“ sa eliduje slovesná časť vety, ktorá sa pri rýchlom tempe v ústnych prejavoch obyvateľov východného Slovenska pokladá za redundantnú. Elipsa slovesného tvaru je podmienená aj predchádzajúcim kontextom, v ktorom sa príchod brata Miľa už spomína.

Jazyková podoba uvedeného folklórneho motívu potvrdzuje našu úvodnú tézu o používaní dialektizmov ako indikátorov reálnosti opisovanej skutočnosti. Stretnutie živých a mŕtvych sa v ľudovom prostredí tradične pokladá za niečo prirodzené, a teda reálne.

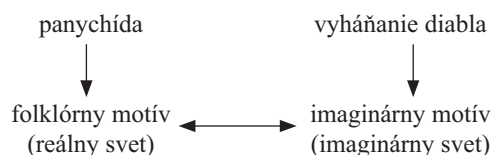
Tento motív z reálnej línie textu je opäť dopĺňaný imaginárnym motívom, ktorý zobrazuje výzor mŕtveho a jeho správanie.

„Vidavam ho. Je studený, mrazivý. Chytí ma za hrdlo a dusí. Dýchať mi nedá. Ukrutne ma štípe a bije. Celé noci nespím a keď si nadránom trocha zdriemnem, sníva sa mi o ňom. Ráno som taká zoslabnutá, že nevládzem vstať z postele...“

„Vrhol sa na mňa,“ povedala. „Po nociach za mnou chodí, mučí ma, dusí, štípe, dýchať mi nedá, a ja som len slabá, nemôžem sa mu ubrániť.“

Imaginárny motív je rozvíjaný spisovnými jazykovými prostriedkami. Autor nesiahol po nárečových prvkoch, ktoré by zvýšili expresívnosť ukážky a zároveň autentickejšie odhalili temperament ženy.

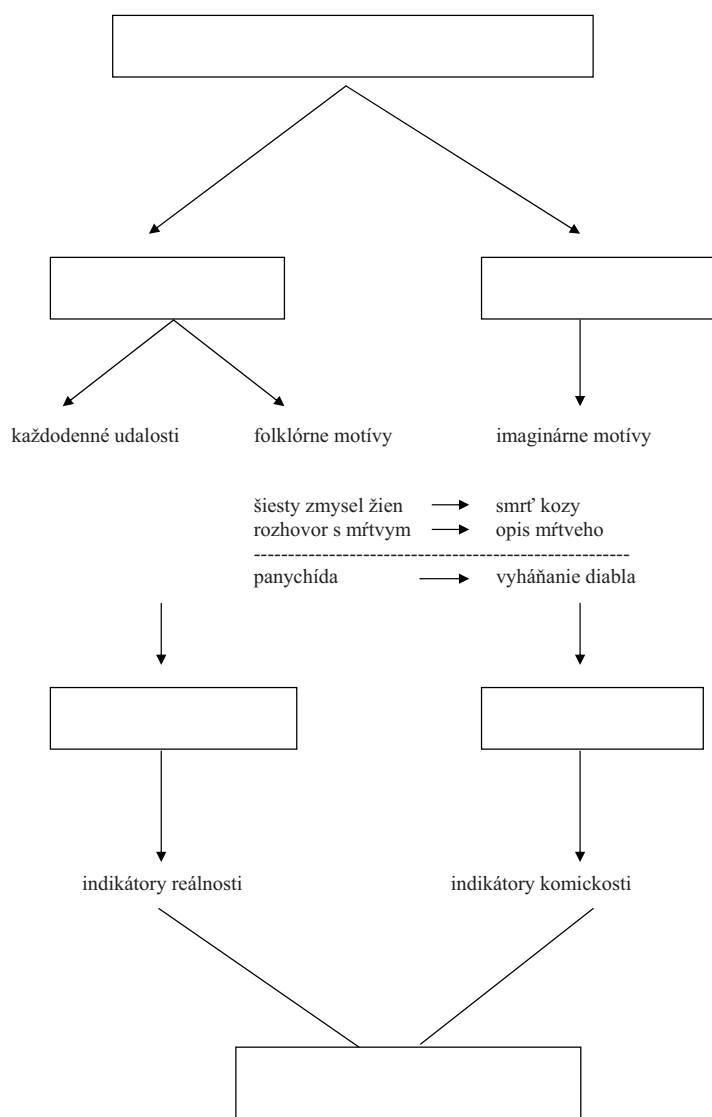
Uvedené dvojice motívov odhaľujú základnú stratégiu autora pri využívaní nárečových prvkov. Pri modelovaní referenčného plánu textu autor používa nárečové komponenty, pri imaginárnych motívoch dáva prednosť spisovným výrazom. Samozrejme, toto dichotomické využívanie lexikálnych prostriedkov nie je presne ohraničené a obligatórne. Nárečové prvky a spisovné výrazy nachádzajú uplatnenie v oboch tematických pásmach textu. Svedčí o tom aj posledná dvojica motívov:

V pravoslávnej cirkvi sa panychídou označujú smútočné obrady, ktoré sa slúžia za dušu nebohého. Tento motív je v texte uvádzaný paralelne s imaginárnym motívom – vyhánaním diabla. Obidva motívy sú prezentované v spisovnej podobe, hoci každý rozvíja inú tematickú líniu príbehu.

Vychádzajúc z tematickej dvojpólovosti textu sme sa dopracovali k odhaleniu funkcie nárečových prvkov v analyzovanom texte V. Pankovčína. Dialektizmy sa primárne podieľajú na zobrazovaní referenčnej roviny textu, čím posilňujú jej autentickosť a hodnovernosť.

Ich podiel na zvyšovaní komickosti umeleckej reality je minimálny. Komickosť, ako sa ukázalo, korešponduje s prítomnosťou imaginárnych motívov, ktoré sú uvádzané spisovnými jazykovými výrazmi.

Literatúra

PANKOVČÍN, Václav: Bude to pekný pohreb. Levice: Koloman Kertész Bagala – Vydavateľstvo L.C.A. 1997. 124 s.

PAULINY, Eugen: O jazyku a štýle slovenskej prózy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 282 s.

SMATANA, Miloslav: Využívanie nárečí v slovenskej umeleckej literatúre. In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 5, s. 282 – 290.

Prezývky Slovákov v obci Pivnica (Juhoslávia)

Zuzana Týrová

Filozofická fakulta Novosadskej univerzity, Nový Sad

V oblasti antroponymie v ranom stredoveku sa používala jednomenná sústava. Podľa Encyklopédie jazykovedy (1993, s. 66) zárodky dvojmennej sústavy (meno – prímeno) siahajú do 15. storočia. Dvojmenná pomenúvacia sústava (meno – priezvisko) sa stala úradne povinnou od konca 18. storočia a platí u nás dodnes. Teda v období príchodu Slovákov na územie dnešnej Vojvodiny sa už stretáme s priezviskami.

Na identifikáciu osoby (zistenie totožnosti) slúžia občianske/osobné preukazy, kde sa okrem osobných údajov uvádza aj adresa a rodné číslo. V menších obciach či dedinských kolektívoch v bežnej komunikácii je pri určovaní osoby neraz dôležitejšia prezývka, prípadne prímeno. V tomto príspevku načrieme do problematiky prezývok obce Pivnica (Juhoslávia), v ktorej podľa sčítania obyvateľstva z roku 1991 zo 4382 občanov bolo 3524 Slovákov. Zvyšok tvorili prevažne Srbi.

Z registra priezvisk v knihe Daniela Dudka Priezviská Slovákov v Juhoslávii možno zistiť, že zo 4200 spracovaných priezvisk na Pivnicu pripadá 471. Nás zaujíma súčasný stav. V tejto súvislosti konštatujeme, že existujú priezviská, ktorých nositeľmi sú mnohé rodiny, ale aj priezviská na ústupe.

Spoločenské pomery a jazykové prvky, ktoré vplývali na podobu prezývok u Pivničanov

Obec Pivnica bola Slovákami osídlená r. 1790. Vtedy tu už žili Srbi a krátko po Slovákoch sa do Pivnice prisťahovali Nemci.

Podľa rozličných prameňov do Pivnice, na majetok kráľovskej komory, prišlo asi 400 osôb z niekoľkých obcí Stolnobelehradskej a Vesprimskej stolice na území dnešného Maďarska, ktorí pochádzali predovšetkým zo západoslovenských stolíc a pravdepodobne aj spoza rieky Moravy.

Pivnické nárečie je západoslovenského typu. Svedčia o tom všetky jazykové roviny, hoci v tomto nárečí môžeme konštatovať aj prvky charakteristické pre stredoslovenské nárečia. Teda reč Slovákov obce Pivnica nemožno stotožniť ani s jedným nárečím na Slovensku. Skoro všetky jazykové znaky tohto nárečia možno zemepisne lokalizovať na Slovensku, ale nie na jednom mieste. Rozhodujúcu pečať pivnickému nárečiu dala prvá vlna prisťahovalcov z Maďarska, ktorá hneď po usadení usporiadala spoločenský a cirkevný život a udávala potom aj tón a charakter ďalšiemu rozvoju obce a jej vzťahom k iným slovenským a neslovenským spoločenstvám.

Hlavné znaky pivnického nárečia sú:

- a) Neplatí rytmický zákon (*vrátá, černí, múdri, ľúbim, dávám*).
- b) Nejestvujú dvojhlásky (*kóň, stól, vim, ně, hňzdo, cužá, šěstě*).
- c) Za pôvodnú nosovku *ę* je *a* a *á* (*maso, pata, svátek, pátek, oni vidá, robá*).
- d) Za pôvodné tvrdé a mäkké polohlásky v silnej polohe je *e*, *é* (*děň, oves, cesnek, děšť*).
- e) Vkladná hláska je *e*, *é* (*veter, kašel, oheň, věděl, pékél*).
- f) Spoluhlásky *v–f* tvoria znelostnú dvojicu (*ďifka – ďívěk* aj *ďifki, poléfka, stofka, slifka*).
- g) Genitív množného čísla mužského rodu je *bratí, stromú, domú*.
- h) Príznačné sú skupiny *rot-, lot-* za pôvodné skupiny *ort-, olt-* s pretiahnutou intonáciou (*rola, rožeň, loket*).
- i) Uplatňujú sa spoluhlásky *d', t', ň* ako v stredoslovenských nárečiach, ale *l'* ako fonému pivnické nárečie nepozná (*d'eti, d'edína, t'ixó, ňebud'em, d'esat',* ale *lalia, lef, ľúbim, ľevik*).

Z registra priezvisk a prezývok

Z úsporných dôvodov prezentujeme len časť bohatého materiálu prezývok v Pivnici. Uvádzame iba tie priezviská, ktorých nositelia majú prezývky. Predmetom nášho rozboru sú prezývky, ktoré vznikli do roku 1970 a používajú sa dodnes. Informácie o prezývkach poskytli Jozef Mihálik, narodený v Pivnici r. 1924, a Zuzana Miháliková-Týrová, narodená v Pivnici r. 1952. Priezviská sa uvádzajú v úradnej podobe a prezývky sú foneticky transkribované.

Badinský – *Ičík, Rúžička, Tulipán, Pivonka*

Bednár – *Ritan*

Beláni – *Bačkoráš, Belobrk, Černí, Ďuri, Ištvánko, Jánoško, Joženko, Kalapoš, Liso, Majiteľ, Masár, Nadvarení, Premaluvák, Prpa, Škrekláň, Škulkéti, Šrotár*

Blatnický – *Kužar, Šíze*

Bolehradský – *Babák, Beťár, Jámboř, Kabela*

Brňa – *B'ňa, Brňík, Pazďeráš*

Cabuka – *Malčík, Mómo, Sabler, Saler*
Cibula – *Carić, Četník, Lo'ogár, Zmrznutí*
Cigánik – *Ďatko*
Časar – *čo má bajúz bilí, Haďina, Ištóčko, Koblihár, Kožár, Sirac*
Česko – *Bobek, Černí, Igór, Klkár*
Činčurák – *Bečte/Beke, Bronzáš, Cvernár, Čačani, žandár, Kluso, Kopec, Krásní, Maḡala, Olinko, Senár, Seriga, Sova, Strúček, Sudár, Šrotár, Trut*
Čobrda – *Avajo, Belička, Daniška, Gogoláš, Mamica, Marci nazarén, Sokol*
Dinga – *Imro, Šándor, Štringli*
Durgala – *Ba'a, Kňihár, Muzikant, Pekar, Picina, Sedlák, Tesla, Vlačuha*
Grňa – *Hanula, Ďundérac*
Hemela – *He-hemela, Pišta, Suroví, Ťoškár*
Hodolič – *Báne, Ištók, Jánoš, Mišík, Školáš, Žmigavac*
Holý – *Grňúš*
Hornák – *Hajško, Kúme*
Chrček – *Búriáš, Burko, Čiča, Ďuri, Hoďinár, Kohútík, Kvasnicár, na Krivaji, Palo gat, Prčit', Starší, Veselí, f kúte, Zúberko*
Imrek – *Cafrangoš, Drumár, Omáčkár, Périáš, Rauš, Šiškár*
Kadlík – *Hazuḡár*
Kámaň – *Capár, Činoš, KámaNček, Legionár, Sitár*
Karpišťák – *Lališko*
Klúčik – *Isus, Papučkár, Pesničkář*
Krošlák – *Jojo*
Kubinec – *Belobrk, Birón, Botoš, Dido, Masár, Moravec, Trtinček*
Kunčák – *Avajo, Forgáč, Krok a pol, Lekár, Medovničkář*
Macko – *Ermešter, na Zvoňici, Zubár*
Maďar – *Bičan, Borbáš, Citrón, Hanes, Jódo, Pali, Šud'o*
Merník – *Kalapoš, Prpa*
Mihálik – *Kolhajner*
Mocko – *Berči, KloNfer, Vráč*
Móric – *Jáger*
Nad' – *Jani pokladník, Ligotaví, Lolák, Nad'ík, Šári/Šárika*
Neuročný – *Kukuriční*
Pap – *Itán, Jani, Kicoš, Kolárik, Kolesár, Miko, Miške, Pán Pap, Stehlikár, Šaniga*
Pintír – *Hoďinár, Hrd'ina, Lepóris, Mišo malí, Mast'ár, Orésko, Pucofski*
Ruman – *Bábac, Bohuša, Kumštár, Muzikant, Palacinkár, Rigo, Šapac*
Séč – *Amerikán, Bumbár, Edo, Joženko, Juňec, Očáň, Sakula, Séčik, Stričko, Šloser, Veční študent*
Sič – *Bišo, Ďuro, Silní, Kriví Sič, Murár, Sič paprikár, Ritňoš*
Slávik – *Jogan*
Supek – *Štriker*
Šimon – *Bačkoráš, Gálic, Léder*

Šuster – *Buško, Cicka, Drotár, Kerepica, Kóbi, Lukac, Mitko, Šuster na Bare, Šuster na Brehu, Odiko, Šuster pri fáre*
Tót – *Dikicáš, Frgo, Guravý, Hraško, Imruš, Jagaňec, Němí, Púne, Somsíd, Šonkola, Tóťik*
Týr – *Humpler, Zanzibár*
Vágala – *Klovan, Vágateľ*
Valentík – *Bajo, Farár, Feďo, Gombolec, Gombošik, Hupa, Jóle, Jocika, Kátólík, Mišik, Šekva/Šekla, Šťicán, Šváb, Zelezňík*
Žihlavský – *Japáňec, Nikser*
Žilaji – *Vesteg*
Žigmund – *Žico*

Treba povedať ešte niekoľko slov o výskyte prezývok. Najčastejšie prezývky majú najrozvetvenejšie rodiny (napr. Valentík, Činčurák, Šuster, Pap, Beláni). Pri priezviskách menej frekventovaných prezývky nebývajú alebo sú veľmi zriedkavé.

Zaujímavé je aj dedenie prezývok. V niektorých rodinách sú prezývky dedičné, a tak sa stáva, že aj príslušníci niekoľkých generácií majú tú istú prezývku (*Šváb, Sitár, Šíze, Prpa*). V niektorých prípadoch prezývky môžu byť aj priezviská, ktoré sú na zániku alebo už zanikli. Obyčajne ide o získavanie prezývok po praslici (podľa priezviska mamy, starej mamy, manželky; napr. *Šonkola* – Tót; *Pucofskí* – Pintír). V iných prípadoch prezývky sú individuálne, výlučne patriace jednej osobe (*Lolák* – Ondrej Naď, *Odiko* – Ondrej Šuster, *Beťár* – Ján Bolehradský, *Feďo* – Ján Valentík).

Vznik prezývok je vo veľkej väčšine záhadný. Priezračné sú obyčajne tie prezývky, ktoré vznikli podľa fyzických vlastností (*Očáň* – mal veľké oči, *Černí* – mal tmavú plet', *Malčik* – pre nízky rast ho Rusi volali „maľčik“ a hláskoslovne prispôbené pivnickému nárečiu vznikol *Malčik*; *Guravý Tót* – mal hrb na chrbte) alebo aj prezývky podľa zamestnania (*Bačkoráš, Muzikant, Périáš, Hodinár*).

V niektorých prípadoch sa rozprávajú príbehy, ako niektoré prezývky vznikli. Napr.: *Šváb* – prvý si v dedine oholil fúzy tak, ako to robievali Nemci; *Bečťe* – deti kradli čerešne a on kričal: „bečťe, deti“, čiže išlo o prerieknutie; *Humpler* – stále niečo kazil, čiže humpl'oval; *Šíze* – hrával futbal s Nemcami a oni kričali: „schießen“ (strieľaj); *Senár* – chodieval kradnúť seno; *Hraško* – drobný chlap sa chvalil siláctvom, preto sa mu vysmievali, že je Janko Hraško; *Tesla* – zbehlý elektrikár, nazvali ho podľa vedca Nikolu Teslu; *Bobek, Galič* – futbalisti, šikovní ako rovnomenní štátni reprezentanti; *Trut* – darebák, no keď mu chceli polichotiť, nazývali ho *Čela*...

Z uvedených príkladov sme si mohli všimnúť ešte jedno. V prezývkach Pivničanov sú evidentné jazykové vplyvy tak maďarské (*Somsíd* – po maďarsky sused; *Gombolec* – po maďarsky knedľa; *Kalapoš* – po maďarsky klobočník), ako i nemecké (*Kolhajner* – bol sluha u Nemca; *Šloser* – po nemecky zámočník)

a srbské (*Belobrk* – mal biely fúz, čiže „brk“; *Ťoškár* – postával na rohu ulice, po srbsky „čošak“). Stáročné spolunažívanie s inými národmi ovplyvnilo život Slovákov na tomto území, a to sa odzrkadľuje aj na prezývkach.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996. 250 s.

DUDOK, Daniel: O slovenskom jazyku v Juhoslávii. Báčsky Petrovec: Kultúra 1996. 204 s.

DUDOK, Daniel: Priezviská Slovákov v Juhoslávii. Nový Sad: Spolok vojvodinských Slovákov 1999. 217 s.

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 514 s.

O dynamike slovesnej slovnej zásoby v horehronskom nárečí

Tomáš Bánik

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

V tohtoročnom príspevku sa opäť vraciame k slovesám, ktoré v nárečiach fascinujú svojou pestrosťou a bohatosťou foriem i významov.

Slovesá predstavujú oblasť zaujímavú i z hľadiska dynamiky nárečia, pretože tu možno sledovať zaujímavé posuny v sémantickom poli niektorých jednotiek, zánik mnohých semém i celých lexém.

V materiáli, ktorý sme zhromaždili, sú zastúpené dve základné vrstvy jazykových javov z hľadiska veku: staršia vrstva, ktorú predstavujú slová a tvary vyexcerpované z textov z Čierneho Balogu, ktoré boli zapísané v 19. storočí balockým farárom Š. Petrušom, a mladšia vrstva, ktorá bola získaná priamym výskumom v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia. Mnohé výrazy zaznamenané v staršom období sú v nárečí živé dodnes (*brechať*, *štrajchnúť*, *šikovať* a i.), niektoré boli počas vývinu nahradené inými.

Texty Š. Petruša uverejnil A. Stránsky (1969, s. 149 – 157). Z týchto textov sme vyexcerpovali vyše 80 slovies. Potom sme skúmali ich výskyt v materiáli získanom terénnym výskumom v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia. Pri tomto porovnávaní vzniklo niekoľko kategórií podľa toho, ako prebiehal vývoj pri jednotlivých slovách:

1. zanikol celý pojem (19 prípadov),
2. slovo bolo nahradené iným ekvivalentom (27),
3. slovo bolo nahradené iným derivátom od toho istého základu (3),
4. poznáme len vidový náprotivok slova (3),

5. slovo funguje v tom istom význame v inom kontexte (1),
6. slová v príslušnom kontexte či sémantickej kategórii sme nepreskúmali (4),
7. slovo funguje iba v priamom význame oproti pôvodnému obraznému (5),
8. slovo funguje v nezmenenom význame (25).

Ide o nasledujúce lexikálne jednotky*:

- brechať* – slovo sa vo význame „nadávať, brýzgať“ niekomu používalo i v čase nášho výskumu, zaznamenali sme ho i v dokonavom tvare *brechnúť* – „odvrknúť“ (8);
- bursať* – v súčasnosti je známe len slovo *bursa* ako fašiangový sprievod, pôvodne sa týmto slovom zrejme označovala tanečná zábava vo všeobecnosti, z toho bolo odvodené sloveso *bursať*, v novšom období je neznáme (2);
- cigániť* – slovo bežne používané staršou generáciou, má širší význam ako v súčasnom jazyku, obsahuje aj príznak „podvádzať“ (pri obchodovaní) (8);
- dochytiť* – podľa kontextu išlo asi o význam „zohnať“ (2);
- dovedať* – v nárečiach breznianskej oblasti sme toto slovo nezachytili, ale vyskytuje sa v južnostredoslovenských nárečiach a v nárečiach dolnozemskej Slovákov (zaznamenané v hont. novohradských nárečiach), tu je možný vplyv gemersko-zvolenskej oblasti na nárečie Č. Balogu – podobnosť medzi nárečím Č. Balogu a nárečiami južných častí Zvolena možno pozorovať napr. aj v hláskosloví (1);
- dundzať* – slovo bolo použité v neosobnom tvare – *len tak dundžalo* –, to znamená „dunelo“. Pri výskume sme ho už nezachytili (6);
- fadiť, fadiť ako pílni klát* – „uháňať, trieliť“ – typické prirovnanie z prostredia drevorubačov, ktorí spúšťali guľatinu po strmých smykoch. Nepoznáme pôvod slovesa, no môže mať pôvod v nemčine, keďže obce na Čiernom Hrone zakladali nemeckí osadníci (2);
- flasnúť* – tu je zaujímavá forma slovesa, ktoré je dnes známe ako *flasnúť*, môže ísť o chybu v zápise, ale i o pôvodnú tvrdú výslovnosť súvisiacu s nemeckou kolonizáciou (8);
- hladiť* na niečo (tu – „trpieť, znášať niečo nepríjemné“) – v tomto prenesenom význame sme sloveso nezaznamenali, G. Horák pri výskume nárečia Valaskej zachytil spojenie *hladiť niekomu* vo význame „dbať na niekoho, prihliadať na jeho potreby“ (7);
- hnať sa* – známe je dodnes, no v textoch ho doložené nemáme, má nižšiu frekvenciu, zdá sa, že viac sa vo význame „rýchlo utekať“ vyskytuje sloveso *letieť* (2);
- hrat*² („tancovať“) – z okruhu slovies pohybu táto jednotka vypadla, používa sa len v súvislosti s hrou či hraním na nejakom hudobnom nástroji. Nie je možné zrekonštruovať ani celú významovú štruktúru slova, môžeme len

* V zátvorke uvádzame číslo skupiny, do ktorej sloveso z hľadiska neskorších zmien patrí, prehľad je v tabuľke.

predpokladať, že išlo o veľmi náročný ornamentálny spôsob tancovania, dnes sa používa výraz „cifrovať“ (2);

hrdľovať – toto slovo vypadlo zo slovnej zásoby nárečia, nie je známe ani iné slovo odvodené od tohto základu (ako spis. *hrdlačiť*) (1);

hupnúť – slovo sa používa aj dnes vo význame „zapadnúť do niečoho mäkkého (do snehu)“, prípadne „klesnúť do terénnej priehlbiny“ (8);

hvižďať – „svišť ať, letieť vzduchom“ (6);

kapat¹ („miznúť, strácať sa“) (8);

kapat² – sloveso z okruhu pocitov a stavov, vzácny, dnes už zaniknutý výraz na označenie núdze, strádania. V novšom období sa v nárečí používa výraz len v prvom význame „miznúť, strácať sa“ (1);

lúčať sa – tu ide o expresívne vyjadrenie rýchleho pohybu – „trieliť“, v skúmanom texte nachádzame viacero jednotiek z tohto synonymického radu: *fadiť*, *lučať sa*, *mihať*, *valiť*. Pri terénnom výskume sme v breznianskom nárečí nezachytili tento výraz ani výraz *lúčať* „hádzat“, ktorý je zrejme prvotný. Používa sa slovo *hádzat* (2);

miesiť – tu je použité znova v prenesenom význame, vo význame „gniaviť niekoho pri zápasení“ (7);

mihať – pozri poznámku k *lúčať sa* (2);

mriet – významovo blízke slovu *kapat²* (1);

nadávať – tu použité vo význame „dávať, odovzdávať povinné poplatky“, výraz nemá oporu v mladších fázach vývinu nárečia (1);

nahať („nechať“) – bežne používané aj dnes bez zmien vo význame (8);

nahrávať – zaujímavý výraz z okruhu sloves hovorenia, ktorý znamenal nadávky, slovné útoky, neskôr zanikol (2);

naprať – použité vo význame naklásať oheň, azda súvisí s činnosťou kresania, výraz neskôr nie je známy (2);

narichtovať – vo význame „nachystať, pripraviť“ sa používa dodnes (8);

nespáčiť sa – tento výraz sme pri terénnom výskume nezachytili ani v podobe *znepáčiť sa* (1);

obkaličiť – ide o zaujímavý predponový derivát, v Č. Balogu sme pri dotazníkovom výskume zaznamenali formu *dokaľiečiť*, inde *dokaličiť*, no aj *obraziť* (Osrbli), určite stojí za zmienku, že pri obidvoch výrazoch s predponou *ob-* ide o dej súvisiaci s prácou v lese (3);

odtrhnúť – totožné s dnešným významom i v spis. slovenčine, i v nárečí (8);

opáčiť („zistiť, zacítiť“) – tento výraz, ktorý súvisí so zmyslovým vnímaním, bol použitý v súvislosti so zvieratám, pri dotazníkovom výskume v Č. Balogu sme zachytili už len kontexty *kuru opáčiť*, *chlap ženu opáči*, vo význame „zacítiť“ (o psovi) sme vo Valaskej zapísali výraz *zbadat* (*zbadá na ďaleko*) (2);

pokapat – známe dodnes v tom istom význame: „postupne sa postrácať“ (8);

poprávať – v textoch sú zachytené výrazy *poprávať*, *správať* súvisiace s opravovaním zariadení na dopravu dreva pri ťažbe, zanikli zrejme s generáciou drevorubačov pracujúcich tradičnou technikou (2);

pošparchat' – „pošpárať, povítať“ – tu: poraniť medveďa (1);
pošpintat' – slovo vo význame „poraniť“ sme zachytili v Hronci v osemdesiatych rokoch, neskôr pri samotnom výskume sme ho už nenašli (8)–(2);
povytlačať – „ozdobíť tlačeným vzorom, potlačiť“ (1);
preberať, počali ma driemoty preberať – „začali ma premáhať driemoty“, ide o zvláštne obrátenie perspektívy, s vyjadrením takéhoto typu v súvislosti so spánkom sme sa pri priamom výskume nestretli (1);
precediť, ja ťa precedím („ja ti ukážem“) – archaické obrazné vyjadrenie nemá pokračovanie v novšej etape, podobne ako slovo *vyvozit'* s podobným významom (7);
prekrivovať sa – ďalším synonymickým radom s väčším počtom členov (podobne ako slovesá hovorenia) sú slovesá pohybu, tu ide o označenie ťarbovej chôdze alebo krivania, pri priamom výskume sme sa stretli s významom *pokrivovať* (*pokrivuje mi*, o ovci) – „trochu krívať, pokrívkať“ (3);
preťiahnuť (niekomu) *olovený motúz cez zuby* – obrazné vyjadrenie: „postrelit“ (8);
prezvať – tento dokonavý náprotivok slovesa *prežívať* (niekoho) sa v súčasnom jazyku ani v mladších fázach vývinu nárečia už nepoužíva, spája sa s inštrumentálom – *prezvať* niekoho čím (4);
prichodí mi – starší, zaniknutý výraz, dnes ho v nárečí nahradilo spojenie *je treba, musím*, azda i vplyvom celonárodného jazyka (2);
priskočiť (2);
prisušiť („začať pôst, hladovku al. podobne“) – pojem je dnes v nárečí neznámy (1);
prišmajtať sa – nemožno odhaliť presný význam, no ide o expresívne vyjadrenie z oblasti slovies pohybu (pozri vyššie) (1);
pustiť (tu: „pustiť do gati“) (8);
rozohnať sa – vo Valaskej sme zaznamenali ekvivalent *vychytiť sa* – „odrazu sa niekam vybrať“ (2);
slobodiť – vyslobodiť, uvoľniť (3);
správať, pozri poprávať (2);
spraviť sa (akým) – používa sa i v novšom období (*spraviť sa mŕtvym, sprostým* a podobne) (8);
stariet sa (do čoho) – tu použité v prenesenom význame *sekera sa nestarela do dreva* (bolo tvrdé), v prvotnom význame „starať sa do niečích záležitostí“ sa používa v nárečí dodnes (7);
stiahnuť – pôvodne sa toto sloveso používalo vo význame „stlačiť spúšť“, výrazy z oblasti poľovníctva sme nemali možnosť bližšie skúmať, no predpokladáme, že výraz sa už nepoužíva (6);
strhať – môže znamenať „roztrhať“, ale aj „zodrať“, výskyt sme nezistili, slovo bolo neskôr nahradené výrazom *rozdríapať*, príp. *zodrať* (2);
šikovať – slovo je doložené aj z nášho výskumu. Vo význame „viest“ sa v pôvodnom nárečí používal výlučne tento výraz (8);

štrajchnúť („obtrieť sa, škrtnúť“) – je bohato doložené najmä z Hronca (8);
teperiť „niesť“ (1);
tmoliť sa, netmol sa mi tu – i toto slovo je použité v prenesenom význame („nepleť sa mi do reči“), nemožno určiť, či bol tento význam v období, keď vznikli texty, ustálený alebo bol výraz použitý okazionalmente, v každom prípade ide o významový vzťah, ktorý už zanikol (1);
trafiť¹ (čo) – „zasiahnuť cieľ“ (8);
trafiť² (kam al. bezp.) „nájsť cieľ, potrafiť“ – slovo sa používa i v čase nášho výskumu, našli sme aj spojenie „*trafi sa mi mládeňec*“ – natrafiť na niekoho, pričom je vetná perspektíva obrátená (8);
uháňať sa (s kým) – v texte chýba širší kontext, ale asi ide o význam „doťahovať sa, dohadovať sa s niekým“, pri našom výskume sme slovo nenašli (2);
valiť (pozri *lúčať sa*) (2);
voziť sa – známe z iných nárečí, ale konkrétne v skúmanej oblasti sme slovo už nenašli (2);
vybryzgnúť – „vyfrknúť, vytrysknúť“ – v neskoršom období sa toto slovo už nepoužíva, nahradilo ho *vyfrknúť* (2);
vykrútiť sa (z čoho) – slovo sme zaznamenali aj vo Valaskej, ale v súvislosti s vodou, význam je však ten istý – „zložitou cestou vyjsť odniekiaľ“ (5);
vyľúčiť, vilučiu (z ruky) – „vyrazil“ (vo forme s krátkym *i*). Slovo súvisí s vyššie uvedeným *lúčať sa*, poukazuje to na fakt, že v nárečí v staršom období fungovalo slovo *lúčať* a jeho deriváty (1);
vyprávať koho do roboty – „chystať, vybavovať potrebnými vecami“ (na cestu, do práce), podobne ako v niektorých iných prípadoch, pri tomto slove dnes funguje už len vidový náprotivok *vypraviť* (4);
vyštrbiť (8);
vyvozit' (niekoho), pozri *precedit'* (1);
vyvrátiť sa – v tomto význame („umrieť“) sme zaznamenali toto slovo v Bystrej (8);
vyvrávať – tu znamená „veľa, neustále vravieť“, v novšom období sa táto skutočnosť vyjadruje len opisne (1);
zabiť (komu i koho po čom „udrieť“) – tento výraz v čase zápisu textov nefungoval v tom význame ako neskôr i dnes v spisovnej slovenčine. Pre význam „usmrtiť“ tu bol výraz *zahubiť*. V čase nášho výskumu fungovalo slovo *zabiť* v dvoch významoch: 1. „usmrtiť, zabiť niekoho“ a 2. „rozbiť niečo“. Podľa tohto sa môžeme domnievať, že pôvodne bolo toto slovo spojené s bitím, udieraním, neskôr v súvislosti s osobou sa význam modifikoval smerom k „usmrtiť“ a v súvislosti s vecami sa obmedzil na rozbitie rozbitých predmetov (2);
začierať – toto slovo sa v prvotnom význame nezmenilo, je len pozoruhodné obrazné použitie v tomto texte v súvislosti s hryzením (*hlbšie začierať* – „hlbšie zahryznúť, uhryznúť niekoho“) (7);
zadržať – podobný prípad ako *stiahnuť* (pozri vyššie) (6);

zahubiť – pozri poznámky k *zabiť* – toto slovo malo tu neutrálne postavenie ako *zabiť* v súčasnosti (2);
zaliala ho krv (8);
zapražiť niekomu – obrazné pomenovanie, v súčasnom jazyku funguje v tomto význame podobný výraz *zavariť* niekomu, v nárečí sme slovo v uvedenom význame tiež nezaznamenali (1);
zaprieť (čím do niekoho/niečoho – „oprieť“) – tento výraz neskôr nahradilo slovo *oprieť*, zmenila sa aj väzba z pôvodnej genitívnej s predložkou *do* na akuzatívnu s predložkou *o* (*oprieť* o niekoho/niečo). Nástroj je dnes gramaticky chápaný ako objekt (*oprieť* čo), ale pôvodne sa chápal ako okolnostné určenie *zaprieť* čím – puškou) (2);
zasuknúť – pri dotazníkovom výskume sme zaznamenali len výraz *zasúkať* v tom istom význame (*rukáv zasúkať*), v starších textoch zrejme ide o doklad pôvodnej existencie slova ako pomenovania krátko trvajúceho jednorazového úkonu (*sukňu jej hore zasukou*) (4);
zašušťať (8);
zatátoriť sa – expresívum, ktoré bolo nahradené výrazom *zatárať sa* (2);
zavidieť sa – v neosobnej forme (*ako sa vám zaviďelo?*) patrí do sféry výrazov pomenúvajúcich psychické stavy a procesy (1);
zbiť – v spojeniach typu *zbilo nám obilie* patrí k neosobným pomenovaniám atmosférických javov ako *zlialo sa, fľka*. Slovo má presné miesto v systéme nárečia, pretože vo významoch „zbiť, fyzicky napadnúť“ niekoho sa používajú iné lexikálne jednotky. Podobne je to aj v čase, keď sme robili výskum, slovo *zbiť* ešte stále má platnosť v kontexte súvisiacom s neživými predmetmi („ubíť, utĺcť niečo“), vo význame „zbiť, fyzicky napadnúť“ sa používa najčastejšie slovo *zmlátiť*, no dnes niekedy už aj *zbiť*, zrejme vplyvom celonárodného jazyka (8);
zjesť – tu je použité slovo v bezpredmetovom neosobnom tvare *zjedlo by sa*, dnes by sa tento význam musel vyjadriť vetou „*bolo by treba zajesť si*“, zaujímavá je tu úspornosť výrazu (8);
zlomiť (8);
znivočiť čo (8);
zobadať – slová *obadať, zobadať* máme zaregistrované z južného stredného Slovenska vo význame „cítiť, zacítiť“ (pozri pozn. k *dovedať*), pri výskumoch v oblasti Brezna sme ich nenašli (2);
zodrať (8);
zratovať dok. „zachrániť“ – v čase výskumu sme už ani slovo *ratovať* nezaznamenali (2);
zvíjať sa – patrí k slovesám pohybu, označuje tanec, v tomto prípade zas pravdepodobne krúživý pohyb pri tanci, podobne ako pri slove *hrať* nie je jasné, nakoľko bolo slovo ustálené a či nebolo použité situačne, pri výskume sme ho nezachytili, zaznamenali sme slovo *vykrúcať* (*vikrucaľi ma*) (2).

(1) Bez novšieho ekvivalentu (zánik pojmu)	dovedať
	hrdľovať
	kapat ²
	mriet'
	nadávať
	nespáčiť' sa
	pošparchat'
	povytláčať
	preberať (počali ma driemoty preberať)
	prisušiť
	prišmajtať' sa
	teperiť
	tmoliť' sa
	voziť' sa
	vylúčiť'
	vyvoziť' (niekoho)
	vyvrávať
	zaprážiť' (niekomu)
	zavidieť' sa
(2) Nahradené novým slovom	bursovať
	dochytiť
	fadiť
	hnať' sa
	hrať
	lúčať' sa
	mihať
	nahrávať
	naprať
	opáčiť'
	poprávať
	pošpintať
	prichodí mi
	priskočiť'
	rozohnať' sa
	správať
	strhať
	uháňať' sa (s kým)
	valiť
	vybryznúť
	zabiť' „udrieť“
	zahubiť'
	zaprieť'
	zatátoriť' sa
	zobadať
	zratovať
	zvíjať' sa
(3) Slová nahradené iným derivátom z toho istého základu	obkaličiť'
	prekrivovať' sa
	slobodiť'
(4) Pretrval vidový náprotivok slova	prezvať
	vyprávať
	zasuknúť

(5) Slovo funguje v inom kontexte	vykrútiť sa
(6) Nepreskúmaná oblasť	dundžať
	hvižďať
	stiahnuť
	zadržat'
(7) Výrazy fungujú dnes už len v priamom význame oproti prenesenému významu v minulosti	hľadiet' na
	miesiť
	precediť
	stariet' sa
(8) Výrazy pretrvali do novšieho obdobia	začierat'
	brechať
	cigániť
	flasnúť
	hupnúť
	kapat' ¹
	nahať
	narichtovať
	odtrhnúť
	pokapat'
	pretiahnuť
	pustiť
	spraviť sa (akým)
	šikovať
	štrajchnúť
	trafiť ¹ (čo)
	trafiť ²
	vyštrbiť
	vyvrátiť sa
	zaliať ho krv
	zašušťať
	zbiť
	zjest'
	zlomiť
	znivočiť' čo
	zodrat'

Uvedený rozbor materiálu odhaľuje niekoľko tendencií:

1. V slovnej zásobe súčasnej podoby nárečia už nenachádzame mnohé pojmy, ktoré fungovali v minulosti. Takéto výpadky v registri pojmov daného nárečia nasvedčujú o torzovitom charakte systému v čase výskumov v poslednom období (okolo r. 2000) a o prenikaní iného (spisovného) systému. V prípadoch ako *voziť sa*, *nespáčiť sa*/*znepáčiť sa* slová neboli nahradené inými ekvivalentmi, ale svedčia o tom, že sa mení štruktúra slovnej zásoby a chápania mimojazykovej skutočnosti. Výsledky výskumov môžu byť ovplyvnené i tým, že nárečie používajú v neskoršom období len nevzdelané vrstvy, resp. na tie sa pri výskume tradičného nárečia orientujeme, a ich vyjadrovanie je ochudobnené o mnohé pojmy.

2. Strácajú sa obrazné vyjadrenia a frazémy. Vo folklórnych textoch, akými nesporne Petrušove záznamy sú, nachádzame veľmi pestrú zbierku obrazných a frazeologických výrazov. Samozrejme, že zapisovateľ zakomponoval do

textov výrazy, ktoré zozbieral dlhším pozorovaním vyjadrovania dedinčanov, ide teda o značne štylizované texty. No možno uvažovať aj o tom, že pri súčasných metódach zbierania materiálu, pri krátkych pobytoch v teréne nie je možné vystihnúť rôzne situácie a zachytiť dlhšie prejavy, kde sa v uvoľnenej a predsa sviatočnej atmosfére naplno prejaví jazyková kompetencia rozprávača. Je nesporné, že takýchto situácií je v súčasnosti čoraz menej, pretože charakter spoločenskej zábavy sa zmenil. Dnešný charakter vyjadrovania by sa dal nazvať ako menej tvorivý či poetický. Ani u dobrých rozprávačov nenachádzame takú snahu o výnimočnosť výrazu, je tu tendencia ku každodennosti, ba až vulgárnosti vyjadrovania. Zdá sa, akoby s nástupom celonárodného jazyka, ktorý supluje kultivovanejší štýl s bohatšou slovnou zásobou, slovná zásoba pôvodného nárečia schudobnela (pozri aj poznámku k slovu *tmoliť sa*).

3. Zmenšuje sa register synonym. Pri niektorých činnostiach (tanec, chôdza) sú v starších textoch prítomné celé synonymické rady s rôznymi významovými a expresívnymi odtienkami. Mnohé z výrazov sa dnes už nepoužívajú.

4. Pri niektorých slovách prebehol vývoj, pričom forma nadobudla nový význam (pozri poznámku napr. pri slovách *zabit'*, *zbit'*). V nárečí sa teda prejavuje i pozitívna dynamika, významové posuny, zmeny v spájateľnosti slovesa a pod.

K tejto dynamike v poslednom polstoročí však patria aj živé kontakty so spisovným jazykom.

Literatúra

HORÁK, Gejza: Nárečie Valaskej. Rkp.

STRÁNSKY, Albert: Drevorubači na Čiernom Hrone. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo 1969. 306 s.

Morfologické a syntaktické zvláštnosti nárečia stredného Spiša

Miroslav Hovančík

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Jan Chloupek vo svojej publikácii *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti* (1986) definuje pojem jazyková situácia ako situáciu danú vzťahom medzi všetkými účastníkmi a zložkami komunikačného aktu (komunikačných aktov). Táto definícia bude pre nás v našom referáte východiskom pri jazykovom hodnotení modelových vzoriek nárečia stredného Spiša, pozostávajúcich zo zástupcov všetkých vekových vrstiev mestečka Spišské Vlachy. Pri našej krátkej analýze budeme postupovať kvalitatívnou metódou, aby sme tak formulovali

aspoň čiastkové hypotézy pri našom ďalšom plánovanom výskume, ktorý by mal charakterizovať a opísať jazykovú situáciu v danej oblasti.

Téma a obsah referátu je v úzkom kontakte s jazykovo-kultúrnym prejavom ľudí, žijúcich na území, ktoré je najmenej poznačené vplyvmi okolitých nárečových prejavov (šarišské, abovské, goralské nárečie severného Spiša), pravda, v rámci regiónu stredného Spiša. Vychádzame pritom z predpokladu, že dané mesto leží v centre tejto oblasti, inými slovami, ďaleko od hraničných izoglos, oddeľujúcich toto územie od spomenutých nárečí.

Zvolený diachronicky orientovaný výskum môže odhaliť zmeny v charaktere daného nárečia, ale aj jazykové relikty, ktoré sa dochovali dodnes. V referáte chceme podať najmä opis niektorých zvláštností morfolologickej a syntaktickej jazykovej roviny, pravdaže, pre obsiahlosť danej problematiky však nie minuciózne. Krátkym opisom a diachronickým porovnaním fonetickej a morfolologickej roviny nárečia poukážeme na kontinuitu v generačnom preberaní („dedení“) fónickej výbavy i skloňovacieho a časovacieho vedomia. Nenárokuje si pritom generalizovať vlastnosti nárečia regiónu Spiša na základe poznatkov získaných len z veľmi malej oblasti.

Skúmanie konkrétnych systémových zmien v štruktúre dialektu je veľmi široký a komplexný problém; možno povedať, že dialektológia, ako náuka o tejto variete národného jazyka, tento problém dosiaľ zvláda veľmi erudovane. Niektorí lingvisti vytýkajú dialektológii jej až dokumentarizačné zameriavanie sa na zachycovanie staršieho stavu hovorenej podoby jazyka. Lenže nech to vidíme z akejkol'vek strany, faktom zostáva to, že výskumná činnosť bez pevných základov v podobe znalosti staršieho stavu jazykovej situácie stroškotá pri prvom bode dotazníka, snažiaceho sa zachytiť flexiu, ako sa to robí v ostatnom čase vo výskume mestskej reči. Pod tlakom vonkajších skutočností dostáva dialektológia zdanlivo nový aspekt, t. j. aspekt sociolingvistický. Dialektológia predsa oddávna vo svojej metodológii a heuristike užíva tie aspekty, o ktorých hovorí dnes sociolingvistika (porov. Ripka, 1999).

Pri našom krátkom rozbere morfolologickej a syntaktickej jazykovej situácie sme vychádzali z nepríznakovej komunikačnej situácie, ktorá je najbežnejšia v mestečku s 3500 obyvateľmi, t. z. volili sme rozhovor navzájom sa poznajúcich ľudí, autochtónov, dobre poznajúcich dané nárečie i spisovný jazyk (aktívne alebo pasívne) z rozličných vekových vrstiev. Ako reprezentantov staršieho stavu nárečia sme pre našu ilustráciu zvolili zástupcov staršej generácie vo veku nad 70 rokov (muža a ženu s učňovským a základným vzdelaním), ktorí spolu žijú približne 50 rokov v jednej domácnosti a veľmi dobre komunikujú. Ako reprezentantov strednej generácie sme zvolili: muža vo veku 47 rokov s učňovským vzdelaním, pracujúceho v stavebníctve mimo regiónu Spiša (ovláda spisovný jazyk pasívne), 45-ročnú ženu so stredoškolským vzdelaním, pracujúcu vo väčšom podniku v mestečku, čo si vyžaduje komunikáciu i v spisovnom jazyku, ďalej 55-ročnú ženu s učňovským vzdelaním v oblasti obchodu, pracujúcu v minulosti dlhé obdobie v obchode s obuvou v mestečku, t. j. neustále

komunikujúcu spisovnou formou jazyka, teraz pracujúcu ako upratovačka v základnej škole (takisto komunikácia v spisovnom jazyku v určitých situáciách). Ako reprezentantov mladšej generácie som vybral 33-ročnú ženu so stredoškolským vzdelaním, pracujúcu v zdravotníckom zariadení vo väčšom meste, a 28-ročnú ženu s vysokoškolským vzdelaním ekonomického charakteru, pracujúcu vo väčšom podniku takisto vo väčšom meste.

Ako je zrejmé z výberu účastníkov výskumu, ide o ľudí, ktorí sú vystavení neustálemu vplyvu spisovného variantu národného jazyka v jeho aktívnej forme, ktorí však majú ako základný jazykový fond spišský dialekt spišskovlašskej realizácie. Našou úlohou teda v danej neutrálnej, nepríznačnej situácii je zachytiť a charakterizovať zmeny, posun v systéme dialektu v morfológii a syntaxi na úrovni dialekt – interdialekt – spisovný jazyk, ktorý z vlastnej autopsie predpokladáme.

V našom ilustračnom výskume sme sa zamerali hlavne na oblasť používania pádov, použitia inej slovesnej osoby a na niektoré syntaktické javy (pozícia predikátu vo vete). Čo sa týka flexie (skloňovania a časovania), treba zdôrazniť, že sme vôbec nenašli ani u jedného účastníka nejaké vybočenie zo systému dialektu smerom k spisovnému jazyku, teda ide tu o dôsledné zachovávanie systému dialektu (napr. mesto Modra má v nárečí genitívnu koncovku *-ej*, teda *minuli tižeň išla do Modrej*, keďže sa Modra v súvislosti s absenciou kvantitý vníma ako adjektívum). Takáto situácia je aj v prípadoch preberania nových lexém do systému nárečia: *Hypernova, do Hypernovej...*

Používanie pádov

GENITÍV

a) čiastkový: používa sa v hojnom počte vo všetkých vekových vrstvách: *ta čom bi ja ňemohol narezac sebe deščičkoch, treba vibraž zoz bočki kapusti, daj aj s teho mľeka tam, daj i šmetaŋki dakuščičko, perši beľušoch doňesla...*

b) záporový: *Prizem do pivnici, ňet aňi stopi, aňi deci vodi. Ňeposlala mi z Ameriki aňi ta'ara. A pežežoh ňebulo te'lo* (aj skrátený tvar *pežež*). *Ňebulo mu uš pomoci, no a jak prišol s košic už hlavi ňemal.*

c) privlastňovací: *Sobašil ih ňeboheho Ďura sin. ... z Jožom ot sušeda.*

d) v spojeniach typu: *íst' do (byť u) + G sg. vlastného alebo všeobecného podstatného mena*. Tento jav je stále stabilný i v najmladšej vekovej skupine. V spisovnom jazyku sa v týchto prípadoch používa G pl. (*do – u Hlaváčov, do – u susedov*) alebo D sg. s predložkou *k*: *k mäsiarovi, k susedovi, k strýkovi*.

DATÍV

– ako v spisovnom jazyku, len s tým rozdielom, že predložka *k* je vždy vokalizovaná: *postaf to ku motoru, prišol ku mojemu ocovi*. Foneticky tu v nijakom prípade nedochádza k asimilácii *ku* na *gu*.

Datív spôsobový je v príslovkovom spojení *po našemu*, no je tu i tvar s lokálom *po našim, šicko tu po starim*

AKUZATÍV

S akuzatívom sa uplatňuje predložka *na* vo význame „ísť po niečo“: *idu na vodu, na duhan, na kolbasi, na parki*. Predložka *na* vyjadruje i smer a cieľ deja, napr. *chozil na Čechi, idu še hrac na jarek* (k potoku).

VOKATÍV

5. pád na rozdiel od stavu v spisovnej slovenčine je živým pádom, ktorý sa používa na oslovenie. Vok. sg. muž. rodu má zväčša pôvodnú koncovku na *-u* v prípadoch: *sinu, bratu, ocu, praveľu, bortaku, gluptaku, žedu, muraru, koňu, pňaku*, no často sa vyskytuje i prípona *-e*: *človeče, hlope, ti d'abl'e, ž'aže, žiže, Pane Bože...* V žen. rode sa oslovenie obmedzuje iba na osobné mená, napr. *ženo, babo, Haňčo*, v pejoratívnom význame, *pri nadávkach kozo, šviňo...*

No treba zdôrazniť to, že aj vokatívne formy mien pomaly miznú. Túto situáciu treba podrobnejšie preskúmať na širšom teritóriu v rozličných komunikačných situáciách. Ak raz na ulici na dedine osloví autochtón dospelého muža výrazom *ujko* namiesto *ujku*, nebude to už pôvodný spišský dialekt. Zatiaľ takáto situácia v spomínanom prípade nenastáva. Ide len o nahrádzanie lexémy *ujko* lexémou *ujo*, ktorá však má zhodný vokatívny tvar s nominatívnym.

INŠTRUMENTÁL

Kým v spisovnom jazyku sa inštrumentálom vyjadruje predmet najmä pri nástrojovom predmete bez predložky *s*, *so*, v nárečí sa I používa vždy s predložkou (tento jav by som nazval nesmrteľným): *kivem z gonarom, otviraj s kľucom, co kiveš s totu hlavu...*

Veľmi často sa vyskytujú zdvojené predložky *zos* jednak v I (*meso zoz haluškami*), jednak v G (*prišol zos Košic*), alebo predložka *vof* (*vof Slafkove*).

VYKANIE

Starším ľuďom sa v rozhovore dvojí – vyká. Ak sa spomína staršia alebo vôbec vážená osoba, hovorí sa o nej v tretej osobe pl. (nepriame onikanie). Tento jav sa vyskytuje už len v staršej a strednej generácii. Na rozdiel od spisovného jazyka pri vykaní nie je v pl. len slovesný tvar, ale aj príd. meno, číslovka a zámeno, ak stoja samostatne. Ak stoja pri substantíve, ktoré bližšie určujú, zhodujú sa s ním v rode, čísle a páde, napr. *Ocu, keď mace vipito, co ňesce ciho. Mamo, šag vi tu ňeostaňece sami. Zme še hraľi na luke a ket šľi pan učiteľ, ta zme chitro ucekaľi do školi.*

Vety s neosobným podmetom sa používajú častejšie ako v spisovnom jazyku.

Použitie inej slovesnej osoby

V používaní slovesných osôb niet v spišskom nárečí odchýlok od spisovného jazyka, až na jeden príklad: *Prižem do pivňici, tu ňemaž ani stopi, ani deci vodi, ľem na calej pivňici, znaš, to ci bulo take šmece...* Treba spomenúť, že v tomto prípade sloveso vo forme *ňemaš* sa nepoužíva namiesto slovesa *niet*, tu ide skutočne o 2. os. sg. Použitie 2. os. sg. môžeme vysvetľovať dvojako, ako to navrhuje G. Horák v Nárečí Pohorelej (1955): a) ako prvok tzv. vnútornej reči (hovoriaci sa prihovoral sám sebe), alebo b) ako prostriedok získania si pozornosti (spoluúčasti) počúvajúceho. Podľa druhého výkladu stojí tento prostriedok na rovine datívu dôvernosti (tzv. datív etický) a imperatívu, kt. sa používa namiesto indikatívu. Datív dôvernosti je v nárečí bohato zastúpený: ... *a stužeňinu daval'i, jaj ta to ci bulo dobre, rano som ci obul čižmi, že lapim vodu*

viľevac, to ci bulo take šmece..., a toto koľeso ci bulo, co še tota voda krucila..., a teras prišlo ci pohrebaž ho.

Imperatív použije hovoriaci namiesto indikatívu, ak chce vyjadriť nevyhnutnosť deja, ktorý musela osoba (hovoriaci) vykonať, lebo nebolo iného východiska: *...tu hñed a hñed už jeden vlak iže het, jeden odešol skorej a druhí potom ňeskorši. A teraz me uviža s každej strani, ta prataj teraz daľej te mexi, ľem do vožika vež, ruc a vnohi ucekaj...*

Pri imperatíve je zaujímavé, že nárečie je miestami flexibilnejšie, „modernejšie“ ako spisovný jazyk, lebo dokáže uplatniť v praktickom používaní jazyka skrátené imperatívne tvary, napr. *zhaš, ukuš, zababuš...* Tak sa takmer nepreložiteľným stalo úslovie *Jež a rošňi!*, lebo aj keď sloveso *rásť* má v spis. podobe svoj imperatívny tvar *rasti!*, *rast'!*, v spis. jazyku má malú frekvenciu používania.

V prítomnom čase sa menný predikát priraduje k subjektu bez spony v mnohých prípadoch: *Moj ocež dochtor. Ja hori na čut. Bars tu ceplo. ...bo to suhe drevo* (ide tu hlavne o staršiu a strednú generáciu).

Zložené tvary minulého času i kondicionál sa tvoria ako v spis. jazyku, no tu sa v nárečí vyskytuje výnimka, keď tvar pomocného slovesa môže nahradiť patričné osobné zámeno, napr.: *Ja robil u ujka. Ta ti bul v roboce? A mi bi tag robil'i...* Čom bi ja ňemohol narezac sebe deščičkoch. *...do harenčka, že ja naľal mľeko, ...ja isteho človeka hrebal, ...a vzduh ja mal fše frišni.*

Kým také tvary ako trpný rod, podmienovací spôsob, slovesné podst. meno sú v nárečí bežné a spravidla aj systémovo totožné so spisovným jazykom, chudobné je toto nárečie na prechodník a činné prídastie minulé. Zväčša sa používa prechodníkový tvar v spojení s adverbiálnou príponou *-ki*, napr. *iducki, trimajucki, cofajucki...*

Pri budúcom čase treba spomenúť ešte živé používanie pôvodom staršieho zloženého tvaru pomocného slovesa *byť* a *l*-ového prídastia: *bužem pisal, buže špieval...* Okrem toho sa tvarom budúceho času môže vyjadriť pravdepodobný prítomný dej, napr. *Ta či vi bužece znac, jak še volam?*, alebo rozhorčenie nad prítomným dejom: *Ti še mi buže šmiac?*

Zaujímavý je v skúmanom nárečí aj slovosled. Bolo by sa mu treba venovať obšírnejšie. V krátkosti spomenieme postavenie (pozíciu) predikátu v nárečí. V spisovnom jazyku sa predikát, ako píše J. Kačala (1998), dostane najčastejšie na koniec oznamovacej vety vtedy, ak veta signalizuje taký kontext, akoby to bola dôrazná odpoveď na tvrdenie popierajúce daný obsah, napr. *Správnu o vynikajúcich výsledkoch slovenskej plavkyne na majstrovstvách sveta Slovenský rozhlas dnes ráno vysielal (veď som to sám počul)*. Je zaujímavé pozrieť sa na texty z 19. storočia, ktoré relatívne spoľahlivo zachycujú dané nárečie. Predikát sa tu bežne vyskytuje na konci vety. To by nebolo zvláštne pri týchto textoch hľadiac na vplyv nemeckej gramatiky pri písaných textoch. Takýto stav však zachytávame aj v hovorených nárečových prejavoch v súčasnej dobe v staršej i strednej generácii bežne, a to aj v prípadoch, keď predikát oddeľuje vedľajšiu vetu prívlastkovú od substantíva, na ktoré sa táto veta vzťahuje, napr. *A polen*

harčik som zrobila, co to poľefku varim v neželu, taki vekši. Ale tam jeden chlop uš šežel, co mu ščikal... V mladšej generácii sa pozícia predikátu uplatňuje tak, ako je to bežné v spisovnom jazyku.

Chceme ešte poukázať na podrad'ovacie spojky spájajúce vedľajšie vety príslovkové časové: najčastejšie to bývajú spojky *ket*, *jak* a *kim*, napr. *...bo še davalí same perše, kim še pekarňik rozohreval. A jak še vibrál s tamaž upečení, maľi skridlo z huši, toten popel pozonačovali ž ňeho...* *U nas še pivňica pohubila vtedy, ket prišla na Jana veľka voda...*

Spojka *kedy* sa v nárečí vo funkcii spojky spájajúcej časovú vedľajšiu vetu s hlavnou vetou vôbec nevyskytuje, ako sa to niekedy neprirodzene vyskytuje v spisovnom jazyku, napr. *Udialo sa to v období, kedy sme nemali peňazí nazvyš.*

Na základe rozboru tejto spomenutej konkrétnej komunikačnej situácie možno teda povedať, že sme nezachytili radikálnu tendenciu daného dialektu smerovať k spisovnosti. No taktiež nás táto situácia vyzýva analyzovať ďalšie komunikačné situácie v omnoho väčšom rozsahu.

Trochu odlišná situácia je v rovine fonetickej. Z nahrávky rozhovoru spomenutej 55-ročnej ženy (reprezentujúcej strednú generáciu) možno zachytiť, že uprostred prehovoru, ktorý má formu tradičného teritoriálneho dialektu v tejto našej už opísanej komunikačnej situácii, hovoriaca odrazu použije infinitívny tvar na *-t'*, kým inde pravidelne uplatňuje asibiláciu. Takýchto, dalo by sa povedať „prepnutí“, je v jej prehovore viac: *kebi tu ňebuľi, ta to je parada, lebo* (namiesto *bo*)..., *pekňe nalaguješ, obrusiš, bez problemov* (tu vidno prepnutie i v morfológii, lenže len v tomto konkrétnom prípade, zrejme ide o mechanické prebratie zo spisovného jazyka), *ma taku totu brusku, čo (co)...*

Veľmi časté je prepnutie kódu z dialektu do spisovnej podoby pri citovaní osoby hovoriacej spisovne alebo pri citovaní seba v takejto komunikačnej situácii. Zaujímavý je tiež fakt, že v prehovore reprezentantky strednej generácie je nevedomých prepnutí kódu viac ako u reprezentantiek mladšej vekovej skupiny s vysokoškolským, resp. so stredoškolským vzdelaním, ktoré kód prepnú len v spomenutom citovaní osoby hovoriacej spisovne.

O mnohoaspektovosti dialektologického výskumu sa hádam netreba ani obšírne vyjadrovať, stále sa o tom presviedčame takpovediac na vlastnej koži.

Na záver ostáva v súvislosti s vývinom dialektu stále živá otázka, či ide o nivelizáciu jednotlivých prvkov systému dialektu smerom k spisovnému jazyku, alebo o „jednoduché“ prepínanie kódu, ktoré pravda nesúvisí len so sociálnosťou jazykovej komunikácie, ale hlavne s psychikou jednotlivých členov komunikácie, ktorí v konkrétnej komunikačnej situácii disponujú nie dialektom, ale svojím vlastným idiolektom.

Literatúra

HORÁK, Gejza: Nárečie Pohorelej. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1955.

CHLOUPEK, Jan: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Brně 1986.

- KAČALA, Ján: Syntaktický systém jazyka. Pezinok: Formát 1998.
- RIPKA, Ivor: Dialektika dialektológie. In: Nárečia a národný jazyk. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v Budmericiach 24. – 26. septembra 1997. Red. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda 1999, s. 99 – 104.
- Slovník slovenských nárečí I. A – K. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s.
- ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994.

K vnútornej diferenciacii zemplínskych nárečí

Martin Chochol

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Vo svojom príspevku sa budem zaoberať problematikou územného vymedzenia tzv. stredozemplínskych nárečí, a teda čiastočne aj vnútornou diferenciáciou zemplínskych nárečí ako takých.

Prvú zmienku o vnútornej nehomogenosti zemplínskych nárečí nachádzame už u Sama Cambela (Czambel, 1906, s. 122 – 124); jeho správa je však veľmi stručná a k tomu nesprávna a nepresná. Na Zemplíne rozoznáva tzv. *normálnu* reč, ktorá „od samosvojej líši sa ruskou výslovnosťou niektorých hlások“ (tamže, s. 123), a reč *nehotovú* či *nedohotovenú*.

Václav Vážný (Vážný, 1934, s. 306) v tomto smere do veľkej miery čerpá práve z Cambela; a ani nasledujúci bádatelia sa vo svojich dialektologických prácach nedopracovali k výraznejšiemu prínosu.

Atlas slovenského jazyka (ASJ I., s. 4) zaznamenáva zemplínske nárečia ako jeden jednoliaty celok. Ani Ferdinand Buffa, Izidor Kotulič či Eugen Pauliny sa – až na marginálne poznámky o „nárečovej skupine na juh od Trebišova“ – nepokúsili o systematickejšiu diferenciaciu tohto nárečového celku.

Problematikou vnútornej diferencie zemplínskych nárečí sa doposiaľ priamo zaoberala iba Miloslava Semjanová – Sokolová v polovici 70. rokov. Pritom výsledky jej bádania boli zhrnuté a publikované v jedinom vedeckom príspevku: v článku Pokus o vnútornú diferenciaciu zemplínskych nárečí, in: Nové obzory 18 (1976), s. 371 – 385.

Vychádzajúc predovšetkým z hláskoslovných javov rozčlenila v ňom autorka zemplínske nárečia na tri podskupiny: na „nárečie dolného Zemplína“, „nárečie stredného Zemplína“ a „nárečie horného Zemplína“.

Tento „pokus“ už samotnou svojou povahou predpokladal ďalšie, intenzívnejšie skúmanie v danej oblasti. Miloslava Sokolová, ako už vieme, však svoju pozornosť neskôr zamerala viac na spisovný jazyk, pričom dnes úspešne reprezentuje slovenskú jazykovedu aj v zahraničí.

Zo záverov spomínaného príspevku neskôr čiastočne vychádzalo množstvo dialektologických (najmä popularizačnejšie zameraných) článkov a statí v monografiách jednotlivých miest a obcí. Keďže však ide o text pomerne stručný a v niektorých bodoch dokonca nie celkom jednoznačný, vzniklo pri jeho aplikácii niekoľko rôznych interpretácií.

Vari najfrapantnejšie rozdiely sa vyskytli pri rozhraničení juhozemplínskych a stredozemplínskych nárečí. Nemalú úlohu v tom určite zohral aj zdanlivo irelevantný fakt, že Sokolovej pôvodné názvoslovie niektorí autori akosi automaticky „opravili“, t. j. pojmy „horný Zemplín“, „dolný Zemplín“ zamenili za „severný“, „južný“. Ukázalo sa však, že prvé označenie nebolo motivované iba starším terminologickým úzom, ale aj objektívnou potrebou.

„Nárečie stredného Zemplína“ M. Sokolová ohraničila takto:

„Z celku zemplínskych nárečí sa vyčleňuje nárečie obcí Michalovského okresu medzi riekou Ondavou a Laborcom. Má veľa spoločných znakov s užskými nárečiami, s ktorými na východe susedí. Užské nárečie sa od stredozemplínskeho nárečia odlišuje predovšetkým neustáleným prízvukom, koncovkou *-ou* v gen. a lok. pl. pri substantívach všetkých vzorov, tvarmi s bilabiálnym *u* v tretej osobe sg. minulého času, napríklad *mau*, *robiu*, *buu* a pod. Na základe usúľadeného prízvuku zaradíme k stredozemplínskemu nárečiu dialekt obcí bývalej Užhorodskej župy – Vrbovca (dnes súčasť Michaloviec; pozn. M. Ch.), Zemplínskej Širokej, Pavloviec nad Uhom, Stretavy, Stretavky, Vinného, Trnavy nad Laborcom (uvedené nesprávne – úradný názov tejto obce je Trnava pri Laborci; pozn. M. Ch.), Malých a Veľkých Zalužíc (dnes zlúčené do jednej obce: Zalužice; pozn. M. Ch.) – aj keď majú niektoré jazykové znaky typické pre užskú oblasť, napr. *mau* – Vinné, Trnava, *učera* – Stretava. Na juhu susedí stredný Zemplín s maďarským jazykovým územím, vplyv ktorého sa odráža najmä v lexike“ (Semjanová, 1976, s. 376).

Z citovaného teda vyplýva, že príslušnosť k „nárečiu stredného Zemplína“ prisudzuje dialektom 41 dnešných obcí:

(býv. Zemplínska župa – 34)

Bánovce nad Ondavou, Bracovce, Budkovce, Dúbravka, Falkušovce, Hatalov, Hradištská Moľva, Kačanov, Krásnovce, Lastomír, Laškovce, Lesné, Ložín, Malčice, Markovce, Michalovce (+ bývalé samostatné obce Betlenovce, Meďov, Milovaná, Močarany, Topoľany, Žabany), Moravany (+ Lúčkovce), Nacina Ves (+ Vybúchanec), Oreské, Petrikovce, Petrovce nad Laborcom, Pozdišovce, Pusté Čemerne, Rakovec nad Ondavou, Slavkovce, Staré, Strážske (+ Krivošťany, Pláne), Suché, Šamudovce, Trhovište, Voľa (+ Stankovce), Vrbnica, Zbudza a Žbince

(býv. Užská župa – 7)

Pavlovce nad Uhom, Stretava, Stretavka, Trnava pri Laborci, Vinné, Vrbovec (súčasť Michaloviec), Zalužice (= Malé Zalužice + Veľké Zalužice) a Zemplínska Široká (= Krašok + Rebrín).

Pričom charakterizujú ho (stredozemplínske nárečie) najmä tieto jazykové znaky:

vkladná samohláska *o* v slovách ako *vitor* (czem. *viter*), *sorvatka* (czem. *servatka*), pričom izoglosa *ocot* – *ocet* prebieha s tokom Laborca;
 samohláska *o* v slove *copi* (z psl. *cěpi*);
 bilabiálne *u* namiesto spoluhlásky *l* z bývalého slabičného *l*, napr. *pouni*, *žouti*, pričom namiesto slova *vlna* je tvar *vouna* iba v obciach na zemplínsko-užskom pomedzí (konkrétne v obciach Lastomír, Oreské, Palín, Stretava, Trnava pri Laborci, Veľké Zalužice);
 zjednodušenie spoluhláskovej skupiny *-sc* na konci slova na *-s* podobne ako v užských nárečiach (napr. *pujs*, *svatojs*, *prejs*, *hars* atď.);
 zjednodušenie spoluhláskovej skupiny *-šč* na konci slova na *-ś* (*diś*);
 vertikálna izoglosa v slove *hlúpy*: východne od čiar Brekov, Chlmec, Trnava, Lesné, Pozdišovce, Laškovce, Žbince, Petrikovce je *glupi*, na ostatnom území ho používa už len staršia generácia popri tvare *hlupi*;
 pôvodná koncovka *-u* v 1. osobe sg. (napr. *robu*, *mušu*, *pujdu* atď.) podobne ako v sotáckych a užských nárečiach;
 koncovka *-oj* v D a L sg. neživ. m. (napr. *gu kosceloj*, *gu skl'epoj* atď.); czem. len pri živ. m., napr. *gu ocoj*, *gu žedoj* atď.);
 prenikanie tejto koncovky aj do D a L sg. f. a n. (napr. *gu ženoi* popri *gu žene*, *gu žiučecoi* popri *gu žiučecu* atď.);
 lexéma *kumoter* oproti czem. *kmoter*;
 lexéma *kosmejdi* oproti czem. *kosmački*;
 lexéma *xaukac* oproti czem. *živac*, *žukac* (Semjanová, 1976, s. 376 – 377).
 Od dolnozemplínskych nárečí sa stredozemplínske líšia tým, že tu: prebehla hláskoslovná zmena (druhotné dlženie a zúženie) samohlásky *o* – *uo* – *u* (napr. strzem. *kuň*, *vul*; *tvuj*, *muj*; *pujdu* atď. oproti jzem. *koň*, *vol*; *tvoj*, *moj*, *pojzem* atď.);
 spoluhlásky *ś*, *ź* zostali zachované; nestvrdli na *š*, *ž* (napr. strzem. *šeno*, *žima* atď. oproti jzem. – na väčšine územia – *šeno*, *žima* atď.);
 rovnako zostala zachovaná spoluhláska *x*; nezmenila sa na *h* (napr. strzem. *cixo*, *muxa* atď. oproti jzem. – na väčšine územia – *ciho*, *muha* atď.);
 pred spoluhláskovou skupinou *-sc* vzniklo na konci slova epentetické *j* (napr. strzem. *kojs*, *majs* atď. oproti jzem. *kosc*, *masc* atď.);
 koncovka *-i* v N pl. len pri substantívach tvrdého zakončenia; pri substantívach mäkkého zakončenia ostala koncovka *-e* (napr. strzem. *gače*, *fil'ce*, *di'le* atď. oproti jzem. *gači*, *fil'ci*, *di'li* atď.);
 fungujú len krátke tvary infinitívu sloviess (napr. strzem. *upic*, *zob'lic*, *tluc* atď. oproti jzem. *upečic*, *zoblečic*, *tlučic* atď.).
 Oproti hornozemplínskym nárečiam ich vyčleňujú:
 epentetické *j* sa pred spoluhláskovou skupinou *-sc* vyskytuje len na konci slova; ak sa táto skupina nachádza v strede slova (alebo ak sa tam v rámci paradigmy dostane), epentetické *j* zaniká (napr. strzem. *koscel*, *poscel*; *kojs* – ale *kosce*; *majs* – ale *mascic*; *most* – na *mosce* atď. oproti szem. *kojscel*, *pojscel*; *kojsce*; *majscic*; na *mojsce* atď.);

univerzalizácia relačnej morfémy pl. m. pre všetky gramatické rody (napr. strzem. *šumni xlopi*, *šumni ženi*, *šumni žeci* atď.); na severnom Zemplíne sa totiž takto univerzalizovala relačná morféma pl. f. (napr. szem. *šumne xlopi*, *šumne ženi*, *šumne žeci* atď.);

nezamieňajú sa konsonanty *r* – *l* (napr. strzem. – zásadne – *reberko*, *revolver*, *kurastra* atď. oproti szem. – na časti územia – *leberko*, *l'evolver*, *kulastra* atď.);

výskyt protetického *j* tu nie je obmedzovaný (napr. strzem. *jutre*, *najutre* atď. oproti szem. *utre*, *nautre* atď.);

neprebehla zmena samohlásky *e* – vo funkcii sprievodného vokálu pôvodne slabičného *r* – na *i* (napr. strzem. *verba*, *verbina* atď. oproti szem. *virba*, *virbina* atď.);

za pôvodný *ɔ* ani za *ě* sa nikdy nevyskytuje striednica *a* (napr. strzem. *bočka*, *loška*; *copi* atď. oproti szem. *bačka*, *laška*; *capi* atď.).

V spomínaných obciach bývalej Užskej župy môj vlastný terénny výskum síce potvrdil Sokolovou uvádzané zemplínske znaky, podľa viacerých dialektológov by však bolo vhodnejšie ponechať ich v užskej nárečovej skupine a v rámci nej ich potom vyčleňovať ako nárečia hraničné, zmiešané či výrazne „zemplinizované“. Naopak, za stredozemplínske – tak na základe geografickej polohy, ako aj podľa zistených jazykových znakov – pokladám aj nárečia obcí Nižný Hrabovec, Nižný Hrušov a Poša, hoci tieto už ležia za hranicou bývalého okresu Michalovce.

Na základe svojich zistení, ktoré som uviedol a zhrnul v práci K problematike stredozemplínskych nárečí (2002), navrhol som takúto hranicu ich územia:

Na juhu sú hraničnými nárečia obcí Petrikovce, Malčice, Markovce, Slavkovce a Budkovce.

Táto časť hranice je najmenej sporná a spochybniteľná; južnejšie od uvedených nárečí sa už totiž nachádza maďarské jazykové územie. Pravda, tento stav je synchronný.

Na východe pokračuje hranica až po Michalovce proti toku Laborca. Z jej vnútornej strany ležia nárečia obcí Sliepkovce, Lastomír a mesta Michalovce (s bývalými samostatnými obcami Betlenovce a Meďov – no s výnimkou bývalej samostatnej obce Vrbovec). Severnejšie však hranica Laborec prekračuje, a to v obciach Žabany (dnes tiež súčasť Michaloviec), Zbudza, Oreské a Staré.

Podotýkam, že východnú časť hranice som rekonštruoval na základe hranice bývalej Zemplínskej stolice, resp. župy.

Nárečia Strážskeho a bývalých samostatných obcí doň včlenených predpokladám ako hraničné na severe. V tomto smere sa však neodvážujem vysloviť konečné stanovisko; dôvody uvádzam v spomenutej práci.

Západnú hranicu (zhodne so Sokolovou) opäť kladiem na prírodnú prekážku, ktorou je tok Ondavy. V jej vnútri ako najzápadnejšie ležia dialekty obcí Nižný Hrabovec, Poša, Nižný Hrušov, Rakovec nad Ondavou, Moravany, Lučkovce (dnes súčasť Moravian), Bánovce nad Ondavou, Ložín, Bracovce, Falkušovce, Kačanov, Markovce a Hradištská Moľva.

Výsledná situácia potom vyzerá asi tak, že „juhozemplínske“ nárečia geograficky ležia na juhozápade (slovenského) Zemplína, zatiaľ čo „stredozemplínske“ v skutočnosti zaberajú jeho juhovýchod. Aj z tohto dôvodu nepoužila Sokolová striktné zemepisné pojmy.

Práve západná časť hranice je však sporná. Mnohí iní dialektológovia (medzi nimi napríklad aj Ladislav Bartko, s ktorým som túto problematiku dost podrobne konzultoval) totiž poukazujú na to, že v nárečiach pásu obcí nachádzajúcich sa severnejšie od Trebišova sú zachované sykavky *ś* a *ź* a tiež spoločná hláska *x*. Na základe týchto dvoch (podľa ich názoru určujúcich) jazykových znakov posúvajú preto mnou uvádzanú časť hranice oveľa západnejšie.

Pri všetkej úcte sa nazdávam, že zmenu *x* na *h* (vysvetľovanú takmer zásadne ako fonetický vplyv maďarčiny) je najprv nevyhnutné dôkladne preskúmať a prehodnotiť. Spomenutá téza je totiž podľa mňa neudržateľná, a to z dvoch dôvodov:

napriek tomu, že aj stredozemplínske nárečia susedia s maďarským jazykovým územím, táto zmena sa na ich území nevyskytuje;

naopak, prebehla tiež v nárečiach centrálnej časti Spiša, ďaleko od hranice živého slovensko-maďarského jazykového kontaktu.

V prípade (ne)stvrdnutia stredojazyčných sykaviek *ś* a *ź* sa prikláňam k názoru, že táto fonetická zmena neprebehla výlučne pod vplyvom maďarčiny, ale prinajmenšom pod simultánnym vplyvom susediacich nárečí abovských. Preto situáciu v predmetných nárečiach interpretujem tak, že stvrdnutie *ś* a *ź* jednoducho neprebehlo na celom území juhozemplínskych nárečí.

Na druhej strane hneď nárečia hraničných obcí za mnou uvádzanou hranicou (Tušice, Tušická Nová Ves a Horovce) obsahujú niektoré vyslovene juhozemplínske jazykové znaky, ako napr. dlhé tvary infinitívov (*pečic*, *tlučic*), koncovku *-i* v N pl. aj pre substantíva mäkkého zakončenia (*gači*, *metri*); a pri iných (napr. pri hláskoslovnej zmene *o > u*, výskyte epentetického *j* atď.) tu boli veľké výkyvy – skôr v prospech juhozemplínskych variantov.

Preto predbežne naďalej zotrvávam pri mnou ponúkanom ohraničení tzv. stredozemplínskych nárečí. Svoje závery však plánujem v najbližšom období dôkladne preveriť terénnym výskumom, tentoraz na celom území (slovenského) Zemplína, a tiež skonfrontovať ich (aspoň čiastočne) so starším nárečovým fondom Dialektologického oddelenia JÚEŠ SAV, ku ktorému mám teraz prístup.

Niektoré ďalšie znaky stredozemplínskych nárečí v mnou stanovených hraničiach:

1. slabičné *r > ar* (napr. *hardlo*, *hars*, *tarhac* atď.)

alebo *er* (napr. *perši*, *tverzic*, *vertac* atď.)

zriedkavejšie *ir* (napr. *virba*, *virčec*, *čirpac* atď.)

Častejšie sa vyskytuje variant *verba*, *verbina*; podobu *virba*, *virbina* som zachytil len v obciach Nacina Ves, Oreské, Petrovce nad Laborcom.

2. slabičné *l > el* (napr. *vel'k*, *vel'hotni* atď.)

alebo *ol (> ou)* (napr. *čolnok*, *molha*; *pouni*, *žouiti* atď.)

alebo *lu* (napr. *člunok*, *slunko*, *dluhi* atď.).

Popri podobe *člunok*, označujúcej malý čln, sa na väčšine územia vyskytuje aj variant *čolnok*, zásadne však vo význame „súčasť tkáčskeho stavu“.

Popri tvaroch D sg. neživ. m. *gu kosceloj*, *gu skl'epoj* atď. sa stále vyskytujú (hoci len zriedkavejšie) aj tvary *gu koscelu*, *gu skl'epu* atď. Naproti tomu Sokolovou uvádzané tvary L sg. **u kosceloj*, **u skl'epoj* (porov. Semjanová, 1976, s. 377) som nikde nezaznamenal.

Tvary D a L sg. f. *ženoj* – *žeňe*; *ul'icoj* – *ul'ici* atď. sa vyskytujú približne v rovnakej frekvencii (niekde aj v rámci jedného nárečia); pritom však nejde o zmätenie gramatických významov, iba o rozšírenie morfematickej homonymie.

Tvary D a L sg. n. *zeckoj*, *ziučecoj* atď. sú naopak zriedkavé.

Pri adjektívnych príponách je situácia takáto:

v nárečiach obcí Nižný Hrušov, Pusté Čemerné, Voľa, Staré, Oreské a na sever od nich došlo v pluráli k úplnému rodovému vyrovnaniu prípon podľa feminín, resp. neutier (*dobre xlopi*, *dobre ženi*, *dobre zeci*);

v nárečiach obcí Lesné, Nacina Ves, Petrovce nad Laborcom, Suché a Zbudza nedošlo k rodovému vyrovnaniu prípon (*dobri xlopi*, *dobre ženi*, *dobre zeci*);

v nárečiach obcí Moravany a Rakovec nad Ondavou došlo v pluráli k rodovému vyrovnaniu prípon podľa neživotných maskulín (*dobri xlopi*, *dobri ženi*, *dobri zeci*);

v ostatných nárečiach došlo k rodovému vyrovnaniu prípon podľa neživotných maskulín nielen v pluráli, ale pri neutrách aj v singulári (*dobri zecko*);

distribúcia „supletívnych“ koreňov v slovách *hňeu*, *hňevac še* – *hňiu*, *hňivac še* je v rámci tejto nárečovej podskupiny ako celku úplne nesystematická. Nikde som sa však nestretol s variantom **hňeuňik*, ale iba s podobou *hňiuňik*;

izofóna *g – h* v lexéme *hlúpy* už neexistuje: staršie generácie väčšinou ešte používajú variant *glupi*, stredné však už len s expresívnejším podfarbením a mladšie zásadne len variant *hlupi*;

základná a nepríznamková je podoba *ocot*. Variant *ocet* som zachytil len v piatich obciach; predpokladám, že v tomto prípade ide o severozemplínsky (Staré a Zbudza), resp. juhozemplínsky prvok (Lesné, Moravany a Suché);

charakteristická je podoba *kumoter*. V obciach Lesné, Moravany, Nižný Hrabovec, Nižný Hrušov, Poša, Rakovec nad Ondavou, Suché som zaznamenal podobu *kmoter*, ktorú hodnotím ako juhozemplínsky prvok;

rovnako charakteristická je aj lexéma *hordou*. V obciach Lesné, Petrovce nad Laborcom, Suché a na sever od nich som však pravidelne nachádzal lexému *bačka*, ktorú hodnotím ako prvok severozemplínsky.

V obciach Hradištská Moľva, Lesné a Zbudza som zachytili variant *kocmejdi*, základná a najrozšírenejšia je však podoba *kosmejdi*.

Literatúra

CZAMBEL, Samo: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky sv. Martin 1906. 624 s.

CHOCHOL, Martin: K charakteristike stredozemplínskych nárečí. Diplomová práca. Prešov 2002. 98 s.

SEMJANOVÁ, Miloslava: Pokus o vnútornú diferenciáciu zemplínskych nárečí. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 18. Red.: I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 371 – 385.

ŠTOLC, Jozef – BUFFA, Ferdinand – HABOVŠTIK, Anton: Atlas slovenského jazyka I. Úvod, komentáre, materiály. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 314 s. (1), 200 s. (2).

VÁŽNÝ, Václav: Nárečí slovenská. In: Československá vlastivěda III. Jazyk. Praha: Sfinx 1934. 628 s.

‘Kde začíná umění’: O preklade P. Vilikovského (*Večne je zelený...*) do angličtiny

Charles Sabatos

Hoci jeho prvá kniha vyšla už v sedemdesiatych rokoch, Pavel Vilikovský sa vynoril ako jeden z najvýznamnejších slovenských spisovateľov až po roku 1989. V osemdesiatych rokoch bol známy skôr ako redaktor a prekladateľ. Táto jeho pracovná skúsenosť podľa Zory Pruškovej „podmiňuje autorův zájem o jazyk ve smyslu invenčního a objevného zacházení se slovem a větou, chápání literárního textu jako smysuplné estetické kompozice jednotlivých jazykových a řečových prvků“ (Matejov, 1995, s. 182 – 183). Najmä vo svojom najslávnejšom románe *Večne je zelený...* Vilikovský vedome vytvára slovenský jazykový priestor, ktorý sa nedá ľahko preniesť do druhého jazyka. Presne tejto úlohe som musel čeliť, keď som knihu začal prekladať do angličtiny (ako *Ever Green is...*, vyšla v r. 2002).

Zo slovenskej literatúry bolo do angličtiny preložené veľmi málo a zo súčasnej literatúry skoro nič. Aj výber preložených autorov a diel je veľmi tradičný, až konzervatívny: Kukučín, Timrava, Cíger-Hronský... Britský slovakista James Partridge napísal, že „izolované pokusy o preklad slovenskej literatúry do angličtiny robili ľudia zo širokého okruhu amerických Slovákov, ale ich obdivuhodné úsilie sa zvyčajne nepremietlo do čitateľnosti konečného výsledku.“ Podľa Partridgea je napr. prvá obsiahla antológia z roku 1976 „užitočná“, ale je „zreteľné zameranie knihy na amerických Slovákov druhej alebo tretej generácie, ktorí chcú znova objaviť svoje korene. Vytvára dojem provinčnej, nie európskej či svetovej literatúry“ (Partridge, 2000, s. 1053).

Ako študent a prekladateľ slovenskej a českej literatúry (a mimochodom aj ako americký Slováč) som chcel preložiť niečo, čo by ukázalo inú, hlavne zá-

bavnú stránku slovenskej literatúry. To, čo ma pôvodne prilákalo k románu *Večne je zelený*..., bol jeho vtipný a ironický prístup k jazyku, konkrétne aj použitie češtiny v slovenskom texte. Taká tvorivosť znamenala pri preklade zložitý problém, ale prekážka pravdaže môže znamenať aj príležitosť. Vo svojej známej práci *Umění překladu* Jiří Levý charakterizoval toto „umenie“ takto: „Objevování a volba začínají tam, kde překladatel má k dispozici více stylistických možností a musí mezi nimi volit podle potřeb kontextu: tam také končí řemeslo a začíná umění“ (Levý, 1998, s. 15).

Večne je zelený... je v podstate monológ jedného „nespol'ahlivého rozprávača“, ktorý je starým špiónom a stále sa hrá so slovami na hraniciach medzi jazykmi. Napríklad v tretej kapitole rozprávač úmyselne používa slovo, ktoré neexistuje v žiadnom cudzom jazyku:

Ako by si prostá indická rodina uvarila na raňajky vajíčka namäkko? Z tohto hľadiska možno nazvať šťastím, že prostá indická rodina sa k vajíčkam vôbec nedostane. V indickom jazyku nejestvuje slovo pre **výklepok**, čo je jasný dôsledok dlhých rokov koloniálnej poroby; zatiaľ čo tá istá skutočnosť, že totiž výraz výklepok nenájdete ani v angličtine, je naopak dôsledkom dlhých rokov koloniálnej nadvlády (Vilíkovský, 1989, s. 15).

Toto vyzerá takmer ako zámerná prekážka pre prekladateľa, najmä (ako sa týkalo mňa) do angličtiny. V tomto prípade som sa rozhodol pre tzv. „gloss translation“, totiž musel som dodať krátke vysvetlenie k textu:

How would a simple Indian family cook their soft-boiled eggs for breakfast? From this point of view, it is sheer luck that a simple Indian family never gets any eggs at all. In Hindi, therefore, there is no special word for „**výklepok**“ (those cracked eggs sold half-price in Slovak groceries): a clear consequence of their long years of colonial bondage. The same fact, namely the lack of an English equivalent, is on the contrary a consequence of the long years of their colonial supremacy (Vilíkovský, 2002, s. 25).

V prípadoch textovej hry so slovami som mal väčší tvorivý priestor. Napríklad príde špión na Slovensko na tajnú misiu a vysvetľuje, že:

Dávno som už túžil obcovať s prostým slovenským ľudom a ani tri dni strávené priamo na slovenskej pôde – oni sami ju volajú **hruda**, a musím povedať, že výstižne: je strašne **hrudovitá** – nedokázali túto túžbu v mojej **hrudi** celkom udušiť. Vravrel som **hrud'**, h-r-u-d-i, nie **hrude**. (67)

Tu som mohol nájsť relatívne blízky ekvivalent, aj keď som musel zmeniť ohnisko slovnej hry od slova „hruda“ k slovu „pôda“:

I had longed to connect with simple Slovak people and even three days spent directly on Slovak **soil** – Slovaks themselves call it lumpy, aptly, I must say: it is terribly lumpy – did not manage to completely stifle this longing in my **soul**. I said ‚**soul**‘ this time, s-o-u-l, not **soil**. (86)

Asi najpresnejšia náhrada tohto druhu, ktorú som mohol urobiť, bola hneď na nasledujúcej strane:

Slovom, keď som uprostred **sýtej** – na rozdiel odo mňa – zelene, sladkého zurkotu bystriny a tichého meridzania kráv zazrel vyzývavo sa ligotať urastený pár nôh... (69)

Anglické slovo „lush“, ktoré ako prídavné meno odkazuje na bujnú vegetáciu, ale ako podstatné meno je slangový ekvivalent pre „píjана“, je účinná náhrada za pôvodné slovenské slovo „sýty“:

To make a long story short, in the middle of that meadow, so green and **lush** (unlike myself – I'm almost never drunk,) among those sweet bubbling brooks and the quiet lowing of cows, I glimpsed a provocatively glittering well-built pair of legs. (89)

Situácia, ktorá mi predložila najviac „štylizovaných možností“, bola v poslednej kapitole románu, keď špión počas pokúšania jednej slovenskej pastierky predstiera, že je český turista, a nazerá pritom do česko-slovenského slovníka:

Už po krátkom listovaní – šušťanie papiera som nenápadne zakrýval hlasnými vzdychmi – som sa presvedčil, že je to mimoriadne vydarené dielko, stručné a prehľadné. Za necelé dve minúty som si ho prezrel od a/ačkoli=hoc, hoci, advokát=pravotár, angrešt=egreš, ano=hej, arch=hárok, at'=nech/až po z/zácpa=zapchanie, zapomenouti=zabudnúť, zásoba=hotovizeň./. Ľahká, nezáväzná konverzácia sa dá viesť takmer o čomkoľvek, priznám sa však, že uvedené slová nepôsobili na mňa veľmi inšpirujúco.

Hoci som pravotár, z egrešov mám zapchanie, prehodil som bodro, ale nedočkal som sa odpovede. (77)

Pozrel som sa do všetkých prekladov románu, ktoré existovali (maďarského, slovinského, ešte nepochybného francúzskeho) – každý prekladateľ tento zoznam českých a slovenských slov preskakoval, posledná veta však potom bez tohto kontextu strácala zmysel. Táto časť bola pre mňa veľmi zaujímavá, nie len lingvisticky, ale aj osobne, pretože som študoval naraz češtinu so slovenčinou a používal som pri svojom preklade česko-slovenský diferenciálny slovník. Keď som chcel nejakým spôsobom vyjadriť analogický pocit po anglicky, napadlo mi, že najvhodnejšou zámenou by bol rozdiel medzi britskou a americkou angličtinou.

Asi by som si normálne ani nedovolil takú voľnú adaptáciu, ale navrhol som to autorovi, s ktorým som pri preklade spolupracoval – a ten s tým súhlasil. Stanovil som si pritom prísne podmienky. Slová museli byť britské a americké, ale nemohli pritom byť príliš špecifické pre britský alebo americký kultúrny kontext, aby čitateľ vôbec pochopil vtip. Okrem toho epizóda románu sa prihodí v roku 1919, a tak výber slov nemohol byť príliš moderný. Samozrejme, všetky „britské“ slová sa tak ako aj české v origináli museli začínať na „a“. Napokon som to po polročnom uvažovaní preložil takto:

After leafing through [the dictionary] briefly – I tried to cover the rustling of the paper with clearly audible sighs – I found out that it was an exceptionally well-done work, concise and well-arranged. In less than two minutes I had looked from „A“: „advert–ad, advocate–attorney, aeroplane–airplane, angry–mad, aubergine–eggplant, autumn–fall,“ to „Z“: „zed–z, zip–zipper, zone–belt.“ You can have a light, inconsequential conversation about anything, but I have to confess that the words that I found did not strike me as very inspiring. „**Ads for attorneys make me mad as an eggplant**,“ I said merrily, but I didn’t get any response. (99)

Môj preklad, nie príliš doslovný, tak zodpovedal jazykovému napätiu medzi češtinou a slovenčinou, obsahoval nie len pomenovanie druhu jedla a fyzického stavu, ale aj jedno príbuzné slovo (advokát – advocate, škótsky výraz pre pravotára).

Verím, že výsledok nemalej výzvy, ku ktorej sa pri preklade pristúpi svedomito, môže byť nielen (podľa Levého) začiatkom umenia, ale je aj osobnou odmenou za drinu prekladateľskej práce.

Literatura

- LEVÝ, J.: Umění překladu. 3. vydání. Praha 1998, s. 80.
MATEJOV, F. a kol.: Světová literatura po roce 1945 pro 4. ročník středních škol. Praha 1995, s. 182 – 183.
PARTRIDGE, J.: „Slovak: Literary Translation into English.“ In: Encyclopedia of Literary Translation into English. Ed. Olive Classe. Chicago 2000, s. 1053.
VILIKOVSKÝ, P.: Ever Green is... Evanston 2002, s. 25.
VILIKOVSKÝ, P.: Večne je zelený... Bratislava 1989, s. 15.

Staročestí překladatelé a biblický překlad

Markéta Pytlíková

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

1. Úvod

Ve svém příspěvku se pokusím nastínit některé zajímavé aspekty průzkumu překladové a prekladatelské stránky staročeského biblického textu a možnosti užití určitých kvantitativních lingvistických metod při průzkumu atribuce biblického překladu. Příspěvek vychází ze závěrů mé diplomové práce, kterou jsem obhájila na FF UK na podzim roku 2002.

2. Atribuce překladového textu a její možný přínos pro filologii

Problematika atribuce literárních textů, tedy určení jejich autorství, případně jejich příslušnosti k určitému směru, škole atd., je proponovanou otázkou literární historie minulé i současné a jedním z pilířů textologie. Způsoby zkoumání atribuce lze zhruba rozdělit do tří skupin; jsou založeny buď na dokumentárních a faktických důkazech, na ideově tematické analýze díla či na jazykovém a stylistickém rozboru (Vašák, 1980, s. 27).

Během zhruba posledních sto let se ve třetí skupině, tedy v průzkumu jazyka a stylu díla, stále více prosazují kvantitativní jazykové metody, jejichž počátky lze spatřovat již v tzv. stylometrii (ibid., s. 55 – 61).

Zatímco průzkumy atribuce **autorských literárních děl**¹ jdou do stovek,² problematika **průzkumu autorství překladu** je fakticky neprobádanou oblastí. Důvodů, proč tomu tak je, může být několik. V literárněvědné oblasti k pomíjení této otázky zřejmě přispívá fakt, že je překlad vnímán jako do jisté míry „služebná“ oblast autorské umělecké literatury, proto je i osobnost překladatele upozaděna a stejně tak je potlačena otázka autorství překladu. Atribuce překladu není obecně reflektována, protože překladatel není v soudobé literatuře z literárně historického hlediska příliš důležitý – je zastíněn dostatkem autorských osobností a specifickou širokou problematikou spjatou s autorskou tvorbou.

Z hlediska průzkumu **staročeských literárních památek** může být však systematické bádání o autorství překladu velmi přínosné. V tomto období českých literárních dějin totiž literatura překladová a „adaptační“ počtem výrazně převyšuje literaturu, kterou bychom mohli nazvat autorskou. Význam středověkého překladu pro další historii literatury i jazyka je proto nezastupitelný.

Příklady jediných dvou doposud blíže známých staročeských překladatelů druhé poloviny 14. století – Tomáše ze Štítického a tzv. Dominikána – zároveň ukazují, že tehdejší překladatel mohl být zároveň umělecky výjimečnou osobností, která vyvíjela i samostatnou literární činnost, a že průzkum atribuce překladových textů českého středověku může přinést velmi závažná zjištění o charakteru tehdejšího literárního prostředí.

3. Specifika prvního staročeského biblického překladu

První staročeský úplný biblický překlad, tzv. Bible drážďanská (a její mladší opisy – Bible olomoucká a Bible litoměřicko-třeboňská), jejíž vznik Vladimír Kyas datuje zhruba do 50. let 14. století (Kyas, 1997, s. 51), je textem, který k podrobnějšímu průzkumu překladové techniky přímo vybízí. Již jeden z prvních badatelů v oblasti staročeského biblického překladu, Josef Jireček, si totiž

¹ **Autorským dílem** (textem) zde označuji dílo (text) originální, nikoli překlad, jako **autorskou atribuci** označuji určení autorství originálního díla.

² Srov. bibliografický soupis literatury týkající se atribuce literárního díla připojený k Vašákově práci (Vašák, 1980, s. 207 – 223).

při svém průzkumu povšiml výrazné různorodosti stylu překladu v různých částech této bible, především různosti překladových ekvivalentů latinských lexémů. Dospěl tak k názoru, že toto monumentální dílo zcela jistě **není prací jediného překladatele**.

Tuto skutečnost interpretoval jako výsledek svodu textů, různých co do autorů překladu i doby vzniku, a domníval se, že tyto texty byly na konci 14. století bez větších úprav jen mechanicky pospojovány. Jen na překladech textu Starého zákona se dle něj mohlo podílet až 17 překladatelů (Jireček, 1864, s. 146; 378 – 379).

O sto let pozdější a materiálově mnohem lépe podložená hypotéza Vladimíra Kyase předpokládá, že se jednalo o skupinový překladatelský projekt vzniklý v téže době a rozdělený zřejmě mezi dvě kulturní centra, pravděpodobně mezi dva církevní řády či církevní komunity. Jednu z těchto skupin Kyas spojuje s komunitou pražských dominikánů či pražských kazatelů obecně (Kyas, 1997, s. 49).³ V rámci obou skupin Kyas rozeznává 10 překladatelských individualit a naznačuje, že toto pozoruhodné dílo mohlo těžko vzniknout bez podpory či alespoň vědomí Karla IV.⁴

4. Průzkum atribuce překladového textu

Ve svém průzkumu jsem ověřovala dvě Kyasovy hypotézy týkající se překladatelské práce na prvním biblickém překladu.

První je **hypotéza dvou překladatelských skupin**, které by měly být dle Kyase totožné s dvěma kulturními centry, ve kterých překlad vznikl a jejichž základním rozlišovacím znakem je odlišné překládání latinského substantiva *sacerdos*: pop x kněz.

Druhá Kyasova hypotéza předpokládá, že z rámce těchto skupin lze podle jistých znaků vydělit asi **deset překladatelských individualit**.

Pro ověření těchto hypotéz byla vytvořena určitá pracovní metoda, která mohla posloužit **k atribuci překladu**, tedy k relevantnímu přiřazení jednotlivých textů na základě shodných jazykových a stylistických znaků. Tato metoda je modifikovanou atribuční metodou Pavla Vašáka (1980), upravenou pro specifi-

³ Otázka identity těchto překladatelských center se stala zejména v historických kruzích v poslední době celkem diskutovanou, vyjadřovat se k jejímu řešení přesahuje ovšem dalekosáhle rámec tohoto příspěvku, neboť se v tomto ohledu doposud nelze opřít ani o textový rozbor samotného díla, ani o historické prameny, jde tedy víceméně o zajímavé hypotézy. Proto odkazujeme na shrnutí této polemiky Jaroslavou Pečírkovou v poznámkovém aparátu Kyasovy *České bible* (Kyas, 1997, s. 51, pozn. 5).

⁴ Průzkum okolností vzniku prvního staročeského překladu bible komplikuje naprostá absence jakýchkoli historických dokumentů, které by se k tomuto velkému dílu vztahovaly. Možnou podporu Karla IV. vysuzuje Vladimír Kyas například z podpory slovanského písemnictví v emauzském klášteře (Kyas, 1971, s. 58). Na druhou stranu císařovu podporu překladu Písma do národního jazyka poněkud zpochybňuje například jeho výnos vydaný r. 1369 a zakazující překlad Písma do němčiny (ibid., s. 60).

ka překladového textu, kde musíme počítat s neustálou přítomností dvou znakových rovin – zjevné roviny překladového textu a skryté roviny originálu.

Jejím předpokladem je skutečnost, že každý překladatel má svůj **překladatelský idiolekt**, tedy že na rovině překódování **textu originálu** v **text překladu** se projevuje individuální postup každého překladatele, a tento je alespoň do určité míry objektivně prokazatelný (srov. Popovič, 1983, s. 167).

Prakticky se jednalo především o kvantitativní i kvalitativní porovnávání překladových ekvivalentů pečlivě vybraných latinských lexémů, případně tzv. *podmínek originálního textu*, v jejich totálním výskytu v určitém textovém vzorku. Pro podrobný popis této metody odkazují na svou diplomovou práci (Pytlíková, 2002, s. 9 – 26).

Biblických knih, vybraných do zkoumaného vzorku, bylo 12 (viz tabulka 1).

Tab. 1

Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	1Par	2Par	Mt	L
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-------	-------	------	------	----	---

Při průzkumu první hypotézy jsem se přidržela Kyasova postupu a prozkoumávala jsem v totálním výskytu na vzorku textů ekvivalenty šesti latinských biblických termínů, jejichž staročeské překladové ekvivalenty Kyas označil jako charakteristické pro jednu či druhou překladatelskou skupinu. Jednalo se o lexémy *sacerdos*, *benedictus*, *benedicere*, *adorare*, *blasphemare* a *blasphemia*. Výsledky tohoto průzkumu se zhruba shodly s Kyasovými předpoklady, potvrdily tedy existenci dvou překladatelských idiolektů (které bychom mohli ztotožnit s dvěma překladatelskými skupinami) v rámci našeho vzorku textů. Ukázaly ovšem také na nestejnou průkaznost jednotlivých ekvivalentů, především vzhledem k míře jejich výskytu v textech. Jako nejprůkaznější se ukázaly překladové ekvivalenty latinského lexému *sacerdos*: a to svou **významnou frekvencí v textech a téměř stoprocentní rozlišovací relevancí** (viz tabulka 2).

Tab. 2

	překladatelská skupina <i>sacerdos</i> – kněz								překladatelská skupina <i>sacerdos</i> – pop			
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	1Par	2Par	Mt	L
<i>sacerdos</i>	0	25	34	9	29	37	42	27	20	83	28	22
kněz					1			1				
starosta							1	1				
najvzácnější				1								
kněz, kněžský		23	32	8	27	35	38 ^a	24 ^b		1 ^c		
%		92	94	88,9	93,1	94,6	90,5	92,3		1,2		
pop, popský, popový									20	80	28	22
%									100	96,4	100	100
jiný překlad							1					
schází část rkp.							2					
om.		2	2		1	2		1		2		

- a) 8× překlad typu *summus sacerdos* = starosta kněžský
b) 7× překlad typu *summus sacerdos* = starosta kněžský
c) BiblLitTřeb 2 Par 29,16 když *kněží vjidechu do chrámu hospodinova; sacerdotes quoque ingressi templum Domini* (ekvivalent *kněží* dochován pouze v rkp. Bible litoměřicko-třeboňské, v Bibli olomoucké na tomto místě schází část textu)

V druhé části průzkumu jsem ověřovala další Kyasovu hypotézu, dle které by mělo být v Drážďanské bibli rozpoznatelných 10 překladatelských idiolektů. Zkoumala jsem ji na modelovém atribučním průzkumu a zjišťovala jsem, zda je oprávněné Kyasovo tvrzení, že z jedné z překladatelských skupin (*kněžské*) lze na základě určitých stylistických a překladatelských znaků vydělit specifický překladatelský idiolekt překladatele knih Rg, Tob a Act (tzv. Dominikán). Průzkum v rámci zkoumaného vzorku tuto skutečnost nepotvrdil, většina těchto znaků, které Kyas pokládal za specifické, se ukázala jako užívaná v rámci celé překladatelské skupiny kněžské, výjimečně dokonce v rámci obou překladatelských skupin (viz tabulka 3).

Tab. 3

	překladatelská skupina <i>sacerdos</i> – kněz							překladatelská skupina <i>sacerdos</i> – pop				
	Dominikán?						Ne-Dominikán?					
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	1Par	2Par	Mt	L
<i>vazby s placere</i>	3	4	8	9	7	4	8	2	5	7	2	1
viděti se podobno /za podobné	1	1										
libo býti	2		2	1		2	6	2	2			
libiti se		1	5	6	4	2			1	2		1
slibiti se		2	1	2	3		2		2	3	2	
odlišný překlad										2		

Tuto skutečnost jsem se snažila ještě ověřit na průzkumu překladových ekvivalentů tří vysoce frekventovaných a přitom neplnovýznamových latinských lexémů: *ecce*, *autem* a *ait*. Dalo se předpokládat, že v rámci jejich různorodých překladů by se mohl objevit alespoň náznak určitých shodných rysů případných individuálních překladatelských idiolektů. Výsledek tohoto průzkumu se ale opět podobal výsledkům předchozím. Ačkoliv bychom dle Kyase měli ve vzorku nalézt čtyři různé překladatelské idiolekty, výsledky opět rozdělily vzorek pouze do dvou skupin, zhruba odpovídajících dvěma skupinám překladatelským (viz tabulky 4 a 5).

Tab. 4

	1. překladatel (Dominikán)?						2. překladatel?		3. překladatel?		4. překladatel?	
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2 Mach	1Par	2Par	Mt	L
<i>ecce</i> v přímé řeči celkem	2	18	42	15	17	19	8	0	3	10	34	40
výrazy počínající <i>aj</i> celkem %	(100)	62,5	73,8	80	76,5	89,5	50		(66,7)			7,5
výrazy počínající <i>tot</i> celkem %		11,1	2,4	6,7		5,3			(33,3)	40	73,5	47,5

Tab. 5

	1. překladatel (Dominikán)?						2. překladatel?		3. překladatel?		4. překladatel?	
	Tob	Act	1Rg	2Rg	3Rg	4Rg	1Mach	2Mach	1Par	2Par	Mt	L
<i>autem slučovací a navazovací celkem</i>	28	361	190	149	133	108	62	143	139	123	279	313
(a) zatím %		7,2	11,6	7,4	5,3	13	11,3	14				
a %	39,3	38	23,2	33	45,1	29,6	53,2	42	26,6	25,2	26,2	25,6
i %	3,6	4,7	9	15,4	12,8	14	1,6	4,2	18,7	37,4	2,9	37,1
(a) pak %					2,3	0,9	1,6		35,3	14,6	28	10,5

Výsledky průzkumu, který měl ověřit tyto dvě Kyasovy hypotézy týkající se překladatelské práce na prvním úplném staročeském biblickém překladu, lze interpretovat dvojím způsobem.

První možnou interpretací je přijetí Kyasova názoru, že **obě skupiny jsou složeny z několika překladatelských osobností**. Pak ovšem musíme na základě našeho průzkumu prohlásit, že překladatelské idiolekty těchto osobností jsou v rámci překladatelské skupiny natolik podobné, že je od sebe není možno odlišit. V tomto případě můžeme například uvažovat o existenci jakéhosi **redaktora** překladu v každé překladatelské skupině, který by texty, připravené jednotlivými překladateli, v závěrečné fázi lexikálně a stylisticky sjednotil do té míry, že by setřel veškerá překladatelská specifika a vytvořil jednotný „skupinový“ překladatelský idiolekt.

Na základě našeho dosavadního průzkumu se ale kloním spíše k interpretaci, že **v rámci tohoto vzorku textů jsou dva překladatelské idiolekty, doposud chápáné jako dvě překladatelské skupiny, ve skutečnosti dvě osobité překladatelské individuality**. Tato interpretace, která se odchyluje od názoru Vladimíra Kyase, se zdá být nejjednodušším vysvětlením pro nápadné shody překladatelských znaků v rámci zkoumaných textů. Tímto způsobem lze také jednoduše objasnit nemožnost vydělení specifitějšího překladatelského idiolektu z jednotlivých překladatelských skupin. Hypotézu můžeme pochopitelně vztáhnout pouze na vzorek zkoumaných textů, nikoli na celý biblický překlad.

Až případný další průzkum celého textu prvního staročeského překladu bible ukáže, kolik překladatelských idiolektů lze v rámci tohoto díla rozeznat, a dovolí znovu přehodnotit možný počet překladatelů podílejících se na tomto monumentálním díle.

Literatura

JIREČEK, Josef: Rozbor prvotního českého překladu starého zákona. In: Časopis muzea království českého, 1864, roč. 38, s. 136 – 177, 288 – 301, 371 – 398.

- KYAS, Vladimír: První český překlad bible. Praha: Academia 1971.
KYAS, Vladimír: Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997.
POPOVIČ, Anton a kol.: Originál a preklad. Bratislava: Tatran 1983.
PYTLÍKOVÁ, Markéta: Staročeské překlady takzvaného Dominikána. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2002.
VAŠÁK, Pavel: Metody určování autorství. Praha: Academia 1980.

Polonizmy v Historickom slovníku slovenského jazyka

Renáta Mračníková

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Polonizmy ako prevzatia z poľského jazykového prostredia ovplyvňovali popri latinizmoch, germanizmoch a bohemizmoch slovenskú historickú lexiku, najmä na východnom Slovensku. Predmetom nášho skúmania sú polonizmy spracované v Historickom slovníku slovenského jazyka na základe excerpíí z viacerých písomných historických pamiatok rozličných žánrov. V tomto príspevku venujeme najskôr priestor všeobecným faktom vzťahujúcim sa na tieto lexémy, t. j. počet excerpovaných polonizmov, ich pramene a klasifikácia podľa významu. V druhej časti príspevku je opisovaná problematika zachytenia pôvodu lexém, ktoré boli poľštinou iba sprostredkované, a rovnako problematika rekonštrukcie sémantického obsahu takejto jazykovej jednotky v danom období na základe kontextového použitia v prameni. Všetky polonizmy zachytené v HSSJ sme konfrontovali s poľskými historickojazykovednými slovníkmi. Ako ukážku pripájame podrobnú charakteristiku dvoch hesiel *goralka* a *názvisko*. Pri prvom sú zaujímavé uvádzané etymológie slova a pri druhom vzájomný presun významov medzi dvoma lexémami v poľštine (*nazwisko* : *przezvisko*), ktorý zapríčinil fakt, že dnes sú lexémy poľ. *przezvisko* a slov. *priezvisko* zaraďované medzi tzv. skupinu interlingválnych homoným.

1. Polonizmy v Historickom slovníku slovenského jazyka

Excerciou hesiel piatich zväzkov HSSJ sa nám podarilo získať 154 polonizmov, t. j. hesiel označených kvalifikátorom *poľ.* (zv. I.: 32, zv. II.: 32, zv. III.: 29, zv. IV.: 34, zv. V.: 27). Tieto výrazy prenikali do predpisovnej slovenčiny, resp. sú v nej dokladované, od 15. do 18. storočia z poľského jazykového prostredia. Najstarším prameňom je dokument z obce Plaveč (r. 1455), z ktorého boli do HSSJ excerpované dva polonizmy: partikula *ovšeky* (pravda, však) a verbum *rozbitovať* (rozdeliť niečo). Najmladší prameň je pre nás ťažko dokladovateľný, pretože viaceré kontexty neobsahujú presný rok napísania, resp.

vydania. Približne v 17 prípadoch býva popri skratke pamiatky uvedené 18. storočie jej vzniku. Je však veľmi pravdepodobné, že týmto prameňom je dielo de Princeho *Ďetinná spratoweň aneb rozmluwi medzi múdru dworskomistriňu i dámami zácneho urodzeňá geg wichowaňú poručeními* z r. 1795 (skratka DS), keďže bolo vydané na konci 18. storočia. Zároveň možno označiť toto dielo aj za základný prameň polonizmov v HSSJ, pretože tento slovník z neho prináša až 50 excerpíí. Popri tomto titule má významné miesto aj tzv. *Kamaldulský slovník* (skratka KS): *Syllabus dictionarij Latino-Slavonicus... cum brevi quoque methodo parvulorum, rite videlicet: scribendi, formandi et pronunciandi nonnullas voces in Ortographo Slavonico Idiomate, quod exemplis deducitur*. 1763. Z tohto slovníka pochádza až 36 excerpovaných kontextov v HSSJ. Ostatné pamiatky najčastejšie prinášajú jeden, dva kontexty. Pokiaľ ide o excerpty z pamiatok, pri ktorých je uvedené presné miesto vzniku a je uvedená aj dátácia, je situácia podobná predchádzajúcej. Výraznejší počet pamiatok sa viaže iba k Bardejovu (9 excerptov) a k Žiline (7 excerptov).

1.1. Klasifikácia polonizmov podľa významu

1. heslá z oblasti remesiel, zamestnaní: *češľa*, resp. *češľar* (tesár), *kravec* (krajčír), *plchavec* (holič), substantivizované adjektíva *odverný* (vrátnik), *po-kojová* (komorníčka); *filarovanie* (záväzný spôsob rozmiestnenia stĺpov), *prasáci* (určený na hľadanie). Pri hesle *češľa* je uvedený aj tvar *češľar* adaptovaný analogicky slovotvornou príponou *-ár* k slovenským substantívam označujúcim názvy povolání;

2. heslá opisujúce vlastnosť alebo činnosť nositeľa: *pijanica* (pijan), *plchavec* (plešivec), *prevíjač* (kto predkladá alebo podkladá niekomu nohu), *rovenník* (vrstovník). Zaujímavým heslom je lexéma *gnojok*, ktorú HSSJ vysvetľuje ako lenivec, v kontextovom použití však ide o význam zasran, sopliak (pozri ďalej).

3. heslá označujúce funkcie v mestskej alebo štátnej správe: *cikler* (mestský zriadenec vykonávajúci funkciu dozorca väzňov, šarha), *podskarbí* (vysoký úradník majúci v správe štátny alebo kráľovský poklad a financie, komorský gróf), *prisiahly* (prísahný), *mečník* (kontextový význam kráľovský úradník nosiaci meč ako znak monarchie pred panovníkom, HSSJ uvádza iba význam mečiar, pozri ďalej);

4. heslá z administratívno-právnej lexiky: *opekún* (opatrovník), *plagovať* (biť, udierať), *pobor* (poplatok, mýto, clo), *posag* (veno), *rozbitovať* (rozdeliť niečo), *skarb* (poklad, drahocennosť), *skarha* (sťažnosť, ponosa);

5. heslá z lexiky domácnosti a hospodárstva: *ftaky* (držky, kutle), *glúr* (vino z hroznových výliskov), *goralka*, *gorelka*, *horalka* (pálenka), *megdala* (mandľa), *nasenie* (rastlinné semeno), *odsedenie* (stvrdnutie chleba), *postpast* (posledné jedlo pri stole), *prívara* (čo sa privarilo na hrniec), *memble* (zariadenie, nábytok), *smačný* (chutný), *otynkovaný* (pokrytý vápnom), *otynkovať* (omietnuť), *platva* (trám tvoriaci základ krovu), *skobla* (klin kovaný do pravých uhlov alebo do

tvaru U), *gbur* (sedliak), *bydľa* (hoviadko), *perisko* (zväzok stebiel), *podvor* (dvor), *psina* (psíček);

6. heslá označujúce materiály, časti oblečenia, doplnky: *garážia* (druh hrubého súkna), *kalamaj* (druh hrubšej tkaniny), *štamiet* (jemná tkanina z vlny alebo hodvábu), *káпка* (zdobený ženský čepiec), *kapeluch*, *kapeluš* (klobúk), *sukman* (časť sedliackeho odevu), *facaliček* (vreckovka);

7. heslá z vojenskej lexiky: *bagnet* (bajonet), *bandéra* (zástava), *bulava* (budzogáň), *hulán* (jazdecký vojak), *predpropornik* (vojenský cvičiteľ), *pojedinok* (súboj), *spotkať sa* (stretnúť sa s niekým v bitke);

8. heslá z oblasti anatómie: *barkový* (ramenná kosť), *pokrútko* (oblička), *pol* (pohlavie);

9. heslá z náboženskej lexiky, resp. použité v religióznom kontexte: *balvochvalca* (kto uctieva pohanské modly), *bohomodla* (vzývateľ boha), *portatyl* (malý prenosný oltár v tvare kamennej tabule s relikviami), *gvaltitiť* (porušovať, /*prikázaňa gehu gwaltimel*/), *milosrdie* (milosrdenstvo, /*prez milosierdze boske*/), *polecatiť* (porúčať niekoho pod ochranu niekoho, /*Oppatnosti Wasse Panu Bohu ... polyczame*/), *prestrihatiť* (vystrihať niekoho, /*(Boh) neprestrihagic gich (Egipcianow)*/), *prisprovoditiť* (získať niečo, /*(Mária, ty) ... gsy žadane slunce od wsseho pokoleni swetu prisprowodila*/), *rodzaj* (druh, /*(Noemu) rozkázal Boh ... wprowaditiť wsseckého rodzaju zwirata*/), *rozriadzenie* (rozhodnutie /*geho (Gozefowa) ňewola z božého rozrídzeňa bola*/), *skarbnik* (pokladnica /*nyebetzki szkarbnyik otvorél*/);

10. botanické a zoologické termíny: *baršč*, *bradavnik*, *bylica*, *čemeričník*, *dengel*, *jasnotka*, *jezička*, *klasovka*, *konitrúd*, *krempulec*, *krokus*, *lukrécia*, *modrevnica*, *nešplík*, *panák*, *peničník*, *plchavec*, *podrožník*, *poríz*, *rodenec*, *sosienkový*; *barvena*, *čapla*, *kroček*, *kvíček*, *lešč*, *mentúz*, *pardva*. Pri piatich ďalších polonizmoch (*bradavnik*, *dengel*, *jezička*, *kroček*, *sosienkový*) takýto kvalifikátor v HSSJ absentuje, rovnako tu ide o botanický alebo zoologický termín. Opis takýchto hesiel je oveľa zložitejší v porovnaní s ostatnými polonizmami. Vyžaduje si prácu s botanickými a zoologickými atlasmi a rovnako aj výskum slovotvornej motivácie v pôvodnom východiskovom jazyku. Pri tomto procese sú relevantné rozličné atribúty ako najmä metafora, metonymia a polysémia, ktoré sú špecifické v každom jazyku. Bližšie porov. M. Majtánová (1983, s. 70 – 73, 76). Do slovenskej historickej lexiky zachytenej v HSSJ prenikli aj dve poľské antroponymy motivované botanicou a zoologickou terminológiou (resp. dve apelatíva a proces proprializácie nastúpil až v slovenčine): *Antus Barscz* (baršč – repa pravá cviklová, *beta vulgaris*) Hladovka 1615; *Čapla* (čapla – vták z rodu volavka *Ardea*) N. Pisana 1618;

11. nešpecifické heslá:

a) substantíva: *blach* (škvrna), *karb* (zárez), *loskot* (lomož), *náloh* (zvyk), *námetnosť* (náruživosť), *naprikrenie* (dotieranie), *názvisko* (názov), *neprizvojitost'* (neslušnosť), *odhlas* (ozvena), *ohňovidok* (ohňostroj), *okrat* (námorná loď), *peščota* (rozmaznávanie), *planétnosť* (zloba), *plaga* (palica), *podostatok* (zvy-

šok), *podrož* (cesta), *polvysyp* (polostrov), *popka* (bábka), *pora* (vhodný čas na niečo), *prešinitie* (udretie), *prímet* (danosť), *primovka* (narážka), *prislúženosť* (odslúženie), *pudelec* (škatuľka), *skôra* (HSSJ: koža, kožušina; význam kožušina je tu redundantný, pozri ďalej), *smarovanie* (mastenie), *spozrenie* (uvidenie); *spravúnok* (HSSJ: zlepšenie, kontextovo tiež možný význam potreba, pozri ďalej), *strumeň* (HSSJ: prameň, kontextový význam potok, pozri ďalej);

b) adjektíva: *blavatný* (modrý), *nedoložený* (fyzicky oslabený), *neprekonaný* (HSSJ: neznámy, kontextovo možný význam nedobytný, pozri ďalej), *odukalý* (odutý), *okrutový* (lodný), *preškovaný* (značkový), *sromotný* (hanebný);

c) verbá: *blendiť* (hovoríť z cesty), *mniemať* (domnievať sa), *nasmarovať* (natrieť), *postanoviť* (zaumieniť si), *požítkovať* (využívať niečo), *prekonať sa* (presvedčiť sa niečím o niečom), *prestrehovať* (vystríhať niekoho), *primilovať sa* (zaliečať sa niekomu), *privenchávať* (pričuchávať), *prizvyčajiť sa* (privyknúť na niečo), *pukať* (klopať na niečo), *skolieť* (skučať), *skúrat* (vykonať), *smarovať* (masť), *spotýkať sa* (stretnúť sa s niekým), *spozrieť* (uprieť zrak), *stosovať sa* (týkať sa), *šukať* (hľadať niečo);

d) adverbia: *nebardzo* (neveľmi), *očiviste* (očividne);

e) partikula: *ovšeky* (pravda, však).

1.2. Polonizmy neslovanského pôvodu v HSSJ

V HSSJ je viacero hesiel, ktoré majú popri kvalifikátore *pol.* označený aj iný pôvodný jazyk, z ktorého sprostredkovane cez poľštinu prenikli do predpisovnej slovenskej lexiky. Najpočetnejšie skupiny tvoria germanizmy a latinizmy. Menšie zastúpenie majú v HSSJ polonizmy, ktoré sú pôvodom galicizmy (*bagnet* = bajonet, *štamiet* = jemná tkanina); hispanizmy (*bandéra* = zástava); anglicizmy (*garážia* = druh hrubého súkna) či turcizmy (*bulava* = budzogán; *hulán* = jazdecký vojak).

1.2.1. Germanizmy

Známy je fakt, že do živej slovenskej hovorenej reči sa nedostalo z nijakého iného jazyka toľko slov ako zo starej nemčiny. HSSJ označuje 11 hesiel súčasne kvalifikátormi *pol.* aj *nem.* Patria sem: *blach*; *blavatný*; *cikler*; *filarovanie*; *flaky*; *kapeluš*; *krempulec*; *membre*; *nasmarovať*; *nešplik*; *prasáci*.

1.2.2. Latinizmy

Značná časť slov latinského pôvodu sa k nám dostala nemeckým prostredníctvom, a to už v čase medzi 8. – 11. stor. V tomto období i neskôr rozšírili príslušníci nemeckého etnika viaceré slová latinského pôvodu, pravda, už v podobe poznačenej nemeckým jazykovým filtrom.

Latinsko-poľskými (resp. taliansko-poľskými) výrazmi označenými v HSSJ sú: *facalíček*; *kápka*; *krokus*; *lukrécia*; *megdala*; *plaga(nica)*; *plagovať*; *popka*; *portatyl*; *postpast*.

1.2.3. Otázka genetickej charakteristiky takýchto lexém v HSSJ

Problematika prevzatých slov z poľského jazykového prostredia do predpisovnej slovenčiny je mnohoaspektovým javom – jedným z nich je otázka

pôvodu takto označených lexém. Časť polonizmov z HSSJ (*balvochvalca; gbur; gvaltiť; filarovanie; kalamaj, kalaman; kapeluch, kapeluš; karb; smačný; smarovanie, smarovať; stosovať sa; sukman; šukat*) je zaujímavá tým, že nejde o ich poľský pôvod, na rozdiel od ich uvádzanej interpretácie, ktorá sa opiera o posledný sprostredkujúci jazyk. Pri siedmich slovách z tohto súboru etymologické slovníky uvádzajú ich nemecký pôvod, pri troch latinský, resp. grécky, pri jednom turecký, pôvod jedného slova je nejasný. Uvedomujeme si, že genetická charakteristika lexémy v heslári slovníka takéhoto typu nie je primárna a že Historický slovník slovenského jazyka, napriek existencii etymologických slovníkov ostatných slovanských jazykov, vychádza pred vydaním vlastného etymologického slovníka. V tomto príspevku chceme iba stručne poukázať na viaceré dôsledky neúplnej kvalifikácie pôvodu lexémy v HSSJ, pretože tejto problematike sa podrobnejšie venujeme na inom mieste. Jedným z nich je zaradenie výpožičky medzi polonizmy napriek jej zreteľnému nemeckému pôvodu. S uvedením tohto pôvodného jazyka sa potom relativizuje sprostredkujúca účasť poľštiny, keďže lexéma mohla byť adaptovaná v slovenčine aj po bezprostrednom kontakte s nemčinou (*gvalt*). Rovnako dôležité je analyzovať význam slova a sledovať jeho modifikácie v poľštine od času jeho prevzatia. Takáto výpožička nezriedka môže postupne rozširovať svoj význam a vytláčať domáci, praslovanský kontinuant na perifériu slovnej zásoby (*kapeluch / kapeľuš, šukat*). Správne určiť pôvodný jazyk (napr. latinčinu) je potrebné aj preto, lebo v jednom jazyku (napr. slovenčina) môže ísť o priame prevzatie, pri druhom (poľština) o sprostredkované (cez nemčinu), čo sa odrazí na formálnej štruktúre lexémy, ktorá potom preniká do ďalších jazykov (*filar*). Alebo môže nastať situácia, v ktorej istá prevzatá jazyková jednotka mala v najstaršom období v poľštine dva významy Va, Vb a postupne sa rozširovala o ďalšie. Jeden z prvotných významov Vb neskôr zanikol spolu s predmetom, ktorý označoval. Avšak v období prenikania na územie dnešného Slovenska táto polysémická jednotka význam Vb ešte obsahovala a je veľmi pravdepodobné, že tento význam sa uplatnil v jednom z excerpovaných kontextov v HSSJ, pretože realizácia Va je tu logicky neakceptovateľná (*karb*).

1.2.4. Otázka rekonštrukcie významu takýchto lexém v HSSJ

Ďalší samostatný okruh tvorí problematika rekonštrukcie sémantického obsahu excerpovanej jednotky v tomto slovníku na základe jej zapojenosti do určitého kontextu. Vincent Blanár (1982, s. 31 – 32) vo svojej štúdii venovanej lexikálno-sémantickej problematike HSSJ uvádza, že historický materiál je v ňom doložený viac-menej náhodne, a podčiarkuje, že pri jeho analýze sa nemôžeme opierať o súčasné jazykové vedomie. Preto je potrebné zhromaždiť čo najväčšie množstvo historických kontextov z rozmanitých žánrov v rozličných časových úsekoch a na rozličných miestach slovenského jazykového územia. Popri základných metodických postupoch, ako sú komponentová a distributívna analýza, odporúča využívať pomocné postupy, t. j. porovnávanie s neskorším vývinovým štádiom daného jazyka a s inými, najmä príbuznými jazykmi, a takto

peniknúť k systémovým, paradigmatickým významovým komponentom. Keď sa pomocou naznačených metodických postupov zrekonštruuje sémantika danej lexémy, rozloží sa seméma na jednotlivé príznaky, ktoré sa lexikalizujú samostatnými jazykovými prvkami. Formulácia takejto parafrázy je teda výsledkom komplexnej sémantickej analýzy.

Problém vzniká vtedy, keď sú metodické postupy rekonštrukcie významu danej lexémy obmedzené, t. j. keď sa určitá excerpovaná jednotka nachádza v historickom kontexte ojedinele. Možnosti komponentovej analýzy sú potom limitované a vychádzame iba z jedného, syntagmatického zapojenia danej lexémy. Pri hľadaní paradigmatickej sústavy významových komponentov sme potom odkázaní na pomocný postup konfrontácie s inými, najmä príbuznými jazykmi. Pokiaľ ide o polonizmy v HSSJ, vyčlenili sme osobitnú skupinu lexém (*gnojok, mečník, neprekonaný, skôra, spravínok, strumeň*), ktoré sú doložené v predpisovnej slovenčine iba jedenkrát a ich charakteristika uvedená v HSSJ nekorešponduje s ich kontextovým zapojením či pôvodným významom v poľštine. Rovnako tejto skupine lexém venujeme priestor na inom mieste.

1.3. Polonizmy goralka a názvisko

1.3.1. Goralka, gorelka, resp. horalka

HSSJ (zv. I., A – J, 1991, s. 381, 429) uvádza tieto heslá ako polonizmy so spoločným významom pálenka, destilát. Kontextové príklady k tvaru *goralka* sú uvedené z Vršatca v r. 1683 (*v krčme sa jenem goralka a pivo šenkuje*) a z ASL v r. 1770 (*píjam ja goralku ešte*). Je uvedený aj variant *gorelka* z Bardejova v r. 1670 (*nehag richtar tisíc dgablow wipige, ga musim gorelku pity*) a zo Žiliny v r. 1710 (*napalilo se gorelki; gorelki stoklasoweg*). Výraz *horalka* bol použitý v pamiatke z Markušoviec v r. 1631 (*dobrau horalkau zapitj*).

V poľskom kontexte sa výraz vyskytuje vo forme *gorzalka*. Pri prechode do slovenskej slovnej zásoby došlo k jeho prispôbeniu sa slovenskému fonetickému i ortografickému systému. Po konsonantickej zmene $g > \gamma > h$ v starej slovenčine (okrem skupiny *-zg-* a na konci slova) sa postupne vracala spoluhláska *g* z periférie do centra slovnej zásoby slovenčiny vďaka slovám prevzatým z iných jazykov. Takýmto slovom je aj *goralka* s nezmeneným pôvodným konsonantom *g*. Naopak snahu analogicky si prispôbiť tento konsonant podľa vzoru zmeny z 12. storočia dokumentuje vyššie uvedený príklad z Markušoviec s tvarom *horalka*. J. Damborský (1977, s. 104 – 105) sa venuje porovnaniu distribúcie spoluhlásky *g* v slovenčine, češtine a poľštine. Uvádza, že medzi slovenským a poľským jazykom vládne v tejto oblasti väčšia kontinuita. Ako príklad uvádza výrazy *mozog – mózg – mozek; cigán – cygan – cikán; gitara – gitara – kytara; grajciar – grajcar – krejcar*. Rovnako ako v slovenčine nastala zmena $g > \gamma > h$ aj v češtine, ibaže dôslednejšie. V češtine teda neboli podmienky na prevzatie nového *g*, a tak sa tento konsonant v cudzích slovách nahrádzal velárou *k*.

T. Orlošová (1992, s. 110) píše, že čeština prevzala z iných jazykov niekoľko pomenovaní vodky. Z ukrajinčiny *horilku* (tento výraz tiež pochádza od

poľského *gorzalka*) a z poľštiny výraz *prostka*, *kontušovka*, *kořalka*, ba aj *vodka*. Výraz *kořalka* je zaznamenaný už v roku 1802 v nemecko-českom slovníku J. Dobrovského a výraz *kořala* zaregistroval už Jungman a vo svojom slovníku navrhoval variant *hořalka*, ktorý má českú motiváciu v tvare *hořeti*. V praxi sa napriek jeho snahám udržali nemotivované tvary s *k*.

A. Brückner vo svojom Etymologickom slovníku (EtSl, 1998, s. 151) charakterizuje *gorzalku* ako výraz slovotvorne motivovaný slovesom *gorzeć* (horieť). Rovnako uvádza, že tento výraz prenikol z poľštiny do češtiny ako *korzalka* i do jazykov celej Rusi ako *horivka* (por. nem. *Branntwein*).

Keďže výraz sa nenachádza v Staropoľskom slovníku (SpSl), môžeme predpokladať, že v slovnej zásobe starej poľštiny sa objavil až po roku 1500. Slovník poľštiny 16. storočia (Sl 16. st., zv. VIII., Gora – Irzyk, 1974, s. 34) definuje heslo *gorzalka* ako silný alkoholický nápoj, vodku; vzhľadom na svoje rozohrievajúce a vysušujúce vlastnosti je používaná ako liečivo (najčastejšie užívané vnútorne), ako aj kozmetický prostriedok.

Linde vo svojom slovníku poľštiny (LiSl, zv. II., G – L, 1951, s. 96) uvádza, že *gorzalka* je pálenka Goralov. Predpokladal teda slovotvornú motiváciu lexémou *Góral*. (Práve pre podobnú intuitívnosť pri etymologizácii slov je dnes tento slovník často kritizovaný, a to aj napriek svojmu historickému významu.) Pre LiSl je charakteristické hniezdovité usporiadanie hesiel, pričom k niektorým lexémam sú priradené ekvivalenty v ďalších (prevažne slovanských) jazykoch. Pri *gorzalka* autor uvádza české ekvivalenty *kořalka*, *hořalka*, *pálené (wjno)*, *pálený*. Ďalšie deriváty sú *gorzalník*, *gorzalnica*, *gorzalczyca*, *gorzaleczka*, *gorzalkoš*, *gorzalnica* / *gorzelnia* (boh. *wjnopalna*, *paljrna*).

Slovník poľského jazyka, tzv. varšavský (VaSl, zv. I., A – G, 1900, s. 879) vysvetľuje *gorzalku* ako vodku či šnaps, neuvádza však žiadny slovotvorný motivant.

1.3.2. *Názvisko*

Výraz *názvisko* bol použitý v DS v r. 1795 v kontexte *Niderland katolícky nemá-li inné názvisko?* a HSSJ (zv. II., K – N, 1992, s. 486) uvádza správne historický význam tohto polonizmu ako názov, meno. V dnešnej poľštine slovo *nazwisko* totiž znamená priezvisko, tento význam je však pomerne mladý.

EtSl (1998, s. 658) stručne kvalifikuje toto heslo ako deverbatívum slovesa *zwać*, ktoré je spoločné pre všetkých Slovanov. SpSl tento výraz nezachytáva a Sl 16. st. (zv. XVI., Nam – Nić, 1985, s. 478) predkladá dva významy tejto lexémy: 1. názov, výraz; a) vlastné meno (nomen personi, ethnici, loci, Dei); 2. názov daného designátu, ktorý nie je jeho skutočným názvom alebo vlastným menom danej osoby. Práve na základe tejto charakteristiky sa domnievame, že v danom období mohol fungovať aj na označenie prezývky (pozri ďalej). Linde (zv. III., M – O, 1951, s. 311) charakterizuje *nazwisko* ako názov, meno akejkoľvek veci a uvádza český ekvivalent *nazew*, *nazwánj*. Jeho súčasný význam prináša až VaSl (zv. III., N – Ó, 1904, s. 238): 1. názov, pomenovanie, meno; výraz, termín; 2. meno spoločné pre celú rodinu, ktoré deti preberajú po otcovi a žena po mužovi.

J. Bubak (1989, s. 177 – 183) uvádza, že ustálenie dnešného významu *nazwiska* sa uskutočnilo v 2. pol. 19. stor. a na zač. 20. stor. a je spojené so všeobecným zavedením predpisov o povinnom vlastníci priezviska. Pričom kladie veľký dôraz na fakt, že presný obraz ušľachťovania tohto výrazu a jeho významu nie je možný bez priblíženia konkurujúceho mu výrazu *przezvisko*. Toto slovo sa objavilo v poľštine už v 15. stor. vo význame doplňujúci názov, meno k vlastnému menu. V 19. stor. bol význam oboch slov vyrovnaný, ale už v tomto storočí postupne *przezvisko* nadobúda aj dnešný význam prezývka. Vynára sa otázka, čo rozhodlo o tom, že práve výraz *nazwisko* sa stal záväzným termínom v poľštine a zvíťazil v rivalizácii s *przezviskom*, ktoré dlhšie označovalo druhý člen osobného mena. J. Bubak situáciu vysvetľuje tým, že *przezvisko* naberalo už od 17. stor. čoraz väčší hanlivý odtienok. Keď došlo v 2. pol. 19. stor. a na zač. 20. stor. k spomínanému ustáleniu administratívnych predpisov, bolo preferované významovo neutrálne *nazwisko*. Navyše bolo podopreté príbuznými výrazmi ako *nazwa*, *nazwać*, *nazywać się*.

Ak vychádzame z predpokladu, že teda *nazwisko* v 16. stor. označovalo prezývku a *przezvisko* v tomto období doplňujúci názov, meno k vlastnému menu, potom dnešné významy v poľštine sú výsledkom vzájomného presunu významov v rámci dvoch lexém a výraz *przezvisko* dnes môžeme zaradiť ku skupine interlingválnych slovensko-poľských homoným.

V našom príspevku sme sa snažili predstaviť polonizmy ako výrazy adaptované z poľského jazykového prostredia, ktoré viac alebo menej zasiahli slovenskú predpisovnú lexiku a zanechali v nej svoje stopy. Ich zastúpenie v pamiatkach z predkodifikačného obdobia slovenčiny je nezanedbateľné a to aj napriek tomu, že najčastejšie zostávali na periférii nášho jazykového systému.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická problematika historického slovníka slovenského jazyka. In: Jazykovedné štúdie, XVII, 1982, s. 25 – 39.

BRÚCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. 8. vyd. Warszawa: Wiedza Powszechna 1998. 805 s.

BUBAK, Józef: Nazwisko w języku polskim. In: Aktualne úlohy onomastiky z hľadiska jazykovej politiky a jazykovej kultúry. Zborník príspevkov z 2. československej onomastickej konferencie 6. – 8. mája 1987 v Smoleniciach. Red. M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1989, s. 177 – 183.

DAMBORSKÝ, Jiří: Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską. Olomouc 1977, s. 104 – 105.

Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991 – 2000. (I. – V., A – Š.)

ORŁOŚ, Teresa Żofia: Studia Bohemistyczne. (II.) Kraków: Towarzystwo autorów i wydawców prac naukowych „Universitas” 1992. 155 s.

- KARŁOWICZ, J. – KRYŃSKI, A. – NIEDŹWIEDZKI, W.: Słownik języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo „Gazety Handlowej” 1900 – 1927. (I. – VIII., A – Z.)
- LINDE, Stanisław Bogusław: Słownik języka polskiego. 3. wyd. Warszawa: PIW 1951. (I. – VI., A – Z.)
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1968. 627 s.
- MAJTÁNOVÁ, Mária: Z problematiky súčasného a historického slovenského botanického názvoslovía. In: Jazykovedné štúdie, XVIII, 1983, s. 69 – 79.
- Słownik polszczyzny XVI. wieku. Red. M. Mayenowa. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo PAN 1966 – 2000. (I. – XXVIII., A – Poty.)
- Słownik staropolski. Red. S. Urbańczyk. Wrocław – Warszawa – Kraków 1953 – 1999. (I. – XI., A – Z.)

Komparatívna historicko-jazyková analýza dvoch administratívnych textov s prihliadnutím na variantnosť kultúrneho jazyka

Peter Karpinský

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1. Kultúrny jazyk sme v našich predchádzajúcich príspevkoch¹ definovali ako jazykový predpisovný útvar, ktorý daná spoločnosť používa na svoje spoločné kultúrne a vôbec spoločenské ciele. Okrem iných sme ako jednu zo základných charakteristík kultúrneho jazyka vymedzili jeho variantnosť. Pod pojmom variantnosť² v kultúrnom jazyku rozumieme výskyt viacerých foriem toho istého tvaru na základe teritoriálneho či iného jazykového vplyvu. Variantnosť kultúrneho jazyka vyplývala predovšetkým z faktu, že tento predpisovný jazykový útvar nemal vypracovanú a ustálenú nielen svoju osobitnú jazykovú formu, ale ani pevnejšiu a jednotný jazykový úzus.³

1.1. Variantnosť sa, podľa nášho názoru, v rámci kultúrneho jazyka prejavuje v dvoch paralelných formách, ktoré sa navzájom prelínajú a podmieňujú. Na lepšiu orientáciu sme ich označili ako horizontálna variantnosť⁴ a vertikálna

¹ Napr. Karpinský, P.: Pokus o historicko-jazykovú analýzu listiny z roku 1865 pochádzajúcej z východného Slovenska. In: Varia X. Zborník materiálov z X. kolokvia mladých jazykovedcov. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2003, s. 232 – 241; Karpinský, P.: Historicko-lingvistická analýza administratívneho textu z roku 1699 s prihliadnutím na interlingválnosť kultúrneho jazyka. (V tlači.)

² O termíne variantnosť pozri: Encyklopédia jazykovedy, s. 470.

³ Bližšie pozri: Kotulič, 1988, s. 197.

⁴ Pod pojmom horizontálna variantnosť rozumieme variantnosť spôsobenú teritoriálnym (geografickým) štruktúrovaním kultúrneho jazyka. Na základe horizontálnej

variantnosť.⁵ Zatiaľ čo horizontálna variantnosť je podmienená teritoriálnym vplyvom príslušného nárečového makroareálu a areálu a prejavuje sa komplexne na celom korpuse kultúrneho jazyka, vertikálna variantnosť je parciálna a badateľná je na jednotlivých jazykových rovinách:

I. Na ortografickej rovine to je napríklad nejednotné zapisovanie mäkkých sykaviek (napr. *š* ako *s*, *ss*, *sz*, *sch*).

II. Na morfolologickej rovine sa paralelne vyskytujú relačné prípony pochádzajúce z rôznych nárečových oblastí, respektíve z rôznych jazykov (predovšetkým z češtiny, slovenčiny a poľštiny). V rámci morfológie pod vplyvom variantnosti môže dokonca dochádzať k vzniku tzv. hybridných tvarov, to znamená ku kombinácii napríklad českej koreňovej morfémy + slovenskej relačnej morfémy alebo naopak.

III. Variantnosť na lexikologickej rovine sa prejavovala používaním lexém rôznej proveniencie v rámci jedného textu, respektíve paralelným využitím niekoľkých pomenovaní tej istej reality pochádzajúcich z rozličných nárečí či jazykov. Takéto paralelné využívanie rôznych tvarov toho istého pomenovania sa v jazyku prejavilo ako synonymická variantnosť. E. Krasnovská (1998, s. 71 – 72) tvrdí, že „vzhľadom na dominantné postavenie latinčiny [...] a na druhej strane na praktickú potrebu používania aj domácich termínov z administratívnej praxe sa vypracoval úzus používať v administratívnoprávnych písomnostiach popri presných latinských výrazoch aj domáci jazyk. Pre administratívnoprávnú terminológiu v predbernolákovskej slovenčine bolo charakteristické používanie synonym [...]“ O variantnosti v lexikálnej oblasti, konkrétne o frazeologickej variantnosti, podáva dôkazy napríklad J. Skladaný (1993, s. 41 – 42): „V staršom období nášho jazyka však nemožno hovoriť o pevnej ustálenosti frazeologických jednotiek. [...] Proces ustáľovania jednotlivých frazém je otázka dlhšieho časového úseku. V 15. – 18. st. nebol jazyk kodifikovaný. Frazeologizačný proces prebiehal živelnjšie a jeho završovanie pri niektorých frázach bolo pomalšie.“

1.2. Okrem objektívnych (vonkajších) faktorov, ako boli napríklad vplyv teritoriálnych dialektov, vplyv češtiny, poľštiny, nemčiny, latinčiny a maďarčiny, vplyv sociálnej štruktúry obyvateľstva, existencie, resp. neexistencie kultúrnych a hospodárskych centier, vplyv písárskeho úzu kráľovskej kancelárie atď., na variantnosť kultúrneho jazyka vplývali i faktory subjektívne, napríklad

variantnosti delíme kultúrnu slovenčinu na kultúrnu západoslovenčinu, kultúrnu stredoslovenčinu a kultúrnu východoslovenčinu.

⁵ Vertikálna variantnosť sa prejavuje interlingválne na všetkých jazykových rovinách. Súčasťou tejto vertikálnej variantnosti je napríklad vzájomné prelínanie sa českých, poľských, celoslovenských (nadréčových), lokálnych (krajových) a neslovanských (predovšetkým nemeckých, latinských a maďarských) jazykových prvkov (fonologických, morfológických a lexikálnych). Toto miešanie a prelínanie sa rôznych jazykových komponentov predstavuje výsledok ich vzájomnej jazykovej interferencie počas komplikovaného vývinu slovenského jazyka.

jazykové povedomie pisára, jeho vzdelanie alebo jeho idiolekt. Zatiaľ čo komplikovanosť a nejednotnosť objektívnych faktorov pôsobili na celkový charakter kultúrneho jazyka divergentne, hoci celospoločenská potreba naopak tendovala k vytvoreniu celonárodného úzu, subjektívne faktory pôsobili konvergentne aspoň v rámci individuálneho úzu konkrétneho pisára – vytvárali tak de facto akúsi individuálnu pisársku normu.

1.3. Takúto individuálnu normu sa pokúsime dokumentovať a rekonštruovať na komparatívnej analýze dvoch textov⁶ administratívnej proveniencie:

A. text z roku 1837 – svedectvo o pozostalosti Miša Katušina, ktorý zomrel na choleru;

B. text z roku 1843 – ocenenie majetku nebohého Kuba Chovanca.

Oba texty⁷ pochádzajú z Vítkoviec a boli napísané obecným notárom Antoniom Garzsikom.⁸ Antonius Garzsik v rokoch 1837 – 1843 bol učiteľom v obci susediacej s Vítkovcami v Spišskom Hrušove a zároveň zastával i funkciu obecného notára vo Vítkovciach. Jazyková kompetencia ostatných členov obecnej rady (gminy) menovaných na listine bola pravdepodobne veľmi nízka, o čom svedčí spôsob podpisovania sa krížikom, ktorý je uvedený pri menách.⁹ Z tohto dôvodu výraznejšie zásahy menovaných do jazyka textu nepredpokladáme, a teda ich neberieme do úvahy.

2. Obec Vítkovce leží juhozápadne od mesta Spišské Vlachy a východne od Spišskej Novej Vsi v južnej časti Hornádskej kotliny.

2.1. Predpokladá sa, že zakladateľmi obce boli obyvatelia slovanského pôvodu. Tento predpoklad podporuje i to, že rovnako susedná obec Hrušov (dnes Spišský Hrušov) je považovaná za starú slovanskú lokalitu a pomenovanie väčšiny chotárných medzníkov vo Vítkovskom chotári z jazykového hľadiska dokumentuje slovanský pôvod (Žifčák – Zmátlo, 1998, s. 8). Najstaršia zmienka o Vítkovciach pochádza z roku 1253 z listiny kráľa Belu IV., na základe ktorej panovník daroval Vitkovi¹⁰ a jeho potomkom za verné služby voľný a nehuťný les (silvam vacuum et indensam) ležiaci po oboch stranách Hornádu v blízkosti obce Spišský Hrušov (Žifčák – Zmátlo, 1998, s. 9).

⁶ Jednotlivé texty budeme v našej nasledujúcej analýze označovať ako text A a text B.

⁷ Faximile textov sú uverejnené v Žifčák – Zmátlo, 1998, s. 23, 28.

⁸ Ortografická rozkolísanosť tohto textu nám neumožňuje presne rekonštruovať tvar notárovho mena. Jeho priezvisko by sme do súčasnej pravopisnej normy mohli prepísať v podobe štyroch variantov: *Garžik*, *Jaržik*, *Garšik*, *Jaršik*. Podľa ortografickej analýzy je však najpravdepodobnejší tvar *Jaršik* (v Spišskom Hrušove je doposiaľ dochovaný tvar mena Jarošík) a nie ako vo svojej publikácii uvádzajú F. Žifčák a P. Zmátlo: *Garžik*. Pre presnosť a historickú korektnosť budeme však notárovo meno v našom texte uvádzať v pôvodnom pravopise Garzsik.

⁹ Domnienka o negramotnosti richtára a prisažných sa nachádza i v publikácii Žifčák – Zmátlo, 1998, s. 24.

¹⁰ Obdarovaný Vitko mal pravdepodobne slovanský alebo ruský pôvod. Bližšie pozri: Žifčák – Zmátlo, 1998, s. 11.

Obec Vítkovce sa počas svojej existencie dostáva do vlastníctva rôznych zemepánov, až sa napokon v roku 1524 stáva majetkom Spišskej Kapituly, kde zotrúva až do roku 1848, teda do zrušenia poddanstva. Vďaka tomu, že dedina patrila Spišskej Kapitulke, bola v období stavovských povstaní vystavená častým nájazdom a drancovaniu povstaleckých vojsk. Toto obdobie predstavuje istú stagnáciu a úpadok obce. Mnohí obyvatelia v dôsledku biedy a chorôb zomreli a mnohí opustili svoje majetky. Zatiaľ čo, podľa daňových súpisov, bolo v 16. storočí v obci 13 domov, začiatkom 17. storočia ich bolo len 7. Najťažším obdobím pre obec bol rok 1710, keď v krajine prepukla morová epidémia. Podľa súpisu žili v tomto období vo Vítkovciach sedliacke rodiny len v 4 domoch a želiarske rodiny v 2 domoch. Situácia sa zlepšila až v 20. rokoch 18. storočia, v obci sa, podľa daňových zápisov, nachádzalo už 15 domov, v ktorých žilo 12 sedliackych rodín, 3 želiarske a 3 podželiarske. Menší pokles počtu obyvateľstva nastal v roku 1832, čo súviselo s vypuknutím epidémie cholery. Vo Vítkovciach na ňu ochorelo 55 ľudí, 30 sa uzdravilo a 25 zomrelo. Problému majetkového vyrovnania v dôsledku úmrtia počas tejto epidémie cholery sa týka i nami skúmaný text A.

2.2. Z národnostného hľadiska je predpoklad, že obyvateľstvo obce bolo napospol slovenské. O tom môže svedčiť i slovenský jazykový charakter výpovedí svedkov v rámci procesu konaného počas vyšetrovania sporu medzi Vítkovcami a rodom Máriášiovcov v roku 1659. Podrobnejšiu informáciu o národnostnom zložení obce prináša kanonická vizitácia z roku 1700, ktorá udáva, že v dedine bolo v tom čase napočítaných 100 duší a všetci boli Slováci (Slavi).

O štruktúre obyvateľstva obce nás sprostredkovane informujú aj ich mená. Obyvateľstvo obce malo prevažne slovenské priezviská. Podľa daňového súpisu z roku 1711 sa v obci vyskytovali mená: Novisedlák, Margecín, Jančov, Baranov, Onderko, Babik, Celec, Kandra, Capak, Almaši, Ribar. V daňovom súpise z roku 1728 sa objavujú i nové priezviská: Hovanec, Olejník, Sedlak, Polak. Daňový súpis z roku 1828 uvádza okrem pôvodných mien i priezviská Lorko, Markulík, Tindra, Falatko, Maďar, Jindra, Tomečko.¹¹

2.3. Správa obce a riešenie bežných sporov medzi obyvateľmi patrili do kompetencie richtára a dvoch prisažných. Mená dvoch prisažných (text A – Janko Melega a Janko Hovanec, text B – Janko Bukat a Onda Hovanec) sa popri mene richtára (text A – Onda Sedlak, text B – Janko Markulík) nachádzajú v oboch skúmaných listinách. Od roku 1835 sú dokumenty, ktoré vydáva obec, potvrdzované obecnou pečaťou. Zmienka o potvrdení dokumentu obecnou (gminskou) pečaťou sa v skúmaných textoch vyskytuje iba v texte B.

¹¹ Mená *Markulík, Hovanec, Celec, Babik, Lorko* a *Sedlak* sa vyskytujú aj v skúmaných textoch. Okrem spomínaných sa tu vyskytuje i priezvisko *Melega*, ktoré je však časté v neďalekej Chraští nad Hornádom, a *Kuba Bijacovský*, ktorý je udávaný ako obyvateľ Hrušova.

3. V nasledujúcej časti príspevku sa pokúsime o jazykovú analýzu a komparáciu oboch textov, pričom si budeme všímať javy, ktoré sú v oboch textoch odlišné, a javy, ktoré sú v oboch textoch totožné, na ich základe sa neskôr pokúsime rekonštruovať autorský idiolekt kultúrneho jazyka Antonia Garzsika.

3.1. Ortografia

Z pravopisného hľadiska môžeme štruktúru oboch textov znázorniť v nasledujúcej tabuľke:

FONÉMA	GRAFÉMA	
	Text A	Text B
ž	ž (<i>možem, Kdiž</i>) z (<i>prissaznich</i>)	ž (<i>Ňížeg, že, prinaleži</i>) z (<i>Prissazne</i>)
z	z (<i>zeznawame</i>)	z (<i>zeznawame</i>)
š	ss (<i>Misso Katussin, wssecko</i>) š (<i>Šweđerini</i>)	ss (<i>nasso, ossacovali</i>)
s	s (<i>podpisane, zaiste</i>) ss (<i>prissaznich</i>)	s (<i>podpisani, pismom</i>) ss (<i>Prissazne</i>)
č	č (<i>skutečne</i>)	č (<i>Čin</i>)
c	c (<i>wssecko, cele</i>) cz (<i>Czelecz, Hovanecz</i>)	c (<i>Obci, ossacowali</i>) cz (<i>Hovanecz, Bijaczovsky</i>)
l'	l (<i>kolko, Cele</i>) ly (<i>Lyorko, Halyki, Kolyca</i>)	l (<i>komukolvek, kolko, Hlewi</i>) ly (<i>kolyca</i>)
ň	ň (<i>nižé, koňe</i>) n (<i>skutečne, nekedí</i>)	ň (<i>ňížeg, predňa, Sumeňe, parkaň</i>) n (<i>nebohim</i>)
t'	t' (<i>Deťi, nawraťi</i>) t (<i>gahnatom</i>)	t (<i>vedetí</i>)
d'	d (<i>Deťi</i>)	d (<i>vedetí</i>)
v	w (<i>zeznawame, wssecko, woz</i>) v (<i>Hovanecz, Vitkovci</i>)	w (<i>Panstwa, dwa, Wrata</i>) v (<i>Gruntovneho, Vitkovci, Voli</i>)
j	g (<i>geho, gako, geg</i>)	g (<i>Vitkovskog, gako, gest</i>)
g	ğ (<i>Šweđerini, Meleğa</i>)	ğ (<i>ğazdowski</i>) g (<i>Gruntovneho, Gminsku</i>)

V oboch textoch sa nevyskytuje zápis českých grafém *č*, *ř* a *ů*.

V oboch textoch sa takmer výlučne na zápis fonémy *i* používa iba graféma *i*. Graféma *y* je využitá len v spojení s grafémou *l* ako označenie mäkkosti hlásky *l'* (*Lyorko, Halyki, kolyca* = *Ľorko, Haľky, koľca*).

Zápis dlhých vokálov sa nevyskytuje ani v jednom prípade.

V texte B sa v jednom prípade vyskytuje latinský pravopisný systém zápisu hlásky *k* grafémou *c* (*Capituli*), v texte A sa latinský pravopisný systém logicky

využíva pri zápise latinskej písárskej formulky (*Coram me Antonio Garzsi Notario Locí*).

Písanie veľkých písmen je v oboch textoch značne rozkolísané, hoci je možné určiť istú tendenciu písania veľkých písmen na začiatku vety, pri enumerácii po číslovke a pri písaní vlastných mien. V obmedzenej miere sa písanie veľkých písmen vyskytuje pri písaní substantív a tiež pri adjektívach vyjadrujúcich úctu (*Slavneho Panstwa Gruntovneho, Slawneg Capituli Spiskeg*).

3.2. Fonetika

Na fonetickej rovine, rovnako aj na ďalších jazykových rovinách, môžeme javy vyskytujúce sa v oboch textoch rozdeliť do troch základných kategórií: javy nárečového¹² charakteru, javy celoslovenského¹³ charakteru tendujúce ku kultúrnemu jazyku a javy pochádzajúce z českého jazyka.

I. Nárečové javy:

Text A – absencia stredoslovenských dvojhlások (*možeme, nekedi*); sprievodná hláska *e* pri slabičnom *r* (*potwerzugeme*); asibilácia *t' > c* a *d' > dz* sa vyskytuje len v prípadoch *cele* – vo význame teľa, *potwerzugeme* atď.

Text B – absencia stredoslovenských dvojhlások (*starsse, mladsse, posato, pečatku, možeme, Hlewi*); striednica za *v > e* (*statek*); sprievodná hláska *e* pri slabičnom *r* (*potwerzugeme*); hláska *h* v pozícii stredoslovenského *ch* (*hlewi, homut*); asibilácia *d' > dz* sa vyskytuje len v prípade (*potwerzugeme*); prejotácia častíc *gak, gako* (v tomto prípade však môže ísť aj o vplyv českého jazyka) atď.

II. Celoslovenské javy:

Text A – *o* (*woz*) proti českému *ů*; *e* (*Swedkove*) proti českému *ě*; vokalizácia predložky *v* – *wo Vitkovci* atď.

Text B – *o* (*woz*) proti českému *ů*, *e* (*komukolvek*) proti českému *ě*, absencia prejotácie v 1. os. sg. slovesa byť – *sme* atď.

III. České javy:

Text A – *e* (*zemrel, skutečne*) proti slovenskému *o*; *u* (*spusobem*) proti slovenskému *o/ó*; prejotácia častice *gako* atď.

Text B – *e* (*tež*) proti slovenskému *ie*; *u* (*pozustale*) proti slovenskému *o*; prejotácia častice *gako* atď.

3.3. Morfológia

I. Nárečové javy:

Text A – unifikovaná relačná morféma podstatných mien I pl. mask. *-ami* (*Křižikami*); relačná morféma podstatných mien N pl. mask. *-e* (*Swedkove*)

¹² Na mysli máme samozrejme domáce spišské nárečie.

¹³ Javy celoslovenského charakteru vymedzujeme v protiklade k javom východoslovenským a českým a chápeme ich ako istý znak tendencie k vytvoreniu celonárodného kultúrneho jazyka.

– (v tomto prípade však môže ísť aj o vplyv češtiny podľa tvaru *svědkové*); slovo *pec* je uvádzané ako podstatné meno mužského rodu (*pec pekarní*); trpné prídavné *podpisane* oproti stredoslovenskému tvaru *podpísaní* atď.

Text B – unifikovaná relačná morféma podstatných mien I pl. mask. *-ami* (*Lancuchami, Križikami*); relačná morféma podstatných mien I sg. fem. *-u* (*pečatku Gminsku*); unifikovaná relačná morféma podstatných mien G sg. fem. *-i* (*obci*); tvar prídavného mena *prissazne* oproti stredoslovenskému *prisažní*; relačná morféma prídavných mien L sg. *-im* (*po nebohim*); relačná morféma prídavných mien I pl. *-ima* (*z potrebníma, z malíma*); tvar zámena *nasso* oproti stredoslovenskému *naše*; príslovka *nižej* oproti stredoslovenskému *dole/nížšie* atď.

II. Celoslovenské javy:

Text A – relačná morféma podstatných mien L pl. neutr. *-ach* (*pri nassich Menach*) oproti spišskej unifikovanej relačnej morféme *-och*; tvar zvratného zámena *sa* oproti spišskému *še*, resp. českému *se*; tvar zámena *tim* oproti spišskému *totim*; tvar zámena *wssecko* oproti spišskému *šicko*, resp. českému *všetchno*; infinitívna koncovka *-ti* (*nawraťi*) oproti spišskému *-c*; tvar podradovacej spojky *na kolko* oproti spišskému *nakeľo* atď.

Text B – relačná morféma podstatných mien L pl. neutr. *-ach* (*pri nassich Menach*) oproti spišskej unifikovanej relačnej morféme *-och*; tvar zámena *z tímto* oproti spišskému *totim*; tvar zámena *pri tom* oproti spišskému *pri tim*; tvar zvratného zámena *sa* oproti spišskému *še*, resp. českému *se*; tvar opisného pasíva *posato gest* atď.

III. České javy:

Text A – relačná morféma podstatných mien I sg. mask. *-em* (*spusobem*); tvar spojky *když* atď.

Text B – infinitívna koncovka *-ti vedeti* (z českého tvaru *věděti*) oproti spišskému *-c* (hoci v tomto prípade by mohlo ísť aj o starší slovenský tvar, respektíve o jav kultúrnej slovenčiny) atď.

3.4. Syntax

V oboch textoch sú badateľné rovnaké syntaktické znaky, ktoré J. Mistrík (1993, s. 24 – 25) uvádza ako typické pre dané obdobie vývinu slovenčiny. Sloveso je umiestnené na konci vety (text A: *Ňíže podpisane Sumenite zeznawame na kolko sa rozpametat Možeme*; text B: *komukolvek vedeti prinaleži na vedomost davame*). Prívlastok sa okrem bežnej pozície pred podstatným menom vyskytuje aj za podstatným menom (text A: *Brat geho, Koňe dwa, Cele garne*; text B: *Budinki Urbarske, statek robotni, pec pekarni, Homut stari*) alebo pred ním a za ním (text B: *Slavneho Panstwa Gruntovneho, Slawneg Capituli Spiskeg*).

3.5. Lexika

V rámci lexiky sme sa rozhodli nevymedzovať osobitne javy celoslovenské a javy české, ale zamerali sme sa len na opozíciu nárečové javy a javy patriace

do kultúrnej slovenčiny. Domnievame sa totiž, že lexikálna rovina je najviac poznamenaná snahou o vytvorenie nadnárečového jazykového útvaru, teda kultúrneho jazyka. A práve na lexikálnej rovine sa najvýraznejšie prezentujú javy, ktoré sú odlišné od javov nárečových, tieto javy však nemusia mať striktné charakter celoslovenský (respektíve stredoslovenský). Podľa nášho názoru znakom charakterizujúcim kultúrny jazyk je aj využitie termínov (napr. administratívnych, ako je to v prípade skúmaných textov) a práve termíny nemávajú vždy slovenský pôvod, môžu byť i latinskej, nemeckej či českej proveniencie.

I. Nárečové javy:

Text A

Sumenite – svedomito (pozri *Sumeňe*); *Kolyca* – koľca, kolesá; *Lancuchy* – reťaze (Podľa Historického slovníka slovenského jazyka; ďalej HSSJ, je slovo *lancuch* nemeckého pôvodu. Nazdávame sa však, že po prevzatí sa stalo kompaktnou súčasťou východoslovenských nárečí. HSSJ jeho výskyt dokladá väčšinou na území východného Slovenska.) atď.

Text B

Budinki – obytné budovy, domy (Slovník slovenských nárečí; ďalej SSN, uvádza tvary *budínok* i *budínok* a výskyt tejto lexémy lokalizuje výlučne na východné Slovensko); *Sumeňe* – svedomie, vedomie, ale aj pocit vlastnej zodpovednosti z hľadiska mravných zásad (HSSJ uvádza tvary *sumenie* a *sumnenie*; slovo je pravdepodobne poľského pôvodu a slovník jeho používanie lokalizuje na východné Slovensko); *ossacowal* – stanoviť, určiť hodnotu majetku niekoho alebo cenu niečoho (slovo *ošacovať* pochádza z nemčiny, ale v historickej slovenčine sa udomácnilo do tej miery, že sa z neho vytvorili substantívne (*ošacovanie*) a adjektívne (*ošacovaný*) deverbatívne jednotky; HSSJ dokladá jeho výskyt aj mimo východoslovenských nárečí); *garcu* – jačmeň (SSN lokalizuje výskyt tohto slova do novohradského, gemerského, liptovského nárečia a na východné Slovensko); *Hiža* – obytná miestnosť, izba (SSN uvádza tvary *chiža* i *hiža* a výskyt slova lokalizuje na stredné a východné Slovensko, zriedkavo na západné Slovensko; tvar *hiža* však z fonologického hľadiska slovo zaraďuje do spišského nárečia); *priklet* – predsieň dedinského domu, pitvor (HSSJ dokladuje toto slovo len na území východného Slovenska); *parkaň* – plot, ohrada, často so šindľovou strieškou (HSSJ uvádza tvary *parkan* i *parkaň*; slovo pravdepodobne pochádza z nemčiny a slovník dokladuje jeho výskyt aj v iných než východoslovenských nárečiach); *Susseki* – debna, truhla, obyčajne drevená, v ktorej sa uskladňuje obilie, múka a pod. (HSSJ uvádza tvary *susák* a *súsek* a na základe dokladov lokalizuje výskyt tohto tvaru na stredné a západné Slovensko; v našom texte sa však vyskytuje variant *sušek*, čo by svedčilo o východoslovenskom fonologickom charaktere slova); *Lancuchami*; *Hoki* – druh železného pluhu na sadenie a vyorávanie zemiakov (SSN popri tvare *hok* uvádza aj tvar *hók*, výskyt tejto lexémy lokalizuje v gemerskom a spišskom nárečí); *Kolyca* atď.

II. Javy kultúrneho jazyka:

Text A – *zeznavame; nasleduge; prigal, nawraťi; zeznaňi* atď.

Text B – *Richtar; prissazne; Obci; pismom; zeznavame; vedomst; Gruntov-neho; Urbarske; pečatku Gminsku* atď.

K lexikálnym tvarom kultúrneho jazyka, hoci za kultúrny jazyk možno pokladať iba také jazykové útvary, ktoré sú zrozumiteľné aj širokým vrstvám pasívnych používateľov,¹⁴ by sme podľa nášho názoru mohli zaradiť i ustálenú písársku formulku nachádzajúcu sa v texte A: *Coram me Antonio Garzsik Notario Loci* – predou mnou, v mojej prítomnosti Antonio Garzsik miestny notár. V prípade, že kultúrny jazyk slúži na vyššie spoločenské ciele, ku ktorým pri-náleží i skúmaný administratívny text, sa ustálené latinské formulky teda stáva-jú jeho priamou súčasťou.

3.6. Z hľadiska väčšinového výskytu homogénnych jazykových znakov môžeme oba texty rozdeliť na dve časti:

- I. Úvodné a záverečné formulky listiny. V týchto častiach sa výrazne pre-javuje písárov príklon ku kultúrnemu jazyku a využívanie ustálených písárskych formúl. V týchto častiach sa objavuje menej tvarov ovplyv-nených nárečím a časti vykazujú väčšiu stratifikáciu svojej jazykovej úrovne.
- II. Centrálna časť textu, ktorá predstavuje enumeráciu pozostalosti. Tu je naopak badateľné silné zastúpenie prvkov domáceho nárečia. Hlavne v texte B je na označenie väčšiny reálií dedinského života využité náre-čie (*hiža, hlev, podšopina, parkaň, sušek, lancuch, rebrina, hoki, koľca, homut, jarec*). Domnievame sa, že k tomu pravdepodobne dochádza z dôvodov neznalosti nenárečových ekvivalentov na označenie týchto reálií alebo s cieľom vyššej zrozumiteľnosti administratívneho textu jeho adresátom.

4. Po predchádzajúcej analýze a komparácii textov možno povedať, že in-dividuálny jazykový štýl pisára Antonia Garzsika je pomerne stabilný a v rám-ci oboch textov vykazuje podobné znaky.

4.1. Na pravopisnej rovine môžeme zaznamenať napríklad tieto tendencie zapisovania jednotlivých hlások:

graféma	fonéma
ž	ž (<i>Žita</i>)
ss	š (<i>Pssenici</i>)
g	j (<i>Garcu</i>)
ğ	g (<i>ğazdowski</i>)
č	č (<i>pečatku</i>)

¹⁴ Pričom ich „zrozumiteľnosť“ nevyplýva z „naučenia“ vedomého a zámerného (v škole) alebo spontánneho (pri pobyte v cudzom jazykovom prostredí), ale zo štruktúrnej a genetickej príbuznosti a blízkosti (Kotulič, 1988, s. 359).

Rozkolísané je písanie fonémy *v* raz ako *w* (*wssecko*), raz ako *v* (*vedeti*), meno obce pisár zásadne píše s grafémou *V* (*Vitkovskog/Vitkovci*). Nepravidelné je aj zapisovanie mäkkosti palatálnych hlások (*Sumenite/Sumeňe; Deťi*). Písanie veľkých písmen pri substantívach je dodržiavané takmer dôsledne iba s malými odchýlkami. V texte sa dôsledne nezapisuje graféma *y* (okrem prípadov, ktoré sme naznačili v bode 3.1). Slová *prissaznich* (A) a *prissazne* (B) pisár zapisuje v oboch textoch s rovnakými chybami (hlásku *s* ako *ss* a hlásku *ž* ako *z*). V textoch je rozkolísaný pravopis vlastných mien.

Odchýlku od jednotného pisárskeho úzu predstavujú len tvary slova *potwerzugeme* (A); *potwerdzujeme* (B).

4.2. Na fonologickej rovine ja badateľné obmedzovanie východoslovenskej asibilácie (okrem prípadov, ktoré sme uviedli v bode 3.2 – **I. Nárečové javy**).

Odchýlku od jednotného pisárskeho úzu predstavujú len tvary vokalizovanej predložky *v* – *wo Vitkovci* (A); *we Vitkovci* (B).

4.3. Na morfolologickej rovine možno v oboch textoch zaznamenať rovnaké tendencie výskytu: I pl. podstatných mien mask. s unifikovanou koncovkou *-ami*; N pl. mask. prídavných mien a trpných prídavných má koncovku *-ne* (*podpisane, prissazne*); neurčitok sloves má koncovku *-t/-ti*; tvary zámen majú takmer výlučne nenárečovú formu; skloňovanie vlastných mien je rozkolísané (väčšinou sa skloňuje len krstné meno a priezvisko si zachováva nemennú formu).

Odchýlku od jednotného pisárskeho úzu predstavujú len tvary príslovky *niž* (A); *nižeg* (B).

4.4. Na syntaktickej rovine sú systematicky využívané prvky latinskej syntaxe, ktoré sme uviedli v bode 3.4.

4.5. Na lexikálnej rovine sa prejavuje tendencia preferencie tvarov kultúrneho jazyka a nárečových tvarov z hľadiska postavenia lexémy v texte, ako sme to uviedli v bode 3.6.

5. Záver

Na základe predložených faktov vyplývajúcich z analýzy a komparácie skúmaných textov môžeme tvrdiť, že hoci kultúrny jazyk vo všeobecnosti nemal žiadnu pevnú normu alebo jednotný úzus, je možné, v jednotlivých konkrétnych prípadoch, vystopovať istý individuálny jazykový štýl pisára, ktorý slúži ako jednotiaci systém tohto jazykového útvaru, a z toho dôvodu môžeme hovoriť o istom individuálnom úze alebo dokonca o individuálnej pisárskej norme. Uvedomujeme si však, že na presnejšiu rekonštrukciu spomínaného individuálneho úzu pisára je potrebná podrobnejšia analýza a komparácia väčšieho počtu písomností daného autora.

Literatúra

KOTULIČ, Izidor: K otázke úzu kultúrnej slovenčiny. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca*, Tom I. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1988, s. 197 – 213.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 343 s.

KRASNOVSKÁ, Elena: O norme a jazykovom úze v slovenských písomnostiach 17. a 18. storočia. In: XII. Medzinárodný zjazd slavistov. Príspevky slovenských slavistov. Red. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV 1998, s. 69 – 78.

MAJTÁN, Milan a kol.: Historický slovník slovenského jazyka. I. – V. Bratislava: Veda 1991, 1992, 1994, 1995, 2000.

MISTRÍK, Jozef a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

SKLADANÁ, Jana: Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava: Veda 1993. 176 s.

RIPKA, Ivor a kol.: Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Bratislava: Veda 1994. 933 s.

ŽIFČÁK, František – ZMÁTLO, Peter: Z minulosti Vítkoviec. Vítkovce: Obecný úrad 1998. 83 s.

Prílohy

TEXT A

*Ňiže podpisane Sumenite zeznawame na kolko sa rozpametat
možeme, že Kdiž Misso Katussin na Choleru zemrel, – Brat
geho Onda zaiste toto wssecko, gako nasleduge skutečne od Šwe
gerini Halyki tim spusobem prigal, že nekedi kdiž Deři
dorastnu, to geg naspet wssecko nawraři –*

1. Koňe dwa.
2. Woz geden.
3. Brani gedna para.
4. Kolyca gedna para.
5. Lancuchi ssest.
6. Cele garne.
7. Owcu gednu, i z gahnatom.

Pre wetssu pewnost a istotu, mi toto zeznaři

gakožo Swedkove

z Křižikami pri nassich Menach potwerzugeme, wo Vítkovci

25. Aprila 1837.

Swedkove

Jozef Czelecz

Janko Babik

Janko Lyorko

*Coram me Antonio
Garzsik Notario Loci*

zepsano w pritomnosti

Ondi Szedlak Richtara

Janka Meleğa

Janka Hovanecz

prissaznich

TEXT B

Nížeg podpisani Richtar, i prissazne Obci Vitkovskega z timto pis
mom zeznavame, a komukolvek vedeti prinaleži na vedomost
davame: že sme na rozkaz Slavneho Panstwa Gruntovneho, to
tižto Slawneg Capituli Spiskeg Budinki Urbarske, po nebohim
Kubovi Chovanecz, gako tež Čin ġazdowski, statek robotni,
pozustale, tak, gak nasso Sumeňe donassalo ossacowali – pri
tom kolko žita posato gest, a kolko garcu sa posege popisali,
gako nasleduge

1. Hiža priklet i pec pekarni – – – Rfl. 100. Kr
2. Stodola z dvoma Strankami – – – 120.
3. Hlewi i podssopina – – – 105.
4. Wrata, i na predku parkaň – – – 2. Kr. 30.
5. Susseki dwa – – – 4. 337“30
6. Voz geden z potrebnima Lancuchami, z malima, i
velkima Rebrinami – – – 23.
7. predňa Osa, i z gednim Kolesom – – – 2 – 30.
8. Pluh – – – 3.
9. Hoki dwa, Kolyca i Brani – – – 5.
10. Homut stari – – – 1.
11. Voli para starsse – – – 105.
12. ito – mladsse – – – 95

Summa Rfl. 566. Kr. 00 –

Žita zasateho gest teho Roku 14 Gboli $2/4 = 112$

Pssenici – – – 1. – $2/4. 12$

Garcu sa na buduci Rok posege 12. – $\frac{3}{4}. 30 = 154$
720 –/–

Čo pre wetssu pewnost, a istotu toto pismo z Križi
kami pri nassich menach a pečatku Gminsku potverzugeme.
we Vitkovci 12. Octobra 1843.

v pritomnosti
Antonia Garzsik
Notariussa Obci

Janko Markulik Richtar
Janko Bukat
Onda Hovanecz
Prissazne

Kuba Bijaczovsky
Cimerman z prisahani,

Obivatel Hrussovsky

Raznosterost dvojinske sprege v slovenskih narečjih Diferenciácia duálového časovania v slovinských nárečiach

Tjaša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana

Članek predstavlja razširjenost dvojine – natančneje dvojinskih glagolskih končnic – na slovenskem jezikovnem ozemlju. Njegov namen je z metodami lingvistične geografije prikazati stanje glagolske dvojine na jezikovni karti in tako ustvariti zasnovano za nadaljnje kartografitiranje oblikoslovnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA).

0. Uvod

0.1. O dvojini kot slovnični kategoriji števila

Slovenščina je eden redkih jezikov, katerega slovnica poleg ednine in množine vsebuje tudi dvojino, ki je znotraj gramatične kategorije števila pojmovana kot zaznamovana (markirana).¹ V okviru indoeuropeistike je dvojina zanimiva in nekoliko arhaična kategorija, ohranjena le še v nekaterih slovanskih jezikih: poleg slovenščine še v gornji in dolnji lužiški srbščini ter kašubščini;² v ostalih jezikih je dvojino nadomestila množina. Čeprav dvojina velja v indoevropskem smislu za neke vrste relikt, pa je po svetu precej razširjena. Poznajo jo npr. semitski jeziki (zlasti sodobna standardna arabščina) idr.

0.2. Glagolska dvojina v slovenščini

V današnji standardni slovenščini, pa tudi v večini narečij, se dvojinske glagolske končnice v vseh treh osebah in vseh treh spolih končujejo na *-a*: v 1. osebi dvojine *-va* (*delava*), v 2. osebi *-ta* (*delata*) in v 3. osebi prav tako *-ta*, ki je izpodrinila nekdanji **-te* (*delata*). Obstajajo pa narečja, v katerih dvojinske glagolske končnice odsevajo (kažejo na) spol udeležencev: poleg oblike za 1. osebo dvojine *delava* imajo tudi posebne ženske oblike, ki se končujejo na *-e* oz. *-i*: *delave/delavi*.³

1. Oblikoslovna karta

1.1. Kartografitiranje in grafična podoba jezikovne karte

Karta je nastala na podlagi narečnega oblikoslovnega gradiva, zbranega za Slovenski lingvistični atlas (SLA),⁴ ki ga pripravlja Dialektološka sekcija Inšti-

¹ Gl. npr. J. Greenberg (1966, s. 31 – 37).

² Gl. R. Lötzsch (1965, s. 78 – 89).

³ Različne dvojinske glagolske končnice za moški in ženski spol so normirane tudi v nekaterih slovenskih slovnica od 16. do začetka 20. stoletja.

⁴ Čeprav je ideja za atlas stara že več kot 50 let, do njegove realizacije vse do danes še ni prišlo; vzrok za nedokončanost je poleg zapletene fonetične in fonološke problema-

tuta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani. Karta je znakovna: različne končnice so označene z različnimi znaki. Pri kartografiranju oblikoslovnih značilnosti je potrebno narečne fonetične razlike zanemariti. Mreža za SLA zajema 406 krajev. Ker nekatere točke še vedno niso zapisane,⁵ je namesto znaka pod številko kraja narisana daljši pomišljaj (npr. 324), medtem ko sem manjkajoče ali neustrezne odgovore sicer zapisanih točk označevala s poševnico (/).

2. Komentar

2.1. Dvojinske končnice v 1. os. sed. glagola delati

Karta je nastala na podlagi odgovorov na vprašanje št. 849. dvojina glagolov m., ž. in s. sp. *delava* : *delavi* (1. os. dv.). Dvojinska končnica *-va* (*dela-va*) za 1. osebo, ki jo ima tudi knjižni jezik, je širše slovensko razširjena; značilna je za zahodna koroška in severozahodna primorska narečja, večji del rovtarske in celotno gorenjsko narečno skupino. Namesto končnice *-va* za je precej razširjena končnica *-ma* (*dela-ma*), ki je nastala po križanju končnic *-va* (1. oseba dvojine) in *-mo* (1. oseba množine). Pozna jo zlasti štajerska narečna skupina, del rovtarske in primorske, pa tudi večji del koroške in panonske narečne skupine.

V dvojini poznajo nekatera narečja ločevanje glagolskih končnic po spolu, česar sicer knjižni jezik ne pozna. Razlikovanje *dela-va* (m. sp.) : *dela-ve/-vi* (ž. in s. sp.) oz. *dela-ma* (m. sp.) : *dela-me* (ž. in s. sp.) izkazujejo nekatera osrednja narečja (notranjsko, dolensko in horjulsko) ter narečja panonske narečne skupine. Večina narečij pa razlikovanja po spolu ne pozna. Obstajajo tudi narečja, v katerih se za dva moška uporablja dvojinska oblika, ženske dvojinske oblike pa so izgubljene oz. izenačene z množinskimi (*dela-va* : *dela-mo* ali *dela-ma* : *dela-mo*); npr. v dolenskem, notranjskem in kraškem narečju, pa tudi v štajerski narečni skupini: v kozjansko-bizeljskem ter v posavskem narečju. Takšno stanje kaže, da je pluralizacija bolj prodrla v ženski kot v moški spol (enak pojav izginevanja dvojinskih oblik pri ženskem spolu zasledimo tudi pri samostalniki).

V nekaterih narečjih se kaže težnja po odpravi dvojinskih oblik. Zaradi vpliva italijanskega oz. hrvaškega jezika se je dvojina popolnoma izgubila na jugozahodnem območju primorske narečne skupine ter na skrajnem jugovzhodu: v belokranjskem narečju. (Posebnost so tri točke baškega govora rovtarske narečne skupine, kjer je množina posledica nemške kolonizacije.)

tike tudi šibka kadrovska zasedba. Gradivo se nahaja v obliki listkovne in/ali zvezkovne kartoteke, nekaj pa je tudi zvočnih zapisov (t. i. fonoteka).

⁵ Manjka še približno 7 odstotkov govorov (gl. še F. Benedik, 1999).

3. Ugotovitve

Dvojina je kot oblikoslovna kategorija števila odpravljena le na manjšem delu slovenskega jezikovnega ozemlja. Geolingvistična predstavitev slovenskega narečnega prostora kaže na postopno izgubljanje glagolske dvojine slovenskega jezikovnega obrobja, saj sosednji jeziki dvojine ne poznajo. Pluralizacija kot posledica tujejezikovnih stikov je tako zajela jugozahodni ter skrajni jugovzhodni del slovenskega jezikovnega ozemlja. Ostala slovenska narečja glagolsko dvojino ohranjajo, vendar pa je ponekod dvojina ohranjena le pri moškem spolu, saj so ženske oblike v večji meri izpostavljene prodiranju množine. Posebnost so območja, ki poznajo razlikovanje dvojinskih glagolskih končnic po spolu.

Literatura

Arhiv = Listkovno in zvezkovno gradivo za Slovenski lingvistični atlas, vprašanje št. 849. Arhiv Dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana.

BENEDIK, Francka: Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU) 1999. 154 s.

GREENBERG, Joseph H.: *Language universals*. The Hague: Mouton 1966.

JAKOP, Tjaša: Nekaj glagolskih končajev v slovenskih narečjih (po gradivu za Slovenski lingvistični atlas). Zbornik Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika: Ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen. Maribor: Zora 18, 2002, s. 82 – 97.

LÖTZSCH, Ronald: *Die spezifischen Neuerungen der sorbischen Dualflexion* (Spisy Instituta za serbski ludospyt 27). Bautzen 1965.

[illegible]

Akanje v ponaglasnih zlogih po gradivu za Slovenski lingvistični atlas (SLA)

Saša Poklač

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Prispevek¹ skuša predstaviti spoznanja o razvoju oz. refleksih psl. *o* in *q* v ponaglasnih zlogih. Gradivo za Slovenski lingvistični atlas (v nadaljevanju SLA), ki ga hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovš ZRC SAZU v Ljubljani, je bilo podlaga za izdelavo štirih lingvističnih kart, ki skušajo prikazati pojav akanja v ponaglasnih zlogih v vseh sedmih slovenskih narečnih skupinah.

1. Uvod

Barvitost slovenskega jezika se kaže tudi v različnih sistemih dolgih in kratkih samoglasnikov. V obdobju od 11. do 13. stoletja so največje spremembe doživljali predvsem dolgi samoglasniki, v obdobju od 16. stoletja naprej pa se začno razvijati pojavi, ki so vezani na spremembe kratkih (naglašanih in nenaglašanih) samoglasnikov. To so: akanje, preglas, ukanje, ikanje, prehod kratkih *i* in *u* v polglasnik ter diftongizacija.

2. Akanje

Je narečni pojav, ki predvideva prehod kratkih naglašanih in nenaglašanih psl. *o* in *q* v *a*. Pojav ni znan samo v slovenskem, pač pa tudi v širšem slovanskem prostoru, saj ga poznata ruščina in bolgarščina (Logar, 1996, s. 164).

Slovenskim narečjem je pojav dokaj znan, njegova razširjenost pa je odvisna od hitrosti govora, fonetičnega položaja kratkih samoglasnikov, barve sosednjih glasov, zunanjskega ritma, (ne)tonemskosti, mejne lege govora oz. narečja. Govorimo o petih vrstah akanja,² kamor se uvršča tudi akanje v ponaglasnih zlogih.

3. Gradivo in kartografitanje

Kartografitanje je potekalo na podlagi gradiva za SLA, ki ima od leta 1947 izdelano vprašalnico, po kateri se popisuje 406 točki iz mreže krajev za SLA. Vseh točk še niso zapisali, zato na kartah pri nekaterih točkah manjkajo odgovori.

Posebne vprašanja, ki bi zahteval vsaj glasovne reflekse, za ta položaj ni, zato so bili izbrani nekateri leksemi iz leksičnega dela vprašalnice. Za pona-

¹ Prispevek je nastal na podlagi diplomskega dela z naslovom *Akanje v slovenskih narečjih (po gradivu za SLA)*, ki je nastalo pod mentorstvom izr. prof. dr. Vere Smole.

² Poznamo popolno, prednaglasno, položajno glede na predhodni soglasnik, ejevsko in disimilacijsko akanje.

glasni psl. *o* so bili izbrani javor (400), jagoda (414), potok (564), za ponaglasni psl. *q* pa želod (411).

4. Psl. *o* in *q* v ponaglasnem besednem zlogu

4.1. Javor

Na Karti 1 so prikazani refleksi ponaglasnega *o* v besedi javor, torej med zvočnikoma *v* in *r* v zaprtem zlogu. Znano je, da so zvočniki glasovi, ki lahko povzročajo položajne spremembe samoglasnikov.

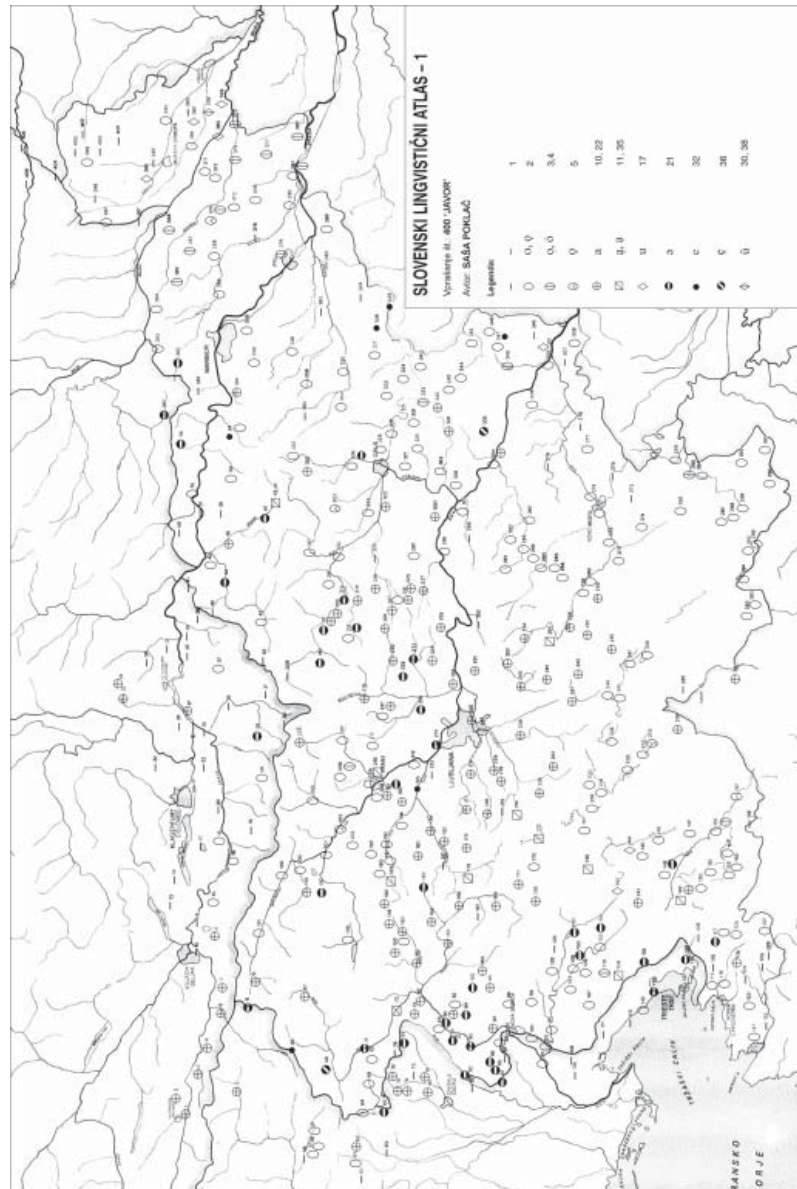
Koroška narečna skupina

Ziljsko narečje pozna v besedi javor akanje, kar pomeni, da se ponaglasni psl. *o* zniža proti *a*-ju. Na meji med ziljskim narečjem in kranjskogorskim govorom (8 Rateče) se *o* reducira v srednjejezični polglasnik, kar bi lahko povezovali z vpetostjo ponaglasnega zloga med *v* in *r*. V rožanskem narečju se ohranja *o*, le na skrajnem zahodu (11 Loče) je prisotno ziljsko, na vzhodu (27 Škocjan) pa podjunsko akanje. Po zapisu v kraju Obirsko (29) bi lahko za obirsko narečje sklepali, da se je ponaglasni zlog zreduciral v srednjejezični polglasnik. V podjunskem narečju, vsaj v severnem delu, prevladuje v tem položaju *a*, v Globasnici (37) pa se ohranja prvotni *o*-jevski refleks. V vzhodnih koroških narečjih lahko govorimo o dveh smereh razvoja ponaglasnega zloga v besedi javor: *o* > *e* > *ə* in *o* > *a*, *q*.

Zanimiv je refleks *e* v kraju Lovrenc na Pohorju (54). Mogoče bo šel razvoj tega *e*-ja proti ožjemu *e*, ali pa bo preskočil to stopnjo in se razvil v polglasnik. Tako možnost razvoja je prikazal Ramovš (1995², s. 151).

Primorska narečna skupina

Za ponaglasni psl. *o* poznajo v govorih rezijanskega narečja refleks *o*. Tersko narečje pozna v tej besedi tri reflekse: *o* > *ə* in *a*. V najsevernejšem delu obsoškega narečja se verjetno položajno pojavlja refleks *e* (66 Log pod Mangartom) in nekoliko bolj reducirani *e* (68 Bovec). V Trenti (67) in v stiku z rovtarskimi govori poznajo akanje, lahko pa se *o*-jevski glas reducira v polglasnik. Pas akanja seže tudi v nadiško narečje, kar je verjetno spet položajno, saj to narečje ne pozna tega pojava v drugih besedah. V Brdih in na območju Banjšic se *o*, verjetno zaradi položaja med dvema zvočnikoma, reducira v srednjejezični polglasnik. V kraju Avče (90) prvi od dveh zapisov prikazuje refleks *ə*, drugi pa tipičen refleks *a*. Sosednja kraja Ročinj (89) in Kal na Kanalom (92) poznata refleks *o*. Na meji z banjskim govorom se v kraškem narečju ponaglasni *o* zniža v *a* (95 Lokve; 96 Grgar). V ostalih govorih tega narečja pa do sprememb psl. *o* v ponaglasnem zlogu ni prišlo. V obeh govorih istrskega narečja se ohranja *o*, le v dveh primerih se reducira v *a* (119 Kubeč) oz. *ə* (117 Prešnica). Največ različnih refleksov za *o* v besedi javor je v notranjskem narečju. V zahodnih govorih je v tem položaju najpogostejši polglasnik. V osrednjih srečamo *u*, *a* in *q*. Na stiku z dolenjščino in čiškim narečjem ter v samem čiškem narečju se *o* ohranja.

Rovtarska narečna skupina

V celotni skupini sta za ponaglasni *ːo* prevladujoča refleksa *ːa* in *ːq*, saj se akanje v ponaglasnem zlogu pojavi tudi v škofjeloškem in črnovrškem narečju. Nekaj govorov pa ima drugačne reflekse: v Čepovanu (163) se *ːo* reducira v *ːə*, v Hotedršici (172), ki sodi v črnovrško narečje, se v besedi javor ohrani *ːo*, kar pa ni značilno za besedi jagoda in potok, ki poznata *ːa*. Ponaglasno akanje ima tudi škofjeloško narečje. V besedi javor se poleg *ːa* pojavijo še *ːe* (185 Pungert) in *ːə* (187 Zgornje Bitnje).

Gorenjska narečna skupina

V dveh govorih selškega narečja, ki sta zelo blizu rovtarski narečni skupini, se ponaglasni *ːo* reducira v *ːa* in *ːq* (188 Zgornja Sorica; 189 Zali Log). To bi lahko povezali z bližino sosednje narečne skupine, v kateri je akanje tipičen pojav, po drugi strani pa je tudi v gorenjski narečni skupini v ponaglasnih zlogih pristen prehod *ːo > ːa*. Ob tem se pojavlja vprašanje, ali gre za akanje, ali za posplošitev ženske končnice (npr. bratam, mestam v O ed. in D mn. m. in sr. spola). Z nekaterimi izjemami (točke: 198, 205, 210, 214, 216, 217), kjer se *ːo* realizira kot *ːa*, *ːq* in *ːə* (215, 218), pozna gorenjsko narečje v tem položaju refleks *ːo*. Za vzhodnogorenjski govor sta značilna dva refleksa: *ːə* (222 Obrše; 223 Krašnja) in *ːa* v vseh ostalih govorih.

Dolenjska narečna skupina

V dolenjskem narečju se je v severnih govorih, ki poznajo popolno akanje (prehod *o > a* v vseh položajih), v *a* razvil tudi *o* v besedi javor. Del govorov tega narečja, ki akanja ne poznajo, so *ːo* ohranili. Zaradi predhodnega *v* se je *ːo* ohranil tudi v vzhodnodolenjskem govoru. V kostelskem narečju poznata govora Babnega Polja (279) in Osilnice (281) v tem položaju refleks *ːa*, ostali pa refleks *ːo*. Arhaičnost južno- in severnobelokranjskega narečja se kaže tudi z ohranjenim *ːo* v ponaglasnih zlogih, le v Grmu pri Podzemlju (295) se kaže oženje v *ːə*.

Štajerska narečna skupina

V posavskem narečju se ponaglasni psl. *o* največkrat ohranja. Ob reki Savi se v dveh govorih reducira v *ːa* (300 Turje; 304 Sevnica) ali v *ːə* (305 Ložice – Gorenji Leskovec). V zgornjesavinjskem narečju so za ta položaj na Karti 1 izkazani trije reflesi: *ːo*, *ːa* in *ːə*. V srednjesavinjskem narečju se akanje, značilno za vzhodnogorenjski govor in zgornjesavinjsko narečje, pojavi ob meji z njima (318 Šentgotard; 319 Vransko). Sicer prevladuje refleks *ːo*, ki je najpogostejši tudi v sosednjem srednještajerskem narečju. Na skrajnem vzhodnem delu (338 Tlake; 339 Dobovec pri Rogatcu) poznajo v besedi javor refleks *ːe*. Različni reflesi v tem položaju so značilni za kozjansko-bizeljsko narečje. Od SZ, kjer je v tem položaju *ːa*, se proti JV uveljavlja predvsem *ːo*, ki na skrajnem JV delu prehaja bodisi v ožji *ːə*, ta pa se pomika proti *u*-ju (351 Mostec). V Pišecah (347) nastane refleks *ːe*. V južnopohorskem narečju in kozjaškem govoru prevladuje *o*-jevski refleks za ponaglasni psl. *o*. V prvem poznajo poleg tega še refleks *ːa* (352 Vitanje; 357 Lobnica), v drugem pa redukcijo v polglasnik (360

Lučane; 362 Zgornja Kungota). Na skrajnem vzhodnem delu kozjaškega govora se ponaglasni *ːo* zoža v *ːo*.

Panonska narečna skupina

V goričanskem narečju poznajo dva refleksa za ponaglasni *o* v kartografirani besedi: prvi je *ːo* in je vezan na jug narečja, drugi pa je *ːo*, ki ga poznajo na obeh bregovih reke Ščavnice. Različni *o*-jevski refleksi so značilnost prleškega narečja, pojavljajo se: *ːo*, *ːo* in *ːo*. S Karte 1 lahko razberemo, da se proti vzhodnemu delu ponaglasni *ːo* oži. Na področju prekmurskega narečja so zastopani trije refleksi za ponaglasni psl. *o*: *ːo*, *ːu* in *ːü*.

4.2. Jagoda

Karta 2 je nastala na podlagi zapisov za vprašanje št. 414 in besedo jagoda. Ponaglasni *ːo* se nahaja v odprtem zlogu med mehkonebnikom *g* in zobnikom *d*. Soglasniško okolje je drugačno kot v besedi javor, zato lahko pričakujemo nekatere razlike, poleg tega se tu *o* nahaja v zaprtem zlogu.

Koroška narečna skupina

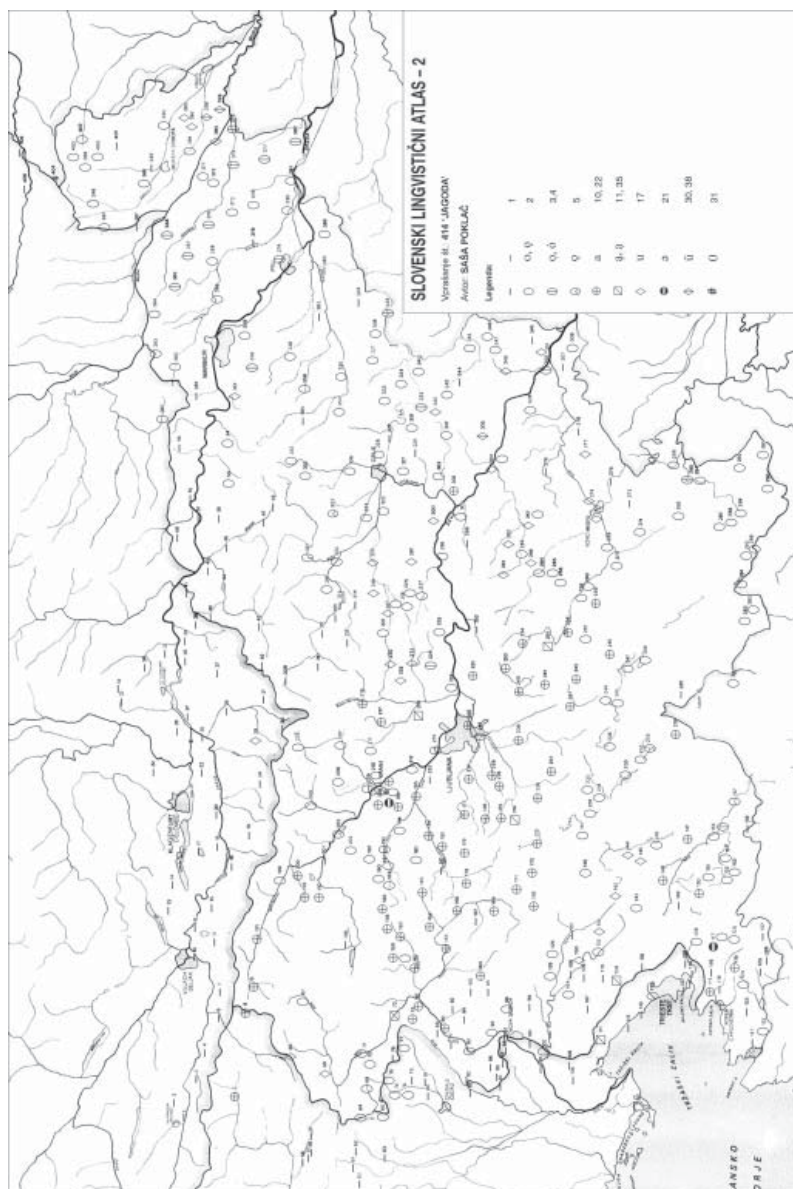
Ta skupina narečij in govorov v avstrijskem delu skoraj v vseh primerih pozna drug leksem za jagoda, in sicer: smokbɛcà: (v govorih od 1–19), ɟaxɔdca (15) ali igò:ca (36). V ozkem in dolgem pasu koroških narečij in govorov lahko najdemo to besedo le v šestih krajih (5, 8, 9, 29, 53, 54). V zahodnem delu poznajo refleks *ːa*, ki se v Ratečah (8) razlikuje od tistega v javor (tam je refleks *ːə*). V obirskem narečju preide v kraju Obirsko (29) ponaglasni *ːo* > *ːu*, kar je ponovno drugače kot v besedi javor. V severnopohorsko-remšniškem narečju se v tem položaju ohranja *ːo*.

Primorska narečna skupina

Zapisi za vprašanje 414 izkazujejo v rezijanskem narečju drugačne oblike za besedo jagoda: 'jadica (59 Solbica). Na skrajnem vzhodu terskega narečja je znana oblika z refleksom *ːo*, drugače pa to narečje besede jagoda ne pozna. Za obsoško narečje lahko v javor opazimo razvoj v *ːe*, in sicer v Logu pod Mangartom (66) in Bovcu (68), v besedi jagoda pa gre v obeh govorih razvoj v *ːu*. V ostalih govorih tega narečja se *o* tu ohranja, v besedi javor pa poznajo več različnih refleksov: *ːo*, *ːə* in *ːa*. V briškem narečju drugačen leksem za jagoda, v Brdicah pri Kožbani (83) npr. govorijo ɣərbi:da. V banjškem govoru poznajo besedo samo v Avčah (90) z refleksom *ːa*. V kraškem narečju v redkih govorih, ki besedo poznajo, prevladuje refleks *ːo*, v kraju Mavhinje (111) pa se ta reducira v *ːa*. Za ponaglasni psl. *o* pozna istrski rižanski govor tri reflekse: *ːo* (v vzhodnem delu), *ːa* in *ːə*, istrski šavrinski pa samo *ːo*. V notranjskem narečju imajo *ːo*, *ːo*, *ːu*, *ːa*, *ːa*, ne pa tudi polglasnika kot v besedi javor. V čiškem narečju poznajo samo *ːo*.

Rovtarska narečna skupina

Vsa narečja poznajo v ponaglasnem položaju akanje. V treh govorih se Karti 1 in 2 razlikujeta. To so: Hotedršica (172) z *ːo* : *ːa*, Leskovica (180) z *ːə* : *ːo* in Javorje (183) z *ːa* proti *ːo*.

Gorenjska narečna skupina

V govorih ob Selški Sori se *o* ohranja. Izjema je Zgornja Sorica (188), kjer zaradi bližine baškega govora poznajo akanje. V gorenjskem narečju je pričakovanih prehodov ponaglasnega *o* > *a* več kot v besedi *javor*, in sicer v okolici Kranja in v govorih ob Kamniški Bistrici (216–218). Bistvene razlike med kartama 1 in 2 so opazne v vzhodnogorenjskem govoru. Če poznajo v besedi *javor* predvsem *a*-jevske reflekse ali polglasnik, se v besedi *jagoda* ohrani *o*, ki se v zahodnem delu najprej zoži v *o̥*, nato pa v *u*.

Dolenjska narečna skupina

V dolenjskem narečju ni opaziti bistvenih razlik med kartama 1 in 2. Akanja v besedi *jagoda* ne pozna govor Ambrusa (257), kar preseneča, saj je zanj sicer značilno popolno akanje. Če smo iz gradiva za SLA lahko razbrali, da v besedi *javor* v vzhodnodolenjskem govoru poznajo refleks *o*, potem lahko za besedo *jagoda* ugotovimo, da ni enotnega refleksa za ponaglasni psl. *o*, saj poznajo govori poleg *o* tudi *u*. Po ugotovitvah Vere Smole (1997, s. 168) je za vzhodnodolenjske govore značilno, da vsi nenaglašeni *o* in *o̥* preidejo v *a*, izjema so *o* in *o̥* za velari, labiali in labiodentali, kjer je znan prehod *o* > *u*. V kostelskem narečju je ponovno potrebno opozoriti na govor Babnega Polja (279) z refleksom *a*, v kraju Osilnica (281) pa drugače (kot v besedi *javor*) *o* ohranjajo. V obeh belokranjskih narečjih se *o* ohranja v obeh besedah.

Štajerska narečna skupina

V govorih zgornjesavinjskega narečja le redki govori poznajo besedo *jagoda*. V srednjesavinjskem govoru Motnika (317) imajo v besedi *jagoda* *o̥/a*, v besedi *javor* pa *a*. V ostalih narečjih in govorih te skupine so v rabi dokaj enotni refleksi za *o*. To so: *o*, *o̥*, *o̥̥* ter *u*.³ Izjema je Lokavec (302), kjer je v tem položaju nastal *a*.

Panonska narečna skupina

V *goričanskem* in *prleškem narečju* ni bistvenih razlik med kartama 1 in 2. V severnem delu prekmurskega narečja je na Karti 2 prikazanih več *o*-jevskih refleksov. V Gornjem Seniku (404) je *o* popolnoma onemel.

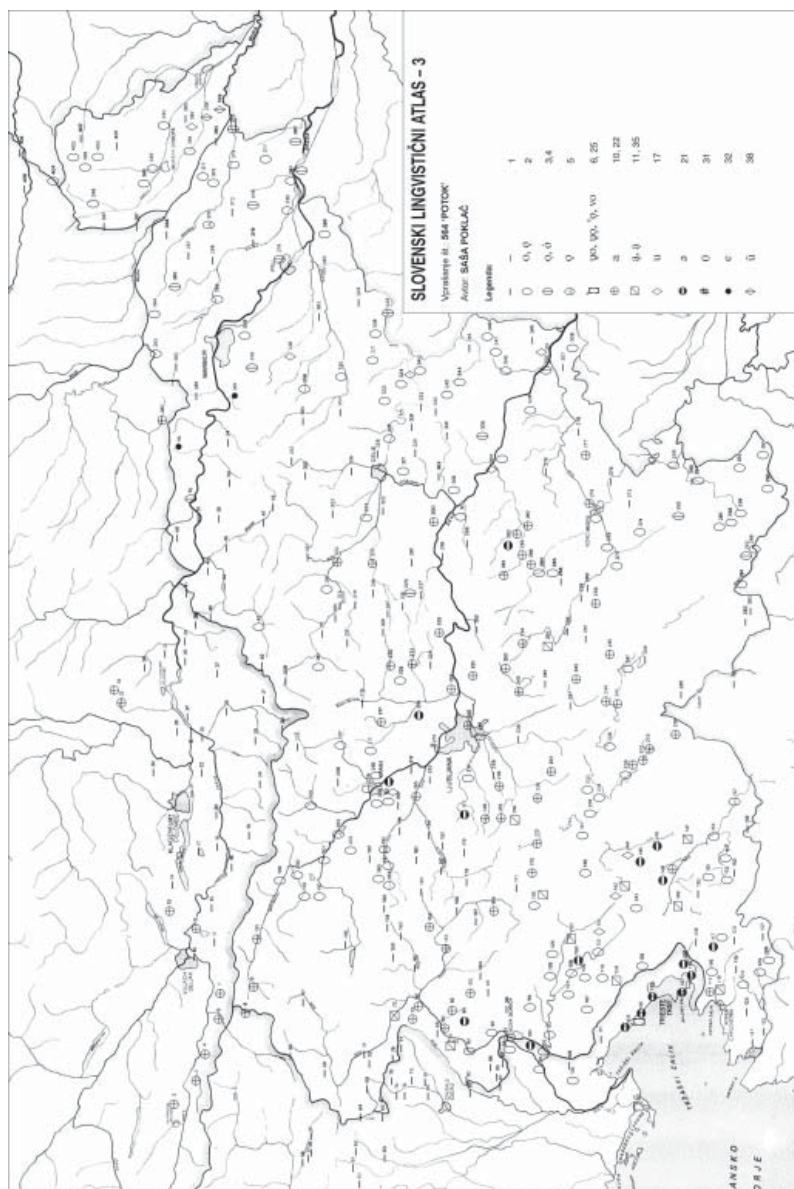
4.3. Potok

Na Karti 3 so z znakovnim načinom kartografiranja prikazani refleksi psl. novoakutiranega *o* v zadnjem besednem zlogu v besedi *potok*. Ker so vsa narečja, z izjemo dela rožanskih govorov ter rezijanskega, terskega, nadiškega narečja in južnih govorov obsoškega narečja, že izvedla umik naglasa na prvotno prednaglasno kračino, smo ta *o* kartografirali kot ponaglasni.

Koroška narečna skupina

Govore ziljskega narečja bi lahko zamejili z izogloso, saj celotno območje pozna ponaglasni *a*. Ta pas sega še v kranjskogorski govor in v dva govora rožanskega narečja Podravlje (12) in Kostanje (13). V nekaterih govorih te narečne skupine je še naglašen zadnji zlog, kar pomeni, da refleks za ponaglas-

³ Ta razvoj bi po Ramovševi delitvi (1995², s. 151) uvrstili v t. i. kvantitetno redukcijo.

ni *o* s karte ne bo razviden. V Djekšah (32) in Kneži (33) poznajo refleks *ʔa*, v Zgornji Kapli pa se je *ʔo* reduciral v *ʔə*.

Primorska narečna skupina

Umik naglasa na prvi zlog še ni bil izveden v rezijanskem, terskem, deloma obsoškem, nadiškem, briškem narečju. V banjškem govoru, kjer se je ponaglasni *ʔo* v besedi javor reduciral v *ʔə*, je v besedi potok nastalo v tem položaju kar nekaj refleksov: *ʔo*, *ʔə*, *ʔa*, *ʔq*. V kraškem narečju prevladuje refleks *ʔo*. V istrskem narečju so karte, ki prikazujejo reflekse ponaglasnega *o*, skoraj brez razlik. V govorih notranjskega narečja izstopata na eni strani predvsem pas Opčine–Kolonkovec–Trst–Draga pri Trstu, kjer poznajo refleks *ʔə*, na drugi strani pa z enakim refleksom tudi govor Slavine (145), Klenika (146) in Dolnje Košane (148). V ostalih govorih se realizirajo različni refleksi *ʔo* (tudi v čiškem narečju), *ʔu*, *ʔa*, *ʔq*.

Rovtarska narečna skupina

V tej skupini so zelo redki zapisi za ponaglasni *ʔo* v besedi potok. Vzrok je potrebno poiskati v naglaševanju besede. V večini govorov je naglas na zadnjem zlogu besede. Sicer se pojavi akanje in v nekaterih govorih cerkljanskega narečja. V črnovrškem narečju odstopa Črni Vrh (170), kjer sta po gradivu za SLA možna dva refleksa: *ʔo* in *ʔq*. V Polhovem Gradcu (horjulsko narečje) je ponaglasni *ʔo* > *ʔə*, čeprav bi tu pričakovali akanje.

Gorenjska narečna skupina

V selškem in gorenjskem narečju je ohranjen *ʔo*. Akanje je značilno predvsem za vzhodnogorenjski govor.

Dolenjska narečna skupina

Nekateri govori dolenjskega narečja ne poznajo popolnega akanja. Gre za govore Lipsnja (235), Starega trga pri Ložu (237), Vrhnike pri Ložu (238), Sv. Gregorja (244) in Sodražice (245), ki kažejo na sporadično akanje, saj ga ni v drugih kartografiranih besedah. Če je za vzhodnodolenjski govor v besedi javor značilen predvsem refleks *ʔo*, v besedi jagoda poleg prvega še *ʔu* (ukanje v položaju za mehkončnikom), pa refleks *ʔa* prevladuje v besedi potok. Za belokranjske govore je značilno, da se *ʔo* ohranja ali oži proti *ʔə*. V kostelskem narečju (z izjemo babnopoljskega govora) še ni bil izveden umik na prvi zlog.

Štajerska narečna skupina

V govorih ob reki Savi se *ʔo* oži proti *ʔə* in *ʔu*. V zgornjesavinjskem narečju je naglas še na zadnjem zlogu. V srednjesavinjskih govorih Gomiljskega (320) in Rečice ob Paki (322) se je razvilo akanje, v ostalih govorih in narečjih prevladuje *o*-jevski refleks. V Lobnici (357), ki je del južnopohorskega narečja, je v tem položaju nastal *ʔe*.

Panonska narečna skupina

Na tem področju se Karta 3 skoraj ne razlikuje od Karte 2. Izjema je govor Gornjega Senika (404), kjer se v tej besedi *ʔo* ohranja.

4.4. Želod

Za kartografiranje refleksov za ponaglasni *q* na Karti 4 je bila izbrana beseda želod. Beseda je imela v psl. naglas na *q*, in ker je tako stanje ohranjeno tudi še v nekaterih slovenskih narečjih, karta znova ni izpopolnjena.

Koroška narečna skupina

V ziljskem, rožanskem, obirskem in podjurskem narečju je ostal naglas na zadnjem zlogu. V kranjskogorskem govoru je refleks 'a , kar pomeni, da je enak refleksu za psl. o . V mežiškem narečju prevladuje ohranjeni 'o , od tega pa odstopata Šentanel (40) z refleksom 'ə in Ravne na Koroškem (44) z refleksom 'a .

Primorska narečna skupina

V rezijanskem narečju ni leksema želod, saj poznajo za ta plod druga poimenovanja: 'dop (57) ali k'ravicā (56). Naglas v besedi želod je v terskem, obsoškem, nadiškem, briškem narečju in v delu kraškega ter v banjškem govoru na zadnjem zlogu, lahko pa poznajo leksem – npr. 'žolt (84 Medana). V kraškem narečju prevladuje refleks 'o , ki se v Koprivi (110) zoži v 'ə . V Sovodnjah (101) je izpeljana redukcija v polglasnik, v Šmarjah (108) pa v 'a . V nekaterih rižanskih govorih istrskega narečja je naglas v besedi želod na zadnjem zlogu, drugače pa so znani trije refleksi: 'o , 'a in 'ə . V istrskem šavrinskem govoru je v celoti zastopan refleks 'o . S Karte 4 je razvidna pestrost refleksov za psl. q v notranjskem narečju, ki je značilna tudi za psl. o . Večja odstopanja so v Skriljah (128) z refleksom $\text{'a} : \text{'o}$ in Sežani (135) z refleksom $\text{'a} : \text{'ə/} \text{'o}$.

Rovtarska narečna skupina

Nezadostno število kartografiranih refleksov v tej skupini je posledica končniškega naglasa v besedi, ali pa uporabe drugačnega leksema za besedo želod. Zanimivo je, da je v Mostu na Soči (161) in Čepovanu (163), ki sodita v tolminsko narečje, na tem mestu refleks 'o . To bi lahko utemeljili z izposojjo te besede iz knjižnega jezika. Drugačno stanje izkazuje cerkljansko in črnovrško narečje. V prvem je najpogostejši refleks 'a , v drugem pa se je ta še nekoliko zreduciral v 'ə . V Hotedršici (172) je ohranjen 'o . Največ odstopanj in razlik med psl. o in q je v poljanskem in škočjeloškem narečju. V prvem narečju je za ponaglasni q ohranjen 'o , v Javorju (183) je nastal dvoglasnik 'uo , v škočjeloškem narečju pa je v tem položaju poleg 'o in 'a tudi 'u .

Gorenjska narečna skupina

Selško narečje pozna v tem položaju o -jevski refleks. Ta je najpogostejši tudi v gorenjskem narečju, čeprav bi pričakovali več akanja, ki ga v tej besedi poznajo le v Bohinjski Beli (197), Zgornjih Gorjah (198), Dobrovi (214), Črni pri Kamniku (216) in Srednjih Jaršah (218). V vzhodnogorenjskem govoru je pogostejše akanje, lahko pa najdemo tudi 'o , 'ə ali 'u .

Dolenjska narečna skupina

Popolno akanje, značilno za pas govorov v dolenjskem narečju, je lepo vidno tudi na Karti 4. Na skrajnem JZ delu tega narečja se je ohranil refleks 'o oziroma 'ə (283 Vrhnika pri Ložu). V vzhodnodolenjskem govoru bi v položaju za nemehkonebnikom oz. neustničnikom pričakovali a , pa prevladuje 'o . Zanimivo je, da kostelski govor Babnega Polja (279) ne pozna a -jevskega refleksa za ponaglasni q , ki je tipičen refleks za o . V južnobelokranjskem narečju poznajo izraz 'žir (290, 291), v severnobelokranjskem pa je v tem položaju največkrat 'o .

Štajerska narečna skupina

Za govore posavskega narečja je značilen predvsem refleks *ʔo*. V zgornjesavinjskem narečju poznajo različne reflekse za realizacijo ponaglasnega psl. *q*: *ʔo*, *ʔo*, *ʔa*, *ʔa*, *ʔa*. Pestrost refleksov je manjša v ostalih narečjih in govorih štajerske narečne skupine, kjer prevladuje *ʔo*, ki se je lahko zožil v *ʔo* in *ʔu*.

Panonska narečna skupina

Podobno stanje kot v štajerskih narečjih in govorih opazimo tudi v tej skupini. Za razliko od refleksov za ponaglasni *o*, kjer prevladuje refleks *ʔo*, je tu nastal ožji *ʔo*. Ta je zlasti v južnem delu prekmurskega narečja prešel v *ʔu*, pogostejše celo v *ʔi*.

5. Zaključki

V ponaglasnem položaju je prehod *ʔo* > *ʔa* za vse izbrane besede značilnost ziljskega narečja in kranjskogorskega govora, v besedah javor in potok pa podjunskega. Refleks *ʔa* oz. *ʔa* je znan tudi v Mavhinjah (111).

Ponaglasna *ʔo* in *ʔo* sta se v rovtarski narečni skupini razvila v *ʔa*, saj je tudi za škofjeloško narečje značilno akanje v ponaglasnih zlogih. Tak razvoj poznajo tudi severni govori dolenskega narečja, babnopoljski govor, v besedah želod in potok pa tudi v vzhodnodolenjskem govoru.

Sporadično akanje (razvoj *o* > *a* samo v nekaterih besedah; v tem primeru beseda potok) je značilnost govorov ob Cerknškem jezeru in nekaterih v nadiškem narečju.

V nekaterih govorih gorenjskega narečja in v južnih gorenjskih govorih se je razvil *a*-jevski refleks, ob katerem pa se postavlja vprašanje, ali gre za akanje, ali za posplošitev ženske končnice (npr. bratam, mestam v O ed. in D mn. m. in sr. spola). Izjema je verjetno govor Zgornje Sorice (188), kjer zaradi bližine baškega govora poznajo akanje.

Literatura

BENEDIK, Francka: Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA). Ljubljana: ZRC SAZU 1999.

GRADIVO za Slovenski lingvistični atlas, ki ga hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

KARTA slovenskih narečij. Karto priredila: Tine Logar in Jakob Rigler na osnovi Ramovševe Dialektološke karte slovenskega jezika, novejših raziskav in gradiva za slovenski jezik ZRC SAZU. Besedilo: Tine Logar. Ljubljana: MK 1990 (zemljevid).

LOGAR, Tine: Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave. Uredila K. Kenda-Jež. Ljubljana ZRC SAZU 1996.

POKLAČ, Saša: Akanje v slovenskih narečjih (po gradivu za SLA). Diplomsko delo. Ljubljana: 2001.

RAMOVŠ, Fran: Kratka zgodovina slovenskega jezika I. Ljubljana: ZRC SAZU 1995², s. 146 – 242.

SMOLE, Vera: Sovpilivanje samoglasnikov in soglasnikov v vzhodnodolenjskih govorih. Jezikoslovni zapiski Inštituta za slovenski jezik 3. Ljubljana: ZRC SAZU 1997, s. 167 – 173.

Variabilnosť suprasegmentálnych javov

Marcel Olšiak

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Oblasť zaoberajúca sa zvukovými prostriedkami, ktoré sa viažu na väčšie celky, ako je hláska, sa nazýva suprasegmentálnou. Pozornosť sa tu sústreďuje na javy, ktoré majú vzťah k celému oznámeniu. **Suprasegmentálna oblasť** je variabilnejšia ako segmentálna a jednotlivé typy intonácie sú ťažšie kodifikovateľné ako segmentálne zvukové javy. Intonačné javy sú v príručkách spracované stručne v porovnaní so segmentálnou oblasťou. Intonácia je komplex suprasegmentálnych zvukových javov, ktoré charakterizujú ucelenú výpoveď. Patrí sem melódia, prestávka, rytmus, tempo, prízvuk, dôraz.

Cieľom kodifikácie výslovnosti je stanoviť hranice, aby sa pomohlo komunikácii a percepcii a zároveň sa zabezpečila jazyková zrozumiteľnosť a zvuková kultúra reči. Čoraz častejšie sledujeme v zvukovej rovine prevahu spontánnosti, hovorovosti, polooficiálnosti, čo sa postupne stáva celospoločenským javom.

Kodifikácia by mala byť čo najprirodzenejšia a najpresnejšia, realistická, aby oslovila používateľov slovenčiny, preto si treba všímať skutočnú rečovú prax. Zreteľ na tvarované melodémy je predpokladom na bezporuchové vnímanie prijímaných správ, pretože sú dôležité na vznik zhody medzi odosielateľom a prijímateľom.

Ak si hovoriaci osvojí chybnú intonáciu, počúvajúci si na tento stereotyp zvykne, no jeho pozornosť je orientovaná aj na túto príznakovosť reči hovoriaceho. Zároveň sa stráca signálová hodnota melódie, ktorá hovoriacemu podáva informáciu o ukončení výpovede alebo o nevyhnutnom pokračovaní.

Ak sledujeme intonáciu, je nevyhnutné rozlíšiť intonáciu neutrálnu a príznakovú.

Neutrálna nie je vo svojom melodickom a intenzitnom priebehu ovplyvnená citovým vzrušením ani vyjadrením príznakového postoja hovoriaceho k obsahu výpovede, ide o subjektívne neangažovanú výpoveď.

Sledujúc kritickú hranicu medzi fyzikálnymi parametrami neutrálnej a príznakovej intonácie, sa za percepčne významnú musí pokladať už aj zmena výšky o 2 – 3 Hz, na vnímanie sily hlasu zasa rozdiel 1 dB – citlivosť ucha na zmeny výšky (Kráľ, 2001, s. 262).

Intonácia je úzko prepojená so sémantikou textu, no aj s pragmatikou, cieľom komunikácie, dôvodom, prečo sa hovorí. Intonácia súvisí s komunikovaným obsahom, druhá odráža citové zaujatie hovoriaceho. Ťažko ich oddeliť, navzájom sa prelínajú, závisí to od slovnej podoby vetných úsekov a od individuality hovoriaceho. Hovoriaci využíva určité intonačné variácie, ktoré sú charakteristické pre danú formu prejavu, závisí od toho, či ide o svadobný prípitok alebo rozlúčkovú reč. Takto môžeme rozlíšiť **intonačné normy**.

Výslovnostný jav, keď sa expresívna intonačná forma začne využívať natoľko, že stráca svoju expresívnu výpovednú silu (najmä v reči profesijných skupín), sa nazýva **funkčná mutácia**. Tzv. **intonačný idiolekt** je závislý od profesijných a sociálnych charakteristík hovoriaceho (miesto narodenia, bydlisko, vzdelanie, rodina). Čím lepšie ovláda hovoriaci intonáciu svojho jazyka, tým menej je výrazný jeho idiolekt. Niektorí hovoriaci si napríklad zámerne vypestujú manieru rozmýšľavej intonácie, a tak skrývajú neistotu, neistú perspektívu výpovede, teda to, keď nevedia, čo povedať (Bugárová, 2001, s. 39).

Ak sa namiesto očakávanej intonácie použije iná, napríklad namiesto pokojnej agresívna, ide o **intonačnú metaforu**. Využíva sa najmä v divadle ako dramatizujúci prvok, ktorý u príjemcov vyvoláva pocit absurdnosti.

Na podobu výpovede má vplyv osobnosť adresáta, hovoriaci jej musí prispôbiť svoj komunikačný zámer. Nové varianty intonácie ponúkajú napríklad jazykové prejavy moderátorov – spíkrov hudobných a mládežníckych relácií. Napodobňujúc cudzie vzory v intonačnej oblasti (MTV, Viva) sa snažia o uvoľnenosť, neoficiálnosť, spontánnosť a príhovorosť, čím chcú byť bližšie k adresátovi. Výsledkom je často afekt, falošná ľúbivosť.

Medzi riziká tohto typu patrí aj možnosť zamotať sa do vlastnej urozprávanosti. Ak chce moderátor v krátkom čase povedať čo najviac, prejavuje sa to v zlej artikulácii. Čím je hovorený prejav menej oficiálny, tým je predpoklad pre prenikanie nespisovných prvkov väčší.

„V takejto situácii však treba tolerovať prehrešky, ak je celkový obraz príťažlivý a zaujímavý“ (Mistrík, 1984, s. 396).

Z pragmatického hľadiska spôsobuje ústretovosť k adresátovi, smer k hovorovosti rozpor medzi pôvodným zámerom zapôsobiť na poslucháčov prirodzene a tým, ako to vyznie, vznik opačného účinku. Realizácia princípov prirodzenosti a jednoduchosti sa nedosiahne nepripravenosťou vysielania. Z fyziologického hľadiska sú prejavy bez tvrdej práce s textom realizované umelo, neprirodzene (Tomajková, 1999, s. 155).

V spisovnej slovenčine sa rozlišujú **tri základné typy melódie**. O výpovednej platnosti viet rozhoduje iba melodický priebeh. V neutrálnych výpovediach sa obyčajne znižuje sila hlasu. Silový a melodický koncový intonačný priebeh sa interpretuje ako signál o ukončení výpovede.

Uspokojivá končiaca melódia (konkluzívna kadencia) – typický melodický pokles na poslednom slove takejto vety je signálom skončenia, uzavretia výpovede.

Informáciu o vypovedaní otázky signalizuje stúpavý priebeh melódie na poslednom slove – neuspokojivá končiaca melódia (antikadencia).

Ak melódia na poslednom slove (takto) ani neklesá, ani nestúpa, chýba signál ukončenia (semikadencia), takže poslucháč očakáva jej doplnenie – neuspokojivá nekončiaca melódia, má viaceré variácie, niektoré sú viazané na isté typy vetných konštrukcií.

Všetky tri základné uvedené typy intonácie sa navzájom vylučujú svojou funkciou a zvukovou formou. Bezporuchové dorozumievanie sa uskutoční iba vtedy, ak sa nenarušia intonačné vzťahy medzi jednotlivými typmi viet príslušného jazyka.

Z modálnej a expresívnej stránky môže byť veta vnímaná trojako – buď ako **neutrálna, príznaková** alebo **intonačne chybná**. Dôležitým faktorom je momentálna situácia, v ktorej sa realizuje jazyková komunikácia.

Neutrálna / bezpríznaková výpoveď sa realizuje v dvoch variáciách, a to buď bez dôrazu iba s vetným prízvukom, alebo s dôrazom.

V príznakovej výpovedi je vyjadrený na rozdiel od neutrálnej citový postoj hovoriaceho ku skutočnosti, napríklad viac prestávok, predlžovanie samohlások a pod.

Intonačne chybná výpoveď bez žiadneho odôvodnenia, to sú napríklad vety bez zreteľného ukončenia, tendencia k vyšším tónom, hovoriaci oznámenie nezakončí charakteristickým intonačným poklesom, zisťovaciu otázku charakteristickým stúpavým pohybom, dopĺňaciu otázku intonačným poklesom, ktorý je charakteristický aj pre oznamovaciu vetu. Intonácia dopĺňacej otázky so stúpavou koncovou melódiou sa vníma ako žiadke čítanie, ako nepekná spevavá reč.

Zrealizovali sme **dotazník**, v ktorom mali respondenti (120) zhodnotiť spisovnosť, rečovú kultúru sledovaných médií. Zo 120 respondentov 72 uviedlo, že sú s jazykovými prejavmi v rozhlasе a televízii spokojní a vôbec nič im neprekáča (7 sebakriticky uviedli, že sami dobre neovládajú jazykové normy spisovnej slovenčiny).

Na jazykovom prejave moderátorov a hlásateľov prekážali respondentom tieto nedostatky (uvedieme konkrétne odpovede):

- rýchle tempo jazykového prejavu,
- nemajú správnu intonáciu, melódiu,
- niektorí používajú prízvuk
(respondent si zrejme uvedomil jeho posúvanie vplyvom nárečí),
- nesprávna výslovnosť,
- nevyslovujú mäkké *l*,
- „hovoria nosom“,
- často používajú slangové slová,
- nevedia, čo chcú povedať,
- opakujú slová, najmä *vlastne, tak, strašne*,
- zle vykajú, napríklad *mohol by ste* a nie *mohli by ste*,
- nesprávne skloňujú, používajú zlé koncovky.

Napriek vyhláseniam o tom, že mnohé ortoepické normy sú zbytočné, odpovede boli dôkazom toho, že viacerí zúčastnení si chyby v jazykových prejavoch uvedomujú, sú kritickými poslucháčmi, najmä im prekážajú chyby v suprasegmentálnych javoch a nesprávna lexika.

Respondenti mali uviesť meno herca, moderátora, osoby verejne činnnej, ktorej prejav považujú za vzorový. Predovšetkým sa objavovali mená predstaviteľov staršej hereckej generácie, z ktorých už viacerí nežijú (Jozef Króner, Ladislav Chudík, Ctibor Filčík, Viliam Záborský, Martin Gregor, Viera Strníšková, Milan Lasica, Marián Labuda, Mária Kráľovičová) a moderátorov televíznych staníc, najmä súkromnej televízie Markíza (Aneta Parišková, Iveta Malachovská, Martin Nikodým, Jozef Pročko, Ľubomír Karásek, Kvetoslava Horváthová, Štefan Dvorský).

S prvou skupinou uvedených mien sa stotožňujú mnohí jazykovedci, mená týchto významných slovenských hercov uvádzali starší respondenti, mladší napísali najmä mená moderátorov, ktorých rečový prejav je charakteristický permanentným nedodržiavaním jazykových noriem.

Aktuálnou otázkou je v súčasnosti nefunkčné uplatňovanie intonácie najmä v masovokomunikačných prostriedkoch. Intonácia v spravodajstve by mala byť primerane výrazná, kontúrovitá. Táto oblasť ponúka množstvo podnetov na výskum.

Sústrediť sa môžeme na príznakové a chybné formy melódie vety, ale aj na ďalšie intonačné javy, ktoré sa primárne viažu na expresívne a príznakové výpovede – emfáza, timbrové variácie, emocionálnosť v asymetrických intonačných formách.

Oproti predchádzajúcim rokom sa zvýšil **počet modulačných a prednesových nedostatkov**. Závažná je problematika zvukového stvárnenia jazykových prejavov z hľadiska intonačnej výstavby výpovede, frázovanie, intonácia otázok.

Moderátor číta koncové slovo v polokadencii, a to bez ohľadu na aktuálne členenie výpovede. Koncové slovo sa vyzdvihne vetným prízvukom, ba aj dôrazom. Takýto intonačný úzus je typický predovšetkým pre moderátorov a redaktorov súkromnej televízie Markíza, kde takýmto spôsobom postupne vybudovali expresívny intonačný stereotyp, charakteristický nefunkčným sledom polokadencií a tým, že hranice viet sa vyznačujú len pauzou a intenzívnym dôrazom (intenzívnym zdvihnutím) na poslednom slove predchádzajúcej vety. Takto zaniká plastická informačne jednoznačná intonácia slovenskej vety, čím sa často narúša aj zmysel, logika textu, úplne sa deštruuje intonačná štruktúra slovenskej vety, intonačný systém slovenčiny. Typické je nerešpektovanie náležitej melódie na konci vety. Neprirodzene sa narúša melódia a intonácia vety tým, že namiesto poklesu hlasu na konci vety sa na posledných dvoch slabikách hlas dvíha. Posledné slovo tak prevyšuje predchádzajúci vetný úsek. Melodicky sa stúpnutím hlasu na poslednom rytmickom takte pred prestávkou podobá na neuspokojivú nekončiacu melódiu, takže nie je signálom neukončenosti ani ukončenosti. Takýto intonačný variant je nefunkčný a nesystémový, navyše rušivý pre mnohých príjemcov.

Melodická realizácia podrad'ovacieho súvetia s vedľajšími vetami, na ktorých začiatku je podrad'ovacia spojka *aby*, *keď*, *lebo* alebo vzťahné zámeno *ktorý*, je často nenáležitá. Na konci hlavnej vety sa chybné uplatňuje melódia jednoduchšej

oznamovacej vety, t. j. namiesto mierneho poklesu melódie na konci hlavnej vety sa uplatňuje melódia signalizujúca záver a za ňou ešte aj medzivetná pauza. Ďalej sa pokračuje vedľajšou vetou s podradňovacou spojkou alebo so vzťažným zámenom na začiatku, ako keby išlo o samostatný výpovedný celok.

Pri čítaní správ sa prejav nevhodne „aktualizuje“, a tak sú vecno-informačné fakty vypovedané s neprimeranou expresivizáciou. Zrýchlené **tempo** a stereotypnosť bez náležitého pauzovania spôsobuje sťaženie percepciu textu.

Problematické je privysoké tempo, ktoré sťažuje prijímanie informácie, a nadmerná hlasová intenzita prejavu. Ide o akési napodobovanie spravodajského štýlu amerických televíznych staníc, ktoré spôsobuje artikulačnú nezreteľnosť, intonačnú nevýraznosť, typickú monotónnosť alebo naopak prehnajú temperamentnosť, výpovede sa stávajú nelogickými, nejednoznačnými, nepresvedčivými. Tu je hodnotenie respondentmi generácie odlišené – starším respondentom rýchly spád televízneho spravodajstva nevyhovuje, na niektorých pôsobí až stresovo, preto uprednostňujú správy v Slovenskom rozhlas. Respondenti do 30 rokov považovali tempo televíznych správ za dynamické, pružné, rozhlasové správy verejnoprávneho rozhlasu za uspávajúce, nezábavné, nudné, v rozhlasu uprednostňujú tzv. flash-news, len akési titulky, „upútavky“ na správy.

Jednotlivé varianty základných intonačných typov môžu mať **štylizujúcu funkciu**, napríklad nárečie, slang (oblasť textovej lingvistiky). V stredoslovenskej nárečovej výslovnosti možno pozorovať zdvihnutie tónu na predposlednej slabike troj- a viacslabičného slova pred prestávkou a vzápätí poklesnutie na poslednej slabike slova. V 50. rokoch sa presadzoval tento typ ako správny, čo sa odôvodňovalo koreňmi spisovnej slovenčiny v strednej slovenčine. V súčasnosti sa funkčne využíva len ako charakterizačný prvok najmä v divadle.

Dôraz je intonačný prostriedok, ktorý sa vyznačuje melodickou a dynamic-kou výraznosťou, a tak poukazuje na jadro výpovede. Dôraz môže aktualizovať členenie výpovede, nie je viazaný na presné miesto vo výpovedi. V neutrálnej stavbe výpovede (tzv. objektívne poradie) stojí na začiatku výpovede téma a na jej konci jadro (réma).

Dôraz na slovese na konci vety vyznieva veľmi stroho, súvisí s dialogickosťou reči, a to najmä v dôrazných odpovediach.

*Tak sa to tu vždy **robilo**.*

*Večer ti určite **zavolá**.*

Dôrazom na slovese sa realizuje naliehavosť, nesúhlas, nátlak na adresáta zo strany hovoriaceho.

Ak chceme aktualizovať vetné členenie výpovede, presunieme zdôraznené slovo z posledného miesta výpovede dopredu. Dôraz je oveľa výraznejší, a tak výpovede nadobúdajú emocionálny charakter. Dôraz potom preberá funkciu ukazovateľa významového členenia vety a nastáva modifikácia významu v inom

smere. Výpovede, ktoré sú typické istou mierou afektovanosti až hyperbolizácie, sa vyznačujú takisto výraznejším dôrazom na slovese.

*Od rána sa jej **motá** okolo sukne.*

***Reval** ako zmyslov zbavený.*

Realizácia dôrazu vo výpovedi nie je ovplyvnená len aktuálnym vetným členením, no aj lexikálnou stavbou výpovede. Dôraz je výrazným štylistickým prostriedkom, ktorý sa v kompozícii prejavu môže vhodne využívať.

Kodifikácia v suprasegmentálnej oblasti by mala byť založená na princípe prirodzenosti. Snaha mladšej generácie o dynamickosť, úsporu času a energie, rýchle, pružné vyjadrovanie prináša nové varianty, priestor na pozorovanie ich fungovania v praxi, na ich komunikačnú platnosť a zrozumiteľnosť. Cieľom nášho ďalšieho výskumu je sledovanie jednotlivých variantov suprasegmentálnych javov v prirodzených výpovediach.

Literatúra

BUGÁROVÁ, Marta: Intonácia a sémantika vety. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 2001. 134 s.

KRÁL, Ābel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 626 s.

KRÁL, Ābel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 388 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 598 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Intonácia slovenskej vety a médiá. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 2, s. 77 – 81.

TOMAJKOVÁ, E.: Princípy prirodzenosti a jednoduchosti v zvukovej rovine hovorovej slovenčiny. In: Princípy stavby a fungovania slovenčiny. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999, s. 145 – 159.

Apelatívny člen živého osobného mena

Iveta Valentová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

S termínom živé meno môžeme pracovať od uzákonenia priezvisk počas jozefínskych reforiem (1781). Keďže tým sa relatívne uzatvoril aj inventár úradných priezvisk, nielen krstných mien, úradná pomenovacia sústava postupne začala strácať prioritnú identifikačnú funkciu v rámci užšieho spoločenského úzu. Rov-

nakým priezviskom sa začali pomenúvať už aj nepríbuzné osoby. Živé osobné mená (ŽM) sa stali riešením vzniknutej situácie a dodnes sa v rôznej miere používajú na vidieku v neúradnom, respektíve poloúradnom styku. Najucelenejšiu teóriu ŽM vypracoval prof. V. Blanár, ktorý sústavu ŽM chápe ako systém antroponymických modelov, v ktorých sa prejavujú špecifické onomastické črty (1978, 1983). Antroponymický pomenovací model (PM) sa skladá z obsahového modelu (designácie), motivačného modelu – antroponomastickej motivácie a slovo-tvorného modelu, ktorý charakterizuje jazykovú stránku ŽM. PM obsahuje v rôznych kombináciách nasledujúce funkčné členy (FČ): krstné (rodné) meno (K), priezvisko (P), individuálnu charakteristiku (Ch), živé rodinné meno (R), živé meno domu (D) a apelatívny člen (A). Každý z nich sa vyznačuje určitými sémantickými príznakmi. R a D fungujú aj ako samostatné mená v oblasti živého pomenúvania podobne ako K a P v oblasti úradného pomenúvania. R pomenúva rodinu ako celok a D označuje dom, prípadne celé gazdovstvo.

Príklady, číselné a percentuálne vyjadrenia, ktoré budeme udávať, sú z dvoch hornonitrianskych dedín Diviacka Nová Ves (DNV) a Diviaky nad Nitricou (DnN), kde sme robili výskum živého pomenúvania.

Živé osobné mená (aj samostatné živé rodinné mená a mená domu) sú *propriá*. Funkčné členy krstné meno a priezvisko dokonca vychádzajú z úradnej pomenovacej sústavy, teda tvoria sa priamo z *proprií*. FČ K využíva predovšetkým hypokoristické a deminutívne formy úradných rodných mien (napr. Jozef – *Jojo*, Joško, Mária – *Marka*, Mariša, *Mariška*, *Maja* ap.). FČ P vzniká najčastejšie prostou onymizáciou s nulovým antropoformantom (Pavol Beseda – *Paľo Beseda*, Juraj Uhlár – *Juro Uhlár*). U ženských nositeľiek je pomerne frekventovaný antropoformant *-ka*, ktorý označuje buď vzťah k manželovi (Viola Kohútová – *Viola Kohútka*), alebo k otcovi (Anna Žiaková – *Anka Hagarka*). FČ Ch vychádza prevažne z apelatívnej lexiky, ale tvorí sa aj z *proprií* rôzneho druhu v závislosti od motivácie (napr. vlastné mená filmových hrdinov – *Arabela*, *Sandokan*, toponymá pôvodu – *Čavojka*, *Lihockí*, chotárny názov – *Lánouská* ap.). Funkčný člen živé rodinné meno, ale aj samostatné živé rodinné mená, môžu vychádzať z apelatívnej lexiky (*Milionári*), ale pre skúmanú lokalitu je charakteristické, že sa pridaním antropoformantu *-eje* alebo *-ých* tvoria od FČ K, P a Ch (K *Gábriš* – *Gábrišeje*, P *Bartko* – *Bartkeje*, Ch *Pajtouski* – *Pajtouských*), ktoré fungujú už ako *propriá*, i keď sa tieto formanty pri dedičných funkčných členoch v komunikácii neutralizujú. Mená domov sa najčastejšie tvoria z už existujúcich R (*Ďurčeje* – *do Ďurčou*, *Učiteľ* u *Ďurčou*, *Páleje* – *do Pálo*, *Lida* ot *Pálo*), teda už *propriálnej* lexiky.

Čisto apelatívny charakter má len FČ A – apelatívny člen, ako je vyjadrené aj v jeho názve.

V DNV je súčasťou 38,1 % ŽM a v DnN 33 % ŽM. Rozlišujeme tri významové skupiny apelatívneho člena:

a) príbuzenský vzťah pomenovanej osoby (dcéra, syn, otec, mama, žena, muž, nevesta ap.) – tvorí samostatný FČ, a preto sa k ostatným členom v PM

pripája znamienkom +: *Joža Nemého zať*, PM ($K^* + Ch^v$)₅ + A, *Lukáča Rich-táreje žena*, PM ($<K> + Ch_0^z/:RD$)₃ + A;

b) vekové a generačné zaradenie: napr. *starý* (otec) – *mladý* (syn), *starší* – *mladší* (syn);

c) oslovenie staršej osoby (*ujo, teta, tetka, pán, pani*) a titul (*inžinier, dok-tor*).

Označenie generačného zaradenia, oslovenie staršej osoby a titul tvoria s vlastným menom pomenovaciú jednotku, ale nepredstavujú osobitný FČ, a preto sa k svojmu FČ pripájajú spojovníkom: *mladá Kamča, stará Kamča*, PM A – K*, *mladí Milan Vaskí*, PM A – K + P/:RD, *inžinier Kuneš*, PM A – P/RD, *tetuška Gašparovičeje*, PM A – P/:RD.

Apelatívny člen označujúci príbuzenské vzťahy je typický pre opisné ŽM (*Jani Kohuteje muž, Sučaneje Števa céra, Iča Bartku nevesta*). V priamych pomenovaniach sa vyskytuje len ojedinele, a to len v kombinácii s R rozličnej motivácie: *starkí Páleje, starká Páleje, Bobokeje dieuča, Kunešeje chlapec*. V podstatnej väčšine platí PM ŽM rodinného príslušníka + A, pričom ŽM rodinného príslušníka môže mať rôzny počet rozličných FČ, napr. *Gustova sestra, Adi Pilátka sin, Miša Šlabiara Učiteľa céra*, najčastejšie však dva: *Vlada Lomníckich céra, Ivana Šlabiareje zaťko*. Takmer vždy sa nachádza na konci ŽM: *Miša Zásmašku sin, Dani Pauďurki muž, Ždeni Lomníckej dieťa*, len v niekoľkých prípadoch na doplnenie sa pridáva ešte najčastejšie Ch za A: *Milki Unge-reje dieťa Chromé, Lojza Besedu žena na Hľorkach*, alebo K: *Tóna Kohúta céra Dášena* – ak ide napr. o rozlíšenie dvoch bratov: *Olgi Kuceje sin Peťo* (Peter Kucej), *Olgi Kuceje sin Paťo* (Patrik Kucej). Keď respondenti poznajú K, po-užijú ho aj namiesto A. V zriedkavých prípadoch je aj na začiatku: *starkí Pále-je, starká Páleje*; v tomto prípade síce ide o starých rodičov a lexémy *starký, starká* hovorovo označujú starého otca a starú mamu (v tejto lokalite sa často používajú na pomenovanie starých rodičov), ale ako expresívne označujú aj starého muža alebo ženu. Keďže druhý význam už pre túto lokalitu nie je taký typický, priklonili sme sa k prvému významu. Nie je však vylúčené, že iní respondenti inklinujú k významu starý muž, žena, a preto by tiež mohlo ísť o prechodný typ člena medzi skupinou a) a b).

Ak A označuje vekové, generačné zaradenie, oslovenie staršej osoby alebo titul, môže byť v priamom pomenovaní: *starí Škrečiak, majster Tesár, inžinier Kuneš*, ale aj v opisných ŽM: *mladého Milana Kohúta žena, pána majstra Cigera žena, starého Mihaloviča Dolňom mliňe vnuk*. Viac ako dva A sa v jed-nom ŽM vyskytujú zriedka. V DNV v 18 ŽM, v DNN len v 4 ŽM. Buď ide o kombináciu A typu a) s typom b) alebo c): *mladého Milana Kohúta dieťa, starého Mihaloviča Dolňom mliňe vnuk*, alebo ide o kombináciu dvoch typov a): *Čechovej vnučky dieťa, Beňouho sina žena*. Niekedy sa A, ktorý označuje vekové a generačné zaradenie, používa len fakultatívne: *mladí Milan Kohút*, PM @A – K + P/RD. Ak A je nespisovná alebo nárečová lexéma, označovali sme ju špicatými zátvorkami: <A>.

a) A označujúci príbuzenský vzťah

Pri pohľade na nasledujúce tabuľky č. 1, 2 vidíme, že vo význame *manžel*, *manželka* sa používajú ekonomickejšie lexémy *muš*, *žena*. Vo význame *syn* sa používa aj lexéma *chlapec*, namiesto *dcéra* lexéma *díeťa*. Ak ide o malé dieťa, niekedy respondenti nevedia ani jeho K, dokonca ani pohlavie, vo význame *syn*, *dcéra* použijú slovo *díeťa* (to platí pre triedu S). Pre jednotlivé triedy sú typické určité lexémy. Z lexikálneho hľadiska ide o neutrálne lexémy, ktoré označujú príbuzenské vzťahy.

Z morfológického hľadiska ide v priamom pomenovaní o substantíva v nom. (*žena*, *muš*, *nevesta*, *vnučka*, *zať* ap.), v ojedinelých prípadoch v genit. v opisných ŽM, ak sa v ŽM vyskytnú dva A označujúce príbuzenský vzťah: *Beňouho sina žena*, *Čechovej vnučky dieťa*.

Tabuľka č. 1

TRIEDA Ž		
A	DNV	DnN
<i>Muš</i>	48	8
<i>Sin</i>	39	5
<i>Zať</i>	12	3
<i>Zaťko</i>	7	2
<i>Chlapec</i>	3	2
<i>Vnuk</i>	2	1
<i>starkí</i> (vo význame <i>starý otec</i>)	-	1
Spolu	111	22

Tabuľka č. 2

TRIEDA V			TRIEDA S		
A	DNV	DnN	A	DNV	DnN
<i>Žena</i>	218	17	<i>chlapec</i>	112	51
<i>Céra</i>	21	7	<i>díeťa</i>	3	-
<i>Nevesta</i>	17	6	<i>díeťa</i>	141	22
<i>vnučka</i>	2	1	<i>sin</i>	150	8
<i>sestra</i>	2	1	<i>céra</i>	140	14
<i>starká</i> (vo význame <i>stará mama</i>)	1	1	<i>vnuk</i>	4	8
<i>svokra</i>	1	-	<i>vnučka</i>	2	6
<i>mama</i>	1	-	<i>děcko</i>	2	1
<i>striná</i>		2	<i>sestra</i>	2	-
Spolu	263	35	Spolu	556	110

V triede Ž je jednoznačne najfrekventovanejšia lexéma *muš* a na druhom mieste *sin* hlavne v DNV, v DnN rozdiely už nie sú také markantné. Signalizuje to aj fakt, že najviac opisných ŽM v triede Ž je motivovaných ŽM manželky alebo jedného z rodičov. Podobná situácia je aj v triede V, kde tiež hlavne v DNV jednoznačnú prioritu má lexéma *žena*, teda opisné ŽM obsahujú ŽM manžela. V triede S v DNV približne na rovnakej úrovni v počte ŽM sú lexémy *sin*, *céra*, *dieťa*, o niečo menej *chlapec*, ostatné sú len málo frekventované, z čoho vyplýva, že deti a slobodní sa pomenúvajú ŽM rodičov, len v menšom počte rodinnými príslušníkmi. To platí aj pre DnN s tým rozdielom, že na prvom mieste s väčším náskokom je lexéma *chlapec*, potom *dieťa* a *céra*.

Osobitne sme označovali nárečový tvar slova *dievka*, *dievča* s typickou zmenou pre túto lokalitu *ieu* > *iou*: *ďiouka*, *ďiouča*, ktoré fungujú vo význame *dcéra* na pomenovanie ženských nositeľov v triede V a S (tab. č. 3).

Tabuľka č. 3

TRIEDA V			TRIEDA S	
<A>	DNV	DnN	DNV	DnN
<i>ďiouka</i>	13	1	24	28
<i>ďiouča</i>	1	-	8	-
Spolu	14	1	32	28

b), c) A označujúci vekové a generačné zaradenie, oslovenie staršej osoby a titul

V tejto skupine na prvom mieste sú adjektíva v nom., pričom najfrekventovanejšie sú v triede Ž a S adj. *mladí* a v triede V *stará*. V opisných ŽM sa využívajú tvary genit. *mladého*, *mlačieho*, ktoré sme tiež uvádzali aj v tabuľke č. 4 pre lepšiu prehľadnosť. V 6 ŽM sa využíva aj komparatív: *mlačí*, *mlačieho*, *mlačia*, *starší*. Substantíva v nom. alebo v opisných ŽM v genit. sa využívajú v oslovení staršej osoby a titule: *inžinier*, *majster*, *totka*, *pána*, *majstra* ap.

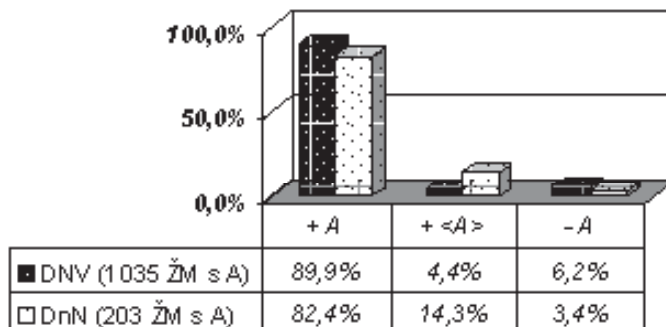
Tabuľka č. 4

TRIEDA Ž			TRIEDA V			TRIEDA S		
A	DNV	DnN	A	DNV	DnN	A	DNV	DnN
<i>mladí</i>	10	1	<i>stará</i>	10	2	<i>malí</i>	-	1
<i>starí</i>	5	1	<i>totka</i>	-	1	<i>malá</i>	1	-
<i>starého</i>	1	-	<i>tetuška</i>	-	1	<i>mladí</i>	12	-
<i>malí</i>	1	-	<i>mladého</i>	4	-	<i>mladého</i>	6	-
<i>majster</i>	2	-	<i>mlačieho</i>	1	-	<i>mlačí</i>	1	-
<i>inžinier</i>	3	-	<i>mladá</i>	1	-	<i>mladá</i>	1	
<i>mlačí</i>	1	-	<i>pána</i>	1	-	<i>mlačia</i>	2	
<i>starší</i>	1		<i>majstra</i>	1	-			
spolu ŽM	24	2	spolu ŽM	17	4	spolu ŽM	23	1

V triede V jedno ŽM obsahuje dve A označujúce oslovenie a titul: *pána majstra Cígera žena* (označenie *majster* sme zaradili ako titul). Adj. *malý* môže mať v ŽM tri významy. Používa sa jednak ako Ch^v na označenie fyzickej vlastnosti, a to buď ak je dospelá osoba malého veku (Ladislav Kohút – *Laco Malí*), alebo ako antonymum, ak je dospelá osoba naopak veľkého, mohutného veku (Ján Lomnický – *Jano Malí, Jano Malí Zaňních*). Druhý význam je, ak označuje dieťa. Označuje tým vlastne dočasnú vlastnosť (keďže každé dieťa kým nevyrastie, je malé) a pripája sa najčastejšie ku K v deminutívnej podobe (*malí Miško, malá Veronika* ap.), ale pre širší spoločenský úzus, ktorý predstavuje napr. celú dedinu, takéto ŽM nemá dostatočnú identifikačnú hodnotu, a preto sa jeho používanie obmedzuje napr. len na ulicu a okruh najbližších známych. Tento typ ŽM sme preto nezapisovali a respondenti ho aj zriedka používali. Posledný význam adj. *malý* je vo význame *mladší, mladí*, označuje vekové alebo generačné zaradenie, napr. Apolónia Šlabjarová – *Apola*, Iveta Šlabjarová – *malá Apola*, pričom pomenovaná osoba môže byť dieťa (*malí Miško*), ale aj dospelá osoba (*malí Milan*), alebo môže sprevádzať človeka od detstva po dospelosť (*malá Apola*), i keď sa už používa menej často a na identifikáciu sa využívajú iné ŽM, prípadne slúži ako dopĺňujúce ŽM pre niektoré vekové skupiny.

Graf č. 1 Pomer jednotlivých významových skupín A v DNV a DnN celkovo:

- + A – príbuzenský vzťah
- + <A> – príbuzenský vzťah s lexémou v nárečovom tvare
- A – vekové a generačné zaradenie, oslovenie staršej osoby alebo titul

Z grafu č. 1 jednoznačne vyplýva, že najväčšie percento v oboch lokalitách predstavuje A označujúci príbuzenský vzťah pomenovanej osoby. Malé percento nárečových tvarov môže signalizovať aj postupný zánik nárečia, ale ak si porovnáme napr. spisovný a nárečový tvar *d'ieuka, d'ieuča* – *d'iouka, d'iouča*, okrem troch prípadov v DNV, respondenti uprednostňovali jednoznačne

nářečový tvar. Velmi nízké procento skupín b), c) může být způsobené tím, že lidé upřednostňují na přesnou identifikaci jiné FČ a tento typ A má skôr doplňující charakter. V mnohých ŽM sa používa fakultatívne. Je možné, že v komunikácii sa použije aj v iných ŽM, ako sme uviedli, ale respondenti ho pri výskume používali len zriedka, prípadne napr. titul udávali skôr zo zdvorilosti, keďže samotné P malo dostatočnú identifikačnú hodnotu (napr. *inžinier Kuneš*).

Polopřímá řeč, vymezení a hranice

Jana Janoušková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Polopřímá řeč je takový způsob reprodukce řeči (myšlenek) postav vyprávěčem, při kterém zůstává zřetelná jak perspektiva postavy, tak perspektiva vyprávěče.

Zřejmě jako první na fenomén polopřímé řeči poukázal ve svém článku Adolf Tobler (Tobler, 1887). Zájem vědy o polopřímou řeč však vyvolal až článek ženevského lingvisty Ch. Ballyho nazvaný *Le style indirect libre en français moderne* (Bally, 1912).

Pokud budeme pročitat práce o polopřímé řeči od těchto počátků až do současnosti, uvidíme, že jedno je společné všem jejím teoretikům – shledávání příbuzných vlastností polopřímé řeči na jedné straně s řečí nepřímou (zejm. osoba a čas), na straně druhé s řečí přímou (zejm. slovosled, slovní zásoba, intonace apod.), a to ať viděli mezi těmito druhy reprodukce řeči nějaký vývojový vztah, či jej naopak popírali.

Právě díky tomuto dvojakému charakteru polopřímé řeči, jejímu postavení mezi zprostředkovaností a nezprostředkovaností, změně osoby (času) poukazující k řeči nepřímé (event. k vlastnímu pásmu vyprávěče), ale zachování četných vlastností řeči přímé, vznikala a stále vzniká řada teorií polopřímé řeči, snažících se o její adekvátní a vyčerpávající definici.

Polopřímé řeči je od roku 1912, kdy na ni upozornil ženevský lingvista Ch. Bally (Bally, 1912), až dodnes věnována v zahraniční literatuře poměrně velká pozornost.¹ V české literatuře však jsou jedinými pracemi zabývajícími se soustavně tímto fenoménem dva články: článek J. Hallera *Řeč přímá, nepřímá*

¹ Bibliografii prací o polopřímé řeči (včetně prací novějších) viz: Steinberg, 1971; Roncador, 1988.

a polopřímá (Haller, 1929) a článek L. Doležela Polopřímá řeč v moderní české próze (Doležel, 1958).

Z vůbec prvního českého článku o polopřímé řeči, zmíněného Hallerova článku Řeč přímá, nepřímá a polopřímá (Haller, 1929), pochází i český termín pro tento fenomén.

Termín „polopřímá řeč“, který zavádí pro jev označovaný ve francouzštině „le style indirect libre“ a v němčině většinou „erlebte Rede“, objasňuje Haller následovně:

„Jde především o označení. Francouzové (Bally v GRM IV, 1913) si našli jméno „style indirect libre“; Němci říkají „verschleierte Rede“, „uneigentlich direkte Rede“, „erlebte Rede“ – toto jméno, zdá se, zvítězí. Protože je to způsob rovnající se živosti a účinnosti přímé řeči a podobající se jen mluvnickém tvarem řeči nepřímé, myslím, že bychom jej mohli česky nazývat řečí polopřímou“ (Haller, 1929, s. 98).

Dovolím si ale tvrdit, že se Jiří Haller při tvorbě českého termínu inspiroval cizími termíny, které ve svém článku nezmiňuje. Z veškerých cizojazyčných termínů uvádí jen francouzský „le style indirect libre“ a tři německé: „verschleierte Rede“, „uneigentlich direkte Rede“ a „erlebte Rede“. Existuje ale také francouzský termín (byť nepoužívaný) „semi-direct“. Na tento fakt poukazuje ve svém článku Zur Entstehung der sog. „erlebten Rede“ Leo Spitzer: „Nach Lips S. 228 gebraucht Legrand in seiner Stylistique française den Ausdruck „semi-direct““ (Spitzer, 1928, s. 332)². Spitzer dokonce uvažuje o možném německém termínu „halb-direkte Rede“ (Spitzer, 1928, s. 332). Legrandův termín „semi-direct“ a Spitzerův „halb-direkt“ pak zmiňuje i E. Lerch (Lerch, 1928, s. 463).

Haller zmiňuje práci M. Lipsové v poznámce jako jednu z novějších prací o polopřímé řeči (Haller, 1929, s. 98) a v jiné souvislosti cituje i Spitzerův článek (Haller, 1929, s. 127).

Je tedy pravděpodobné, že Hallerova inspirace při vytváření českého termínu vycházela právě odtud.

Haller zvolil pro češtinu termín obdobný termínům většiny ostatních jazyků, které staví řeč polopřímou po bok přímé a nepřímé (srov. franc. „le style/discours indirect libre“ (volná nepřímá řeč/styl); angl. „free indirect speech/styl“ (volná nepřímá řeč/styl); rus. „něsobstvenno/něsobstvennaja prjamaja reč“ (nevlastní přímá řeč; Kovtunova, 1953; Gvozdev, 1955), „svobodnaja kosvennaja reč“ (volná nepřímá řeč; Bulachovskij, 1954; Gvozdev, 1955); polština „mowa pozornie zależna“ (zdánlivě závislá řeč); výjimku mezi těmito termíny tvoří němčina s názvem „erlebte Rede“ (prožitá řeč) (Lorck, 1921)).

Český termín polopřímá řeč lze však chápat (na rozdíl např. od termínu polského) nejen z hlediska gramatického, ale i v rámci novějších teorií vyprávění a definovat ji (s určitou vágností, která se mi ale jeví spíše výhodou) následovně:

² „Podle Lipsové, s. 228, používá Legrand ve své Stylistique française výraz „semi-direct““.

Polopřímá řeč je takový způsob reprodukce řeči (myšlenek) postav vypravěčem, při kterém zůstává zřetelná jak perspektiva postavy, tak perspektiva vypravěče.

– A gramatické rysy polopřímé řeči chápat spíše jako (někdy nezbytné, někdy pouze možné) projevy této dvojí perspektivy.

Perspektiva vypravěče

Perspektiva vypravěče bývá zdůrazněna nejvýrazněji transpozicí osob podle hlediska vypravěče.

Využitím osob se liší dvě varianty polopřímé řeči – polopřímá řeč v er-formě a polopřímá řeč v ich-formě. Zatímco polopřímá řeč v er-formě využívá ve většině jen osobu třetí, polopřímá řeč v ich-formě disponuje dvěma osobami – první a třetí.

Transformace osob v polopřímé řeči v er-formě:

jednoduché podtržení = transponovaná původní 1. osoba – 3. osoba PpŘ

dvojitě podtržení = transponovaná původní 2. osoba – 3. osoba PpŘ

Příklad 1: *Stařec žadonil: „Mějte rozum, Mařenko, já jenom, co může bejt.“ // Nevěsta je neúprosná a chce vidět vkladní knížky. Věří mu na slovo, ale přece nemůže od ní žádat, aby přišla ke škodě. Každý se bere o své. Když ji nevěří – spá-nembohem. Zůstane, jak byla. Možná, že ji čeká lepší úděl. Její majetek ji do-voluje, aby si v mužích vybírala. // Konečně stařec cítil, že podlehl* (Poláček, 1969, s. 39).

Transformace osob v polopřímé řeči v ich-formě:

jednoduché podtržení = transponovaná původní 1. osoba mluvčího odlišného od vypravěče – 3. osoba PpŘ

dvojitě podtržení = transponovaná původní 2. osoba označující zde vypravěče – 3. osoba PpŘ

Příklad 2: [učitel hovoří k Šimonovi:] *Blanka by se ráda vdala, má možnost, tak ho sem posílá za mnou s prosbou, abych ji umožnil – byla by ovšem v trap-ném postavení, kdyby se celá věc provedla na základě okolností, za kterých – ubo-hý učitel si zřejmě pečlivě připravil svůj přednes (...)* (Valenta, 1990, s. 452).

Příklad 3: *Poděkovala mi znovu za všechno a znovu projevila radost nad tím, jak dobře jsem dnes dopadl na pracáku. Přece jenom by si mě nedovedla dobře představit v dělnickém munduru* (Valenta, 1990, s. 460).

Základní princip systému osob v obou variantách polopřímé řeči je sice stejný – orientovaný podle hlediska vypravěče – ale právě konkrétním využitím jednotlivých osob vznikají určitá specifika, která polopřímou řeč v er-formě a polopřímou řeč v ich-formě odlišují (jde o odlišnosti podmíněné samotnou strukturou er-formy a ich-formy).

Polopřímou řečí v er-formě mohou být reprodukovány bez omezení jak myšlenky postav, tak jejich promluvy (dialogy). Osoba „mluvčího“ (postavy)

je přitom vždy transponována do osoby třetí, což působí jako výrazný poukaz na reprodukovatost (přítomnost vypravěče, jeho perspektivy).

Příklad polopřímé řeči v er-formě jako reprodukce myšlenek postavy (podtrženy jsou transponované osoby):

Příklad 4: *Barchánek znal všechny majitele v sousedství i znal též jejich cenu. Dupal o majetku, zisku a výnosnosti a vzdychal při pomýšlení, že kolem bydlí čtyři lidé, ale on sám zahazuje své štěstí. Má dále patřit na to, jak se v jeho domku roztahuje dcera s rodinou? Kdyby měl pokoj volný, pak by jej mohl pronajmout letním hostům, kteří nehledí na groš; neboť letní hosté si přejí a jsou neopatrni na peníze. Stařec se rozhodl, že už nebude dělat dobráka a že udělá pořádek* (Poláček, 1969, s. 6).

Příklad polopřímé řeči v er-formě jako reprodukce dialogu (podtrženy jsou transponované osoby):

Příklad 5: *Ponořil se do lesů a objevil žlutě natřenou hájovnu s dvorkem, který vtíravě připomínal kulisy z nějaké probuzenské hry. Nakukoval do otevřených vrat. Vyšla mladá žena s hnojnými vidlemi. „Přejete si něco?“ // Smekl. Aby řekl pravdu, zahнала ho sem žízeň, procházel se po lesích a trochu, aby se přiznal, zabloudil, neboť je cizí a teď opravdu neví, kudy se dostane k nějaké hospodě. Hlt vody třebaš ...* (Valenta, 1990, s. 60).

Polopřímou řečí v ich-formě jsou reprodukovány v převážné většině dialogy. Polopřímá řeč v ich-formě jako reprodukce myšlenek prožívajícího Já je možná jen ve vztahu k vyprávějícímu Já (Já-postavě) a jen tehdy, je-li zřetelně cítit dvojí perspektivu: prožívající Já (Já-postava) – vyprávějící Já (Já-vypravěč). Protože při zobrazení myšlenek prožívajícího Já nedochází k transpozici osoby (1. osoba zůstává), jsou takové pasáže formálně shodné s (neznačenou) přímou řečí a působí tak spíše jako přímý vnitřní monolog (vnitřní monolog vedený (neznačenou) přímou řečí).

Jeden poměrně zřetelný případ polopřímé řeči jako reprodukce myšlenek a pocitů prožívajícího Já najdeme v knize E. Valenty *Jdi za zeleným světlem*:

Příklad polopřímé řeči v ich-formě jako reprodukce myšlenek a pocitů prožívajícího Já:

Příklad 6: *Koktali jsme své jméno, adresu, Blanka její podpis. Ten člověk to vše vytřukával jedním prstem, zažloutlým od tabáku, na starém psacím stroji, a mně napadlo v té chvíli, že držíva cigaretu v pravé ruce. Zhrozil jsem se toho, ale rázem jsem zabočil do úvahy, že sotvaže se vypořádáme zpět do metelice, bude pokračovat u svých bubínkových kamínek pod obrovskou mapou Velké Prahy v přerušném luštění křížovky. Snad teď leží v objetí nějakého muže nám neznámého, lotra možná, který se jí ráno vysměje a pošle hrubě domů, ach, kéž by tomu tak bylo, opakoval jsem si, míře baterkou na třesoucí se závěje. Kéž by tomu tak bylo! Blanka pak usnula, v zimním plášti, oblečená, hlavu na stole. Vzpomněl jsem si, třesa se u okna, že před měsícem, před vánocemi, přišla Márinka s návrhem, co kdybych namaloval její portrét. Řekl jsem jí, že její obličej je ještě nehotový, nic*

dosud neproživiš, a tedy z hlediska výtvarného nezajímavý. Neleží-li někde vystydlá, kéž si nevzpomíná a nečítá na prstech, kolikrát v životě seděla na mém klíně, na mých zádech! Ale vrátí se a to všechno se ode dneška změní. Pokusil jsem se zaplatkat; ale marně (Valenta, 1990, s. 74 – 75).

V této pasáži je perspektiva zúžena na prožívající Já – Já vyprávějící už ví, jak celý příběh s jeho dcerou Márinkou dopadl. Že totiž Márinka spáchala sebevraždu utopením. Svě vyprávění uvozuje Já vyprávějící v předchozím kontextu slovy: Za měsíc bude tomu rok. Už rok. (Valenta, 1990, s. 72), která podhaluje i čtenáři, jak asi všechno nakonec dopadne. Navíc je celá tato kapitola vystavěna tak, že vyprávějící Já kriticky hodnotí svůj někdejší vztah k dceři, který vyústil dívčinou sebevraždou – čtenář má tedy pocit neustálé přítomnosti tohoto vyprávějícího Já. Samotný závěr kapitoly se pak vrací zpět k perspektivě vyprávějícího Já – V den pohřbu měla právě narozeniny, sedmnáct let. Sbíráám všechnu odvahu, abych se přiznal, že jsem na ni brzo zapomněl a že se můj život počal skoro hned ubírat starými cestami. Jenom tu a tam, jednou za čas, přichází jako postava z dávného zapomenutého snu, nějakým tajemným a mně neznámým podnětem vzbuzena, a kráčí po mém boku. A tu se zastavuji na cestě, a drže její studenou, vlhkou, potivou ruku, které jsem se tak štítíval, vracím se k ní, vracím se s ní. (Valenta, 1990, s. 76) – což zpětně též posiluje pro čtenáře jeho přítomnost v dané pasáži.

Reprodukce dialogů v ich-formě má oproti er-formě také některé zvláštnosti. Zatímco vypravěč v er-formě reprodukuje bez rozdílu promluvy všech svých postav, vypravěč v ich-formě reprodukuje jen promluvy, jichž se účastní jako mluvčí či posluchač. U promluv ostatních postav (mluvčím je někdo jiný než vypravěč) jde navíc většinou o promluvy, které jsou adresovány vypravěči.

Příklad polopřímé řeči v ich-formě jako reprodukce promluvy adresované vypravěči:

Příklad 7: *Hned toho dne přišel Kozák, domovník, a nabídl mi, abych se stravoval u nich, však jsem už jejich jídlo okusil. Paní Slávka se vynasnaží a nebude mi číst víc než hostinský* (Valenta, 1990, s. 329).

Pokud vypravěč v ich-formě reprodukuje své vlastní promluvy, jedinou transponovatelnou osobou je osoba 2. (sg. n. pl.; v polopřímé řeči je transponována do osoby třetí). Jestliže se v původní vypravěčově promluvě nevyskytuje, splývá pak formálně polopřímá řeč s řečí (neznačenou) přímou (podobně jako u reprodukce myšlenek prožívajícího Já vyprávějícím Já, viz výše).

Příklad polopřímé řeči v ich-formě jako reprodukce promluvy, jejímž mluvčím je vypravěč a je přítomna transponovaná osoba adresáta (3. osoba PpŘ):

Příklad 8: *Rychle jsem dojedl. Vyprovodím ho do Zálesí k vlaku. Jistě si už sám zjistil, že takto se dostane do Prahy nejlíp* (Valenta, 1990, s. 452).

Příklad polopřímé řeči v ich-formě jako reprodukce promluvy, jejímž mluvčím je vypravěč a je přítomna transponovaná osoba adresáta (3. osoba PpŘ) – formální splývání polopřímé řeči s řečí (neznačenou) přímou – viz zejm. podtržené části:

Příklad 9: *Seděl jsem pak v Monopolu nad šálkem bylinkového čaje bez cukru a sestavoval jsem dopis. Teď jsem měl v hlavě dosti jasno. Mrzí mě, že jsem přišel domů tak nevhodně. Odjízdim na několik dní za Zimou, na tři, řekněme, jistě se jí do té doby podaří odstěhovat své věci. Cigarety pro stěhováky, aby opravdu přišli, jsou v druhé zásuvce shora v mém psacím stole. Může si vzít z bytu, co chce. Právni věci se ujme doktor Barták, aby nebylo nutné osobní setkání* (Valenta, 1990, s. 102).

Reprodukuje-li vypravěč v ich-formě promluvy ostatních postav, transponována je, obdobně jako v er-formě, osoba 1. a 2. (výjimkou je 1. os. pl. zahrnující vypravěče; příklady viz výše: Transformace osob v polopřímé řeči v ich-formě). Takto reprodukované promluvy jsou nejednoznačnějšími případy polopřímé řeči v ich-formě, ovšem nikoli případy nejčastějšími.

Z uvedeného vyplývá, že polopřímá řeč v ich-formě si mnohem obtížněji zachovává dvojí perspektivu a častěji než polopřímá řeč v er-formě se přibližuje pólu „nezprostředkovanosti“, řeči (neznačené) přímé.

Polopřímá řeč v er-formě naproti tomu, především nutnou transpozicí osoby mluvčího, udržuje dojem dvojí perspektivy, podstaty polopřímé řeči, snáze. To jí umožňuje větší variabilitu. Polopřímá řeč v er-formě do sebe může začleňovat celou řadu netransponovaných prvků, aniž by přestala být polopřímou řečí (aniž by ztratila dvojí perspektivu).

Uvedeme zde příklad polopřímé řeči s netransponovanou druhou osobou (a vokativy), kdy se jeví jako výhodnější pracovat s vymezením polopřímé řeči jako formy reprodukce se zachováním dvojí perspektivy, než se striktním gramatickým vymezením této formy:

Příklad polopřímé řeči v er-formě s netransponovanou 2. osobou:

Příklad 10: *Alžběta byla nešťastná. Cítla, že paní bezohlednými slovy zahání vdovce s modrýma, upřímnýma očima. Vdovec odchází a sny pomocnice v domácnosti se propadají do země. Alžběta nemá štěstí na světě. Nikdo jí nic nepřeje. Každá se chce vdát, jenom ona aby tahala uhlí ze sklepa, stála u valchy, oháněla se smetákem a běhala ke kupci. Každý člověk má ctižádost; nelze mu žítí bez ctižádosti. Ale Alžběta dobře rozumí, proč paní pomlouvá Vladimíra Podhorského, ó, Alžběta se vyzná ... Co může paní vědět o Vladimíru Podhorském? Náhodou, milostpaní, Vladimír Podhorský je hodný muž a charakterní člověk, který to myslí s Alžbětou čestně. Sobectví diktuje vám nevlídná slova o Vladimíru Podhorském ... Alžběta vás prokoukla, paní, poznala, že jdete na ni s politikou* (Poláček, 1969, s. 34 – 35).

– perspektiva vypravěče zůstala zachována v transponované osobě 1. (osobě mluvčího). Druhá osoba transponována nebyla, což ale nijak nenarušilo charakter zprostředkovanosti polopřímé řeči.

Ačkoli je polopřímá řeč, ve které se vyskytuje pouze třetí osoba, základním a nejrozšířenějším typem polopřímé řeči v er-formě, domnívám se, že nelze přehlížet využití jiných osob. Modifikace v kategorii osoba podstatně rozšiřují možnosti tohoto stylového prostředku.

V polopřímé řeči v ich-formě transponovatelné prvky podléhají transpozici téměř vždy. Důvodem je: u reprodukováných vypravěčových vlastních promluv je transpozice 2. osoby jediným výrazným signálem polopřímé řeči (přítomnosti perspektivy vypravěče), neboť osoba mluvčího – vypravěče zůstává netransponována; u reprodukováných cizích promluv není možné netransponovat nejen 1. osobu singuláru (osobu mluvčího, stejně jako v er-formě), ale také osobu 2., která je v ich-formě mimo přímou řeč (ostatních postav) chápána vždy jako použitá vypravěčem.

Perspektiva postavy

Perspektiva postavy je vyjadřována stejnými slohovými prostředky jako v přímé řeči – prostředky deixe k mimojazykové situaci, prostředky apelu, prostředky subjektivní emocionality a dalšími rozmanitými prostředky charakterizujícími způsob mluvy postav.

Tyto prostředky je nutno vnímat ve vztahu k pásmu vypravěče – pokud se vyskytují i v něm, nemohou fungovat v daném textu jako rozhodující signály perspektivy postavy (což se děje především v polopřímé řeči v ich-formě, kde se deixe k mimojazykové situaci, apel a subjektivní emocionalita objevují často i v pásmu vypravěče).

Příklady prostředků deixe k mimojazykové situaci atd. v pásmu vypravěče a v polopřímé řeči:

Polopřímá řeč:

Příklad 11: *Tato zpráva pana Pohořelého zdtřila a nepodařilo se mu to utajit, tím spíše, že své nepříjemné překvapení ani skrýt nemínil, naopak. Tedy přece vůbec nevyvábí, leda pro vlastní rodinu, a takovou stravu mu ovšem nemůže nikdo přiměřeně zaplatit, i kdyby to bylo na lístky* (Valenta, 1990, s. 21).

Příklad 12: *Co když, říkal si znepokojeně Jakub, Vaník, Lubina ani Kaliště homosexuálové nejsou?! //A za druhé: I když třeba někdo z nich homosexuál je a on, Jakub, s ním bude žít, kdo bude řídit auto?!* (Viewegh, 1996, s. 123).

Pásmo vypravěče:

Příklad 13: *Alžběta vydrhla nádobi a uklidila je do skříně a nyní seděla s rukama v klíně a zírala na ulici* (Poláček, 1969, s. 30).

Příklad 14: *Na psacím stole ležel dopis. Tedy přece!* (Valenta, 1990, s. 104).

Příklad 15: *Poznal jsem tam dalekozrakýma očima, nemaje brejle na nose, jenom Laxnessovu Salku Valku a pak brožovanou haldu svazků Proustova Hledání ztraceného času, knih hned na první pohled nerozřezaných. Ale jsou tu!* (Valenta, 1990, s. 131).

Hraniční případy polopřímé řeči

Protože polopřímou řeč charakterizuje přítomnost dvojí perspektivy, zahrnuje i případy, blížíci se svou formou na jedné straně řeči (neznačené) přímé, na straně druhé řeči nepřímé.

U pasáží formálně shodných s (neznačenou) přímou řečí (tj. v pasážích, kde není přítomna transponovaná osoba) je přítomnost perspektivy vypravěče podporována např. začleněním dané pasáže do kontextu formálně jednoznačné řeči polopřímé (s transponovanou osobou).

Příklad pasáží formálně shodných s (neznačenou) přímou řečí:

Příklad 16: *Zůstala chvíli nehnutě stát na jednom místě, samolibě zkřížila ruce na prsou a usmívala se. Připadalo jí, že našla pravý tón. Co teď? Zhasit nebo naopak rozsvítit víc světel? Nebude zhášet! To každovečerní bratříčkování s čarokvěty tmy má právě za následek její obloužení! Kde se tomu naučila a kdy se to začalo? Jaký pošetilý nápad, upíjet z noci její šálení a přitukávat si s fantomy! // Procházka od okna ke dveřím může trvat osm vteřin, projde-li se tak dvanáctkrát, to máme přibližně půl druhé minuty, on bude telefonovat, řekněme, čtyři minuty ... Dobrotivý Bože, co je zase tohle? Nemůže se ho dočkat? Kde se to v ní vzalo?* (Hostovský, 1947, s. 90).

U pasáží formálně se blížících řeči nepřímé (tam, kde je naznačena syntaktická závislost) vytvářejí perspektivu postavy nejčastěji slohové prvky přímé řeči (prvky charakteristické pro způsob mluvy postavy).

Příklad pasáží formálně se blížících řeči nepřímé:

Příklad 17: *Pamela oznámila cestujícím, že ten motorest vlevo od benzínové pumpy je moc a moc krásný a že tam pokaždě chodí na fish and chips a že to všem taky doporučuje* (Viewegh, 1996, s. 83).

Příklad 18: *Je zajímavé – a vlastně není, že si nedovedu už vybavit, jak mi bylo, když té noci odmítl starý Fiala na návsi mou ruku podávanou na rozloučenou a když prohlásil, že jaképak loučení tady, že mě přece půjde doprovodit až k vile* (Valenta, 1990, s. 254).

Právě přechodné případy, které ale, jak ukazuje excerpce, nejsou vůbec případy okrajovými, ukazují vymezení polopřímé řeči jako „způsob reprodukce řeči (myšlenek) postav vypravěčem, při kterém zůstává zřetelná jak perspektiva postavy, tak perspektiva vypravěče“ jako zřejmě nejadekvátnější tomuto fenoménu. Nevymezuje kategorii „polopřímá řeč“ konečným souborem gramatických či jiných znaků, nýbrž stanovuje pružné hranice – a tím i možnost interpretovat jednotlivé jevy v závislosti na konkrétní situaci.

Domnívám se, že ostré oddělení polopřímé řeči od řeči nepřímé na straně jedné a od řeči přímé na straně druhé odporuje řadě příkladů z konkrétních textů.

Zároveň, myslím, není potřeba řešit obdobné případy dalším zvláštním pojmem jako např. „smíšená řeč“ (srov. Doležel – Kuchař, 1962; Vlašín a kol., 1984³), protože rozlišení řeči smíšené a polopřímé (event. dále řeči smíšené a řeči nepřímé) bude stejně problematické jako rozlišení řeči nepřímé a řeči polopřímé.

Všechny tři druhy reprodukce řeči spíš tvoří souvislé pásmo a pohybují se mezi dvěma krajními možnostmi – stylově neutrální reprodukcí obsahu řeči (myšlenek) postavy vypravěčem („nepřímá řeč“) a zdánlivě nezprostředkovanou, citovanou řečí (myšlenkami) postavy („(neznačená) přímá řeč“), kdy přítomnost vypravěče necítíme.

Literatura

BALLY, Charles: Le style indirect libre en français moderne. In: GRM, 4, 1912, s. 549 – 556, 597 – 606.

BULACHOVSKIJ, L. A.: Russkij literaturnyj jazyk pervoj poloviny XIX veka. 2. vyd. Moskva: Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoe izdatěl'stvo ministerstva prosvěščenija RSFSR 1954. 468 s.

DOLEŽEL, Lubomír: Polopřímá řeč v moderní české próze. In: Slovo a slovesnost, 1958, roč. 19, č. 1, 1958, s. 20 – 46.

DOLEŽEL, L. – KUCHAR, J. (eds.): Knížka o jazyce a stylu soudobé české literatury. 2. vyd. Praha: Orbis 1962.

GVOZDEV, Alexandr Nikolajevič: Očerki po stilistike russkogo jazyka. 2. vyd. Moskva: Gosudarstvennoje učebno-pedagogičeskoe izdatěl'stvo ministerstva prosvěščenija RSFSR 1955. 463 s.

HALLER, Jiří: Řeč přímá, nepřímá a polopřímá. In: Naše řeč, 1929, roč. 13, s. 97 – 107, 121 – 130.

KOVTUNOVA, I. I.: Nėsobstvenno prjamaja reč v sovremennom russkom literaturnom jazyke. In: Russkij jazyk v škole, 1953, č. 2 (mart-aprel), s. 18 – 27.

LORCK, Etienne: Die erlebte Rede. Eine sprachliche Untersuchung. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung 1921. 79 s.

RONCADOR, Manfred von: Zwischen direkter und indirekter Rede. Nichtwörtliche direkte Rede, erlebte Rede, logophorische Konstruktionen und Verwandtes. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1988. 302 s.

SPITZER, Leo: Zur Entstehung der sog. „erlebten Rede“. In: GRM, 16, 1928, s. 327 – 333.

STANZEL, Franz Karl: Theorie vyprávění. Přel. J. Stromšík. 1. vyd. Praha: Odeon 1988. 321 s.

STEINBERG, Günter: Erlebte Rede. Ihre Eigenart und ihre Formen in neuerer deutscher, französischer und englischer Erzählliteratur. Teil I. Göppingen: Verlag Alfred Kümmerle 1971. 476 s.

TOBLER, Adolf: „Pieç'a, guere n'a, peut-être, est-ce que, c'est que, c'est ... que“ und ähnliches ohne temporale Bestimmtheit. In: Zeitschrift für Romanische Philologie, 11, 1887, s. 437nn.

VLAŠIN, Štěpán a kol.: Slovník literární teorie. 2. vyd. Praha: Československý spisovatel 1984. 468 s.

Excerpovaná literatura

HOSTOVSKÝ, Egon: Cizinec hledá byt. 1. vyd. Praha: Melantrich 1947. 166 s.

POLÁČEK, Karel: Hlavní přelíčení. 5. vyd. Praha: Československý spisovatel 1969. 240 s.

VALENTA, Edvard: Jdi za zeleným světlem. 5. vyd. Praha: Československý spisovatel 1990. 590 s.

VIEWEGH, Michal: Účastníci zájezdu. 1. vyd. Brno: Petrov 1996. 350 s.

Niekoľko poznámok o prístupe k polovetným konštrukciám v slovenskej lingvistickej tradícii

Martina Ivanová

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Náš príspevok ponímame ako reflexiu rozličných prístupov k problematike javu, ktorý sa v slovenskej lingvistickej tradícii terminologicky označuje ako polovetné/polopredikatívne konštrukcie. Naše úvahy budeme parciálne ilustrovať porovnávaním slovenského a českého prístupu. Uvedomujeme si pritom zásadnú odlišnosť situácie slovenskej a českej syntaxe, ktorá je daná okrem iného aj tým, že zatiaľ čo v českej syntaxi sa pri tvorbe akademickej Mluvnice češtiny (1987) vyšlo zo základov valenčnej a sémantickej syntaxe, v slovenskej lingvistike na akademickú syntax už dobré polstoročie čakáme. Jazykovedná a širšie aj celá slovenská obec má k dispozícii len vysokoškolsky profilovanú syntax autorskej dvojice J. Oravec – E. Bajzíkova *Súčasný slovenský jazyk. Syntax* z roku 1982, nateraz jediný pokus o širšiu teoretickú koncepciu syntaxe autora Jána Kačalu *Syntaktický systém jazyka* z roku 1998 a množstvo prác, ktoré sa priznávajú k transformácii jazykovedných poznatkov do didakticky akceptovanej podoby (najčastejšie ide o vysokoškolské, resp. stredoškolské príručky, bližšie pozri literatúra). Problematika polovetných konštrukcií sa nestala predmetom komplexného monografického spracovania, aj keď sa k tejto téme permanentne vracajú viacerí lingvisti (najmä monografia J. Kačalu *Doplňok v slovenčine* z roku 1971, ale aj viaceré práce J. Ružičku, A. Oravcovej, G. Moška, J. Nižníkovej).

Náš príspevok nemá ani ambície, ani priestor na to, aby definitívne rozsekol gordický uzol problematiky polovetných konštrukcií, skôr nám pôjde o kladenie otázok, ktoré vyplynuli z našich reflexií o tomto jave a spôsobe, ako sa s ním vysporadúva slovenská syntax. Uvedomujeme si, že vyriešiť problematiku polovetných konštrukcií by znamenalo zodpovedať zásadné otázky celkového prístupu k syntaktickým javom na pozadí ucelenej koncepcie. Naším cieľom bude skôr podnietiť úvahy o javoch, ktoré považujeme v doterajšom prístupe k polovetným konštrukciám za otvorené a hodné diskusie.

1. Terminologická otázka

V slovenskej jazykovednej tradícii sa vžili termíny polovetná, resp. polopredikatívna konštrukcia, ktoré sa používajú ako funkčné synonymá. Toto terminologické status quo je v podstate výsledkom odmietnutia staršieho Mathesiovho termínu polovetné vazby, s ktorým pracoval i V. Hrabě vo svojej konfrontačnej monografii *Polovetné vazby a kondenzace „druhého sdělení“ v ruštině a češtině* z roku 1962.

1.1. Polovetnosť

Termín polovetná konštrukcia akcentuje ten aspekt danej jednotky, ktorý hovorí o jej špecifickom postavení medzi vetou a vetným členom. Ak vyjdeme zo sémantiky pomenovaní, potom vzťah veta a vetný člen treba chápať ako vzťah celok – časť. Pri každej analýze vety nutne dôjdeme k istému počtu zložiek, komponentov a práve tieto komponenty možno označiť ako vetné členy. Napriek tomu však status vetného člena nie je vymedzený jednoznačne. Napríklad J. Kačala v spomínanej monografii, kde sa podľa vlastných slov pokúša o spojenie klasickej závislostnej a sémantickej syntaxe, vymedzuje ako základné syntaktické jednotky *syntagmu*, *polovetnú konštrukciu*, *vetu* a *súvetie*. Vetný člen definuje ako minimálnu syntaktickú jednotku v systéme syntaktických jednotiek. Štruktúru tohto systému podľa J. Kačalu vytvárajú paradigmatické a syntagmatické vzťahy založené na podobnosti a odlišnosti javov. Takúto paradigmdu predstavuje podľa neho aj sústava vetných členov. Z doteraz povedaného by sa dalo usudzovať, že vetný člen sa chápe ako pozícia (syntagmatický aspekt), ktorá triede výrazov (paradigmatický aspekt), ktoré sa do tejto pozície dajú dosadiť, prideluje istú funkciu. Keďže nemožno uvažovať o výrazovej unifikácii prvkov, ktoré môžu mať platnosť toho istého vetného člena, ani o tom, že by sa vetný člen automaticky spájal s istou vetnosémantickou rolou, vetný člen by mal byť vymedzený predovšetkým svojou pozíciou v relačnej (závislostnej) štruktúre formálne syntaktickej. Takéto chápanie sa odráža v Trostovom vymedzení vety ako poľa syntaktických vzťahov, ako aj v Kačalovej definícii vetného člena ako syntaktickej jednotky zodpovedajúcej jednej syntaktickej pozícii. J. Kačala však zároveň definuje vetný člen ako jednočlennú gramatickú jednotku oproti syntagmám, polovetným konštrukciám, vetám a súvetiam ako dvoj- či viacčlenným jednotkám. Tým sa však vetnočlenská pozícia nevymedzuje funkčne, ale formálne na princípe minimálnosti ako jednoprvková množina.

1.2. Polopredikativnosť

Termín polopredikatívna konštrukcia do popredia vysúva špecifický typ syntaktického vzťahu, ktorým sa daná jednotka zapája do syntaktickej štruktúry vety. Predikáciu možno vymedziť ako pripísanie určitého komplexu sémantických príznakov oboru premenných, ktoré sa vzťahujú na tzv. subzistentné objekty, t. j. objekty, o ktorých možno hovoriť bez ohľadu na to, či sú reálne alebo myslené (Dolník, 1980). Pod predikáciou rozumieme teda proces a pod predikatívnym vzťahom zasa výsledok tohto procesu. Ďalšou konštitutívnou podmienkou predikácie je aktuálnosť, t. j. zaradenosť do gramatického času a spôsobu. V jazykovede sa dlho diskutovalo o prípadoch pomenovaní transponovaných do vetnej funkcie. Niektorí lingvisti sa priklonili k názoru, že podstatou viet typu *Auto!* nie je predikácia, ale deiza, pretože sa jav mimojazykovej skutočnosti pomenúva, ukazuje sa naň, ale nepripisuje sa mu žiaden príznak. Pri takomto ponímaní však vzniká otázka ako vysvetliť fungovanie výpovedí

predstavujúcich ten istý vetný model v komunikačne rôznorodých situáciách (napr. keď niekto zabudne zamknúť auto, keď sa znenazdania odniekiaľ vynorí auto a pod.). Dané prípady dokazujú, že pri nich ide o prisudzovanie istého komplexu príznakov nositeľovi, aj keď tie nie sú explicitne vyjadrené a adresát výpovede o nich môže usudzovať len na základe situačného kontextu. Ide tu v podstate o redukované modely situácií, z psycholingvistického hľadiska sa tieto jazykovo neúplne spracované mikrosituácie spájajú s komunikačnou potrebou okamžitej reakcie hovoriaceho, resp. s prípadmi jeho emocionálneho rozpoloženia. Na druhej strane formálne vyjadrená predikácia vo vetách typu *Toto sú potraviny*: na hĺbkovej rovine zodpovedá deixe. Je to jeden z ďalších dokladov neexistencie vzájomne jednoznačného priradenia medzi jednotkami formálnej a obsahovej roviny.

V kontexte týchto úvah sa vynára aj otázka priority sémantického alebo gramatického princípu pri vetnej realizácii. Na Kačalovu tézu o dominantnosti gramatického princípu reagoval svojho času J. Dolník. Uviedol prípady, keď je požiadavka, aby veta bol minimálny, ale úplný celok, saturovaná sémantikou slovesa (napr. pri niektorých vetných typoch s genitívnym subjektom). Táto otázka sa vynára aj pri skúmaní polovetných konštrukcií. Napr. v prípade jednotky vymedzenej ako prívlastková polovetná konštrukcia sa postulujú vo vzťahu k nadradenému substantívu dva typy vzťahov: determinácia a tzv. polopredikácia. Z toho vyplýva, že jeden z týchto vzťahov (determinácia) predstavuje vzťah formálne realizovaný, zatiaľ čo druhý (polopredikácia) je odvodený z hĺbkovej štruktúry vety. Pri analýze teda nutne dochádza k preskupovaniu javov z dvoch rozličných úrovní jazyka. Ten istý prístup so všetkými dôsledkami sa však neaplikuje pri Kačalovej analýze viet typu *Nie je ľahké prísť do cieľa prvý*. Neprítomnosť agensa na povrchovej rovine podľa neho neumožňuje hodnotiť výraz *prvý* ako polovetnú konštrukciu, z hľadiska vetnočlenskej platnosti ide o príslovkové určenie. Pri takomto riešení vyvstávajú dve otázky:

1. Ako je takéto riešenie uzročené s tým, že v dovtedajších prístupoch sa pri slovnodruhovej kategórii adjektív neuvažovalo o vetnočlenskej funkcii príslovkového určenia?

2. Ak by sme spomínané riešenie domysleli do konca, vzniká otázka, či by prípadná špecifikácia agensa na povrchovej rovine automaticky znamenala status polovetnej konštrukcie. Je zrejmé, že agens možno na povrchovej rovine vyjadriť len v príslušnom páde (*Pre Petra nebolo ľahké prísť do cieľa prvý*.) a že v takomto prípade ide o príslovkové určenie zreteľa (delimituje, zužuje sa ním platnosť predikátu). Z toho dôvodu pri danej vetnej štruktúre nemôže mať analyzovaný tvar vetnočlenskú funkciu podmetového ani predmetového doplnku.

V daných vetných štruktúrach sa pri adjektívnom výraze uplatňuje pravidlo o zhode. Jej stopu zanecháva člen, ktorý bol pri transformačných operáciách (pri zmene určitého slovesného tvaru na infinitív) povinne alebo fakultatívne elidovaný. Ide o príklad toho, ako môžu hĺbkové relácie intervenovať v povrchovej štruktúre vety. Prítomnosť reálneho nositeľa príznaku v povrchovej

štruktúre vety môže predstavovať deliacu čiaru medzi všeobecnou a konkrétnou platnosťou daného príznaku (*Nie je ľahké porodiť dieťa opustená. – Pre Máriu nebolo ľahké porodiť dieťa opustená.*).

Možno teda povedať, že požiadavka všímať si pri analýze sémantických vzťahov ich formálne stváranie a vice versa, rozdiely vo formálnom stváraní reflektovať vo vzťahu k sémantickým aspektom, je síce nevyhnutnou podmienkou každej jazykovej analýzy, avšak jeden z prístupov by mal byť primárny.

V akademickej Mluvnici češtiny (1987) sa tento prístup osvojil zavedením nového typu adverbialného určenia sprievodnej okolnosti. Nejde tu len o zámenu jedného termínu iným, pretože status okolnostného určenia predpokladá na rozdiel od doplnku len vzťah k slovesu. Na existenciu vzťahu medzi prvkom, ktorým sa pomenúva komplex príznakov, a prvkom, ku ktorému sa dané príznaky vzťahujú, sa, prirodzene, nerezignuje, avšak pokazuje sa naň len na úrovni propozície, t. j. na obsahovej rovine štruktúry vety. Rozlišovanie inkorporácie, splývania a prekrývania propozícií v podstate zodpovedá klasifikácii polovetných konštrukcií, ako ju poznáme zo slovenskej syntaxe. Pri inkorporácii sa jedna propozícia stáva súčasťou tzv. maticovej propozície ako sémantická entita obsadzujúca jednu z pozícií otvorených slovesom ako participant jeho intencného poľa (do úvahy sa teda berie aj formálne nesamostatná predikácia). Pri krížení a splývaní propozícií je podmienkou referenčná totožnosť participanta prináležiaceho dvom propozíciám, ktorý sa z vetnočlenského hľadiska hodnotí ako komitatívne adverbiale (porovnaj Grepl – Karlík, 1998).

2. Kondenzácia

Ďalšia charakteristika, ktorá sa pri polovetných konštrukciách vysúva do popredia, je fakt, že ide o kondenzáty. Kondenzácia a polopredikácia predstavujú fenomény, ktoré sú vo vzťahu inkluzívnej distribúcie – každá polopredikatívna konštrukcia je kondenzátom, avšak nie každý kondenzát je polovetnou konštrukciou. Pri polopredikatívnych konštrukciách ide o kondenzáty, ktoré sú výsledkom operácií morfosyntaktickej povahy. Vznikajú elidovaním spony alebo zmenou slovesného výrazu z východiskovej vetnej štruktúry na neurčitý slovesný tvar (*Janko prišiel a bol prvý. → Janko prišiel prvý.; Janko videl srnky. Srnky utekali. → Janko videl srnky utekať.*). O polopredikatívnej platnosti nemožno uvažovať pri nominalizáciách, ktorých výsledkom je vznik novej lexikálnej jednotky (v tomto kontexte máme na mysli predovšetkých deverbatívne substantíva a slovesné podstatné mená), hoci aj slovotvorne motivovaná jednotka je kondenzátom, informačnou skratkou.

Práve možnosť spätnej transformácie polovetnej konštrukcie na formálne vyjadrenú predikáciu sa považuje za jeden z rozhodujúcich faktorov pri ich vymedzovaní. V jednej z koncepcií (J. Nižníková) sa pracuje s možnosťou transformácie polovetnej konštrukcie na formálne vyjadrenú a samostatnú predikáciu. Tu by bolo možné namietat, že samostatnosť nie je nevyhnutnou podmienkou jestvovania predikácie, aj keď je nesporné, že treba odlišovať

poloветné konštrukcie, ktoré obsadzujú pozície otvorené slovesom na základe jeho valenčnej potencie, a poloветné konštrukcie, ktoré sa pripájajú k z hľadiska valencie perfektne vybavenej štruktúre. V inej koncepcii (J. Kačala, G. Moško) sa postulujú pravidlo, že poloветná konštrukcia je synonymná s hlavnou alebo vedľajšou vetou (čiže do úvahy sa berie samostatná i nesamostatná formálne vyjadrená predikácia). Vychádza sa pri tom z faktu, že všetky neurčité tvary si zachovávajú isté sémantické črty dejovosti (porovnaj Kořenský, 1984), a tým aj predikatívnu potenciu. Tu však zostáva nezodpovedaná otázka ako hodnotiť prípady, ktoré transformáciu na (hlavnú alebo vedľajšiu) vetu vylučujú, napr. *Pomohol jej upratať./Pomohol jej s upratovaním*. V takýchto prípadoch by infinitív nebolo možné hodnotiť ako poloветnú konštrukciu. Zostáva však otázka, či možnosť transformácie možno považovať za jediné kritérium poloветnosti. Ak infinitív vo vetnej štruktúre zaplní pozíciu, ktorú otvára sloveso ako predikát, prevláda pri ňom pomenovací charakter. Nemusí to však automaticky znamenať synonymiu so slovesným podstatným menom. V niektorých prípadoch možno zistiť významové rozdiely (*Odmietol telesne trestať deti*. – *Odmietol telesné trestanie detí*.). Je to dané tým, že infinitív si spomedzi všetkých neurčitých tvarov zachoval najviac obsahových príznakov spätých s tvarom určitého slovesa. Na úrovni formy ide o existenciu špecifického stvárnenia, ktoré napriek odlišnosti od určitých tvarov a tvarovej unifikácii zodpovedá formálnym prostriedkom slovesným (kategória vidu a intencie). Na úrovni obsahu sa v infinitíve spájajú prvky substantiálnosti a dejovosti, ktoré mu umožňujú plniť niektoré funkcie typické pre substantívum (Kořenský, 1984, s. 66).

Ďalším nedostatkom transformačného prístupu k poloветným konštrukciám je okolnosť, že pri analýze nie je vždy jasné, či nekondenzované pendanty reprezentujú reálne vety jazyka alebo ide len o inštrumentária motivované potrebou syntaktického dokazovania, ktoré by v úze zo štylistického hľadiska pôsobili minimálne neobvykle (*Vínšovnikov nectilo, aby prišli a mali pritom prázdne ruky*.). Ukazuje sa, že aj toto bude jedna z oblastí, kde by syntax mala namiesto výhradne deduktívneho princípu pristúpiť k empirickej báze výskumu a na jej pozadí formulovať teoretické axiómy. Bola by to cesta k tomu, aby sme sa vyhli istej bezradnosti v prípadoch, keď sa jestvujúce teoretické konštrukty nedajú aplikovať na konkrétny prípad (napr. vo vete *Drevo horí vysušené*. pri skúmaní výrazu *vysušené* dôjdeme k tomu, že ho nemožno zaradiť ani k jednému z vymedzovaných typov poloветných konštrukcií. Doplnková platnosť je tu vylúčená vzhľadom na nemožnosť transformovať štruktúru na dve samostatné predikácie, platnosť príslovkovej poloветnej konštrukcie zasa tým, že sa neráta s možnosťou jej formálneho vyjadrenia adjektívom.).

Rovnaký príklad predstavujú Kačalom (1998, s. 71) uvádzané prípady podmetového (*Kyslá kapusta je najzdravšia surová*.), resp. predmetového doplnku (*Kyslú kapustu jeme najradšej surovú*.) vzhľadom na nemožnosť relevantne transformovať doplnok ako sekundárny predikát vo vetách na plnohodnotnú predikáciu, dôsledkom ktorej sa medzi ním a predikátom základovej vetnej

štruktúry bude realizovať koordinatívny vzťah (*Kyslá kapusta je najzdravšia. Kyslá kapusta je surová.*, relevantnejšie *Kyslá kapusta je najzdravšia, ak/keď je surová.*, podobne *Kyslú kapustu jeme najradšej. Kyslá kapusta je surová. – Kyslú kapustu jeme najradšej, keď/ ak je surová.*).

3. Rozličnosť kritérií aplikovaných na jednotlivé typy polovetných konštrukcií

Ďalším problémom pri polovetných konštrukciách je to, že pri vymedzovaní ich jednotlivých typov sa pracuje s kombináciou odlišných kritérií. Pri prívlastkovej polovetnej konštrukcii ide o kritériá transformácie a slovosledu. Ako polovetný sa hodnotí len prívlastok v postpozícii. Prívlastok v antepozícii vykazuje najvyššiu mieru depredikatívnosti (*Zoslabnutého chlapca našli na okraji hory.*), hoci aj pri ňom možno transformačnú operáciu realizovať. J. Kačala považuje postpozíciu pri prívlastkovej polovetnej konštrukcii za súčasť syntaktickej formy. V tomto kontexte by však bolo potrebné skúmať aj vplyv ďalších činiteľov na postpozíciu polopredikácie: konkrétne intervenciu valenčných potencií pri danej slovesnej jednotke a vplyv aktuálneho členenia výpovede na slovoslednú realizáciu vetných komponentov. Pri príslovkovej polovetnej konštrukcii sa okrem transformačného pravidla pracuje s logicko-sémantickým hľadiskom (časová súbežnosť kontra postupnosť dejov). Otázne je, nakoľko je relevantné overovať platnosť príslovkovej polopredikácie transformovaním na formálne samostatnú predikáciu (v prvej zo spomínaných koncepcií), keďže práve formálna realizácia prechodníkom má funkciu „degradácie“ dejového príznaku na okolnosť. Dve formálne samostatné predikácie vyjadrené parataxou spomínané zokolnostnenie vylučujú: *Číta knihu a pije čaj. – Vyšiel do záhrady a sadol si pod strom.*

Pri prechodníku funkčná koexistencia príznakov dejovosti a okolnosti na významovej rovine umožňuje hovoriť o význame sprievodnej okolnosti hlavného deja (možno hovoriť o periferizácii deja vyjadreného prechodníkom). Hovoriaci tak má možnosť signalizovať, či niektorý z dejov považuje za hlavný alebo za sprievodný. Platnosť sprievodnej okolnosti deja vyjadreného určitým slovesným tvarom sa dosahuje použitím vedľajšej vety alebo prechodníka bez ohľadu na to, či ide o časovo súbežné alebo postupné deje.

Na záver by sme chceli uviesť zaujímavú myšlienku Beaugranda, ktorú vyslovil pri celkom inej príležitosti, ale ktorú možno uviesť aj vo vzťahu k problematike polovetných konštrukcií: „*Mnoho kontroverzií sa sústredilo nie na povahu jazyka alebo status dát, ale na vhodné kritériá a stupeň formálnosti popisov, aby platili ako seriózne a vedecké.*“

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: Podmet a jeho sémantický ekvivalent. In: Jazykovedný časopis, 1980, roč. 31, č. 1, s. 14 – 20.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Praha: Votobia 1998.

- KAČALA, Ján: Syntaktický systém jazyka. Pezinok: Formát 1998.
 KAČALA, Ján: Doplnok v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1971.
 KOŘENSKÝ, Ján: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha: Academia 1984.
 Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Praha: Academia 1987.
 MOŠKO, Gustáv – NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SABOL, Ján: Súčasný slovenský jazyk. Cvičenia zo syntaxe. 2. vyd. Košice: Rektorát Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 1993.
 MOŠKO, Gustáv: Príručka vetného rozboru. Prešov: Náuka 1997.
 NIŽNÍKOVÁ, Jolana: Praktická príručka slovenskej skladby. Prešov: Slovacontact 1994.
 ORAVEC, Ján – BAIŽÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982.

Oky a uchy študentov SakoCJ (O analogickom usudzovaní pri osvojovaní si slovenčiny ako cudzieho jazyka)

Michaela Palcútová

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1. Úvod

Analógia je dôležitým princípom, na ktorom sa zakladá pravidelnosť jazyka a jazykových štruktúr. Analógiu v jazyku a v lingvistickom uvažovaní o jazyku venoval pozornosť J. Horecký (1989), analogickými vývinovými zmenami v slovenskom jazyku sa v poslednom období zaoberá P. Žigo (1999, 2000, 2003).

J. Horecký v zhode s poznatkami z oblasti logiky rozlišuje úmerovú analógiu a neúplnú empirickú indukciu. Pri úmerovej analógii ide o klasickú úmeru $a : b = c : d$, pri ktorej sa vysvetľuje pôvod existencie jazykovej formy d a ktorá existuje ako explanačný princíp jazykových zmien. Neúplná empirická indukcia, induktívne usudzovanie na základe analógie, sa prejavuje v oblasti slovtvorby ako prostriedok na tvorenie pomenovaní od nejestvujúcich výrazov, napr. v prípade dvojíc *vymerať* : *výmera* = **umerat'* : *úmera* je napriek neexistencii slova *umerat'* zrejmá istá súvzťažnosť (Horecký, tamže, s. 186 a n.). Formálne možno neúplnú empirickú indukciu vyjadriť takto:

$P(a_1), Q(a_1)$

$P(a_2), Q(a_2)$

$P(a_k), Q(a_k)$, kde $k < n$, pre všetky x potom platí, že [$a_k P(x)$, tak $Q(x)$], teda všetky objekty, ktoré majú vlastnosť P , majú aj vlastnosť Q .

J. Dolník (2003) uvádza, že usudzovanie analógiou v jazyku odráža bežnú ľudskú skúsenosť s pozorovaním sveta: „isté vlastnosti sa opakovane vyskytujú v koexistencii“ (s. 10). Usudzovanie na základe typických súvislostí, resp. vyplývanie, ktoré nemá logický charakter, kde záver vyplýva z predpokladov len s istým stupňom pravdepodobnosti, spresňujúco označuje termínom entymematické usudzovanie (opäť termín z oblasti logiky). Okrem toho hovorí aj o usudzovaní na základe medzier v znalostiach o istých javoch, tzv. default reasoning (o. c., s. 11). Napríklad v prípade slova *gibon* a jeho významu „menšia plavá opica“ pri absencii ďalších definičných vlastností vyvodíme záver, že gibon lezie po stromoch (pretože opice typicky po stromoch lezú).

2. Analogické usudzovanie pri osvojovaní si slovenčiny

Aj v prehovoroch osôb učiacich sa alebo osvojujúcich si cudzí jazyk – v našom prípade slovenčinu ako cudzí jazyk (SakoCJ) – dochádza k častým prejavom analogického usudzovania, ktoré nezodpovedá morfológickým, syntaktickým, derivatologickým či ortografickým pravidlám cieľového jazyka – slovenčiny. Tieto javy možno pozorovať najmä v počiatočnom štádiu osvojovania si slovenčiny, stretnúť sa však s nimi môžeme aj pri relatívne upevnenom vedomí o jazykovom systéme. Pre počiatočné štádium jazykovej akvizície je charakteristická vysoká miera variability postupov a výsledkov nesprávneho analogického usudzovania z hľadiska fungovania slovenčiny, resp. prejavov tzv. default reasoning. Na niektoré typické postupy poukážeme v nasledujúcej časti nášho príspevku.

Typickým príkladom analogického usudzovania cudzincov je tvorenie príznených tvarov v prípade slovesného vzoru *pracovať*. Slovesá tohto vzoru s morfológicky signifikantným zakončením na *-ovať* konjugujú viacerí cudzinci podľa vzoru *chytať* na základe tematickej morfémy *-a-* ako relevantného klasifikačného príznaku. Vznikajú tak podoby so zachovaním derivačnej morfémy *-ov-*, ako je to v prípadoch slovies *pracovám, študovajú*, a so zachovaním modifikačnej morfémy *-ov-* (*oslavovame, oslavovajú, vystupovam*). Takéto uvažovanie je sporadicky pozorovateľné aj u mierne pokročilých študentov.

Aj pri slovesách patriacich k ďalším dvom slovesným vzorom, *hynúť* a *chudnúť*, môžeme nájsť usudzovanie na základe analógie. V tomto prípade pri slovesách ako *zabudnúť, sadnúť si*, čiže pri slovesách s modifikačnou morféмой *-n-* s významom perfektuálnosti, dochádza k analogickej tvorbe tvarov préterita podľa vzoru *hynúť*, čiže *spomenúť* : *sadnúť si* = *spomenul (-a) si* : *sadnul (-a) si*. Podobne možno vysvetliť aj vznik tvarov *zabudnula, agát vykvitnul*. Z hľadiska morfológickej delimitácie spomínaných paradigiem v slovenčine je totiž relevantnou ešte aj fonologická kvalita predchádzajúceho segmentu (vokalicnosť – konsonantickosť). Podľa našich skúseností si cudzinci v konkrétnych prehovoroch často neuvedomujú kvalitu príslušného segmentu, či je to vokál, alebo konsonant, v dôsledku čoho sa často uchylujú k paradigme *hynúť*, ktorá je z aspektu pravidelnosti prirodzenejšia. V prípade menej frekventovaných slovies sa tento jav vyskytuje aj u mierne pokročilých študentov.

Zmienit' by sme sa chceli aj o vyvodzovaní podôb od slovies *sedieť, chcieť, vidieť*. Tu sme zaznamenali „pravidelné“ tvary prítomníka: *nechcie, sedieľa som*, kým préteritum *videla som* bol utvorený podľa prítomnej podoby *vidíš* (kvantita u začiatočníkov a mierne pokročilých študentov obyčajne nie je relevantná).

Uvažovanie v medziach proporčnosti a pravidelnosti morfológických štruktúr sa prejavuje aj v iných tvaroch. V počiatkovej fáze osvojovania si slovenčiny cudzinci tak isto pristupujú k tvoreniu plurálu préterita, napr. *robil : išiel = robili : išieli, počul : padol = počuli : padoli*.

Pri genitíve plurálu, náročnom páde z didaktického hľadiska, sa pri nedostatočne osvojených pravidlách o hláskových alternáciách často prejavuje analogická proporčnosť, pri ktorej krátke koreňové vokály namiesto obsadenia príslušným diftongom alternujú s dlhým vokálom: *hlava – hláv, ruka – rúk, ryba – rýb, cigareta – cigarét, hora – hór* namiesto správneho *cigariet, hór*. Rovnako usudzujú aj v prípade tvarov lokálu singuláru pri maskulínach neživotných zakončených na *-r, -l*, kde sa dajú pozorovať analógie podľa modelu: *bar : tanier = v bare : v taniere*, podobne *v poháre*. V písomnom prejave nachádzame často podoby ako napríklad *redaktory, priately* či, naopak, *stoli, domi*, ktoré sú dôsledkom foneticko-fonologickej zhody v prípade relačných morfémy pri maskulínach životných a maskulín neživotných tvrdo zakončených.

Azda najzaujímavejšími tvarmi, ktoré sme zaznamenali a ktoré takisto môžeme priradiť k procesu analogického usudzovania, sú plurálové tvary *oky, uchy*. Ako vieme, pri kodifikovaných pomenovaniach *oči, uši*, označujúcich párové orgány zraku a sluchu, máme do činenia s rezíduami duálu v slovenčine, a ak prihliadneme na to, že s takýmito tvarmi sa študent dovedy nemusel stretnúť, očakávali by sme analogické tvorenie plurálu týchto neutier podľa modelu *mesto : oko = mestá : oká*, podobne to platí aj pre tvar *uchá*. Ako potom vysvetliť uvedené tvary *oky, uchy*? Podľa nás asi najpresvedčivejším vysvetlením môže byť usudzovanie na základe akustickej podobnosti s označeniami iných častí tela (ktoré tiež existujú v páre), napr. *ruky, nohy, pery*.

Na syntaktickej rovine tak isto dochádza k logickému usudzovaniu, ktoré nezodpovedá reálnemu fungovaniu prvkov v jazykovom systéme. Azda najtypickejším prejavom je analógia typu: *Ludia sú na ulici : Veľa ľudí sú na ulici. Veľa ľudí sú vonku*.

3. Záver

Pri vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka sa u študentov často stretávame s názorom či postojom, že slovenčina je jazyk tvorený samými výnimkami a nepravidelnosťami a že je v dôsledku toho ťažko osvojiteľná. Práve analógia predstavuje integrujúci princíp jazyka, je teda vedomým či podvedomým oporným prvkom pri osvojovaní si každého cudzieho jazyka, nielen slovenčiny.

Náš príspevok bol iba krátkym zhrnutím javov, s ktorými sa stretávame pri praktickom vyučovaní SakoCJ. Podobné procesy vyvodzovania sú pritom známe aj pri osvojovaní si materinského jazyka v detskom veku. V budúcnosti by bolo možno zaujímavé porovnať, do akej miery sa tieto procesy podobajú alebo zhodujú.

Literatúra

- DOLNÍK, Juraj: Prirodzená orientácia v jazyku. In: *Princípy jazyka*. Bratislava: Stimul 2003, s. 7 – 46.
- HORECKÝ, Ján: O analógii v jazyku a v jazykovede. In: *Studia Academica Slovaca* 18. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1989, s. 185 – 193.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: *Morfematický slovník slovenčiny*. Prešov: Náuka 1999. 530 s.
- ŽIGO, Pavol: Princíp analógie. In: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava: Stimul 1999, s. 21 – 43.
- ŽIGO, Pavol: Na margo analógie v jazyku. In: *Človek a jeho jazyk*. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 223 – 230.
- ŽIGO, Pavol: Vývinový aspekt. In: *Princípy jazyka*. Bratislava: Stimul 2003, s. 83 – 119.

VARIA XII

VARIA XII

VARIA XII

VARIA XII

VARIA XII

ISBN 80-89037-04-6